

Светозар Марковић
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

I—XVII

Воспоминания о жизни

1873

Воспоминания о жизни
 1873
 Вспомнил я о том, как в детстве
 любил играть с друзьями в
 прятки. Было это в деревне
 у бабушки. Мы с ребятами
 прятались в сарае, в подвале
 или в саду. Это было
 очень интересно. Мы
 играли до темноты. Потом
 бабушка нас находила и
 строго наказывала. Но
 мы снова и снова
 повторяли это. Это
 было мое первое
 знакомство с тайнами
 жизни. Мы с друзьями
 мечтали о том, чтобы
 стать большими. Мы
 читали книги, слушали
 рассказы. Мы хотели
 узнать все. Мы хотели
 быть счастливыми. Мы
 хотели любить. Мы
 хотели жить. Мы
 хотели быть людьми.

Воспоминания о жизни

САВЕТ
ЗА ИЗДАВАЊЕ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник
ДУШАН ЧКРЕБИЋ

Чланови

Вукоје Булатовић, др Тихомир Влашкалић, Радисав Јовановић,
Радосав Јовановић, Бранислав Јоковић, члан САНУ Душан
Каназир, члан САНУ Радомир Лукић, др Љубисав Марковић,
члан САНУ Душан Недељковић, др Најдан Пашић, Видак
Перић, члан САНУ Војислав Петровић, члан АНУВ Чедомир
Попов, Жика Радојловић, др Радослав Ратковић, др Душан
Симић, Петар Стамболић, др Зоран Стојановић,
члан АНУК Хајредин Хоџа, члан ЈАЗУ Душан Чалић

ОДБОР
ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА СРПСКЕ
АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ ЗА ПРИПРЕМУ
ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић, др Јован Дубовац,
члан САНУ Душан Матић, члан САНУ Петар Поповић, члан
АНУК Јашар Реџепагић, доп. члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић

Секретар

Ђорђе Митровић

ISBN 86-331-0064-9

КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ (СР)

929.32 Марковић С.

МАРКОВИЋ, Светозар

Целокупна дела / Светозар Марковић — Београд [итд.] : Народна књига
[итд.], 1987— . . . — књ. : 24 см

Књ. 1. — 1987. — XIX, 436 стр. : илустр.

Предговор: стр. X—XIX. — Белешке приређивача: стр. 399—433.

ISBN 86-331-0064-9

I MARKOVIĆ, Svetozar

PK:a. Марковић, Светозар (1846—1875)

Обрађено у Народној библиотеци Србије, Београд

SVETOZAR MARKOVIĆ
OEUVRES COMPLÈTES

Vol. I

Reçu à la VIIIe séance de la Classe des sciences sociales le 22 juin
1985 à la base des rapports des membres de l'Académie Miloš
Macura et Mihailo Marković

Rédacteur

DUŠAN NEDELJKOVIĆ
membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

RADOMIR LUKIĆ
membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

BEOGRAD
1987

NARODNA KNJIGA
Beograd

MATICA SRPSKA
Novi Sad

JEDINSTVO
Priština

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига I

Примљено на седници Одељења друштвених наука од 22. јуна
1985. године, на основу реферата чланова САНУ Милоша Мацуре
и Михаила Марковића

Уредник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

БЕОГРАД
1987

НАРОДНА КЊИГА
Београд

МАТИЦА СРПСКА
Нови Сад

ЈЕДИНСТВО
Приштина

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА СРПСКЕ
АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ ЗА ПРИПРЕМУ
ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић, др Јован Дубовац,
члан АНУК Јашар Реџепагић, доп. члан АНУВ Чедомир Попов,
доп. члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Андрија Стојковић

Секретар

Ђорђе Митровић

Приређивачи

члан САНУ Татомир Анђелић, др Виктор Г. Карасјов, Ђорђе
Митровић, др Хенрик Писарек, др Андрија Стојковић,
др Драгоје Тодоровић

Рецензенти

члан САНУ Милош Мазура, члан САНУ Михаило Марковић,
др Младен Вукомановић

Преводиоци

Слободан Мандић, Мирослава Милошевић, Викторија Стегић,
Андреј Тарасјев

Ликовно-технички уредник

Фрањо Комерички, сликар-графичар

ОДБОР ЗА КООРДИНАЦИЈУ РАДА НА ПРИПРЕМИ
И ИЗДАВАЊУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

др Добросав Бјелетић (председник), Боривоје Вулин, др Јован
Дубовац, др Вићентије Ђорђевић, Радован Ждрале, Петар Јакшић,
Видак Перић, Радомир Николић, проф. др Вера Пилић,
мр Миливоје Татић, Милутин Крушчић (секретар)

ИЗДАЊЕ ФИНАНСИРАЛИ

Председништво ЦК СКЈ — Управни одбор Фонда за
издавачку делатност и научноистраживачки рад
Комитет основних организација Савеза комуниста у органима и
организацијама Федерације — Председништво Комитета
Председништво ЦК СК Србије
Републичка заједница науке Србије
Републичка заједница културе Србије
Републичка заједница основног образовања Србије
Самоуправна интересна заједница за научни рад САП Војводине
Самоуправна интересна заједница за научни рад САП Косова

1153/88

ПРЕДГОВОР

У новијој историји Србије једна од најзначајнијих личности био је Светозар Марковић. Он је утемељио социјалистички покрет, чиме је почео преокрет у свеукупном идејном друштвено-политичком и културном развоју Србије. Све назадно се од тада ограђивало од његовог дела, а исто тако све напредно везивало, више или мање, за њега.

Књиге, студије и радови о Светозару Марковићу и његовом делу чине већ читаву библиотеку, која се из дана у дан увећава. Поред интереса домаћих историчара, филозофа, економиста, социолога, правника, политиколога, историчара књижевности, природних, педагошких и других наука, његово дело изазива све већу пажњу и страних истраживача. Преводе се његови радови, о њима се пишу студије, приређују научни скупови и бране докторске дисертације, како у земљама Европе тако и ван ње.

Ово занимање за Марковићево дело најбоље говори и о потреби издавања његових целокупних списа. То треба учинити тим пре што досадашњи покушаји, којих је било неколико, нису уродили плодом, а ове године се навршава 141 година од рођења и 112 година од његове смрти. Ово издање и садржи његове целокупне списе. Његов је основни задатак да се научној и широкој јавности стави на располагање цело у овом тренутку доступно Марковићево стваралачко дело, и то без улажења у тумачење тог дела. Тумачење и значај његовог дела треба да се нађе у монографији о њему, предвиђеној као саставни део овог издања, а овде ће се пружити само основни подаци о животу и раду Светозара Марковића и о самом овом издању.

*
* *

Светозар Марковић рођен је у Зајечару 1846. г. 9. септембра по старом, односно 21. по новом календару. Погрешно се сматрало да је рођен у Јагодини, која данас носи његово име. Отац Светозарев, Радоје Марковић, пореклом је из плодног Левча, из села Доње Сабанте, близу Крагујевца. Мајка Стана је из Рготине, села поред Зајечара, од рода Здравковића. Радоје је био

срески писар, а потом начелник, и често је мењао места службовања селећи се с породицом. До 1848. г. живели су у Зајечару, затим у Нишевцу до 1851, па у Рековцу, среском месту Левча, до 1853. г., а онда у Јагодини, где су имали кућу. Светозарева мајка умрла је 1852. г., а убрзо, 1854. г., и отац. Пред смрт, отац се оженио Маријом, удовом Перишић, која се са ретком пажњом посветила његовој деци, о чему је писао и сам Светозар.

У основну школу Светозар полази 1852. г. у Рековцу, а завршава је 1856. г. у Јагодини. Полугимназију, која је трајала четири године, завршио је у Крагујевцу 1856—1860, а потпуну гимназију, која је трајала три године, у Београду 1860—1863. Технички факултет београдске Велике школе (трајао три године) завршио је 1863—1866. По завршетку Велике школе добио је стипендију да настави инжењерске студије у Русији, тако да је године 1866—1869. студирао на Институту саобраћајних инжењера у Петрограду. Здравствено стање, повезаност с руским револуционарима, који су немилосрдно прогоњени, и жеља да изворно упозна најновија достигнућа Западне Европе, утицали су на Марковићеву одлуку да затражи наставак студија у Швајцарској. Српска влада је одобрила његов одлазак из Русије и он је 1869—1870. г. боравио у Цириху.

Кнежевина Србија у то време није имала пуну независност, па су интелектуалци Марковићевог доба, независно од струке којом су се бавили, питању националног ослобођења и у вези с тим друштвеног напретка посвећивали посебну пажњу. Тако се и Светозар почиње занимати овим проблемима још у време школовања у Београду. Временом, он се све више бави питањем друштвеног преображаја. У Петрограду се повезује с руском револуционарном омладином, а непосредно делује у омладинском друштву „Српска (Југословенска) општина“, у којем је био секретар („деловођа“); отуд је и његова прва појава у јавности везана за рад ове Општине. Боравак у Швајцарској само га је још више уверио да се питањима развоја друштва мора још и више посветити. То уверење временом га одваја од инжењерске струке. После неколико критичких написа о апсолутистичком режиму Обреновића у Србији, а посебно после критике првог самостално донетог Устава из 1869. г., у чланку Српске обмане, влада му одузима стипендију. Од тада почиње ново поглавље у Марковићевом животу. Он сам о томе пише 3. фебруара 1870. г. следеће: „Има више од 6 година како сам почео да изучавам техничке науке... Мишљах тада да будем миран, спокојан инжењер, да радим свој посао који је и народу користан, а за остало да не бринем ма се свет тумбе окретао. Али од тога доба много сам којешта дознао што пре знао нисам. Најглавније је што сам дознао да су сасвим други услови нужни па да се српски народ може мирно развијати у техничком правцу и да један човек мога карактера може у њему живети као спокојан инжењер. Мени је исувише тешка и уска та зграда у којој се данас гуши српски народ и ја сам отпочео борбу против ње.“

Марковићево сазревање у овом смеру текло је поступно. Претпоставља се да је његова генерација имала могућности да у Београду стекне основна сазнања о савременом развоју наука и филозофије, па и да се упозна с основним идејама научног социјализма. Општи развој Србије, међутим, био је далеко иза развијених земаља тога времена. Већина њеног становништва живела је на селу (90,02% — 1866. године), иако је тих истих 60-их година већ било успешних штрајкова. Велика привредна заосталост и културна запуштеност биле су основ зеленаштва и корупције, а бирократски систем власти био је везан с апсолутизмом династије Обреновића. За власт је била везана и тадања малобројна интелигенција. Али међу интелигенцијом, нарочито оном школованом у иностранству, јављају се и демократске идеје, чији се носиоци прогоне. Тим теже било је Светозару Марковићу, који је повео борбу не само против апсолутистичког режима већ, као социјалиста, и против експлоатације.

У Петрограду се Марковић изворно упознао с идејама руских револуционарних демократа и с руском револуционарном омладином, повезаном и с Првом интернационалом. У Швајцарској он своја сазнања знатно проширује и долази у непосредан додир и с њеном, у то време веома развијеном грађанском демократијом. Усвајајући основне идеје Прве интернационале, и посебно Марксове, он се и непосредно укључује у рад њених секција, најпре преко Мешовите секције у Цириху, у чијем раду су српски студенти имали учешћа, а затим и преко Руске секције у Женеви, која га бира за свога члана-кореспондента. У јесен 1869. г. уписује студије филозофије на Универзитету у Цириху (Институт саобраћајних инжењера није био у саставу Универзитета). Ту прати рад конгреса Лиге за мир и слободу и пише о њему. Ту упознаје и барда европске демократије, Виктора Игоа, много чита, пише за српске и руске листове, али остаје нераскидиво везан за средину из које потиче.

Српска револуција 1804. г., коју изводи народ, и својеврсна демократија која од искона живи у задружној породици изазивају му пажњу и он се њима бави већ од својих првих радова, истражујући сличне појаве и у других народа. Веома је рано дошао до убеђења да је непосредна демократија (самоуправа) народа, заснована на праву личности, онај облик друштвеног уређења којем треба тежити. Том идеалу посвећује сав свој живот. „Ја не знам како је коме (писао је брату Јеврему 7. јуна 1869. г.), али ја мрзим на тиранију независно што је она шкодљива по народ, ја је мрзим као мог највећег непријатеља, јер ме вређа лично сваки тирански поступак...“ Као реалиста знао је (и још пре тога писао) да „није вајде само сазнавати несрећно стање наше, него да треба радити да га нестане“ (писмо брату Јеврему 16. фебруара 1868. г. из Петрограда). Тако је борби за слободу човека и непосредно одлучивање народа подредио своје свеукупно деловање — и теоријска трагања и практичан рад.

Марковић се вратио у Србију у лето 1870. г., јер се после одузимања стипендије није имао чиме издржавати у Швајцарској. По доласку у земљу веома активно ради у београдском одбору Уједињене омладине српске, али убрзо увиђа да су и она и њен орган, Млада Србадија, „без одређеног правца“; ради на организационим и другим пословима занатлијских и потрошачких дружина; пише, нарочито за Панчевац. Долазио је у редакцију овога листа — говорили су савременици — са пуним џеповима списа. У Панчеву се штампа и прва збирка његових радова, Неколико чланака, 1870, као и први превод Манифеста Комунистичке партије, 1871. г. У Београду 1871. г. покреће лист Раденик, први социјалистички лист на Балкану (1/13. априла изишао је угледни, а 1/13. јуна редовни број). Програм овог листа сматра се и првим социјалистичким програмом у нас. Излажење листа поздрављају гласила Прве интернационале као своју „прву заставу на Истоку“. Како је лист почео излазити у време Париске комуне, Марковић пише о њој и безрезервно устаје у њену одбрану. Веома критички оцењује рад владе и Народне скупштине, па се интерпелацијама у Скупштини, написима у грађанској штампи и интервенцијама страних посланика код владе на њега дигла таква галама „као да је револуција у Београду, а не у Паризу“, како то пише он сам. Пред нову, 1872. годину, кад је сазнао од пријатеља да ће бити ухапшен, бежи у суседну Аустро-Угарску.

Марковић се тада најпре настанио у Новом Саду, где је наставао да активно ради. И даље је писао прилоге за свој лист, који су његови сарадници у Београду наставили да издају под новим насловом Радник. Под притиском режима лист је, међутим, убрзо престао да излази. У Новом Саду је покушао да са Ђоком Мијатовићем и сарадницима издаје нов лист, Једнакост, од којег је изишао само угледни број. Посветио се делом и раду занатлијских удружења, у којима је држао предавања, помагао у изради статута и слично. Већ 1872. г. учествује и у широко замишљеном организовању тајног удружења „за ослобођење српско“, у којем активно учествују бројне значајне личности оног доба из Србије, Војводине, Босне и Херцеговине и Црне Горе (пored осталих, Светозарев брат Јеврем, Сава Грујић, Светозар Милетић, Лаза Костић, Јован Павловић). Ову акцију делом су откриле аустроугарске власти, па су предузеле и посебне мере. Прво је протеран Ваца Пелагић, а потом и Светозар Марковић. Једно време Светозар се склонио у Сремске Карловце, где се дружио и с песником Јованом Јовановићем Змајем. Но, убрзо је и отуд протеран.

Ова „емигрантска“ фаза у животу и раду Светозара Марковића, и поред свих изгнаничких недаћа, била је посебно плодна. У то време завршио је и објавио своје значајно дело Србија на Истоку, а припремио је и понудио Матици српској рукопис Нових начела политичке економије. Године 1872. Одсек за филозофију и филологију Српског научног друштва (данас Српска академија наука и уметности) предлаже га за члана, али из политичких разлога није изабран. Напротив, прогоњени су и они код којих би се нашла нека од његових књига. По овом основу одговарао

је и књижевник Милован Глишић, с којим је Марковић сарађивао, посебно у првом социјалистичком сатиричном листу Враголану (Београд, 1871—1872).

Кад му је живот у емиграцији постао неподношљив, Марковић се решио, и поред свих опасности да ће бити прогоњен, да пређе у Србију. По преласку, у пролеће 1873. г., био је ухапшен, али убрзо и пуштен, с уверењем властодржаца да ће, ако не потпуно престати, а оно бар смањити своју револуционарну активност. Марковић је, међутим, после опоравка код куће у Јагодици и Буковичкој бањи, наставио рад. Прешао је у Крагујевац, који је пружао релативно повољне услове за рад. Тамо је постојала могућност за покретање новог листа и за издавачку делатност. Радници Тополивнице, бројне занатлије, ученици, били су друштвена основа за социјалну акцију, а Народна скупштина (која је тамо заседала) — за политичку борбу и утицај. Ту Марковић 8, одн. 20. новембра 1873. г. покреће лист Јавност. Пошто је био добро познат публици, његово деловање и нов лист изазивају посебан интерес. Лист Јавност, као и раније Раденик, достиже највећи тираж у земљи. Марковић није имао потребе да већим делом испуњава лист чланцима теоријског карактера, као што је чинио у Раденику, већ се више посвећује практичним питањима из живота народа и рада установа тадашњег друштва. Тако стиче присталице у свим слојевима друштва, од радника и занатлија до ђака, студената, посланика и свештеника, те се већ може говорити о широком социјалистичком покрету Светозара Марковића, заснованом на марксизму прилагођеном приликама тадашњег српског друштва, који је једно време развио и значајну делатност на остваривању својих идеја. Како у то време у Србији практично није ни било праве опозиције, уз овај покрет се окупљало све оно што опозиционо мисли и делује, макар се идејно и разликовало од Светозара. Ово ће се после његове смрти лоше одразити на сам покрет.

Осећајући у њему стварну опасност, режим настоји да га онемогући. Свакако да је у том погледу било најважније онемогућити деловање самом Марковићу. Убрзо је нађен и разлог, па је покренут судски поступак за „штампарске кривице“ — први процес овакве врсте у Србији. Овај процес је изазвао огромно интересовање и јавности и штампе, а имао је и велики одјек у иностранству. Нека гласила Прве интернационале, поред осталих и Volksstaat, пратили су суђење пишући о њему у наставцима, што су преносили и други листови. На овом процесу Марковић је био осуђен на 18 месеци затвора, али му је казна у другом поступку смањена на 9 месеци. Казну је издржавао у пожаревачком затвору. Услови на робији били су тешки и живот му је био угрожен. Није он, међутим, мировао ни у затвору. Писао је низ чланака за Глас Јавности, како се његов лист једно време звао, као и за први социјалистички часопис Рад, у којем је, поред осталих, објавио и свој већи спис Социјализам или друштвено питање. У затвору довршава прву и другу, а започиње трећу књигу Нових начела политичке економије.

По изласку из затвора, 16/28. новембра 1874. г., Марковић опет одлази у Крагујевац, где наставља своју делатност. Пошто су либерали успели да Глас Јавности преузму од Светозаревих сарадника, интерес публике за овај лист опада и он убрзо престаје да излази. Марковић покреће нов лист, са вишеструко симболичним насловом Ослобођење (први број изишао је 1, одн. 13. јануара 1875. г.). За разлику од ранијих листова, који су имали номиналне уреднике, овај лист он и формално потписује као уредник. Убрзо је, међутим, већ у 10. броју, морао да обавести читаоце да ће га „неко време“ у том послу замењивати Срета Анђелковић. Његово здравствено стање било је тако лоше да је морао потражити помоћ лекара. Како су власти већ имале спремљену оптужницу за нове „штампарске кривице“, Марковић се одлучио да отпутује у иностранство. На том свом последњем путовању задржао се неко време у Бечу, где је било његових сарадника и следбеника и где је могао да обави специјалистичке лекарске прегледе. Затим је пошао пут Јадрана. У то време се веровало да блага приморска клима доприноси лечењу туберкулозе. Његово здравље је, међутим, било у толикој мери нарушено да је умро на путу, у Трсту, 26. фебруара, одн. 10. марта 1875. г.

Мада се знало за његову болест, смрт је ипак све изненадила. Следбеници у Бечу тражили су да се изврши обдукција леша, сматрајући да је трован у пожаревачком затвору. Власти то нису дозволиле. Напротив, покушале су да омету и преношење његовог тела у земљу. После низа непријатности брат Јеврем је успео да га ипак превезе у земљу и сахрани у Јагодини. На вест о смрти Светозара Марковића по целој земљи су приређивани комеморативни скупови, а сахрана се претворила у својеврсну протестну антирежимску манифестацију. „Прочуло се — говорио је један савременик — „Донели Светозара“. Никад до тада нисам видео толико света као на његовој сахрани.“ На комеморативном скупу у Ваљеву дата је идеја и прикупљени су и први прилози за издавање целокупних дела Светозара Марковића. Скоро сва тадашња штампа, без обзира на политички став, доноси написе о његовој смрти. Гласила његових сарадника — Ослобођење и Рад, Милетићева Застава, Каљевићева Будућност, Знаме Љубена Каравелова, Раднички пријатељ из Загреба, лондонски Вперёд Петра Лаврова, пештански Arbeiter Wochenblatt и Munkas Heti-Kronik, Либкнехтов Volksstaat и други листови на првим странама обавештавају о великом губитку који је пролетаријат претрпео смрћу Светозара Марковића.

Велики је број идеја које је Марковић покренуо и којима је изузетно плодно утицао како на савременике тако и на каснија поколења све до данас. Оне се односе на широк круг друштвених питања, од ослобођења и преуређења друштва до низа научних, филозофских и књижевних проблема. Његова беспримерна пожртвованост у раду, доследност и морална постојаност изазивали су дивљење у савременика, па чак и политичких противника. Живео је следећи начело које је још у почетку свога рада заступао: „Онај који није готов да се за сваки атом својих убеђења жртвује, нек се не зове представником народне мисли.“

*
* * *

Замисао о штампању свих дела Светозара Марковића настала је пре више од једног столећа. Већ на прву вест о Марковићевој смрти његови сарадници, пријатељи и истомишљеници у Србији износе идеју да ће му се најбоље одужити ако штампају његова целокупна дела. У том циљу основан је и посебан одбор, који је планирао да изда 12 књига. Од тог замишљеног издања изишла је 1875. године, прва књига, Начела народне економије, која је, независно од Одбора, била дата у штампу још пре његове смрти, 1874. године. Спољнополитички и унутрашњи догађаји (босанско-херцеговачки устанак, српско-турски ратови и посебно демонстрације „Црвени барјак“ у Крагујевцу) спречили су остварење ове идеје. Но, већ у емиграцији 1878—1879. г. Пера Тодоровић и сарадници објављују у Стражи део веома значајне Светозареве преписке. По повратку у Србију Тодоровић и сарадници оживљавају идеју о штампању целокупних дела и 1882. г. издају прву свеску од планираних 25—30 таквих књижица. На 10-годишњицу смрти Светозара Марковића, 1885. г., „покојникови пријатељи“ из Новог Сада „одмењују у чему могу“ другове из Србије, како то кажу, и штампају 2. књигу у овом другом покушају. И овде су „сметње“ биле јаче од њих, па је рад стао. Године 1888. великошколци започињу штампање целокупних дела Светозара Марковића. До 1893. г. изишло је 8 књига, које су обухватиле скоро све значајне Марковићеве списе. Следили су затим и други покушаји — 1911. и 1912. г. (прештампане су три свеске из 1888), па између два светска рата 1921. и 1937. г. Најпотпуније покушај из овог времена потиче од Веселина Маслеше пред II светски рат, али су његови рукописи заплениени. И тада су „сметње биле јаче“ од приређивача. После II светског рата било је више издања Марковићевих дела у Београду, Сарајеву, Загребу и Новом Саду, од којих је најпотпуније издање Културе из 1960—1965. г., штампано у 4 књиге (Сабрани списи, I—IV).

У Српској академији наука и уметности дуго се мислило о издавању дела овог значајног мислиоца. Стога је, одмах по његовом оснивању, у Историјском институту Српске академије наука 1947. године један од првих пројеката био и рад на припремама целокупних дела Светозара Марковића. На пројекту је радио Радослав Перовић, али ни овај покушај није приведен крају. Перовић је касније припремио неке текстове за штампу, али се на томе и стало (део тих рукописа откупила је Српска академија наука и њиме се користила за припрему овог издања).

Преломна фаза у организацији припрема за издавање дела Светозара Марковића настала је 1969. г., када је обележавана 50-годишњица КПЈ—СКЈ. Председник Одбора за обележавање те годишњице био је Јосип Броз Тито, а, поред осталих, члан је био и академик Велибор Глигорић, тада председник Српске академије наука. Ту се дошло до закључка да ова дела треба да припреми ова Академија, па се тако приступило раду. При Одељењу друштвених наука Академије образован је 14. октобра

1969. г. Одбор за припрему обележавања 100-годишњице рођења Светозара Марковића, а тек 22. маја 1973. г. и посебан Одбор за припрему Целокупних дела Светозара Марковића. Састав тог Одбора био је следећи: академик др Душан Недељковић, председник, а чланови: академик др Петар Поповић, представник Одељења историјских наука; академик Душан Матић, представник Одељења језика и књижевности; др Андрија Стојковић, проф. Универзитета у Београду; др Сергије Димитријевић, сарадник Историјског института; др Перо Дамјановић, сарадник Института за савремену историју, и др Јован Дубовац, сарадник Института за историју радничког покрета Србије. Састав Одбора се мењао, а у свакој књизи је назначен Одбор који ју је припремио.

Већ у почетку рада овог Одбора увидело се колико је сложен проблем припремања и штампања целокупних дела Светозара Марковића, па се овом опсежном послу пришло студијски и мултидисциплинарно, а у истраживачки рад у земљи и иностранству укључен је велики број наших и страних сарадника. При томе је откривен и извешан број радова који се овде први пут објављују. Тако су опсежна истраживања обављена у Лајпцигу, Будимпешти, Москви, Лењинграду, Бечу, Винер-Нојштату, Амстердаму, Триру, Прагу, Цириху, Женеви, Паризу, Лондону, Берлину и Букурешту. Важни подаци прибављени су и преко научних скупова. Овај Одбор је организовао три научна скупа: Светозар Марковић, живот и дело, 1975; Светозар Марковић, омладина и марксизам, 1976. и Светозар Марковић и Марксова Интернационала, 1983. г. На овим скуповима научни радници из земље и иностранства поднели су више од 100 реферата, и они чине основу даљих проучавања живота и дела Светозара Марковића и првих српских социјалиста, па и шире. Чланови и сарадници Одбора учествовали су и на другим научним скуповима, од којих по важности треба издвојити скупове одржане поводом 100-годишњице превода Комунистичког манифеста (Београд—Панчево), 100-годишњице излажења Раденика (Београд), 100-годишњице Црвеног барјака у Крагујевцу, као и Светозареве сусрете (Светозарево). За овај обимни рад најзаслужнији је председник Одбора академик Душан Недељковић, који је и сам путовао ради истраживања, организовања и учествовања на научним скуповима.

Првобитни прорачуни показивали су да ће бити дванаестак књига целокупних Марковићевих дела, али се њихов број увећавао зависно од истраживања, па се рачунало и на двоструко већи обим. Прве књиге биле су спремне за штампу пре 6—7 година, али је њихово штампање одлагано понајвише због недостатка средстава. У међувремену Одбор је претрпео велики губитак смрћу тројице изузетних прегалаца. Најпре је умро библиотекар Одбора Слободан Комадинић (1979), па чланови Душан Матић (1980) и Сергије Димитријевић (1987), а 1984. године и председник Душан Недељковић.

У даљем раду на припремању овог издања значајно је оснивање Савета за издавање Целокупних дела Светозара Марковића при Републичкој конференцији ССРН Србије 1983. г. Захваљујући разумевању и материјалној помоћи друштвено-политичких

организација и шире друштвене заједнице, ово издање коначно почиње да се остварује. Заинтересованост издавача, Народне књиге, Матице српске и Јединства, умногоме је убрзала послове око издавања.

У међувремену се стало на становиште да треба повећати обим појединих књига, што је довело до смањења њиховог броја, тако да ово издање обухвата 17 књига, од којих је 14 књига Марковићевих текстова уз пропратну грађу, а 3 књиге прилога. Из првобитног плана изостављени су само преводи (јер се није могло тачно утврдити шта је Марковић преводио) и репринт листова које је он уређивао. Листови су изостављени и из техничких разлога, тј. немогућности да се уклопе у ово издање, а и стога што су већ објављени у репринт-техници Раденик и Јавност, па је остало да се објави још само Ослобођење.

САДРЖИНА ОВОГ ИЗДАЊА У 17 КЊИГА ЈЕ СЛЕДЕЋА:

I
ПРВИ РАДОВИ, ПРЕПИСКА, ДОКУМЕНТИ, 1846—1869. (Детињство и школовање Светозара Марковића у Србији и Русији);

II
РАДОВИ, ПРЕПИСКА, ДОКУМЕНТИ, 1869—1870. (Циришко раздобље живота и рада Светозара Марковића);

III
РЕАЛНИ ПРАВАЦ У НАУЦИ И ЖИВОТУ, 1869—1872. (Српска и немачка верзија);

IV, V, VI и VII
РАДОВИ, ПРЕПИСКА, ДОКУМЕНТИ, 1870—1873. (Београдско и новосадско раздобље живота и рада Светозара Марковића);

VIII
СРБИЈА НА ИСТОКУ, 1872.

IX и X
НАЧЕЛА НАРОДНЕ ЕКОНОМИЈЕ ИЛИ НАУКА О НАРОДНОМ БЛАГОСТАЊУ (НОВА НАЧЕЛА ПОЛИТИЧНЕ ЕКОНОМИЈЕ), св. 1. и 2, 1872—1875.

XI—XIV
РАДОВИ, ПИСМА, ДОКУМЕНТИ, 1873—1875. (Крагујевачко раздобље живота и рада Светозара Марковића и животописне белешке и регистри у целини);

XV
ГРАЂА О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ И ПРВИМ СРПСКИМ СОЦИЈАЛИСТИМА;

XVI
САВРЕМЕНИЦИ О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ;

БИБЛИОГРАФИЈА (радова Светозара Марковића и радова о њему).

Разматра се могућност писања монографије о Светозару Марковићу, која би била објављена као XVIII књига овог издања.

Методологија по којој се припрема ово издање је следећа:

1. Аутентични изворни текстови Светозара Марковића објављују се хронолошким редом (објављени радови према датуму првог објављивања, а необјављени према утврђеним датумима писања);

2. Од строгог хронолошког реда одступа се само где се тиме према природи грађе боље уобличава целина, али без битнијег нарушавања хронолошког следа;

3. Стил и језик нису мењани осим у случају очитих штампарских грешака;

4. Радови се објављују према првом издању (уколико су за његовог живота прештамповани, дате су напомене о евентуалним изменама, а ако је поред објављеног рада пронађен и оригинални рукопис писца, дате су напомене о евентуалним разликама);

5. Објављени радови на страном језику дају се изворно и у преводу на српскохрватски језик;

6. Напомене о ауторству уз Марковићеве текстове дају се само за његове радове који се овде први пут објављују (уз то се наводе и имена сарадника који су их идентификовали, а у библиографији су наведена имена свих сарадника који су раније радили на утврђивању ауторства Марковићевих радова);

7. Уз Марковићеве текстове на истој страници су и његове напомене, означене звездицама; напомене приређивача нумерисане су бројкама и налазе се на крају сваке књиге;

8. Страна имена и називи у Светозаревим текстовима остају онакви како их је он писао, а у регистрима и напоменама приређивача наводи се оригинал;

9. Не улази се у тумачење дела; напомене приређивача имају за сврху објашњење услова, места, времена и околности и личности поменутих у текстовима; о евентуалним нетачностима приређивачи дају образложења;

10. Објављују се фотографије, ликовни и други прилози;

11. Уз сваку књигу објављују се регистри личних и географских имена, а на крају издања и регистри за све књиге;

12. Животописне белешке објављују се у 14. књизи;

13. Грађа у свим књигама распоређена је следећим редом:

— РАДОВИ, ДЕЛА, ЧЛАНЦИ Светозара Марковића;

— ПИСМА Светозара Марковића;

— СЛУЖБЕНИ И ДРУГИ АКТИ битни за живот и дело Светозара Марковића;

— ПРИЛОЗИ — важнији полемички и други текстови од интереса за употпуњавање сазнања о делу Светозара Марковића;

— БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА;

— РЕГИСТРИ;

— РЕЗИМЕ;

— САДРЖАЈ.

Изражавамо посебну захвалност свим архивима, библиотекама, институтима, музејима и другим установама у земљи и иностранству које су несебично ставиле на располагање своју грађу нашим сарадницима, као и свим појединцима који су на било који начин допринели раду на припреми ових дела. Истовремено позивамо установе и приватна лица до чије грађе или обавештења важних за припреме ових дела нису доспели наши сарадници да нас о томе обавесте како би се ово издање што боље употпунило.

Одбор за припрему Целокупних дела
Светозара Марковића

НАПОМЕНЕ О ОВОЈ КЊИЗИ

Ова прва књига *Целокупних дела Светозара Марковића* садржи грађу из 1846—1869. године, обухватајући раздобље од рођења Светозара Марковића па до његовог одласка из Русије у Швајцарску. Овде су чланци и писма из тог раздобља, као и документи од значаја за боље разумевање и праћење живота и деловања Светозара Марковића из тог доба.

Састав књиге одговара усвојеним начелима за припрему овог издања, па су се тако на првом месту нашли његови први школски радови, чланци, затим писма, документи, прилози, белешке приређивача итд. Распоред чланака, писама, докумената и прилога у оквиру датих поглавља одређен је датумом њиховог настанка, односно објављивања.

Приређивачи

СКРАЋЕНИЦЕ

АИИ	— Архив Историјског института, Београд
АС	— Архив Србије, Београд
АСАНУ	— Архив Српске академије наука и уметности
ИАБ	— Историјски архив Београда
ИМС	— Историјски музеј Србије
ЈИЧ	— Југословенски историјски часопис
МС	— Матица српска, Нови Сад
МС РО	— Матица српска, рукописно одељење
САНУ	— Српска академија наука и уметности
УБ	— Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд
ЦГИАМ	— Централный государственный исторический архив, Москва

I
ШКОЛСКИ РАДОВИ

ОПИСЬ БЕОГРАДА¹

А. ТОПОГРАФИЧНИ ДЕО
[Т.Ј. ОДНОСНО МЪСТОСТИ]

1. Име,

откуд е добило, зашто и какво е име јошть негда имао

Београдъ сазиданъ е јошть одъ прастари Римляня кои су целим светомъ владали и звао се Тауринумъ.² Доцнѣ, пошто измени свое господаре, наравно морао е и свое име изменути. Срби кадъ се одъ Грка отргоше отеше и Тауринумъ и покристише съ нѣовимъ именовъ, и то вальда збогъ тога што е, на узвишеномъ месту стоећий, бѣлио се јошть издалека одъ Саве и Дунава и одъ стране Срема.

2. [Положај]³

Садашный Београдъ престолно мѣсто у кнежевини србской, лежи на сѣверной страни Србие на утоку Саве у Дунавъ, — у окружию своемъ завата 2—3 сата и у пречнику $\frac{1}{2}$ —2. Одъ нѣга одстои 2 сата далеко Планина Авала са развалинама [за] кое народъ каже да е ту била кула Порчина.⁴

3. Земљиште

Површина е Београда неравна — земля е у обште песковита и шљонковита. У околини знаменить е Лаудоновъ шанаць кой е направіо Лаудонъ⁵ при освајаню Београда одъ Аустријанаца 1789. И полѣ Врачаръ врло знаменито у новие време, ерѣ онде становаше найпре крѣпалие, а после и Срби подъ Чарашинемъ 1806 године, онде читаше ферманъ Порте княз М.⁶

4) Воздухъ

Воздухъ е у овой вароши уобште, или баръ требало би збогъ нѣговогъ положая да буде здравъ, ерѣ одъ сѣвера е река Савва, а одъ нѣ навише пружа се велика равница и по томе отворень

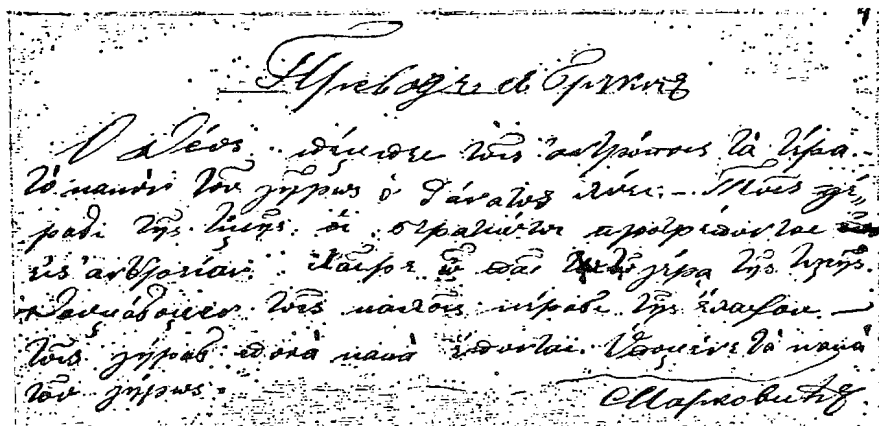

оштромь северномь ветру, кой рашчишћава испаренія трулежа и чини га здравимь. Зато е зима у Београду врло яка а лето пакь яче него у другима местима кой у истомь степену съ Београдом стое.

5. Величина⁷

6. Ограда

Варошь Београдъ обкопана е великимь шанцима и ендекомь кой се починѣ одь Саве па до Дунава и изгледа као полукругъ. Београдъ дакле дели се на градъ, главну варошь и на 5 предьградія, коя се именуоу по капѣяма крозь кое се у исту варошь улази.

Прва страна најраније сачуване гимназијске свеске Светозара Марковића, са исписаним делом текста на грчком језику ради „Превода са грчког“, и потписом Марковића; 1860—1861. година

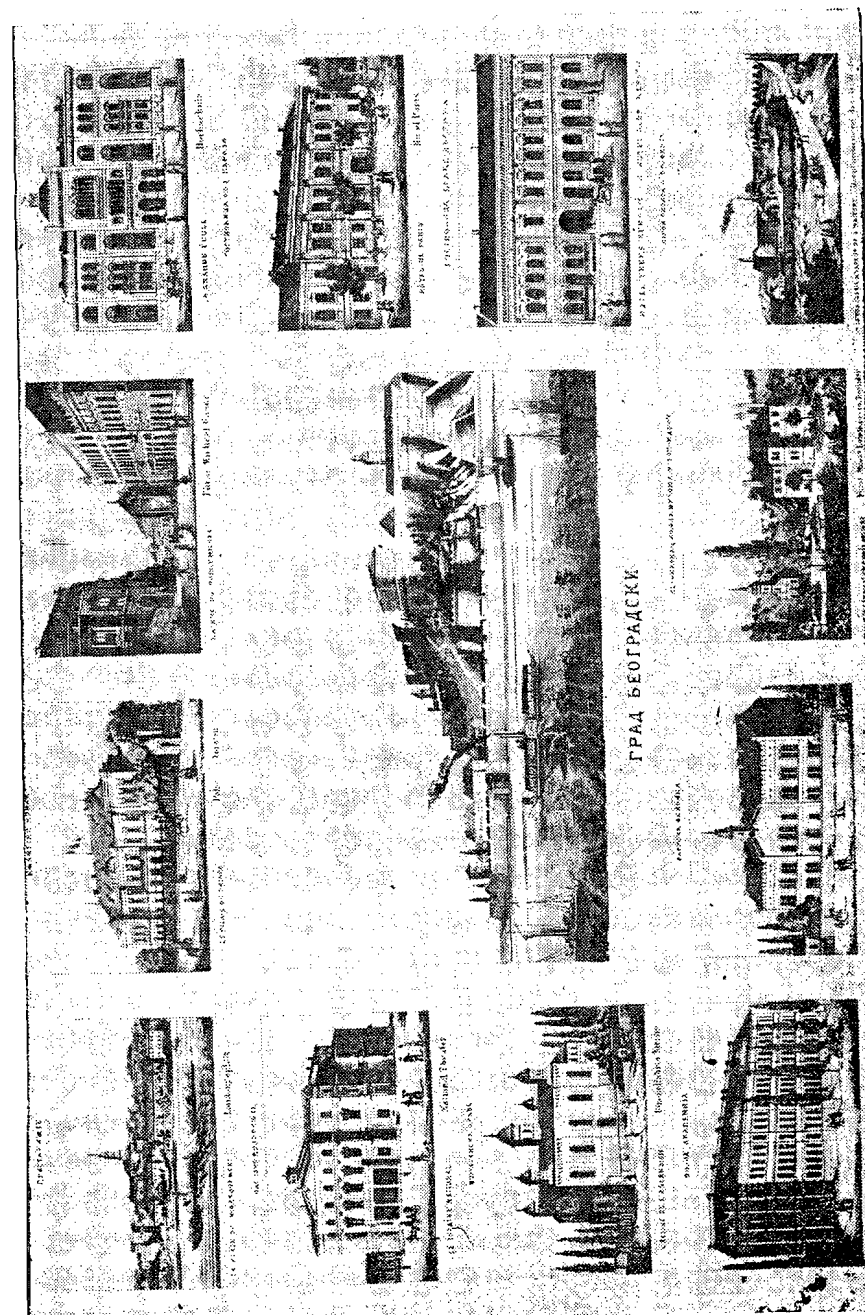
7. Капије по броју и по имену

Капија има 4. Варошь капија, Стамболь капија, Видинь капија и Савва капија. Кодь сваке капије стои турска стража ерѣ су капије у њинимь рукама, да би могли препречити путь у случају войне онима кой би изь предградья у варошь ишли на помоћ.⁸

8. Разделенѣ

Варошь Београдъ дели се на више квартова. Главный су квартави, Велика пѣяца, Мала пѣяца, Турска варошь, Дорћула, Сава ма'ла и Сокакъ црквенскій.⁹

Предградія деле се по капијама као што смо казали, али се јошть деле на, Теразије, Врачарь и Абадијску чаршню.¹⁰

Мотиви Београда из времена школовања Светозара Марковића

9. Сокаци

Квартови деле се на сокаке, одь кой су по већој части, за већу удобность воженя каменомь патосани. Найзнатниј су сокаци у вароши, Главна чаршија, Црквенскій сокакъ, у предградияма, Абаџиска чаршија, Господска улица, сокакъ од Варошъ капије идући сѣверно, и Пиварскій сокакъ.¹¹ Сви ови сокаци имаю у дужини 500—100 корака, а у ширину 4—3 фата.

10. Јавни плацеви

У Београду има и јавни плацева кой жителыма ове вароши за увеселенѣ и проданѣ [службе], као Калимейданѣ, врачарѣ и Пијаци,¹² у којима се праздне,¹³ нарочито у летне дане люди скупљаю за увеселенѣ.

11. Јавна зданія

Београдъ кой [је] престолно место у Кнежевини има много и јавни особити зданія. У њѣму е Советъ, попечителства, полиција, у њѣму су и највиша училишта за младеж: лицей, гимназија, две полугимназија, Семинарија, Трговачка школа, више основни мушки и женски училишта, Воина академија и касарна. Одъ приватни зданія знатнија су, двораци кнежеви и митрополитови, две цркве, читалиште и музеумъ.¹⁴

Б. ЕТНОГРАФИЧНИ ДЕО

1) Порекло

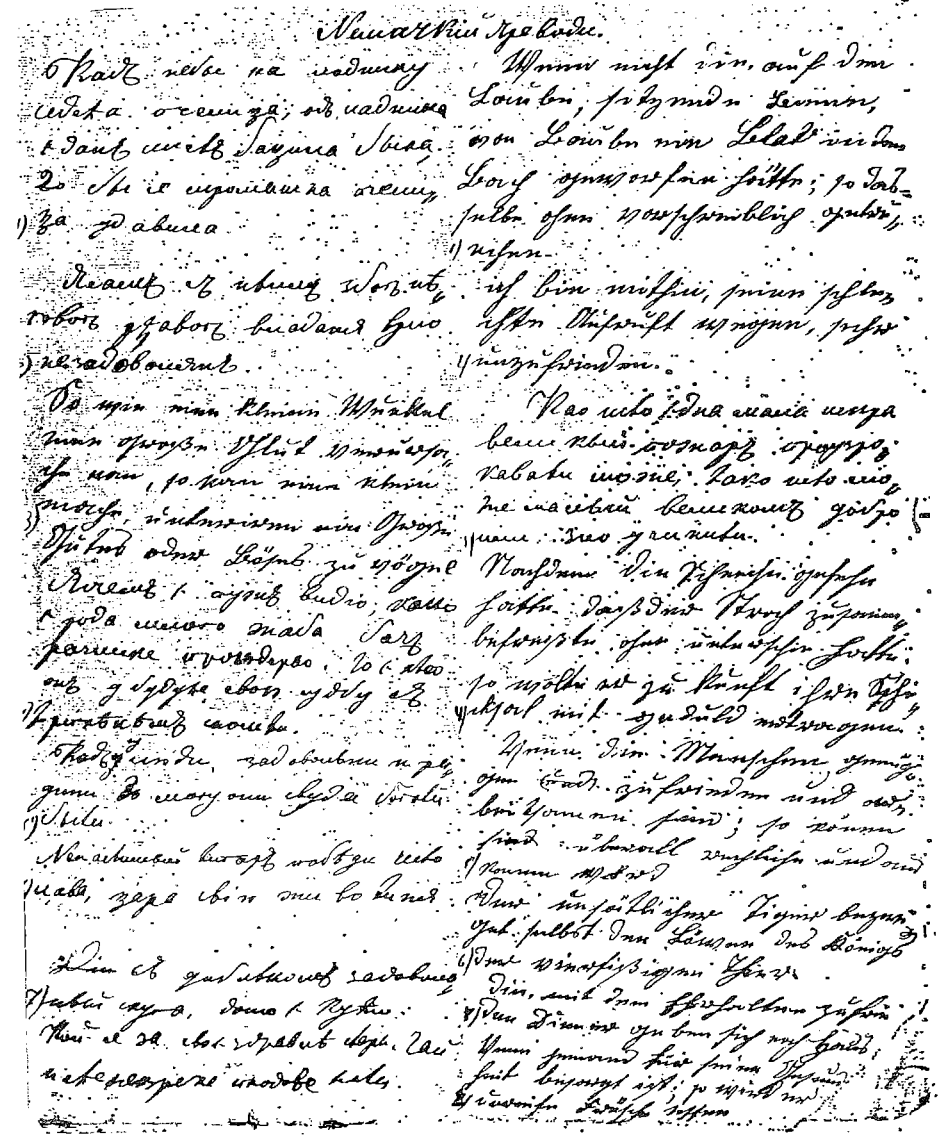
Обитателы садашне вароши Београда есу по већој части прави Срби, има [их] изъ Кнежевине, изъ Срема, Баната, и други места, али има доста Турака, Чивута, Цигана и остальи странаца, одь кой по броју има највише Турака, а остали у маломь броју.¹⁵

2. Карактеръ, езикъ, нарави, наклоности

Жителы вароши Београда, и то Срби, карактеръ простогь народа су много одь правогь србскогь старогь карактера изменяли, понавише збогь мешанія са странцима. Жителы су уобште оштроумни, лукави, досетљиви, нарочито збогь тога што су духа трговачкогь, а на то ий натеруе само положение места. Люди пакъ ученогь реда одликую се особитимь родолюбиєм али ово се опетъ квару збогь многогь честолюбия и славолюбия, збогь тога што свакој грамзи за званием. У њој као у свакој пространој вароши, има много чиновника и сваки од њи држи себе за нај-

способниѣгь и, по кој, тражи да се само докопа званія а тимь обштемь благомь много шкоди.¹⁶

Езикъ е владајућий србскій и турскій, но осимь тога колико годь су народи различни тако е различан и език. Език дипломатскій естъ србскій.¹⁷

Последња страна текста најраније сачуване гимназијске свеске Светозара Марковића, са упоредним текстом на српском и немачком језику

[3] Управа

Варошь Београдъ, осимъ судовъ окружни и другій обичній, има и своє варошко правительство или полицию коя се стара за благостанѣ жителя, за безбедность ньиовогъ иманія, уобште дужна є за свакій догађай одговарати. Ова полиция саставлѣна є из ед-ног преседателя и 4 члана, кой се измеђ себе саветую, после има писара и, наипосле, полицайни служителя или жандарма.

[4] Полицайно уређенѣ

Дужность є полицие настоявати да се улице сваке неделе редовно барь по еданшуть чисте, нєна є дужность такође пазити да се поредакъ наблюдава по сокацима, т.е. да свакій своимь путемь мирно ићи може, да се на сокацима нико не туче или ларма при осветленю такође служители надгледаю да [се] пожарь не догоди, за кои, ради сигурности построєни су шмркови, кукє и другє справе за гашєне, кое гарнизонъ мѣстный врши.

5. Вероисповеданя

Жители вароши Београда єсу найвећа часть православногъ источногъ [вероисповеданя], затимъ има найви[ше] муамеданаца кои имаю 11 цамия. Такође има овде и римокатолика и протєстан[а]та кой имаю по єдну цркву, и Чивути имаю 3 синагоге.

6. Образованость и заниманѣ¹⁸МАТЕМАТИЧНЫЙ ЗЕМЛЮПИСЬ¹⁹

УВОДЪ

Математичный землюпись сматра землю као тело, кое се дає прємерити; и кое съ небеснимъ тѣлима у свези и одношеню стои.

Онъ дакле опредѣлює:

1. Положай землѣ у вселеной.
2. Одношай нѣнь, као планете у сунчаной системы.
3. Видь, величину и кретанѣ нѣно, и растоянѣ одь другій небесныхъ тела.
4. Математичный разделяй нѣне површине.
5. Начинь и поступакъ, како да се свако место на нѣной површине означє.

ГЛАВА ПРВА.²⁰

Нуждна знаня о вселеной уобште.

§ 1.

Свьть или вселєна, значи збирь свію тѣла, коя се у безконачномъ простору налазе, та тѣла, зову се небєсна или звезде, а просторь у комъ се налазе, зовє се небо.

Тєла небєсна или звезде дєлє сє:

1. На Звезде непокретнє или сталнє.
2. На Планете или звезде путуюће.
3. На Комете или звезде репате.

Непокретнє звезде, кое найвећу часть они на небу видими звезда износе, одликую сє у томъ, што имаю свою собствену и трептећу свєтлость и што свой положай спрямъ осталимъ звездама (сунца) наменяю.

Планете. Издаю слабо и тавну светлост, која никако не трепти, и меня свой положај према осталим звездама, али свагда на једној известној страни неба.

Комете разликују се од планете што су неком као маглом окружене, што кадкад светлост на подобје репа од себе издају, што се на којој страни неба показати могу, и што се само за кратко време видети могу. Од своје светле пруге назване су репате звезде, а због неуредног путовања и појављивања, луталице.

ОДСЕКЪ ПРВЫЙ

О НЕПОКРЕТНИМЪ ЗВЕЗДАМА ПОНАОСОБЪ.

§ 3^{иј}

Светлост њина и разређај.

Непокретне звезде светле својомъ собственомъ светлошомъ која намъ се чини да игра, ер се у нашој Атмосфери развија по својој видимој величини, и болъ рећи видимој светлоши, деле се непокретне звезде на 12 разреда, т.е. на звезде 1, 2, 3, 4, 5 итд. до 12 величине. Звезде одъ последњи 6 разреда могу се само оружаномъ окомъ видети, па зато се зову звезде телескопске.

§ 4^{иј}

Удалѣност и брой.

Звезде непокретне удалѣне су одъ землѣ толико да сваку меру превазилазе. Астрономија показуе, да е најближа непокретна звезда удалѣна одъ насъ 4,000,000,000,000 миља; зато и најбоља увеличателна стакла, немогу непокретну звезду увеличати, него е престављаю само као точку светлу. Као што е удалѣност њина неизмерна тако е исто и брой безконечанъ. Само малу часть видимо голимъ окомъ. Пошто су увеличателна стакла <пронађена> проправила, пронашло иј се јошъ неброено, особито у оној светлой белой пруги, коју люди обично млечный путь називаю, ер светлоша те пруге произлази одъ неброени сабиени звезда.

§ 5

(УДАЛѢНОСТЪ)

Разделяј на звездане знаке.

Јошъ одъ прастары времена (Вавилоняни и Египтяни), поделѣне су звезде непокретне <на гомиле или знаке> да бы се лакше прегледати могле, поделѣне су на поедине гомиле или знаке, којима су и особена имена наредена, између звездани знакова

налазе се на сѣверной половини скоро 100, и виде се до тропскій земаља сѣверне полукугле, напротивъ ову други виде и у јужнимъ степенима ширине.

Премда се данасъ небесный сводъ не мери више по тимъ знацима, али се опетъ гди која изванредна појавленія по њима означаю, зато ћемо гди кое навести.

На Сѣверной половини неба налазе се

1) Знакъ великогъ медведа,²² као што се [у] Астрономии зове, мала кола као што прости люди кажу. У њѣму 6 звезда одъ друге величине и 1 одъ 3. величине, 4 одъ њи представљаю трупъ а три репъ.

2) Знакъ малогъ медведа, има такођеръ 7 звезда,²³ кое су онако исто положене као и великогъ медведа, само што се може исти знакъ мањи се добити кадъ се одъ доњѣ преднѣ звезде великогъ медведа, повуче пруга крозъ горњу предњу, и тако се одъ прилике 5 пута унапредъ продужи, ер онда удара се у звезду поларну или обртну, која е 2. величине исто крайња у репу малогъ медведа, зове се та звезда обртна зато, што ње далеко одъ небесногъ сѣверногъ обрта, и види се крозъ целу ноћ, преко целе године. Остали 6 звезда су 4. до 5. величине.

3) Знакъ Каніопее,²⁴ тако се зову 5 звезда 3. величине, кое унакрстъ стое. Знакъ тај налази се одъ малогъ медведа југоисточно, и може се наћи, ако се изъ последнѣ звезде што у репу великогъ медведа стое крозъ звезду поларну повуче пруга, и продужи се истимъ правцемъ јошъ толико. Та пруга удара онда у средню звезду каніопее а съ обадве стране стое у реченомъ положеню јошъ по 2.²⁵

4) Сѣверный венацъ југозападно одъ каніопее има 5 звезда 4. величине и 1, која е у среди 3. величине.²⁶

Орионъ (у Астрономии) или као што кашто прости люди кажу штапови. Знакъ тај има највише звезда, одъ кој најважније су: 3 4^{те} величине, кое у правцу близу една до друге стое, 2 1^{се} величине, одъ оне 3 удалѣне една јужно а друга сѣверно, 3 3^{ће} величине јужно одъ прве кое онако исто поблизу и у правцу стое. Знакъ тај види се одъ половине Септембра па до половине...²⁷

[§ 6]

Звезде у животинскомъ кругу

На средъ неба стое еданъ за другимъ, као какавъ појасъ, слѣдујућий 11 звездани знакова, кој сачиняваю тако <рећи> звани животинскій круг. Првѣ узима се ованъ ♋ (са 66 звезда). Одъ њѣга къ истоку бикъ ♌ (са 144); иза њѣга близнаци ♍ (са 85) и тако редомъ све къ истоку ракъ ♎ (са 113), лавъ ♏ (са 95), девојка ♐ (са 110), теразіе ♑ (са 51), скорпија ♏ (са 44), Стрелацъ ♐ (са 69), Козерогъ ♑ (са 51), водолија ♒ (са 108) и рибе (са 113) ♓.

§ 7

Млечный путь

Млечнимъ путемъ назива се онай светлотеми поясъ, кой преко целогъ небесногъ свода, и то крозь неке звездане знаке, као крозь крозь каніопею, мало крозь оріонъ, крозь стрелца. Јошть у древности многи су мудри люди помишляли, да светлостъ млечногъ пута произлази одъ самога сабиенія звезда, кое се голимъ окомъ немогу видети, ерѣ су врло удалѣне. Што су стари текъ нагађали данас се известно зна. Звездословаць Herschel кой е прошлогъ века живіо и особито великій телескопъ изнашао, дознао е средствомъ тога, да се [е] млечный путь <састои>²⁹ заиста мложина неброени непокретница, кое се чине као да су наблизу и врло збіене али су напротив врло удалѣне. Број њиовъ као што нас Herschel уверава износи 10.000.000.

§ 8

О Планетама и Кометама.

Планете су округла сама по себи тавна тела, коя светлостъ своју...³⁰ Оне се зову јошть и звезде путуюће, ерѣ се еднако по собственој, тако рећи стази и за извесно време крећу.

Планете деле се на главне и споредне или пратиоце кое...³¹ обично се зову месеци.

Главне планете обилазе око сунца непосредствено а споредне посредствено, т.е. најпре око главне планете па после съ њомъ око сунца.

[§ 9]³²

Број и имена Планета

Око сунца окрећу се до садъ 30 познати планета, одъ кой 22 тако су мале а њиове стазе тако збіене да се као планете и неузимаю.

Остале осамъ су праве и главне планете, кое се означую и именуую овако:

Меркуръ ☿

Венера ♀

Земля ♂

Марсь ♂

Юпитеръ ♃

Сатурнь ♄

Уранъ ♅

Нептунъ ♆ (одъ сунца најудалѣни).

Одъ ови главны планета види се 4 редко 5 голимъ окомъ одъ наше земля и то:

1) Видимо Венеру. Ова има жутобеличасту и врло јасну светлостъ и появлюе се нарочито пре и после дана зато е Срби обично зову и даница.

2) Видимо Марса. Онъ <...>³³ се показуе у црвенкастој усіяној гвожђу подобној светлости.

3) Видимо Јупитера. Онъ се показуе у жутобеличастой и после Венере најсјајнијой светлости.

4) Сатурна. Нѣгова е светлостъ бело црвенкаста, коя се чини да се прелива, редко се види и то на сѣвероисточной страни неба али не високо.

§ 10

О Кометама.

Јошть се око сунца окрећу и друга небесна тѣла, коя се зову комете или репате звезде а често и луталице. Оне се у многомъ разликую одъ планета. Прва њимъ е разлика што се различно появлюю што на свакојкѣј начинъ светлостъ одъ себе издаю, а друга што и најманя часть њиове стазе обилази око Сунца, а остала се у неизмерну дальнину небесногъ свода пружа.

Колико се изъ исторіе дознае появило се коекадъ близу 400 репатыъ звезда. У XVII веку появило њ се 10, у XVIII 65, а нашемъ 28 овѣј комета. Но и то не савъ број њиовъ. Звездословци набраю њ преко 6.000.000.

На свакој репатој звезди треба разликовати *езгро* т. е. *праву звезду*. Магловитѣј кругъ, кой се око езра види и *репъ*, кой е свагда окренуть правцу сунцу противномъ.

Стари су држали комете за изпаренія или метеоре, но почемъ е млогимъ кометама прорачунѣно време путованя, то е јасно да су и оне небесна тѣла.

ГЛАВА ДРУГА.

§ 11

О сунчаной системи.

Сунчаномъ системомъ назива се онай редъ и положай у комъ сунце према своимъ планетама а ове према нѣму стое. Између великій умова, было е троица, кой су, свакој за себе особитѣј редъ у вселеној прописали, по томе има три различне сунчане системе: Птоломеева, Коперникова и Тихонова.

§ 12

Система Птоломеева.

Најстариј редъ сунца и нѣгови планета написао е Александрийскѣј звездословъ Птоломей, зато се и зове ова система Птоломеева.³⁴ У тој системи стои да у средини вселене стои земля.³⁵

Око нѣ окрећу се: месецъ, Меркурь, Венера, Сунце, Марсь, Юпитеръ и Сатурнъ, а наипосле окреће се сводъ небесни са свима непокретницама, кое су се на нѣму као утврђене сматрале.

Система Коперникова.³⁶

Што се толико векова држало за истинито то е у 16. веку оборио звездословацъ Николай Коперникъ (рођенъ 1473 + 1543, Полякъ). Онъ е одкрио у вселеной сасвимъ другій редъ Птоломеевомъ сасвимъ противанъ.

По нѣговой системи:

1) Нестои у средини вселене земля него сунце и ово стои на едномъ месту и окреће се само око себе.

2) Око сунца окрећу се све друге планете овимъ редомъ: Меркурь, Венусъ, за нѣомъ Земля са своимъ пратиоцемъ, после Марсь, за нѣимъ Юпитеръ, наипосле Сатурнъ. У доцније време одкрио се иза Сатурна јошть и Уранъ.

3) Иза Сатурна стое у нееднакој и неизмерной дальнини непокретнице, кое се неокрећу око сунца него само око себе.

Система Коперникова није у почетку примљѣна была потоме што се очима людскимъ сходнија чинила система Птоломеева. То е навело гдикое звездословце те су другоячѣ системе прописивали одъ кой се најболѣ допада система Тихонова.

Тихо де Брахе (рођенъ 1546 + 1601) гледао е да оне две прве системе кое су сасвимъ противне у нечемъ сложи и изедначи премда е и нѣгова система као и Птоломеева сасвимъ погрешна.

По Тихоној системи стои у средини вселене земля непокретна и око нѣ окреће се по особенной стази најпре месецъ па одма за нѣимъ сунце а све пакъ друге планете окрећу се најпре око сунца па съ нѣимъ око землѣ.

ГЛАВА III.

О ВИДУ И ВЕЛИЧИНИ ЗЕМЛѢ

§ 13

О Виду Землѣ

(Система Коперникова није у почетку примљѣна была по томе што се) . . .

На првѣй погледъ чини намъ се да е земля нека безкрайна равница и да се ми усредъ те равнице налазимо ма гди стояли. На каквомъ отвореномъ полю или јошть болѣ на мору пружа се та привидна равница на све стране око насъ и чини се да е сводомъ небеснимъ са своју страна обколѣна. Стари народи немајућѣй о небу ни о земљи ясни понятїя, него су свакояко виду землѣ помишляли, неки су држали да е Земля као какавъ раванъ

котуръ, некѣй као четвороугаль, а другѣй као валякъ и т.д.; али опеть было е међу нѣима поедини мудраца, кой су учили да е земля тело округло.

Земля е доиста округло тело, кое се дознае:

1) Кадъ усредъ синѣгъ мора стоимо и одлазећу лађу сматра[мо] онда видимо да она све ниже и ниже <силази до> силази, докъ само баряакъ одъ катарке неостане а наипосле се и овај изъ очію изгуби. <Да е земля округла познае се и по положаю небесни тѣла. Да узмемо н.пр., звезду поларну. Што бы ми на сѣверъ ишли то бы се она све више появљивала, тако да самомъ обрту надъ нашомъ главомъ стояла.> То бы се истина догодило и кад бы површина была обична [. . . .] равница, у комъ случаю морали бы у великой дальнини због слабости човечѣгъ вида сви предмети изчезнути али онда бы се могли увеличателнимъ стекломъ послужити кое намъ изгублѣне изъ вида предмета опеть виду повраћа. Одъ туда судимо да е површина землѣ округла па будућѣй да површина мора заузима површину землѣ то заключаемо да е земля округла.

2) То се дознае и изъ положая небесни тѣла, да узмемо н.пр. звезду поларну, што бы ми више на сѣверъ ишли то бы намъ се иста све више и више появљивала тако да бы надъ нашомъ главомъ стаяла кад бы ми на самомъ обрту стояли. Но кад бы се ми на Атлантскомъ океану или на мирномъ мору налазили то бы се иста све ниже и ниже появљивала, па ако бы се ми и далѣ на јоогъ упустили морало бы е напоследку изъ нашегъ вида нестати.

3) Округлость землѣ познае се и изъ помраченя месеца. Помраченѣ месеца бива отуда што у то време долази земля у праву линію <сѣ> између сунца и месеца и будућѣй да она сенка коя се постепено на месецу появлюе долази одъ заклона землѣ и свагда округло появлюе то заключаемо да е и земля наша округла.

4) Уверава насъ да е земля округла и обпловиванѣ землѣ. Многи отважни морепловци почевши свой путь на истокъ или на западъ путовали су на исту страну и напоследку нашли су се на ономъ истомъ месту одъ когъ су и пошли не враћаюћи се за време путованя натрагъ.

Такви морепловци были су Фердинандъ Магеланъ,³⁷ Португалацъ, кой се год. 1509. навезао изъ Шпаніе на западъ и премда е на едномъ Филипискомъ острову быо убиенъ опеть се едла нѣгова лађа вратила одъ истока. Другѣй обпловитель быо е Францъ Дракъ Енглець³⁸ кой е одъ 1587 до 1590 год. земный кругъ обпловіо, путуюћѣй такође све на западъ. Но најзнатнији одъ своју быо е Жанъ Кукъ³⁹ такође Енглець, кой е два путь земный кругъ обпловіо па кадъ е и трећѣй путь то чиніо <быо е на> и већъ више одъ пута свршио быо, погинуо е на острову Ява 1789 год.

Првѣй видъ землѣ и нѣвна величина

Премда смо садъ доказали да е земля уобште сматрано тело округло, опеть та округлина није права и математично тачна, него

су кругови кој одь сѣвера къ югу повучени на равнителю више савиени а на обртима манѣ. И потоме е земля тако званый сферой т.е. на две супротне стране мало угнута, прошлог века многи звездословци самимь меренѣмь доказали. <тим>

Тимь меренѣмь дознало се да пречникъ равнителя износи 1723 милѣ.⁴⁰ Пречникъ пакъ обртый 1716 и по томе осовина земногъ круга маня е одь пречника равнителѣвогъ 6 миля отуда средный брой 1720 милѣ. Кады се земля по равнителю измери онда износи 5.413 миля а кад се измери одь обрта до обрта онда износи 4.394 отуда средный брой $5403\frac{1}{3}$ милѣ али се таквомь великомь брою обично она треѣтина изоставля и по томе пречникъ земногъ круга износи 5403 милѣ.⁴¹

Површина кугле налази се: кады се пречникъ са обимомь помножи отуда $1720 \times 5400 = 9,288.000$ □ миля.⁴²

О окретаню землѣ око себе.

Свакій 24 сата окрене се земля око себе. Да се земля окрефе ми неможемо видити по томе што на нъой живимо и по томе неможемо е са висине гледати; али се то окретанѣ дае доказати.

Да се земля доиста окрефе, дознае се:

1) Ми видимо да се свака 24 сата са свима звездама раѣа и да залази, и по томе мора быти да се сунце са свима звездама око землѣ окрефе, или напротив да сунце и звезде стоє непокретно а земля се окрефе, з^незъ случая нема. Но будућий да се неда помислити, каквомь бы брзиномь могле оне билі онима миля удалѣне звезде могле ону безконачну дальину преѣи, то морамо заключити да сунце и звезде стоє непокретно а земля се окрефе.

2) То се дознае и изь слѣдуюћий на више места кушати примѣра. Кады на каквомь врло високомь стубу или кули стоимо, па се одозго камень спусти; то онъ увекъ нешто на истокъ падне то пакъ небы се могло догодити кады бы земля мирно стояла. Да пакъ тай камень нешто на истокъ падне быва отуда: што се земля окрефе и съ нъомь и нѣна Атмосфера. И будућий е при томь окретаню <окрефе и цела нѣна атмосфера> брзина на вру куле веѣа, него на подножію, то несме спуштени камень нешто на западь пасти.

О окретаню землѣ око сунца.

Друго быва окретанѣ землѣ око сунца. Да нъой у томь окретаню треба година дана или болѣ реѣи да намь тимь окретанѣмь причинява годину познато е. <Да> Окретанѣ то или одмицанѣ познае се по звездама непокретним. Ми видимо да се у вече нераѣаю све сдне и исте звезде; него оне, коє су се пре неделю дана раѣале, после месецъ дана веѣу су далеко.

Звезде, коє се са сунцем раѣаю, после месецъ дана веѣу су високо (она звезда коя се роди кады сунце заѣе, после неколико дана раѣа се раніе),⁴³ после 3 месеца на подне, после 6 месецій залазе, а после годину дана раѣаю се опетъ са сунцемь. И потоме мора быти да се земля по овомь неизмеримомь простору помиче.

Путаня, кою земля за годину дана учини ніе правый круг него елипса, т.е. кругъ дугулясть, као што су и путанѣ свію готово планета. Да та елипса не може одь сунца еднако удалѣна быти <разуме се> показує и сама нѣна форма, али осимь тога не обилази она око сунца еднако далеко него е на одной страни сунца найближа а то быва кады е <сунце> ноѣ найдужа т.е. 9. Децембра и онда се каже да е земля у перилію, т.е. у близкости сунца.⁴⁴ У то време она е одь сунца удалѣна у 20,319.000 миля. Отудъ слѣдує да е елипса на противной одь перилія страни найвише одь сунца удалѣна и потоме кады земля тамо доѣе онда одстои одь сунца: 21,130.000 миля. То пакъ быва кады е данъ найдужи т.е. 9. Юнія. И онда се каже да е <сунце> земля у Афилію т.е. у близкости сунца.⁴⁵

§ 18

О еклиптики⁴⁶

У обилазеню землѣ око сунца земля се збогъ равнителя двапутъ нагиба преко године и то еданпутъ на ниже а други путъ на више, одь сѣвера къ югу и одь юга къ сѣверу. Кругъ тога нагибана на землѣ означава еклиптику и преставля се на земномь кругу овако.⁴⁷

Нека е пруга $\varphi \cong$ земный равнитель, пруга MNM $23\frac{1}{2}^\circ$ одь нѣга удалѣный кругъ рака, а пруга CC нека е толико южно одь равнителя удалѣный кругъ, ζ То ѣе елипса быти ова. И тако можемо лако представити колико се земля на едну и другу страну за годину дана нагинѣ, или као што се чини колико се сунце за годину дана къ едномь и другомь обрту приближує. 9 марта стои равнитель у правцу съ равнителѣмь сунчанимь и онда имамо равнанъ данъ и ноѣ и одь тогъ дана починѣ се сѣверный обртъ дизати а южный спуштати, или <као што се нашимь очима чини> починѣ се сунце дизати, прелазеѣи крозь знаке γ и π док 9 юнія недоѣе у знак ϵ ,⁴⁸ найдалѣ што може къ сѣверу т.е. $23\frac{1}{2}^\circ$ одь равнителя. Одь тогъ времена починѣ се сѣверный обртъ спуштати а южный спуштати, или <као што се нашим очима чини>⁴⁹ тако реѣи <починѣ> повраѣа се сунце <спуштати и пролазити>⁵⁰ крозъ знаке ζ и $\cong$ и приближує се къ знаку $\cong$ т.е. теразіє у кой 9 Септембра и онда намь причинява диванъ данъ и ноѣ у есень. Одавде починѣ обртъ сѣверный и оштъ ниже а южный се узвишава, или сунце спушта се крозъ ознаке μ и $\rightarrow$ чакъ до ζ и онда доспева найдалѣ къ югу т.е. $23\frac{1}{2}^\circ$ одь равнителя. У то време имаю они на сѣверной полукугли найкраћий данъ а найдужу ноѣ а они на югу найдужи данъ а найкраћий ноѣ. И од тогъ дана

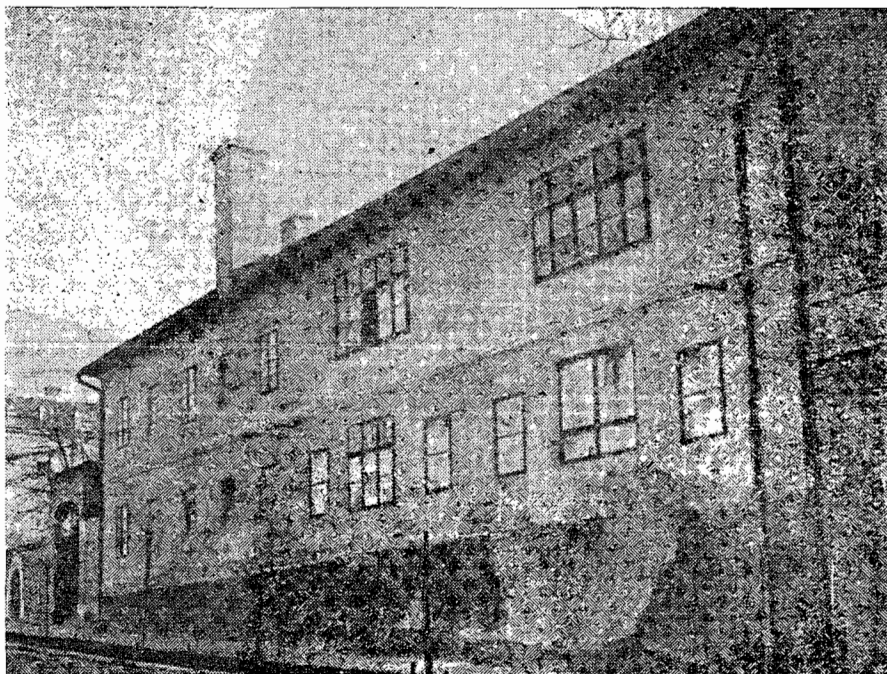
починъ се сунце опетъ пеняи нависе докъ крозь знаке ∞ и $\times$ недође у равнитель или знак Υ у комъ знаку земля свою елипсу свршава.

§ 18

Обясненіе реченога⁵¹

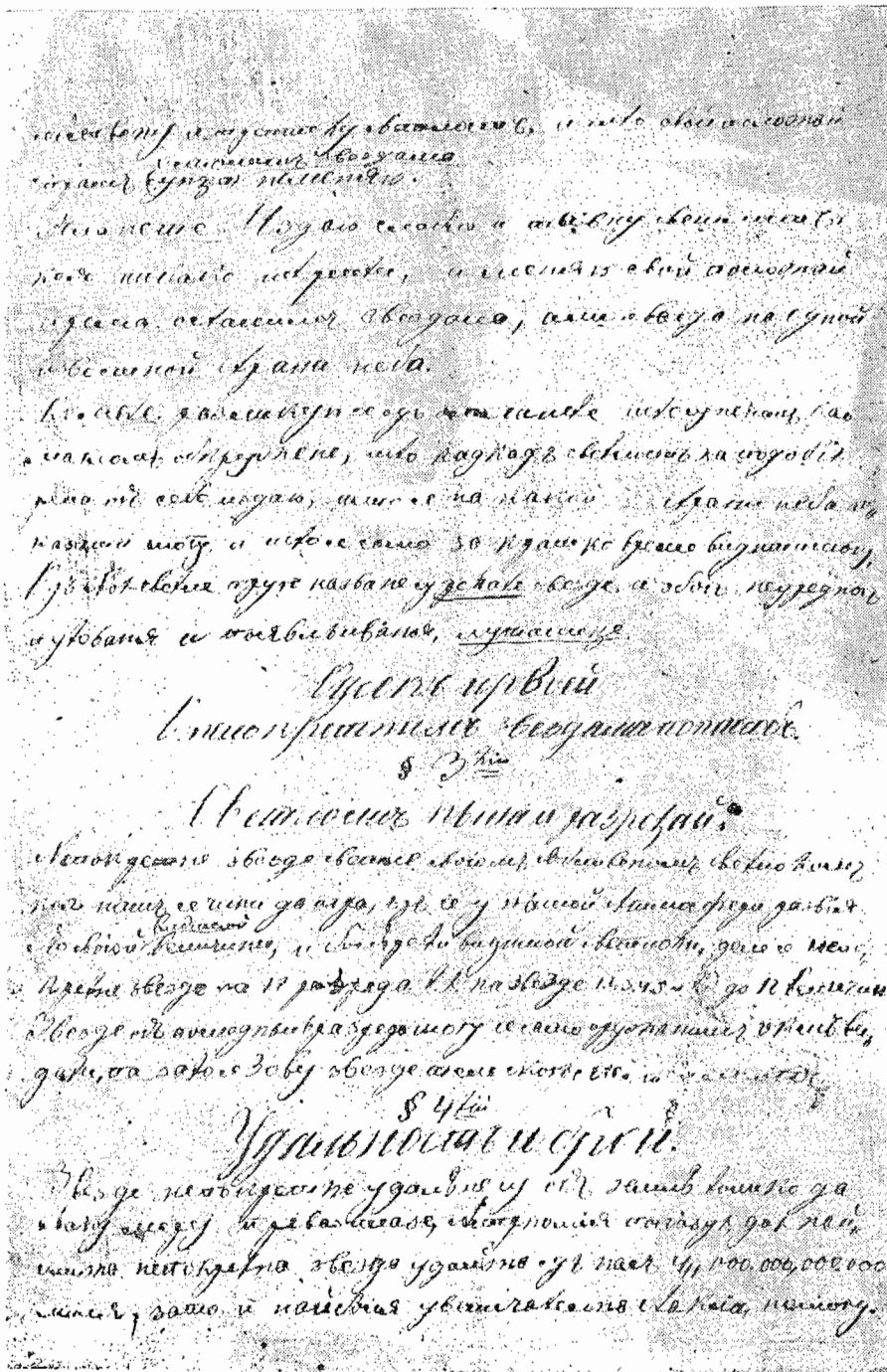
Докъ се земля по елипси око сунца окреће долази свакій Миць дана у средину између сунца и едногъ знака изъ животинскогъ круга, кой се изъ слѣдуюће фигуре лако представи: нека e < $\Upsilon \approx$ землянинъ равнитель при > С сунце, а а, б, в, г, д и к землянина елипса а $\Upsilon \approx$ и $\rightarrow$ животинскій кругъ на своду небесномъ: онда кадь е земля у а сунце стои у знаку Υ а кадь земля за Миць дана дође у знакъ скорпіе или у б онда намъ се чини да е у знаку $\approx$, чини се дакле да сунце по небесномъ своду путуе, а оно се са свога места помакло ніе. Кадь пакъ земля целимъ се чини да е сунце по небесномъ своду свой путь свршило. Будући да земля на сваки месецъ дана $1/12$ части свое елипсе свршава зато се сунце привидно у свакомъ знаку задржава месецъ дана, кое се обично каже, сунце е тога месеца и тога дошло у едан знакъ изъ животинскогъ круга.⁵²

Народни музеј, Крагујевац, инв. бр. 3076.

Зграда гимназије у Београду у којој је учио и Светозар Марковић

ДЕО КОПИЈЕ МАРКОВИЋЕВОГ РУКОПИСА МАТЕМАТИЧНИ ЗЕМЉОПИС

Зборче уз поштомбу

Ако је поштомбу и свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри. Свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри. Свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри.

Милосрдни аман

Милосрдни аман, који се даје свакоме детету, да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри. Свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри.

Од Светозара Марковића

Ово је поштомбу и свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри. Свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри.

Од Светозара Марковића

Ово је поштомбу и свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри. Свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри.

Ово је поштомбу и свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри. Свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри.

- Петровић &
- Јеванџел &
- Јеванџел &
- Јеванџел &
- Јеванџел &
- Јеванџел &
- Јеванџел &
- Јеванџел &
- Јеванџел &
- Јеванџел &

Ово је поштомбу и свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри. Свако дете, што се идуће године догодило, како да се знаје и своме брату и сестри, тако је и овоме своме брату и сестри.

У науци се знаје да је свако тело које се помера у простору под дејством силе које на њега делује, помера се у смеру те силе.

§ 11

О Кретању

Кретање се може назвати кретањем равномерног кад се тело помера у смеру те силе са сталном брзином.

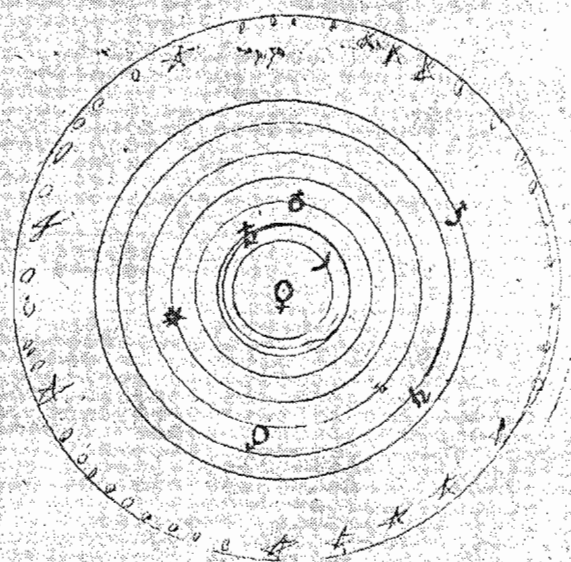
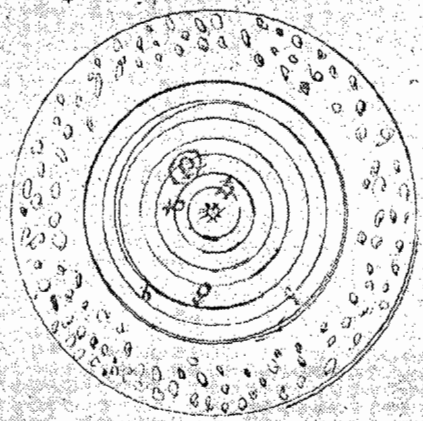
Кретање се може назвати кретањем равномерно убрзаног кад се тело помера у смеру те силе са сталном убрзањем.

Кретање у кругу

Кретање се може назвати кретањем равномерног у кругу кад се тело помера по кругу са сталном брзином.

Кретање по спирали

Кретање се може назвати кретањем равномерног по спирали кад се тело помера по спирали са сталном брзином.

II
ЧЛАНЦИ

[РЕШЕЊЕ ИСТОЧНОГ ПИТАЊА]

Петроград, уочи Божића 1866.⁵³ Решење, коначно решење источног питања, долази на ред. То прогласише велике силе европске, средством званичне или незваничне пресе, па и саме оне, које још непризнају да је решење неизбежно, својом стрепњом још јаче потврђују да је већ крај шепртљању. Природа оће своје. И преставнице српског народа, владе: на Цетињу и у Београду, једновременом својом радњом изјавише, и ако са великом предохранимом, да је куцнуо час, да се и за Србство будућност осигура.⁵⁴

Ваљда нема Србина, који несхваћа, да је источно питање, питање живота за све Србство, и кога се најживље нетиче сваки корак за решење тог питања. Па и ми Срби у овом далеком крају⁵⁵ пазимо на сваки догађај, који се на Истоку јави. Радовасмо се кад чусмо, да се у Црну Гору шиљу топови и друге војничке ствари, да српски официри црногорске топције уче,⁵⁶ да се купује оружје и у последње време сазивају официри народне војске ради обучавања, а нарочито да се захтева, да се градови у Србији од турске војске испразне. Радовасмо се свему томе, јер мишљасмо, да је српска влада једном схватила своју задаћу па и пугове, да исту достигне. Али како се упрепастисмо кад чусмо: „Српска влада моли Аустрију да јој посредује у молби код султана да се гарнизони турски из градова мирним начином изведу“. Значи ли то, да су сва ратна спремања те владе гола политична демонстрација, да би се добили градови „без боја“? Тако беше и спремање пре 1862. год.⁵⁷ А је ли тиме Србија постигла своју цел? Шта је од србске будућности? Је ли тиме решено питање живота за србски народ?

Шта је источно питање? Са гледишта хришћанских народа у Турској, источно питање значи: оће ли Срби, Бугари, Грци и остали Хришћани у Турској бити слободни људи, или ће и даље остати турска раја? Оће ли и даље балканско полуострво бити тамница за сужње, или ће бити слободна земља, у којој ће се људи надметати у напредку цивилизације са осталом образованом Европом? Свако живи увиђа, да другог пута нема за решење источног питања, него борба на смрт и живот међу хришћанима и мусулманима. Какву улогу има Србија у тој борби? Тебе питамо српска владо! Ти ћутиш...

Да погледамо на источно питање с гледишта европске дипломатије. Источно питање постало је посао европске дипломатије у почетку овог века, кад Срби усташе на оружје да узму себи слободу.⁵⁸ Србима се одазваше Грци у Епиру и Тесалији, у грчкој краљевини и гдегод их има, а за тим се осу цео низ револуција и побуна, које показаше, да је Турска тело без живота. Али народи у Турској још непоказиваху снаге, да тај трули распадајући се организам замене својим новим. Турска царевина постаде у правом смислу: „масло без гесе“ и тада се одпоче позната борба међу Русијом и западом: „о наследству турске царевине“. Народи на Истоку, који неустајаху за своје право на самосталност, постадоше сиграчка у рукама европске дипломатије. Тако је било источно питање до пре мало година.

Напредак деветнајестог века створио је начело народности, начело које вели: као што је лична слобода први услов за развитак човека, тако је и слобода народа први услов за напредак друштва и човечанства. Начело народности донело је обрт у политици европских дипломата. Место интереса династијских, данас дипломатија има да гледа само на стварне интересе свог народа.⁵⁹ И ако у томе дипломате много одступају, тек у односу источног питања то су начело примили, као једини пут, којим се може коначно ршити источно питање; и по томе данас нема државе (осим Аустрије) којој није у интересу, да место слабе варварске Турске буде на балканском полуострву снажна, европска држава, а ту — већ сваки увиђа — могу основати само хришћански народи у Турској. И заиста у последње време дипломатија почела је и делом показивати да се руководи тим начелима (?) јер где год су народи балканског полуострва показали свесне воље и снаге да стресу јарам који их гњечи т. ј. где год су били кадри да каква обране права од порте: дипломатија им је признала, па и гарантовала. Примера о том мислим да није нужно набрајати. Сама кнежевина Србија у данашњем свом положају призната је на тај начин. Колика је права извојевала од Турака толико јој је и дипломатија признала. Али и обратно т. ј. ниједног гроша није дипломатија жртвовала, да јој се права повећају (а може бити сигурна и за у будуће, да ће имати само оно што узме).

Остаје дакле питање: имају ли хришћански народи снаге да збаце са себе турски јарам? То је јасно као сунце. Шта је Турска? Турска — то смо ми хришћански народи на балканском полуострву (види штатистични доказ у познатој брошури В. Јовановића: „Српски народ и источно питање“)⁶⁰ и кад ми изрекнемо: ми нећемо да смо Турска, ми смо јој изrekli пресуду, и нема те силе под небом, која би могла одржати њен јарам над нама. Тим одговором уједно је решена и задаћа Србије у предстојећој борби на Истоку. Ми верујемо српској влади, да г. 1862. није била спремна за рат, и можемо јој поуздано казати у напред да, така кака је, никад ни до века неће бити спремна: да освети Косово. Шта више, гледајући на њено унутрашње стање и ђеографски положај, она ће бити све сиромашнија, а тиме неспрем-

Светозар Милетић (1826—1901)

нија, да ту целъ постигне, па јој непомогше ни политичне демонстрације ни дипломатска шеврдања. Ама Србија има другу снагу, јачу но сви њени бајонети, јачу но сва војска султанова. Србија има у власти да уради, да народи на балканском полуострву изрекну: ми нећемо да смо Турска. А то је више него све,

то је сила која обара неправедно господарство турско. Зато је Србија спремна и сада и вазда (а још у данашњим околностима посао је у пола олакшан). Зато јој нетреба ни Бизмарк, ни Бајст но само: *братски савез са свима Хришћанима у Турској, одушевљење у своме народу — јавност и унутрашња слобода.*

„ОПШТИНА“ ИЗ ПЕТРОГРАДА „ЗОРИ“ У БЕЧ⁶¹

Б. Н.⁶² У Бечу, 17 маја. Србска „Обштина“⁶³ у Петрограду послала је следеће писмо „Зори“ у Бечу:⁶⁴

ДРАГА БРАЋО!⁶⁵

Ви нам нећете замјерити, што се тако доцкан одзивљемо на вашу изјаву наштампану у „Застави“ и „Србији“.⁶⁶ Наша удаљеност и одјелите нужде, а не реченица: „Није на нас једне спала уједињена омладина“,⁶⁷ зар ће нас у томе извинити. Ти су исти узроци, зашто општина није могла примити учешће на оној велеважној омладинској скупштини, при свем том, што се је она у оно доба већ утемељила била.⁶⁸ Али што општина не могаше учинити у договору са „уједињеном“, то се је старала да надокнади радњом у своме кругу: *Јединство и братско споразумљевање међу већином наших сународника у Русији постигнуто је*⁶⁹ и тежи се, да тим свезама општина захвата и друге, који се још нерачунају у њезину средину. *Свеза са домовином и пропраћање и најситнијих догађаја, који би се тицали судбе нашег народа подржавало се непрестајно: па осим тога личним додиром — а нешто и јавним радом — општина је ишла на обавешћавање овдашње рођачке нам публике, и тек на темељу свести тражила је уњ симпатије за нашу свету народну ствар. — Такав ће рад општине бити и у будуће. Дакле програм рада општине — узевши на ум њезино ванредно положење — подпуно се слаже са тежњама уједињене српске омладине, па зато се она с правом рачуна чланом ове последње.*⁷⁰ Сад да кажемо, колико општина као члан уједињене омладине српске може допринети *стварној „цјелини“ омладине,*⁷¹ да ова неостаје *више само у идеји.*

У почетку ваше последње изјаве ви сте се постарали, да покажете боље „практичан“ пут за остварење омладинског јединства. Ми одобравамо ваше мисли у том погледу, тим прије, што сте по своме положају у тој ствари ви компетентније судије од нас.

Нама само остаје да видимо, шта ви на то предлагете на измаку своје изјаве, и да вам на то одговоримо:

Светозар Марковић из времена студија у Петрограду

I. Предлог, у ком се вели: „да се сваки члан омладине заузме у своме кругу, да се оснују омладинске дружине на што ширем основу“ — задовољава „Општину.“⁷²

II. Ви предлагете „да свако омлад. друштво запита сваког члана свог, коју омладинску одлуку хоће да врши“⁷³ како у свом друштву тако и свуд где би затребало у народу, које би друштво имало јавности предати. Из нашег устава виђели сте, да „Општина“ није никакво стручно друштво; с тога позивати сваког њезиног члана на какав јавни рад није могуће.⁷⁴ У „Општини“ има истина чланова, који су зато кадри, и ови (кад узмогу) подпомоћи ће рад „Заједнице“,⁷⁵ али пре свега у дијел њихов спада и овај рад: Подржавање преписке са удаљеним члановима и дружинама,⁷⁶ писање чланака⁷⁷ и књижица о нашим народним стварима за овдашњу публику (као што је сад спремна једна таква за штампу) и издавање годишњег журнала.

III. Предлог: „Свако омладинско друштво да избере у својој средини један сталан одбор за јединство.“ Ти одбори стојећи међу собом у договору, чинили би све, што је нужно за међусобно познавање омладинских дружина, и обдржавање свезе међу њима. „Објављивали би свака три мјесеца цијелу радњу својега друштва. Спремали би предлоге за скупштину омладинску што иде.“⁷⁸ — „Општински одбор“ постоји и он ће уједно бити и „одбором за јединство“.⁷⁹ Одборници су: Сава Грујић, Димитрије Ђурић, Јован Дреч, Стеван Дамјановић (у писменом раду заступа га Светозар Марковић) и Јован Самарџијић (у писменом раду заступник му је Димитрије Дучић).⁸⁰ Адреса за све „въ Славяно-сербскую“ кухмистерску „Сербія“ на Невском. —

Општина ће се старати, да писмено себе заступа на омладинским скупштинама, ако јој nebude могућно то учинити у лицу посланика, али општинском одбору неће то могућно бити, да другим одборима шаље тромјесечне извештаје о радњи општине. Зато ће нам одбор слати годишњи извештај омладинској скупштини.⁸¹ Него други се одбори умољавају, да главне одлуке својих дружина шаљу општини.

IV. У сваком друштву „сваки члан обвезан је дати рубљу на издавање омладински књига“ и т. д.⁸² Општина прима обвезаност поменути у овом вашем предлогу, и одобрава вашу увиђаност о потреби једног омладинског дневника.⁸³ У том смислу одовуд је и чињен предлог уредништву „Заставе“, да оно прими за свој будући рад програм уједињене омладине.

V. Предлог — по којем омладинска друштва дужна су давати бесједе, представе и јавна предавања у корист уједињене омладине тешко ће се моћи код нас примијенити. Читање ће лекција бити, али не изван круга општине.⁸⁴

Ево, што имамо одговорити на ваше предлоге. Из тога можете виђети, шта уједињена омладина може исчекивати од „Обштине“.

Најзад, напоменућемо вам о једном најновијем покушају „Општине“, који — по свој прилици — моћи ће се и на дјелу

оправдати. Ево, шта је у ствари. Осим нас Срба разумије се — да овде има и други загранични Словена: понајвише Чеха и Бугара. Са многима од првих живимо у љубави, и они са задовољством пропраћају наш општински рад; то се њима допало, па како још немају своје дружине они предложише општини питање, неби ли се ова сагласила да рашири свој програм рада тако, како би му се могли придружити и остали Словени. Уз то они су дали своје мњење, да се неправи разлика међу народностима, него да буде нека (тако рећи) Славенска заједница.⁸⁵ О томе предмету било је неколико пута саветовања међу једном и другом страном. „Општина“ је у начелу поздравила готовост Чеха да ступе у заједницу с нама, али је јако настојавала на томе, да се тој Заједници положи сигурна основа, основа чисто федеративна; без које општина невиди довољне гаранције за индивидуалност своју и других чланова у већем кругу Словенства. Најпосле је „Општина“ држала, да је згодније да се та Заједница оствари најпре између Срба и Чеха. То је настојавање имало успеха, и Чеси су се сагласили, да се о томе ми на писмено изјаснимо, и да их позовемо у Заједницу. То је већ учињено, и позив „Општине“ циркулише међу овдашњим Чесима. У томе позиву исказана су у главном ова начела: а) Нека се Чеси сједине у једну општину, која би била подигнута на чисто демократским начелима. б) Така општина ступила би са српском општином у свезу на најширем основу, који би обухватао наше заједничке опште потребе, и [у]тврдио би свезу и љубав међу Славенима на основу уза[ј]а[м]ног изучавања историје, језика и данашњег стања Слав[е]на.⁸⁶ На томе основу позвани су Чеси, да заједно са Србима оснују „Славенску бесједу“⁸⁷ којој би после отворена врата била и за друге Славене.⁸⁸ У тој „бесједи“ свака би славенска народност или поједине дружине славенске представљале једну дружину за себе, тако „Српска општина“ са Хрватима или и с Бугарима представљали би једну такву дружину, Чеси и Моравци — другу, Русини с Русима трећу и т. д. колико их буде.

Свака од тих дружина имала би своју засебну организацију (Српска општина задржава своју дојакошњу), а јединство „беседе“ представљено би било у заједничкој библиотеци, читаоници и мјесту састанка. Ми се надамо, и настајаваћемо да се Славенска беседа оснује на што здравијим начелима.

„ОДБОР СРПСКЕ ОПШТИНЕ.“

КОПИЈА СТАТУТА СРПСКЕ ОПШТИНЕ⁸⁹

- 1. Српска Општина је основана на основу уставног акта, којим је установљена сва општина у Краљевини Српској, и која је под надзором државних власти, а која је у свему независна од државних власти.
- 2. Општина је јединствена организација, која је у свему независна од државних власти, а која је у свему независна од државних власти.
- 3. Општина је јединствена организација, која је у свему независна од државних власти, а која је у свему независна од државних власти.
- 4. Општина је јединствена организација, која је у свему независна од државних власти, а која је у свему независна од државних власти.
- 5. Општина је јединствена организација, која је у свему независна од државних власти, а која је у свему независна од државних власти.
- 6. Општина је јединствена организација, која је у свему независна од државних власти, а која је у свему независна од државних власти.
- 7. Општина је јединствена организација, која је у свему независна од државних власти, а која је у свему независна од државних власти.
- 8. Општина је јединствена организација, која је у свему независна од државних власти, а која је у свему независна од државних власти.
- 9. Општина је јединствена организација, која је у свему независна од државних власти, а која је у свему независна од државних власти.
- 10. Општина је јединствена организација, која је у свему независна од државних власти, а која је у свему независна од државних власти.

1) Својиме извршењем одређених обавеза свакога човека одређено је да
изврши, постојећи одређеним и законским, и зато да свако свако
по својој вољи и својим законским обавезама изврши своје
обавезе и одговори.

2) Како да се извршавају одређене обавезе, свакога човека не
може одређено.

3) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено. Свакога човека не може одређено. Свакога
човека не може одређено. Свакога човека не може одређено.

4) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

5) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

6) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

7) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

8) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

9) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

10) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

1) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

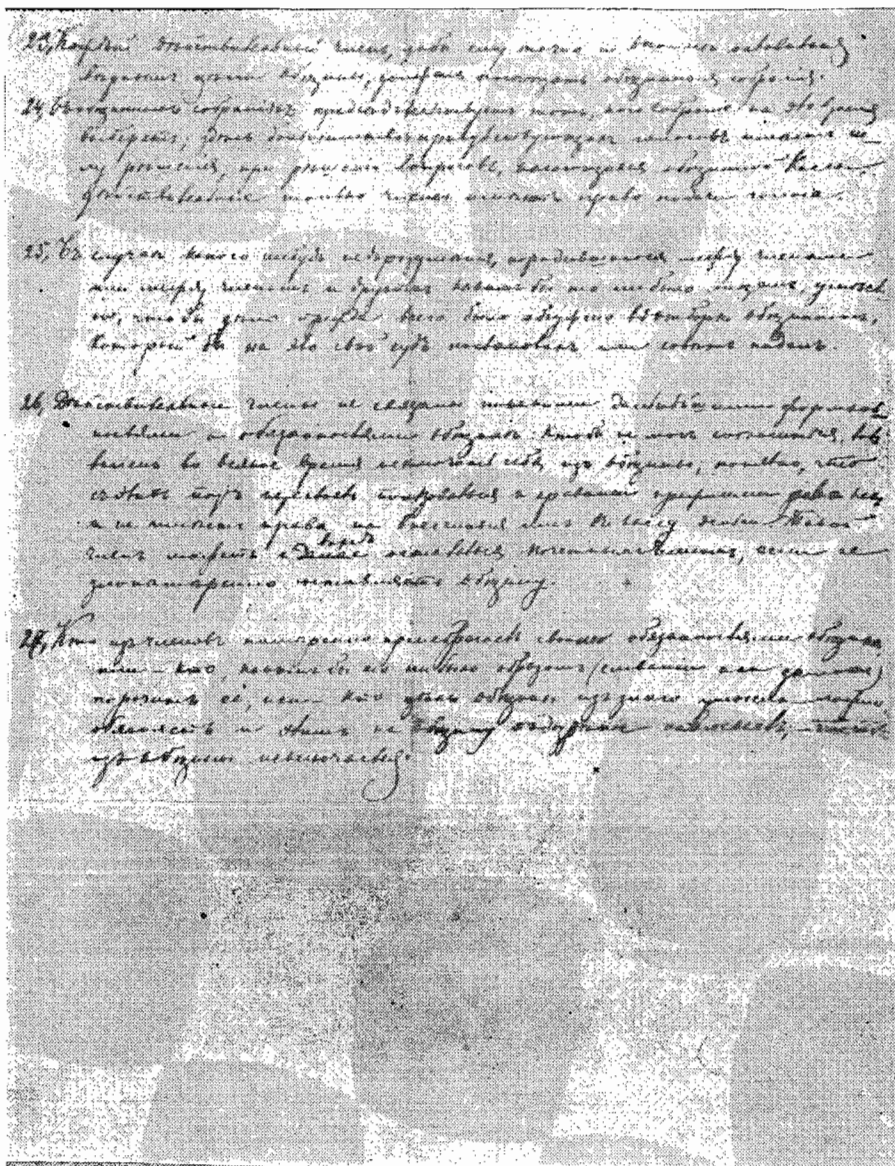
2) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

3) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

4) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

5) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

6) Како да се извршавају одређене обавезе свакога човека не
може одређено.

СТАТУТ „СРПСКЕ ОПШТИНЕ“ 1890

1. Српска општина је удружење које је поставило себи за циљ: међусобно зближавање свих Срба који се налазе у Русији, материјално помагање својих неимућних земљака који су овамо дошли на науку, као и узајамно потпомагање у невољи и болести.

2. Сваки Србин који живи у Русији, а слаже се са циљем Општине и одобрава га, убраја се у њене чланове; онај од последњих који редовно и стално помаже Општину у остваривању њених циљева или књижевним радовима или систематском уплатом добровољне суме новца у општу касу назива се редовни члан Општине; а сваки без разлике народности и вероисповести који морално и материјално подупиरे или је подупирао Општину убраја се у почасне чланове.

3. Право на потпору Српске општине имају — за време школовања у било ком училишту у Русији — Срби:

- а) из српких кнежевина и других српских несамосталних земаља,
- б) достојног владања и доброг успеха у учењу,
- в) који се обавезују да се по свршетку школовања поново врате у домовину.

ПРИМЕДБЕ:

I. Општина поклања пажњу земљацима који су дошли у Русију ради школовања: онога земљака за кога Општина сматра да му је њена помоћ нужна и да је достојан ње она ће помагати и до његовог ступања у неку школу.

II. Општина се стара о начину и путевима којима би своме члану у случају невоље пружила руку помоћи, као напр.

- а) за време болести,
- б) док је без своје кривице лишен могућности и средстава да заради себи насушни хлеб.

4. Које ће висине и каква ће потпора Општине бити у горепоменутих случајевима количински се унапред не може одредити; она зависи од стања и карактера онога коме је помоћ потребна и од стања друштвене касе у то време.

5. Друштвена потпора може бити једнократна или систематска према потребама и средствима.

6. Такве Србе који, појавивши се у Русији без одређеног занимања, својим понашањем и поступцима себе препоручују у том смислу да могу само да каљају име и част других наших људи који раде и овима могу бити само сметња у постизању њихових циљева — такве Општина не трпи у својој средини.

7. Новчану имовину Српске општине чине доприноси редовних чланова, разни добровољни прилози и завештања и приходи од свега овог, као и од разних радова Српске општине. Све ово сачињава друштвену касу.

8. С изгледом на трајно постојање Општине каса се дели на: потрошну и неприкосновену.

9. Неприкосновену друштвену касу или фонд чини половина улога редовних чланова, половина добровољних прилога и завештања и половина прихода од свега осталог. Она не може бити смањена, напротив, ако потрошна каса нарасте толико да би за расходе на циљеве Општине у току године у њој било много новца, главна годишња скупштина решиће колики његов део треба одвојити и придодати неприкосновеној каси, чиме ће ова бити повећана.

10. Потрошну касу сачињава остала имовина Општине. На циљеве друштва троши се из потрошне друштвене касе.

11. Фонд Српске општине даваће се под интерес онако како то одреди главна годишња скупштина.

12. Кад друштвени капитал нарасте толико да камате достигну до 240 рубаља тада ће Српска општина из својих средстава издржавати стипендисту.

13. Исто тако, кад средства дозволе Општина ће — за своје скупштине и састанке — изнајмити (одговарајућу јој) удобну просторију, где би у исто време била библиотека и читаоница за коју би се набављале важније књиге и новине из јужнословенских земаља.

14. У интересу стварног обезбеђења Општине нужно је да редовни чланови, сваки добровољно, по сопственом нахођењу, према своје стању сами одреде суму новаца коју ће периодично уплаћивати у општинску касу.

15. Пошто се чланови Општине не могу увек и због сваког случаја састајати на општу скупштину то Српска општина има Одбор (изабрани) који, према статутима, води текуће послове Општине, управља имовином Општине и руководи општинским циљевима.

16. Одбор Српске општине састоји се од пет редовних чланова Општине који живе у Петрограду; њих бира на годину дана главна годишња скупштина Општине.

17. Своје дужности Одбор распоређује међу собом бирајући претседника, секретара и благајника.

а) Претседник претседава на седницама Одбора; њему се обраћа свако ко нешто има да изјави Општини; он износи ствар Одбору на разматрање. У осталом других већих права претседник не може да има.

б) Секретар чува архиву Општине, одговара на писма, пише позиве за добровољне прилоге Општине, итд.

ц) Благајник рукује општинском касом, води књиге свих прихода и расхода; на крају сваког месеца он се стара да скупи доприносе за касу.

На свима документима које издаје Општина потписују се претседник и секретар.

18. Каса се налази под надзором Одбора и за њену исправност он одговара главној скупштини; зато Одбор мора чешће прегледати рачунске књиге и саму касу.

19. Одбор свршава своје послове на одређеним седницама и решења се могу доносити само у присуству свих његових чланова, одлука важи само ако је добила најмање четири гласа.

20. Члан Одбора дужан је да благовремено обавести Одбор у случају да било из ког разлога не може присуствовати седници или мора да буде отсутан из Петрограда; онда ће Одбор изабрати другог редовног члана који би отсутног заменио у правима и дужностима.

21. Општина заједнички свршава своје послове на редовним, ванредним и главним скупштинама. Оно што не улази у делокруг Одбора разматра се на редовним и ванредним општинским скупштинама; прве се одржавају једанпут месечно, друге по потреби.

22. Главна годишња скупштина Српске општине одржава се на Нову годину и састоји се од свих чланова без разлике. Она се стара о чувању, сигурности и повећању фонда, као и целокупне општинске имовине; она одређује услове под којима ће се фонд дати под интерес. Главна скупштина, као главна општинска контрола, ... да се циљ Општине тачно и часно изврши; зато Одбор њој полаже рачуне о свим пословима и свему чиме се бавила Општина у току године, после чега скупштина из своје средине бира комисију која проверава рачуне, касу и књиге Одбора и о томе подноси извештај скупштини; после тога престају функције Одбора и скупштина приступа избору чланова Одбора за идућу годину.

Примедба. Бивши чланови Одбора могу бити поново избрани.

23. Сваки редован члан, да би тачно и потпуно остао веран циљевима Општине, мора посећивати општинске састанке.

24. Општинским скупштинама претседава онај кога скупштина за то време изабере; овде одлучује већина присутних гласова; при решавању питања која се тичу општинске касе право гласа имају само редовни чланови.

25. У случају неке несугласице међу члановима или између члана и било ког другог лица умесно је да се ствар пре свега

претресе у општинском Одбору, који би о томе донео своје мишљење или дао савет.

26. Редовни чланови нису везани никаквим даљим формалностима и обавезама према Општини; ко не би могао да се сложи слободан је да у свако доба иступи из Општине; разуме се од тог времена престаје и да ужива пређашња права, као што нема права ни на новац који је уплатио у касу. Такав члан може и даље остати почасни члан ако не напушта Општину злонамерно.

27. Ко од чланова намерно занемарује своје дужности према Општини или њу на било који начин (речима или делом) срамоти или ко циљ Општине злонамерно лажно објашњава и тим навлачи на Општину сумњу искључује се из Општине.

КОПИЈА ЧЛАНКА ПАРТИЈ ВЪ СЕРБИЈ.

ПАРТИЈ ВЪ СЕРБИЈ.

Мы думаемъ, что въ настоящее время нѣтъ славянина, который не интересовался бы восточнымъ вопросомъ. Отъ рѣшенія его зависитъ непосредственно рѣшеніе вопроса славянскаго. Кромѣ того, восточный вопросъ есть одинъ изъ важнѣйшихъ, занимающихъ въ настоящее время европейскую дипломатію. Въ западной и русской пресѣ много говорится о важномъ значеніи Сербіи въ рѣшеніи восточнаго вопроса, о положеніи, каково ей, въ виду этого, слѣдуетъ занять въ югославянствѣ. Сочувствующіе журналы, въ особенности русскіе, удивляются, что Сербія или не умѣетъ, или затрудняется войти въ ту роль, какою она должна играть; враждебныя газеты, преимущественно вѣнскія, восхваляютъ Сербію за ея мудрое, ловляное, поведеніе, но подъ похвалою этой проглядываютъ скрытая радость и провія. Русская журналистика, занимаясь серьезно восточнымъ вопросомъ и понимая все важное значеніе Сербіи въ немъ, обратила вниманіе на внутреннее состояніе Сербіи, думая найти въ немъ причину ея настоящей непонятной политики. Русская печать, на сколько она высказалась, винитъ во всемъ *партиі*. Насчитываютъ партиі — въ правительственныхъ сферахъ: французскую, руссоманскую, австрійскую и друг., наиболѣе препятствующія опредѣленному направленію сербской политики; съ другой стороны — партиі въ самомъ народѣ: законную (Обреновича) Карагеоргиевича и партию красныхъ или республиканскую и др. Партиі эти дѣлаютъ то, что правительство сербское не только не можетъ въ рѣшительную минуту рассчитывать на объединенныя силы всего сербскаго народа, но, напротивъ, можетъ опасаться внутреннихъ бездоговѣствъ.

Ихъ въ виду интереса сербства и славянства, мы считаемъ долгомъ представить русской публикѣ краткій, но вѣрный очеркъ положенія дѣлъ въ Сербіи. Въ Сербіи только двѣ партиі. Партиі правительственная: ей принадлежатъ всѣ старшіе чиновники, и она держится единственно популярностью князя. Дру-

гая партія— оппозиціонная: этой принадлежит весь мыслящій слой народа, ей сочувствует весь народъ. Какъ въ той, такъ и въ другой партіи — полное единодушіе. Первую (правительственную) составляютъ люди, пережившіе свое время, люди совершенно неспособные быть вождями будущей Сербіи; того больше — люди, сознающіе свою неспособность, люди своею бездѣятельностію совершенно парализующіе волю и энергію патриотическаго князя. Другую партію составляютъ люди съ сознаниемъ нужды народа, своей задачи и своей силы, не парализуемые княземъ, котораго они всегда хотѣли выставить центромъ, вокругъ котораго группировались бы всѣ части сербства; они всегда признавали его вождемъ и даже навязывались ему съ этимъ; они же составили ему ту громкую популярность, какою въ настоящее время онъ пользуется. При всемъ этомъ, князь поддерживаетъ людей, которые не въ состояніи понять нужды сербскаго народа. Чтобы доказать существованіе этихъ — и только этихъ двухъ — партій, и чтобы ясно видѣть современное состояніе ихъ, достаточно прочесть послѣднія страницы изъ новѣйшей сербской исторіи.

1) Было бомбардированіе Бѣлграда (5 іюня 1862 года). «Война съ турками неизбежна», говорили всѣ сербы, и всѣ добровольно поспѣшили составлять воинскіе отряды: призренскій, боснійскій, студенчскій легіоны появились въ нѣсколько дней. Изъ Воеводины, Хорватіи и даже Краины прибывали на помощь братья. Проснулись и болгары: гайдучскія четы показались въ Балканахъ; въ Бѣлградѣ составилса болгарскій легіонъ на ихъ собственные денежныя средства. Войска сербскія стали собираться около грѣпостей въ Сербіи и къ сербскимъ границамъ. Было общее воодушевленіе. «Мы будемъ обрабатывать ваши поля, кормить ваши семейства, платить всѣ ваши подати», говорили сербы, оставшіеся на дому, тѣмъ, которые шли на войну*. «Нѣтъ оружія!» объявило правительство; а народъ, въ своемъ воодушевленіи, и не спросилъ даже — почему раньше не заготовлялось оно, ко поспѣшилъ дать и послѣднюю деньгу на приобрѣтеніе оружія. Собрана была отъ народа придача къ подати, по два червонца, что составило слишкомъ четыреста тысячъ червонцевъ. Вся Сербія стала военнымъ лагеремъ, вездѣ происходило упражненіе оружіемъ, дѣти** обучались владѣть имъ; въ Бѣлградѣ взбунтовались въ некоторые батальоны народнои милиціи изъ-за того, что

* Заявление сербскихъ воиновъ въ официальныхъ сербскихъ «Ногиахъ» за 1862 годъ.

** Въ Бѣлградѣ князь назначилъ унтер-офицеромъ одного мальчика отъ 10-ти до 12-ти лѣтъ въ восторжѣ, что и у дѣтей такое одушевленіе за войну.

ничего не предпринимается противъ ерѣвости — таково было воодушевленіе во всемъ сербскомъ народѣ къ войнѣ съ турками!

А Турція?

Полтора года, какъ 100,000 отборнѣйшаго турецкаго войска ужъ встало въ борьбѣ противъ князя черногорцевъ и герцеговинцевъ. Горсть послѣднихъ съ кремневыми ружьями, безъ всякой артиллеріи, безъ приготовленной амуниціи, кромѣ той, которую доставляли имъ тайно отъ Австріи братья изъ Далмаціи, безъ средствъ лечить своихъ больныхъ, а часто даже безъ хлѣба — побѣдоносно отражала въ 10 разъ сильнѣйшаго и неизмѣримо лучше подготовленнаго непріятеля.

«Теперь мы получимъ лекарства для нашихъ раненыхъ, хлѣба для утомленныхъ героевъ, а что главнѣе всего, свинцу и пороху для борьбы съ непріателемъ», говорили черногорцы и герцеговинцы, услышавъ о бомбардированіи Бѣлграда. Кто знаетъ, что въ это время Турція не пѣла на всей сербской границѣ и 10,000 стаятаго войска, кто знаетъ возбужденное состояніе въ Босніи, Старой Сербіи и Болгаріи, тотъ можетъ заключить, какія послѣдствія имѣло бы для раздѣленнаго въ Герцеговинѣ и Албаніи турецкаго войска начатіе военныхъ дѣйствій Сербією. Но въ этотъ критическій моментъ явился въ столицу сербскую спаситель-избавитель Турціи (такъ, по крайней-мѣрѣ, говорили въ то время всѣ европейскіе журналы), въ лицѣ сэра Генриха Бульвера. Сербское правительство дало убѣдять себя англійскому дипломату отдать сербскій вопросъ на рѣшеніе дипломатіи. Мы не готовы для войны — прошелъ слухъ въ народѣ. Была ли это отговорка, или убѣжденіе сербскаго правительства — на это отвѣчаютъ невѣрные факты въ Сербіи, а именно то, что 1866 годъ засталъ Сербію такъ же «неготовую», какъ и 1862-й. Сербское правительство, въ самомъ дѣлѣ, считало себя недостаточно сильнымъ, чтобы съ своими 60,000 воиновъ, вооруженными наръзными ружьями и варадочною артиллерією, вступить въ борьбу даже съ истощеннымъ турецкимъ войскомъ, которое столько времени не въ состояніи было покорить горсть черногорцевъ и герцеговинцевъ, вооруженныхъ самымъ дурнымъ оружіемъ и почти безъ запасовъ. Оно не надѣялось на воодушевленіе своего народа, которое (свидѣтельствуетъ исторія и въ особенности сербская) часто имѣетъ гораздо больше значенія, чѣмъ лучшіе запасы у войска безъ одушевленія, безъ нравственной силы, каковыя было турецкое; оно не надѣялось на силу революціи христіанскаго населенія Турціи, которая была готова вспыхнуть во всей Турецкой Имперіи при первомъ сигналѣ со стороны Сербіи; оно не надѣялось на симпатію братьевъ славянъ, своихъ естественныхъ союз-

нековъ. Всякій, кто подробно не знакомъ съ положеніемъ дѣлъ въ Бѣлградѣ, не могъ бы не удивляться искусству аягійскаго дипломата, который въ такихъ стѣснительныхъ обстоятельствахъ спасъ цѣлость Турецкой Имперіи. Только тотъ, кто былъ въ то время въ Бѣлградѣ и зналъ предшествовавшія бомбардированію происшествія въ городѣ, въ состояніи разъяснить политику сербскаго правительства. Министръ Гарашанинъ отправился въ Константинополь добиваться у блистательной Порты исполненія хати-шерифа 1830 г. Онъ не имѣлъ успѣха. Тотчасъ по возвращеніи его начались мелкія столкновенія между турками и сербами въ Бѣлградѣ: переодѣтые сербскіе жандармы пѣли въ турецкихъ кофейнахъ въ Дорчолѣ¹ сербскія пѣсни, раздражающія турокъ; двѣ ссоры сербскаго жандарма съ турецкими солдатами у Стамболканы и, наконецъ, извѣстное всему Бѣлграду, убійство чорнаго чауша (унтер-офицерскій чинъ въ турецкомъ войскѣ) въ одномъ изъ переулковъ Дорчола²—это все факты, непопавшіе дѣйствительно на зеленый столъ дипломатіи, но которые происходили въ глазахъ всѣхъ бѣлградцевъ, сербовъ и турокъ. На той и другой сторонѣ умы были взволнованы; турки дважды заперли городскія ворота³; обѣ стороны готовы были сразиться, и столкновенія нельзя было избѣгнуть. Сербы ждали только повода со стороны турокъ. Турки убили сербскаго мальчика — этого было достаточно. Ночью 3-го іюня ихъ выгнали изъ города въ крѣпость. Цѣлую ночь бѣжали переодѣтые сербскіе офицеры, воодушевивъ народъ, какъ можно скорѣе завладѣть укрѣпленными позиціями турокъ. Народъ хотѣлъ напасть на крѣпость. Гарашанинъ чуть не погибъ, отклоняя его отъ этого; съ величайшимъ трудомъ благодаря и министерскому увѣренію, что крѣпость добыта будетъ безъ боя, народъ воздержался отъ нападенія. Раннимъ утромъ посѣщали сербскіе министры въ консуламъ, дабы при ихъ посредничествѣ заключить перемиріе. Желаніе ихъ увѣличилось успѣхомъ.

Кто въ Гарашанинѣ не увидитъ наслѣдственнаго политикъ покойнаго князя Милоша? Что этотъ сдѣлалъ съ шестью округами⁴,

¹ Часть города, въ которой жили исключительно турки и весьма немногіе сербы.

² Въ Бѣлградѣ открыто говорили, что его убили два сербскіе жандарма, по приказанію одного члена полиціи.

³ Нужно знать, что въ Бѣлградѣ вокругъ, такъ-называемаго, стараго города, гдѣ жили сербы и турки, былъ мавецъ, на которомъ стояли в ворота (кава), для сообщенія между городомъ и пригородомъ, въ которомъ жили исключительно сербы.

⁴ По хати-шерифу 1830 года, Сербія получила независимость на томъ про-

тѣ Гарашанинъ хотѣлъ сдѣлать съ Бѣлградомъ, то-есть провозвести рѣзю въ городѣ, этимъ очистить городъ отъ турокъ и, по совершившемся фактѣ, представить дѣло европейской дипломатіи, въ той надеждѣ, что она признаетъ совершенное дѣло, тѣмъ болѣе, что очищеніемъ города отъ турокъ ничего больше не сдѣлано, какъ исполненъ хати-шерифъ 1830 года. Во время перваго правленія князя Милоша, положеніе дѣлъ въ Турціи было таково, что въ турецкомъ дванѣ можно было добиться всего пятакою, деньгами и посредничествомъ великихъ державъ. Князь Милошъ умѣлъ лучше, чѣмъ кто-либо изъ тогдашнихъ сербовъ, употребить эти три средства для приобрѣтенія независимости нынѣшнему князеству сербскому; онъ, дѣйствительно, былъ для всѣхъ тогдашнихъ сербскихъ правительственныхъ лицъ образцомъ умнаго дипломата. Гарашанинъ, воспитанный того времени и той школы, считалъ эту политику образцовою, и тѣмъ самымъ повозалъ, что неспособенъ былъ воздеи въ будущемъ перерожденіи Сербіи. Будучи человекомъ необразованнымъ, онъ не въ состояніи былъ понять, что прошло 30 лѣтъ съ той поры, когда этою политикою можно было получить отъ Порты уступки, что теперь Турціей правятъ люди съ иными, болѣе широкими взглядами и разсчетами, чѣмъ за 30 лѣтъ назадъ. Однимъ словомъ, онъ не смѣлъ и подумать о рѣшительной борьбѣ противъ турокъ, которая повела бы за собою освобожденіе всѣхъ христіанъ, подданныхъ Турціи, а пустился на мелкія интриги, имѣвшія цѣлью исполненіе хати-шерифа 1830 года. Турки повали его. На рѣзю третьяго іюня они отвѣтили бомбардированіемъ Бѣлграда и сожженіемъ Ужиды, и стали грозить войной. Сербское министерство встревожилось: оно не разсчитывало на войну, и вотъ опять «не готово», а война такая страшная вещь! («Мы могли лишиться и того, что отцы наши приобрѣли послѣ тяжелой борьбы», говорили ихъ официальные органы послѣ того, какъ ипръ былъ уже утверждень»). Имъ оставалось только броситься въ объятія дипломатіи, что они и сдѣлали. Россія и Франція еще и раньше заступались за христіанъ на Востокѣ; раньше уже подумывали, какъ бы задобрить и Англію, и теперь едва дождался, когда Англія сама предложила себя въ посредники. И въ это-то время, когда всѣми средствами старались сохранить миръ съ Турціей, въ Бѣлградѣ «тайно» былъ наименованъ «болгарскій воевода» и печатались прокламаціи, признающія болгарскій народъ въ

травствѣ, въ которомъ она залъ чевъ въ настоящее время; но турки никакъ не хотѣли выселиться изъ 6 округовъ. Князь Милошъ вошелъ въ эти округа съ войскомъ и лишилъ ихъ, в турецка и европейская дипломатіи признали совершившійся фактъ.

возстанію; все это имѣло цѣлью произвести демонстрацію противъ Турціи и склонить ее къ уступкамъ. Болгарскіе патриоты, находившіеся въ то время въ Бѣлградѣ, вида нахѣренія сербскаго правительства, именемъ болгарскаго народнаго комитета, протестовали противъ такого небратскаго и неполитическаго поступка; но министръ внутреннихъ дѣлъ приказалъ имъ въ два дня покинуть Бѣлградъ. Между тѣмъ дипломатія дѣлала свое дѣло, то-есть затягивала дѣло, какъ можно было долѣе. Черногорцы и герцеговинцы взнемогли въ борьбѣ и приняли такіа условия мира, какія предложила Турція; а сербскіе министры за свою лояльность, за то, «что потушили симпатіи своего народа къ своимъ братьямъ»* и проч., получили крѣпости Ужиду и Соколь, лежащія внутри Сербіи и неимѣющія никакого стратегическаго значенія, и добились выполненія хати-шерифа, по которому турки выселялись изъ городовъ: Бѣлграда, Шабца и Смедерева; за то крѣпости должны были быть заплаты регулярными войсками, Сербія должна была уплатить 9.000,000 піастровъ, а сербы, какъ вѣрноподданные султана, жертвовать дома свои на расширение района бѣлградской крѣпости. Официальные органы кричали, что это громадное приобрѣтеніе добыто дешевою цѣною. Живые люди и счетчики! они забыли, что стоятъ разрушенныя сербскія зданія, оставленная торговля; чего стоить то, что въ теченіе четырехъ мѣсцевъ весь народъ былъ на военномъ положеніи, то, что Сербія и Черногорія стали во враждебныя отношенія другъ къ другу, то, что сосѣдніе братья въ Турціи—въ особенности болгары—потеряли вѣру въ Сербію!

Потерявъ такое пораженіе тамъ, гдѣ всякій видѣлъ вѣрную побѣду, министерство Гарашанина обнаружило вѣрнѣею неспособностью во всякому дальнѣйшему дѣлу. Общественное мнѣніе сербскаго народа стало открыто возставать противъ него.

Гарашанинъ и его министерство сознавали свою неспособность удовлетворять нуждамъ сербскаго народа, и имъ оставалось или подать въ отставку, или подавить общественное мнѣніе. Они выбрали послѣднее. Это министерство запретило изданіе единственной независимой газеты въ Бѣлградѣ «Купеческихъ новинъ»; запретило получать изъ Австріи «Дневникъ», въ которомъ общественное мнѣніе поддало свой голосъ противъ такой безсмысленной политики; наконецъ, оно закрыло и «общество сербской словесности»—единственное литературное общество въ Сербіи, потому что всѣ люди, бывшіе въ то время въ этомъ обществѣ, создавали истинныя нужды своего народа и не могли, стѣдова-

* Письмо князя Михаила Лебярду.

тельно, идти по одной дорогѣ съ министрами; собранные же въ одномъ обществѣ могли быть для нихъ опасными. Известно, что въ Сербіи всѣ почти люди, могущіе назваться образованными, находятся на государственной службѣ. Чтобы поставить ихъ въ полнѣйшую зависимость отъ своей воли, министры издали законъ, по которому чиновникъ могъ быть выгнанъ изъ службы административнымъ путемъ, то-есть безъ суда, по приказанію министра, которому чиновникъ подчиненъ*. Къ тому же времени относится и извѣстный русскою публикѣ заговоръ, изъ-за котораго былъ обвиненъ верховный судъ съ предсѣдателемъ его Ефремомъ Груичемъ. Трудно представить себѣ что-нибудь противорѣчивѣе этого обвиненія. Груича обвиняють въ томъ, что онъ сочувствуетъ людямъ, желающимъ передать власть князю Карагеоргиевичу, тогда какъ этого князя свергла скупщина 1858 года, въ которой Груичъ былъ главнымъ дѣйствующимъ лицомъ въ дѣлѣ смѣненія этого князя и возвращенія власти династіи Обреновича. И кто же обвиняетъ? Тѣ самые люди, которыхъ помянутая скупщина осудила, какъ приверженцевъ того самаго князя! Подходила скупщина 1864 года. Это было послѣднее мѣсто, гдѣ можно было апеллировать въ общественному мнѣнію и самосознанію народному. Министрамъ нужно было предупредить это. Министерство рѣшилось на величайшее преступленіе—*показать уставъ*. Оно, министерство, обнародовало законъ скупщинскій! по которому скупщинаремъ не можетъ быть ни одинъ чиновникъ (какъ мы уже сказали, чиновники были въ состояніи крѣпировать дѣйствія министерствъ); предсѣдателя скупщины назначаетъ князь; скупщина имѣетъ право обсуждать только то, что предложить ей министры и т. д. Въ страхъ потерять власть, они попрали святѣйшее право сербскаго народа, подчинили своей прихоти свободную народную скупщину (народное вѣче, собраніе)—народный контроль надъ правительствомъ. Законъ скупщины 1864 г., начавшей засѣданія свои 13 августа, опубликованъ въ официальныхъ «Новинахъ», а послѣдѣе министерство перепечатаю ихъ особой книжкой. Изъ всего этого отчета видно одно, что ни одинъ изъ скупщинарей не имѣлъ ни малѣйшаго понятія объ обязанности, которую онъ выполняетъ. Этого должно было ожидать по составу скупщины, такъ-какъ въ нея исключены были весь образованный классъ. На этой скупщинѣ, происходившей въ столь серьезное время,

* Этотъ законъ часто-министерскою фабрикаціею, тогда какъ въ Сербіи должны имѣть силу только законы, издаваемые съѣздомъ съ утвержденіемъ скупщины, или просто скупщиной.

вмѣсто обсуждения нуждъ страны и народа, были предложены слѣдующіе вопросы: напярмѣрь, одинъ депутатъ предлагалъ ввести снова въ гимназіяхъ розги (незадолго передъ этимъ увѣнчовенныя), и не только въ гимназіяхъ, но и въ «высшей школѣ», для того, конечно, чтобы дѣти лучше учились; другой опять предлагалъ министерству устроить въ высшей школѣ кофейню, такъ-какъ по его словамъ, въ послѣднее время стало замѣтно, что молодежь часто ходитъ въ кофейни; устройство кофейной въ самой школѣ должно было, по его мнѣнію, облегчить надзоръ за молодыми людьми; третій предлагалъ свободу печати и, въ то же время, воспрещеніе закономъ ортографіи Вука Караджича и т. п. Понятно, что такая скупщина не могла быть выраженіемъ сербскаго народа. Она совершенно противорѣчитъ скупщинѣ 1858 года. Но такая скупщина была нужна министрамъ. Понятно, что, послѣ такихъ дѣйствій, министерство должно было еще больше бояться оппозиціи и употребило всевозможныя средства, чтобы сохранить порядокъ (какъ оно выражалось); и вотъ, вѣроятно въ интересъ порядка, оно нарушило автономію и въ древней сербской славянской общинѣ, издавъ законъ, которымъ «община» ставилась въ совершенную зависимость отъ правительства.

Въ этомъ состояли всѣ дѣйствія и приготовленія министерства Гарашаневича до 1866 года. Началась война между Австріею съ одной и Пруссіею съ Италіею съ другой стороны: время было горячее, зашевелился весь народъ сербскій: «война съ Турціей!» — было общимъ лозунгомъ на Балканскомъ Полуостровѣ. Настала часъ освобожденія христіанскаго Востока. Зачѣмъ не начинать Сербію? спрашивалъ себя каждый другъ сербства и славянства. «Не готовы!» былъ отвѣтъ министерства.

2) Всѣ дѣйствія сербскаго министерства до 1866 года показываютъ, что между членами его было полнѣйшее единодушіе. Удержаться на мѣстѣ было программой внутренней его политики; не предпринимать ничего такого, что могло бы нанести ударъ интересамъ внѣшняго княжества Сербіи — программа внѣшней политики. Видно также, что первая программа была ими вполне опредѣлена и выяснена; это проглядываетъ въ каждомъ шагѣ этой политики; другая же совсѣмъ неопредѣленная, но на дѣлѣ очень ясно обнаружившаяся: они старались по возможности ничего не дѣлать, но ждать неопредѣленнаго времени в неувѣстныхъ событіяхъ. Одно только очевидно, что во все это время ни одна великая держава не имѣла исключительнаго влияния на бѣлградскій кабинетъ. Да и могло ли быть иначе? Всѣ

лица, составляющія внѣшнее правительство, были убѣждены, что Сербіи не нужно предпринимать ничего, въ чемъ требовалась бы исключительная помощь той или другой великой державы, и они хлопотали о сочувствіи всѣхъ державъ. Невѣроятнымъ кажется та истина, что ихъ политика въ этомъ отношеніи доходила до наивности. Кто въ послѣдніе четыре года читалъ офціальный «Видовъ день», могъ свыше десяти разъ встрѣчать: «Мы признаемъ, что христіане въ Турціи неспособны къ самоуправленію» (слова западно-европейскихъ журналовъ), но — вѣдь видите — нѣтъ и сорока лѣтъ, какъ Сербія освободилась, а успѣла уже воспитать для самоуправленія 1.000,000 бывшихъ подданныхъ султана и можетъ считаться вполне цивилизованнымъ государствомъ; почему бы великимъ европейскимъ державамъ всѣмъ не согласиться дать Сербіи на воспитаніе еще одинъ миліонъ христіанъ (вмѣются въ виду Боснія и Герцеговина)? Такимъ путемъ, мало по малу, сталъ бы свободенъ весь Востокъ и былъ бы приобрѣтенъ для европейской цивилизаціи безъ всякихъ потрясеній и безъ опасности попасть въ руки Россіи» (послѣднее, вѣроятно, нарочно назначено для произведенія болѣе сильнаго эффекта на Авлію и Францію). Въ своей наивности, бѣдняжка «Видовъ день» забылъ сказать одно — какимъ образомъ взять отъ Порты этотъ миліонъ подданныхъ. Должна ли Европа предпринять крестовый походъ противъ Турціи? Но это связано съ нѣкоторымъ ущербомъ для цивилизаціи. Или Турція должна придти къ убѣжденію добровольно уступить Сербіи Боснію и Герцеговину, разумеется, опять въ интересъ европейской цивилизаціи? Мы хотимъ доказывать бессмысленность этой политики, мы хотимъ доказать только то, что сама эта политика такова, что въ кабинетѣ сербскомъ не можетъ быть никакихъ партій, ни англо-мановъ, ни руссомановъ — въ немъ одно направленіе: ничего не дѣлать.

3) Разсмотримъ партіи въ самомъ народѣ. Скупщина народная 1858 года возвела на престолъ сербскую династію Обреновича. Ни одна рука сербская не поднялась въ защиту престола свергнутаго князя Карагеоргиевича. Перемена династіи совершилась безъ пролитія капли крови, такъ ненавистно было владѣтельство свергнутаго князя. Старикъ, князь Милошъ, былъ уже близокъ къ могилѣ. Вся надежда возлагалась на молодого князя Михаила Обреновича. Главные дѣятели скупщины свято андреевской, позднѣе — вожди либеральной партіи въ Сербіи: Стаменичъ, Ефремъ Груичъ, Милошъ Яковичъ, Иванъ Шиничъ и друг. были все люди образованные и были въ виду князя Михаила, какъ члвкъ европейски просвѣщеннаго, обладающаго

волею и энергіею, чтобы совершить дѣло освобожденія всего сербскаго народа.

Извѣстно, что Сербія имѣла «уставъ» * еще 1839 года. Но *уставъ* этотъ былъ изданъ не народною скупщиною, какъ это требовалось, а Портою; по этому *уставу* князь былъ въ зависимости отъ совѣта. Въ совѣтъ избиралось изъ каждаго округа по одному совѣтнику на всю жизнь, и нельзя было его смѣнить безъ дозволенія Порты. Сербія только что вышла изъ-подъ турецкаго ига. Понятіе о свободѣ не могло развиться на столько, чтобы свобода стала началомъ государственности; но свободнымъ считался тотъ, кто имѣлъ неограниченную власть. Поэтому, первые совѣтники сербскіе не могли понимать своего положенія. Въмѣсто того, чтобы контролировать князя, они хотѣли раздѣлять съ княземъ неограниченную власть, то-есть самими быть самовластными государями, подобно князю. Такое положеніе дѣла вело за собой непосредственно борьбу между княземъ и совѣтомъ. Князь Милошъ, предвидя исходъ этой борьбы, подалъ въ отставку, лишь только введенъ былъ этотъ *уставъ*. Князь Михаилъ малъ въ борьбѣ съ совѣтомъ и въ 1842 году долженъ былъ оставить Сербію. Совѣтники избрали князя Карагеоргиевича. Онъ былъ неспособенъ привлечь любовь народа, да собственно говоря, и не стремился къ ней, а подчинился совершенно совѣту, самъ же удовольствовался пустымъ титуломъ. Разумѣется, споромъ совѣта была Турція, и совѣтъ, если хотѣлъ удержаться, долженъ былъ жертвовать интересами сербскими Турціи; отсюда вытекала вся слабость правленія Карагеоргиевича.

Передовые люди въ свято-андреевской народной скупщинѣ (1858 г.), свергнувъ князя, понимали, что это сверженіе ни къ чему не поведетъ, если въ то же время не измѣнится система, отъ которой происходило все зло. Они добились того, что скупщина постановила рѣшеніе, чтобы Турція никакимъ образомъ не вмешивалась во внутреннее управленіе сербовъ, чтобы народная скупщина собиралась каждые три года на самыхъ широкихъ правахъ, какия можетъ имѣть скупщина; министры отвѣтственны передъ скупщиною; свобода печати и т. д.

Сербскій народъ любитъ свободу, какъ и свойственно это народу, свергнувшему *собственною* мощію 400-лѣтнее рабство; потому и восстановленія, которыя привнесла ему свято-андреевская его скупщина, были приняты народомъ со всеобщимъ воодушевленіемъ. Но чтобы восстановленія перешли въ жизнь народную, нужна не столько любовь, но и пониманіе; а для этого сербскій

* То-есть востановленію.

народъ былъ слишкомъ молодъ, то-есть слишкомъ мало научно образованъ. Большинство представителей на скупщинѣ свято-андреевской были люди простые, они руководились здравымъ смысломъ; видѣли, что управленіе Сербіею плохо, и вѣрили, что причиною этому на сколько неспособность князя, на столько же и негодность системы; они одобрили всѣ мысли Груича, Янковича и друг. Но другое дѣло съ основаніемъ учреждений, которыя гарантировали бы начала, утвержденныя на свято-андреевской скупщинѣ. Гарантію эту они находили въ князѣ, которому довѣряли. Вслѣдствіе этого, либеральная партія, стараясь утвердить эти начала постановленіями, хотя и пользовалась сочувствіемъ народа, должна была одна выдержать борьбу съ защитниками стараго порядка. Причиною же того, что она пала въ борьбѣ, было отсутствіе въ ней самой организаци и то, что она не прибѣгала къ интригамъ, какъ ея противники.

Тотчасъ по приѣздѣ князя Милоша, либеральная партія, получивъ власть, начала вводить реформы, утвержденныя на свято-андреевской скупщинѣ. Для этого ей прежде всего нужно было, чтобы высшія мѣста въ управленіи заняли люди способные. Тутъ встрѣтилось сильное препятствіе. Люди, бывшіе въ управленіи, эти самые ужь составляютъ нѣкоторый авторитетъ въ государствѣ, въ особенности въ такомъ маленькомъ, какъ Сербія. Съ другой стороны, люди, бывшіе друзьями князя Милоша, во время перваго его правленія, и управителями въ прежнее время, думали (какъ и при всякомъ династическомъ переворотѣ), что имъ по праву принадлежитъ верховное управленіе, несмотря на то, что между ними были даже совершенно безграмотные. Нужно было отстранить и тѣхъ и другихъ, значить, нужно было поспорить и съ тѣми и съ другими. Въ это время выходитъ изъ-за кулисъ на сцену тотъ же г. Гарашанинъ. Его прежняя политическая репутанія была весьма незавидна. Онъ былъ извѣстенъ какъ искусный интригантъ и другъ Турціи. Того больше, его подозревали какъ главное дѣйствующее лицо въ извѣстномъ гримвратѣ, который хлопоталъ о раздѣленіи Сербіи на нѣсколько канцлалствъ, подъ покровительствомъ Турціи. Вокругъ его собралась та партія чиновниковъ, которая опасалась потерять мѣста при такихъ переворотахъ. Онъ сумѣлъ также убѣдить друзей князя Милоша, хотѣвшихъ вступить въ управленіе, чтобы они присоединились къ первымъ и съобща съ ними свергли общаго врага — *партію либеральную*. По его инициативѣ составила извѣстная дружина *дукитовцевъ* (такъ названная по звани, подъ которымъ она писала), которая, пользуясь временною свободой печати, стараясь въ видѣ дѣла стала говорить, будто

либеральная партія хотеть захватить всю власть въ свои руки и потомъ призвать на престолъ русскаго великаго князя, а на ряду съ этимъ, что она хотеть провозгласить республику и т. д., все подобныя, несообразныя вещи. Душою этой дружины былъ, когда-то либераль и республиканецъ, а теперь министръ, Цуквичъ; проводникомъ же — Матія Банъ, котораго прославила его «Ода султану». Но что главнѣе всего, г. Гарашанинъ съ дружиной своей сумѣлъ настроить наслѣдника, а послѣ князя сербскаго, что либеральная партія стремится основать въ Сербіи республику. А между тѣмъ на наслѣдника этого либеральная партія полагала всю надежду и всѣми силами старалась утвердить его популярность во всемъ сербскомъ народѣ.

Власть либеральной партіи ужь поколебалась въ правленіе князя Милоша. Князь Милошъ умеръ, а съ нимъ и все вліаніе либеральной партіи на правленіе. Собралась скупщина 1861 года. Предсѣдателемъ былъ избранъ большинствомъ Тудакевичъ изъ партіи либеральной. Но скупщина, составившаяся подъ вліаніемъ окружныхъ начальниковъ, болѣею частью чиновниковъ стараго порядка, была солидарна съ г. Гарашаниномъ, и, противная либераламъ, была достаточно сильна; либералы произвели шумъ и вышли изъ скупщины. Князь вмѣшался въ распрю. Онъ сослался на довѣріе, которое оказалъ ему народъ, когда онъ вступилъ въ правленіе. Громадная популярность, какою онъ пользовался, произвела дѣйствіе послѣ нѣсколькихъ дней, проведенныхъ въ смятеніи и выжиданіи: предсѣдатель Тудакевичъ заявилъ, что, по случаю болѣзни въ его семьѣ, онъ долженъ поженуть скупщину; такъ поступили и нѣсколько другихъ; въ предсѣдателя избрали челоуѣка, давняго видамъ г. Гарашанина, Раденковича. Скупщина немедленно измѣнила параграфъ въ «Уставѣ» такъ, *чтобы совѣтниковъ назначалъ и смѣщалъ самъ князь, и, кромѣ того, чтобы министры отвѣтственны были передъ княземъ, а князь — передъ народомъ.* Однимъ словомъ, Сербіи стала государствомъ безъ «Устава». Дружина Гарашанина пустила въ скупщинѣ слухъ, что предстоитъ война, и нужно, чтобы власть сконцентрировалась въ князѣ. Дѣйствительно, немедленно послѣ скупщины, Гарашанинъ былъ отправленъ въ Царьградъ помогать исполненію хати-шерифа 1830 года. Турки какъ-то вывернулись. Вскорѣ по возвращеніи ему поручено было составить министерство — игра была выиграна.

Гарашанинъ, въ самомъ дѣлѣ, выигралъ самую трудную игру. Добившись, чтобы министерство было отвѣтственно князю, онъ лишилъ либеральную партію оружія, хотя бы она и являлась въ скупщинѣ; а важнѣеишемъ параграфѣ «Устава» о совѣтникахъ,

онъ, дѣйствительно, удовлетворялъ народъ; но, что для него было всего важнѣе, онъ удовлетворялъ честолюбіе князя. Съ другой стороны, поставивши князя въ отвѣтственность передъ народомъ, онъ принудилъ его броситься совершенно въ объятія министровъ.

Послѣдствія преображенской скупщины обнаружались скоро. Сербскіе либералы: Милованъ Яневичъ, Стоянъ Башковичъ и Владимиръ Јовановичъ, стали виновны въ томъ, что подготавливаютъ революцію противъ князя. Предсѣдатель совѣта, бывшій предсѣдатель скупщины свято-андреевской, личный пріятель князя Милоша, былъ отставленъ отъ службы за то, что сочувствовалъ либеральной партіи. Либеральное министерство, въ которомъ былъ Ефремъ Груничъ и Дмитрій Матичъ, пало. Въ это время ужь началась-было революція въ Герцеговинѣ, а вскорѣ затѣмъ Турція начала войну и съ Черногоріею. Весь сербскій народъ былъ занятъ тамошними событіями и не обращалъ вниманія на перемѣну министерства въ Сербіи, такъ-какъ въ немъ былъ князь Миланъ. Самые либералы сербскіе, имѣя въ виду предстоящую войну, не пытались противодействовать реакціи, чтобы народъ не дробился на части въ минуту, когда ему нужна совокупная его сила. Затѣмъ послѣдовало бомбардированіе Бѣлграда, и они, того больше, считали обязанностью во всемъ помогать «сербскому правительству». Событія 1862 года извѣстны русскою публикѣ. Гарашанинъ былъ не такъ счастливъ въ дипломатіи, какъ въ придворной интригѣ. Событія, которыя за этимъ слѣдовали, изложены выше. Было бы слишкомъ долго слѣдить за этой борьбой между правительствомъ сербскимъ и оппозиціею — задача наша не въ этомъ: мы хотимъ только опредѣлить партіи въ Сербіи и ихъ стремленія. Мы рассмотримъ эту борьбу вкратцѣ. Сербскіе либералы были въ Сербіи очень слабы: ихъ было мало; они не имѣли никакой организаціи, и въ Сербіи не было возможности имъ организоваться. Самые рѣшительные между ними, Яневичъ и Јовановичъ, рѣшились эмигрировать. Они нашли поддержку въ вождѣ сербскаго народа въ Австріи — Милетичѣ, и органъ сербскихъ патриотовъ въ Австріи, газета «Сербскій дневникъ», сталъ и органомъ оппозиціи противъ министерства въ Сербіи. Программою ихъ было: «христіанскій народъ на Балканскомъ Полуостровѣ въ состояніи безъ вышательства такой бы то ни было европейской державы освободиться изъ-подъ турецкаго ига; югославянская федерація на основаніи принципа національности, въ которую бы вошли Греція, Румынія и Венгрія; солидарность со всеми славянами». Въ отношеніи княжества Сербіи они требовали: «осуществленія закона 1858

года», доказывая, что «всѣ другія скупщины незаконны, такъ какъ были ограничены закономъ и указами о скупщениѣ, изданными министерствомъ по его произволу». Эти мысли проводились въ органахъ: «Дневникѣ», «Свободѣ» и въ самое послѣднее время въ «Заставѣ». Сербское правительство, вмѣсто стѣнута, просто воспрещало пропускъ этихъ газетъ въ Сербію. Но за то либеральная партія увеличивалась. Въ нее вступали всѣ, которые понимали вредныя послѣдствія бездѣятельности сербскаго правительства, а въ особенности молодые люди, получившіе образованіе въ Россіи, Германіи и во Франціи. Мало-по-малу и вся сербская мыслящая масса стала открыто выражать сочувствіе свое либеральной партіи. Вездѣ стали составлять общества, съ цѣлью пробуждать самосознаніе въ сербскомъ народѣ, проводить мысль о свободѣ и единствѣ его.

Таково было состояніе партій въ Сербіи, когда начался прошлогодній столетовеніи между Австріею и Пруссіею. Всѣ мыслящіе люди въ сербствѣ видѣли потребность собраться и посоветоваться объ общихъ дѣйствіяхъ въ это серьезное время. Въ это время было обнародовано воззваніе «Зари»*, которое призывалось «сербская оmlадина» собраться въ Новомъ Садѣ. Къ 20-му іюня съѣхалось въ Новомъ Садѣ больше 500 представителей изъ всѣхъ сербскихъ краевъ. Открылась первая скупщина «объединенной оmlадины сербской».

Скупщина оmlадинская — явленіе неопредѣленнаго значенія для всего славинства; поэтому важно точно знать: что такое «сербская объединенная оmlадина?»

«Сербскую объединенную оmlадину» составляетъ не одна учащаяся молодежь, какъ казалось это при первомъ взглядѣ. Читатель могъ изъ предъидущаго замѣтить, какъ развилась она. Она развилась изъ самой жизни Сербіи и сербовъ. Еще на первой оmlадинской скупщинѣ были представители всей мыслящей массы сербскаго народа и она тогда же, въ первомъ засѣданіи, постановила, «что членомъ сербской оmlадины считается каждый сербъ — молодой (не лѣтами) сердцемъ и душой, который стремится къ народному прогрессу». Политическія обстоятельства, въ которыхъ находится сербскій народъ, пропзвели главнымъ образомъ то, что «сербская оmlадина объединилась»; но эти же самыя обстоятельства не дозволяли ей ставить въ программу своихъ дѣйствій ничего такого, что носило бы характеръ политическій. Она столько же опасалась правительства бѣлградскаго, сколько австрійскаго; поэтому, она должна была объявить свою цѣль чисто

* Сербское литературное общество въ Бѣлѣ.

научною. «Трудиться объ умственномъ и матеріальномъ преуспѣваніи народа, будить жизнь народную во всѣхъ ея отрасляхъ» — вотъ что написала на своемъ знамени объединенная оmlадина. А такъ-какъ о прогрессѣ въ сербскомъ народѣ и задумать трудно безъ свободы и единства его, то и объединенная оmlадина не могла забыть этого. Окончивъ засѣданія свои, оmlадина органомъ своимъ избрала «Заставу», заявивъ, что программа «Заставы» согласна съ цѣлью оmlадины. Въ отношеніи сербскаго народа, этотъ фактъ важенъ тѣмъ, что имѣ оmlадина, хотя и мимоходомъ, высказала, что пробуждать всѣ отрасли жизни народной — то же самое, что и проводить идею о единствѣ и свободѣ всего сербскаго народа (потому что это — программа «Заставы»). Въ отношеніи княжества Сербіи фактъ этотъ важенъ тѣмъ, что имѣ вся мыслящая масса въ сербскомъ народѣ очевидно высказалась стаящею за програму оппозиціи сербскаго правительства. Такимъ образомъ, оппозиціонная или либеральная партія получаетъ другой видъ.

Между тѣмъ, волненіе въ Турціи становилось все сильнѣе. Министрство Гарашианина видѣло, что должно выйти изъ бездѣйствія, если не хочетъ окончательно потерять довѣріе и народа и князя; оно обратилось къ султану съ просьбой, чтобы Сербіи дали вѣрности, а вмѣстѣ съ тѣмъ устроило въ Нагаревцѣ маневры, пзвѣстные русской публикѣ. Но Турція, зная хорошо людей, съ которыми имѣла дѣло, отказала. Затѣмъ наступило возстаніе на Кандіи, движеніе въ Эпирѣ и Фессалии. Греція грозила войной. Турція находилась въ самомъ стѣсненномъ положеніи, а министерство Гарашианина такъ плохо понимало свое положеніе, что не осмѣлилось вторично требовать вѣрностей. Объ этомъ свидѣтельствуетъ собственноручное письмо князя Ивану Ристичу, сербскому агенту въ Цареградѣ, напечатанное въ оффціальнхъ «Сербскихъ Новинахъ» въ іюні мѣсяцѣ. Въ этомъ письмѣ князь Михаилъ, выражая признательность свою Ивану Ристичу, говоритъ: «занятіе крѣпостей — ваше дѣло», и въ другомъ мѣстѣ: «въ этомъ вы были имѣ правая рука». Кроме того, говорятъ, что когда князь Михаилъ читалъ въ советѣ письмо Ристича, гдѣ этотъ говоритъ, что время удобно для энергическаго требованія у Турціи крѣпостей, Гарашианинъ встревоженно вскричалъ: «это значитъ объявлять войну туркамъ!» Настоячивостію Ристича министры, наконецъ, согласились всенизаншею просьбою представить судьяну пользу какъ для Сербіи, такъ и Турціи отдачу вѣрностей на храненіе князю Михаилу. Вмѣстѣ съ этимъ, они, разумеется, употребили всѣ средства, чтобы сильнѣе подѣлствовать на Порту. Пронеслись извѣстія, что въ Сербію привезено

до 50.000 игольчатыхъ ружей, что отлито 50 батарей новыхъ наръзныхъ пушекъ; извѣстия эти—какъ положительно извѣстно—пускались изъ правительственныхъ круговъ. Въ то же время открыты были въ Бѣлградѣ и Крагуевцѣ школы для старшинъ народнаго войска. Всякій думалъ, что требованіе крѣпостей единъ только предлогъ, а что, собственно на дѣлѣ, имѣется въ виду война съ Турціей. Оппозиція въ самомъ началѣ не одобряла поступка сербскаго правительства, защищая интересы и честь сербскаго народа. Она говорила въ «Заставѣ»: сербскій народъ, какъ и всякій другой, имѣетъ право жить, а потому имѣетъ право на условія, безъ которыхъ для него существованіе невозможно. Теперь не время спрашивать сколько крѣпостей; мы упускаемъ золотое время, въ которое можно бы добыть гораздо болѣе. Сербское правительство не имѣетъ права унижать достоинство своего народа: оно можетъ требовать отъ Порты крѣпости, но никакъ не просить. Наконецъ, что Сербія слѣдуетъ искать союзника во всей славянской братинѣ, у христіанъ въ Турціи и въ могущественной Россіи; что стыдно сербскому сановнику, который удостоился чести сидѣть за однимъ столомъ съ царемъ русскимъ, съ шапкой подъ пазухой спрашивать милости въ передней Бейста; и что вѣрнѣе и неполнѣе, чтобы князь сербскій, владѣтель «будущей сербской державы», преклонялъ колѣна передъ султаномъ**. Между тѣмъ, официальныя «Сербскія Новины» говорили, что это клевета на правительство и князя, и что сербскій народъ можетъ только быть признателемъ мудрой политики Гарашичина, которая добыла ему крѣпости безъ боя, выводя изъ этого громадныя выгоды для всего сербскаго народа. «Заставѣ» запрещено было пропускать въ Сербію. Въ то же время народная партія заявила и въ газетѣ «Сербія», которая стала выходить въ Бѣлградѣ съ начала 1867 г., что *Шумадія* весьма незначительная часть *Сербіи* и что крѣпости очень посредственная прибыль для Сербіи: но если этия правительства связаны еще в руки для дальнѣйшихъ дѣйствій, то занятіе крѣпостей не принесло никакой прибыли. Гарашичиново министерство, ожидая, не примолкнетъ ли наконецъ оппозиція, выразило открыто въ «Напредкѣ» (газета, получающая субсидію сербскаго правительства, издающаяся въ Австріи) свое увѣршеніе, что Сербія готова, чтобы вести войну съ Турціей. При первой попыткѣ Сербіи занять крѣпости, говорилось въ «Напредкѣ», нахлынули бы турецкія войска на всея пространство отъ устья

* Газетъ статей въ «Заставѣ»: «Россія, Сербія и вѣжное славянство».

** Статя въ «Заставѣ» «Бѣлградъ или Сербство».

Дрины до устья въ Тимока, а гдѣ у Сербіи та сила, съ которою она могла бы отстранить наплывъ? И министерство стало теперь опять пускать слухи, что Сербія далеко не такъ вооружена, какъ это говорилось раньше, желая этимъ представить сплѣнѣе мудрость своей дипломатіи. Народная партія указала на всю бессмысленность и непатріотичность такихъ заявленій и политики, каковыя представило министерство. Сербскій народъ, сознавшій свою силу 50 лѣтъ тому назадъ, возсталъ, чтобы оружіемъ отвоевать себѣ свободу, и съ той поры никогда не покидала его вѣра въ себя и свою силу; сербское же правительство, которое должно поддерживать въ народѣ такую самонадѣянность, подавляетъ ее, представляя превосходство турокъ надъ Сербією. О «неготовности» Сербіи къ дѣйствіямъ противъ турокъ, народная партія говорила: раздѣленность турецкой силы гораздо больше значить для побѣды сербовъ, чѣмъ 50.000 сербскихъ игольчатокъ, а правительство сербское, давъ туркамъ время, дѣлаетъ то, что противъ каждой своей игольчатки будетъ имѣть три турецкихъ. Однимъ словомъ, политика Гарашичина спрашивавіемъ и занятіемъ крѣпостей давала туркамъ возможность выиграть время и потерпѣла во второй разъ рѣшительное поражение; это поражение на столько сильнѣе пораженія 1862 года, на сколько нынѣ Турція находится въ худшемъ состояніи и на сколько нынѣшнее положеніе Европы благоприятнѣе для рѣшенія восточнаго вопроса, чѣмъ въ 1862 году.

Послѣдствія оправдали совершенно мнѣніе народной партіи, что занятіемъ крѣпостей правительство сербское заключило всю свою дѣятельность. Архимандритъ Дучичъ, бывшій посредникомъ между бѣлградскимъ и петинскимъ правительствами, долженъ былъ оставить Цетвие; два секретаря князя Николая, чиновники изъ Сербіи, нарочно поставленные на эти мѣста, для поддержанія постоянной связи между Сербією и Черногорією, возвратились назадъ въ Сербію. Добрыя отношенія съ Черногорією нарушились. Въ это время вспыхнуло возстаніе въ Болгаріи. Гарашичинъ, вѣрный слуга *ложности* и *умиренности*, не только не хотѣлъ ничѣмъ помогать возстанію, но не хотѣлъ даже отпустить изъ Бѣлграда извѣстнаго предводителя болгарскаго Илю. Когда Илю обратился къ нему съ требованіемъ отпустить его, Гарашичинъ просто отвѣтилъ: интересы сербскіе не дозволяютъ нарушать добрыя отношенія съ Портою, въ то время, какъ ми-

* О немъ нынче нѣсколько разъ уже извѣдали въ газетахъ, будто онъ въ Бѣлградѣ, между тѣмъ, какъ онъ находится въ Бѣлградѣ подъ именемъ сербскаго вѣдателя.

только что помирились. На границѣ сербской собралось 5—6 сотенъ волонтеровъ, не успѣвшихъ еще перейти границу; слишкомъ 20 изъ нихъ ваперли въ Княжевцѣ; засхарскаго старосту «отставили отъ должности за то, что онъ содѣйствовалъ волонтерамъ при переходѣ ихъ черезъ границу. Лояльность сербскаго правительства простиралась до самыхъ крайнихъ предѣловъ. Извѣстный патриотъ болгарскій Каравеловъ хотѣлъ издавать въ Бѣлградѣ газету на болгарскомъ и сербскомъ языкахъ, подъ именемъ «Братскій Союзъ», съ программой, соответствующей заглавію. Сербское правительство не дозволило ему даже напечатать объявленіе, потому что — говорило оно — *заглавіе тенденціозно* относительно Турціи. Факты эти еще яснѣе характеризуютъ политику Гарашанина. Онъ волюнтерски неспособенъ сознать ни истинное положеніе Турціи, ни задачу Сербіи и ея силу въ событіяхъ, которыя развиваются на Востокѣ; онъ вѣренъ престарѣлой политикѣ Милоша; вся его дѣятельность направлена къ тому, чтобы *вынудить* или *испросить* хотя бы малѣйшія уступки отъ Турціи, лишь бы (по его понятію) ничѣмъ не рисковать. Послѣ этого неудивительно, что выгоды отъ полученныхъ уступокъ такъ малы, что сравнительно съ тѣмъ, что слѣдовало добыть, въ самомъ дѣлѣ онѣ должны считаться за потери.

Князь Михайлъ отправился за границу. «Zukunft»^{*} объявилъ, что князь поѣхалъ съ цѣлю просить европейскіе дворы уговорить Турцію уступить ему Боснію и Герцеговину на вассальныхъ правахъ. Въ Вѣнѣ привѣтствовала его депутація «Зари» именемъ «объединенной оmlадни сербской»; поздравляя его съ приобретениемъ крѣпостей, оmlаднская депутація въ то же время выразила ему, что эта прибыль весьма незначительна въ сравненіи съ тѣмъ, чего ждетъ отъ него сербскій народъ. Князь отвѣтилъ депутаціи, что онъ признаетъ, что занятіемъ крѣпостей ничего не сдѣлано, что исторія сербскаго народа много еще считаетъ ненаполненными страницъ, ихъ нужно заполнить какъ можно скорѣе, только не слѣдуетъ оставлять пробѣловъ, чтобы не пришлось начинать писать снова (то-есть не потерять бы и того, что имѣемъ). Дружеское отношеніе князя къ представителямъ «объединенной оmlадни» произвело сильное впечатлѣніе

* Газета, посредствомъ которой министры выражаютъ свои мнѣнія, которая она не смѣетъ признавать своими, или распускаетъ ложные слухи, когда хотѣтъ обмануть публику (?).

на всю «объединенную оmlадину» — эту обширную народную сербскую партію. Она была готова протянуть руку примиренія партіи министерской. Органы ея перестали оппонировать дѣйствіямъ министерства. «Застава» отстаивала достоинство сербскаго государя вопреки вѣнскимъ газетамъ, которыя стали было нападать на князя за то, что онъ, при проѣздѣ черезъ Вѣну, не привѣтствовалъ султана. Таковы были обстоятельства, когда наступило время открытія второй оmlадинской скупщины.

Газета «Сербія» напечатала статью: «Предъ оmlадинскою скупщиной». Въ ней говорилось, что скупщина оmlадинская — представитель всего сербскаго народа, что на ней является весь сербскій народъ, духовно объединенный. «Скупщина объединенной сербской оmlадни» — единственное янѣ собраніе, гдѣ могутъ собираться члены народа нашего изъ всѣхъ краевъ — единственное собраніе, въ которомъ національныя стремленія могутъ символизироваться и стать выраженіемъ единства и цѣлости нашего народа. Тутъ призываются сербы изъ всѣхъ краевъ и всѣхъ сословій пріѣхать на это все-сербское собраніе. Несмотря на примирительныя отношенія народной партіи, министерство сербское страшилось скупщины, воодушевленной такими мыслями; оно ожидало скупщину учениковъ, а вышло, что это все-сербскій конгрессъ. И вотъ, въ официальныхъ «Новинахъ» появилось заявленіе (писанное, говорятъ, собственною рукою г. Цулица), что сербское правительство дозволило скупщину оmlадинскую, полагая по прошлогодней программѣ оmlадни, что это общество чисто ученое; но оно никакимъ образомъ не можетъ допустить все-сербскій конгрессъ съ программой политической. Къ «объединенной оmlадинѣ», какъ было сказано раньше, примыкаетъ весь мыслящій классъ въ сербскомъ народѣ. Она сознала, что сербскому народу, стоящему подъ вѣмцевой пилкой и турецкой булавой, невозможно думать о просвѣщеніи и образованіи, и что его первая потребность — свобода и единство; она видѣла въ Сербіи опору, въ правительствѣ бѣлградскомъ (какое бы оно ни было) — центръ, изъ котораго должна исходить двигательная сила въ предстоящемъ дѣлѣ освобожденія. По этимъ причинамъ, она хотѣла, подъ покровомъ этого правительства, оmlадинскую скупщину объявить все-сербскимъ конгрессомъ. Правительство, сознающее свое призваніе и духъ времени, съ распростертыми объятіями встрѣтило бы все-сербскій конгрессъ — народъ сербскій; но мы сказали, что сербскіе министры совершенно не понижаютъ сербскаго народа.

Въ Преображеніе собрались въ Бѣлградѣ представители всего сербскаго народа въ лицѣ оmlадинской скупщины. Предсѣдателемъ былъ избранъ вождь скупщины свято-андреевской (1858 г.) Ефремъ Груничъ; въ комитетѣ скупщины явились лучшіе сербскіе люди, ученые и политическіе дѣятели, между ними Башковичъ, Василевичъ, Сретковичъ. Больше шестидесяти телеграмъ изъ всѣхъ краевъ сербскихъ привѣтствовали скупщину; въ нихъ была одна мысль: свобода и единство да будутъ вашимъ знаменемъ; счастливый вамъ путь къ этой цѣли! Это была самая большая демонстрація противъ политики министерства (если можетъ назваться демонстраціею заявленіе всего народа), и оно должно было стараться всѣми силами о закрытіи скупщины. Силою закрыть ее они не осмѣлились, а отобрали у нея мѣсто для собранія (въ зданіи высшей школы) и запретили своимъ подчиненнымъ—учащимся и чиновникамъ—участвовать въ засѣданіяхъ скупщинскихъ, отговариваясь, будто скупщина приняла демонстративный характеръ. Между тѣмъ, скупщина, сознавая свое призваніе, провозгласила, хотя и въ формѣ, дозволенной скупщинѣ оmlадинской, что сербскій народъ, если и раздѣленъ тремя вѣроисповѣданіями и *четырьмя юсударствами*—все же народъ единый, проникнуть единымъ духомъ, и ему слѣдуетъ и онъ хочетъ быть и единымъ тѣломъ; далѣе, что сербскій народъ членъ «заеднвцы» — федерации южно-славянской; наконецъ, что онъ членъ великой семьи славянской. Сербское министерство, дабы ускорить закрытіе скупщины, стало жандармами прогонять отдельныхъ оmlадинскихъ членовъ въ австрійскихъ сербовъ. Скупщина, чтобы избѣгнуть столкновения съ правительствомъ, которое легкомысленно хотѣло произвести раздоръ въ народъ въ такое серьезное время, каково настоящее, рѣшилась закончить свои засѣданія. Оставивъ послѣ себя центральный сербскій комитетъ, который бы выполнялъ скупщинскій проектъ объ организаціи объединенной оmlадины, скупщина объявила свои засѣданія оконченными. Скупщинари разошлись послѣ четвертаго засѣданія съ кликомъ: «живила Сербія!»

Читая послѣднія страницы новѣйшей сербской исторіи, приходишь къ заключенію:

Въ Сербіи, съ одной стороны, существуетъ направленіе *народное*, то-есть весь народъ сербскій, полный вѣры и надежды въ себя и въ свою будущность, требующій всѣхъ условій, нужныхъ

для жизни одного народа. Онъ заявляетъ прямо и смѣло, что его не могутъ болѣе удовлетворить никакія мѣры, которыя бы задержали его въ переходномъ состояніи, въ какомъ до сихъ поръ онъ былъ; онъ выражаетъ, что ему нужна полная свобода и единство, а къ этому ведетъ лишь одинъ путь — война съ Турціей!

Съ другой стороны стоитъ сербское правительство, опирающееся на князя, который играетъ своей популярностію — партія, которая своею мелочною политикою довела Сербію до такого положенія, что Турція, въ минуту распадѣнія отъ внутреннихъ революцій, смѣетъ неуважать сербскіе паспорта; умерщвлять сербскихъ сторожей на границѣ и сербскихъ гражданъ на австрійскихъ пароходахъ—партія, которая своимъ безконечными, дипломатическими комбинаціями, никогда нескончаемыми приготовленіями и пустыми обѣщаніями, обманываетъ народъ сербскій.

Исполнить ли, наконецъ, сербское правительство свою обязанность? Оправдаетъ ли, наконецъ, князь Михаилъ громадное довѣріе, которымъ его облекъ народъ? Это покажутъ ближайшія событія.

Изъ Бѣлграда.

ПАРТИЈЕ У СРБИЈИ⁹²

Мислимо да данас нема Словена кога не би занимало источно питање. Од његовог решења зависи непосредно решење словенског питања. Сем тога, источно питање је једно од најважнијих питања која данас заокупљају европску дипломатију.

У западној и руској штампи много се говори о великом значају Србије у решавању источног питања, о положају који она, услед тога, треба да заузме у југословенству. Часописи наклоњени Србији, нарочито руски, чуде се што Србија или не уме или се двоуми да прими на себе улогу коју треба да игра; непријатељске новине, претежно бечке, хвале Србију због њеног мудрог, лојалног држања, али иза те похвале провирује скривена радост и иронија. Руска штампа, која се озбиљно бави источним питањем и схвата сав велики значај Србије у њему, обратила је пажњу на унутрашње стање Србије мислећи да ту нађе узрок њене садашње неразумљиве политике. Руска штампа, уколико се изјаснила, у свему окривљује *партије*. Она истиче партије — у владиној сфери: француску, русоманску, аустријску и друге које највише ометају одређени правац српске политике; с друге стране, партије у самом народу: легитимну (обреновићевску), карађорђевићевску и партију црвених или републиканску, и др. Ове партије су узрок да српска влада не само што не може у одлучном моменту рачунати на уједињење снага читавог српског народа, него, напротив, може само да се прибојава унутрашњих немира.

Имајући у виду интересе Српства и Словенства, сматрамо за своју дужност да руској публици изнесемо кратак, али тачан преглед стања у Србији.

У Србији има само две партије: владина партија — њој припадају сви старији чиновници и она се држи једино захваљујући популарности кнеза; друга партија, опозициона — њој припада сав мислећи слој народа, њој је наклоњен читав народ. У овој, као и у првој партији, влада потпуна једнодушност. Прву (владину) састављају људи који су преживели своје време, људи потпуно неспособни да буду вође будуће Србије, штавише који су свесни своје неспособности, који својом пасивношћу парализују вољу и енергију родољубивог кнеза. Другу партију чине људи свесни народних потреба, свог задатка и своје снаге, које не кочи

кнез кога су они увек хтели да учине центром око којег би се групписали сви делови Српства; они су га увек признавали за вођу и чак су му се тиме наметали; баш они су му створили ту огромну популарност коју он сада ужива. При свему томе, кнез подржава људе који нису у стању да схвате потребе српског народа. Да би се доказало постојање ових — и само ових двеју — партија и да би се јасно видело њихово садашње стање довољно је прочитати последње странице из најновије српске историје.

1) Београд је био бомбардован (5. јуна 1862). „Рат с Турцима је неизбежан“ — говорили су сви Срби и сви су добровољно похрлили да организују војне одреде; призренска, босанска, ђачка легија појавиле су се за неколико дана. Из Војводине, Хрватске и чак из Крањске стизала су браћа у помоћ. Пробудили су се и Бугари, хајдучке чете појавиле су се на Балкану; у Београду се образовала бугарска легија⁹³ о свом сопственом трошку. Српски војни одреди почели су се окупљати око тврђава у Србији и на српским границама. Одушевљење је било опште. „Ми ћемо обрађивати ваша поља, хранити ваше породице, платити све ваше порезе“ — говорили су Срби који су остали код своје куће онима који су пошли у рат.* „Нема оружја“ — објавила је влада, а народ, у свом одушевљењу, није ни питао зашто га раније нису припремили и пожурио је да приложи и последњу пару за набавку оружја. Од народа је сабран прирез по два дуката, што је изнело преко 400.000 дуката.⁹⁴ Сва Србија је постала војни табор, свуда су се одржавале вежбе оружјем, деца** су се учила да њиме рукују; у Београду су се побунили неки батаљони народне војске због тога што ништа није било предузето против тврђаве — толико је било одушевљење у читавом српском народу за рат с Турцима!

А Турска?

Већ годину и по дана 100.000 изабране турске војске исцрпљивало се у борби против црногорског и херцеговачког крша.⁹⁵ Шака Херцеговаца са кременачама, без икакве артиљерије, без спремљене муниције, сем оне коју су браћа Далматинци кришом од Аустрије дотурали, без средстава за лечење болесника, а често чак без хлеба, победоносно је одбијала нападе десет пута јачег и неизмерно боље опремљеног непријатеља. „Сад ћемо добити лекове за наше рањенике, хлеба за наше уморне јунаке, а што је најглавније, олова и барута за борбу против непријатеља“ — рекли су Црногорци и Херцеговци кад су дознали за бомбардовање Београда.

Онај који зна да Турска у то време није имала на српској граници ни 10.000 концентрисане војске, ко познаје узбуђено стање у Босни, Старој Србији и Бугарској, тај може да закључи какве би последице почетак ратних операција од стране Србије имао за турску војску подељену на Херцеговину и Албанију. Али у овом критичном моменту појавио се у српској престоници спа-

* Изјава српских општина у службеним Српским новинама за 1862.

** У Београду је кнез произвео за подофицира једног дечака од 10—12 година, усхићен тиме што су се деца толико одушевила за рат.

силац — ослободитељ Турске (тако су бар у то време писали сви европски часописи) у лицу сера Хенрија Вулвера.⁹⁶ Српска влада дала се убедити од енглеског дипломате да српско питање треба предати на решавање дипломатији. „Ми нисмо спремни за рат“ — протурен је глас у народ. Да ли је то био изговор или убеђење српске владе — на то питање одговарају садашње чињенице у Србији, наиме то да је 1866. година затекла Србију исто тако „неспремно“ као и 1862. године.⁹⁷ У ствари, српска влада сматрала је себе недовољно јаком да са својих 60.000 војника, наоружаних пушкама с изолученом цеви и приличном артиљеријом, ступи у борбу са исцрпљеном турском војском која толико времена није била у стању да покори шаку Црногораца и Херцеговаца наоружаних најгорим оружјем и скоро без икаквих резерви. Она се није уздала у одушевљење свог народа, које (о чему сведочи историја, а нарочито српска) често има много већи значај него најбоље резерве у војсци без одушевљења, каква је била турска војска; она се није уздала у снаге револуције хришћанског становништва Турске, револуције која је била спремна да букне у читавој Турској царевини при првом сигналу од стране Србије; она се није уздала у симпатије браће Словена, својих природних савезника. Сваки ко не познаје у танчине стање ствари у Београду морао би се дивити вештини енглеског дипломате који је у таквим тегобним околностима спасао интегритет Турске царевине. Само онај који је у оно време био у Београду и знао за догађаје у граду који су претходили бомбардовању могао би објаснити политику српске владе. Министар Гарашанин отишао је у Цариград да би код Високе порте издејствовао извршење хатишерифа од 1830.⁹⁸ Он није имао успеха. Одмах после његовог повратка почели су ситни сукоби између Турака и Срба у Београду: преобучени српски жандарми певали су у турским кафанама на Дорћолу* српске песме које су раздраживале Турке, две свађе српског жандарма с турским војницима на Стамбол-капији и, најзад, познато читавом Београду, убиство црног чауша (подофицирски чин у турској војсци) у једном сокачићу Дорћола** — све су то чињенице које, додуше, нису дошле на зелени сто дипломатије, али које су се десиле пред очима свих Београђана, Срба и Турака. И на једној и на другој страни духови су били узбуђени; Турци су са два катанца закључавали градске капије,*** обе стране су биле готове да се сударе и сукоби се нису могли избећи. Срби су само чекали на повод од стране Турака. Турци су убили једног српског дечака⁹⁹ — и то је било довољно. Ноћу 3. јуна Турке су изгнали из вароши у тврђаву. Сву ноћ су преобучени српски официри трчали на све стране подстичући народ да што пре заузме утврђене положаје Турака. Народ је хтео да навали на тврђаву. Гарашанин умало није погинуо одвра-

* Део града у којем су живели Турци и само врло мало Срба.

** У Београду се отворено говорило да су га убила два српска жандарма по наређењу једног полицијског службеника.

*** Треба знати да је у Београду око тзв. Старе вароши, где су живели Срби и Турци, био шанац на којем су биле капије за саобраћај између града и предграђа у којем су живели искључиво Срби.

ћајући га од тога. С највећим трудом, благодаревћи владином уверавању да ће се тврђаве заузети без борбе, народ се уздржао од напада. У рано јутро српски министри су појурили конзулима да би уз њихово посредништво закључили примирје. Њихова жеља се успешно остварила.

Ко на Гарашанина не би гледао као на наследника политике кнеза Милоша? То што је овај учинио са шест округа,* Гарашанин је хтео учинити са Београдом, тј. извршити покољ у граду, тиме га очистити од Турака и после свршеног чина изнети ствар пред европску дипломатију надајући се да ће она признати свршен чин, утолико пре што очишћењем града од Турака није урађено ништа друго него што је само испуњен хатишериф од 1830. За време прве владавине кнеза Милоша стање у Турској било је такво да се у турском Дивану све могло постићи интригама, новцем и посредништвом великих држава. Кнез Милош умео је боље него ико од тадашњих Срба да искористи ова три средства да би садашњој српској кнежевини издејствовао независност; он је, заиста, свима тадашњим српским државницима био пример умног дипломате. Гарашанин, васпитник тога времена и те школе, сматрао је такву политику за узор, чиме је показао да је неспособан за вођу у будућем препороду Србије. Као необразован човек он није био у стању да схвати да је прошло 30 година од времена када су се том политиком могли од Порте добити уступци, а да сада Турском управљају људи с другим, ширим погледима, који друкчије расуђују него они отпре 30 година; једном речју, он није смео ни да помисли на одлучну борбу против Турака која би довела до ослобођења свих хришћана потчињених Турској, него се дао на ситне интриге усмерене на извршење хатишерифа од 1830. Турци су то схватили. На покољ они су трећи дан одговорили бомбардовањем Београда и паљењем Ужица и запретили ратом. Српска влада се узнемирила: она није рачунала с ратом и опет „није била спремна“, а рат је страшна ствар! („Ми смо могли да изгубимо и оно што су наши очеви стекли после тешке борбе“ — говорили су њихови званични органи пошто је мир био склопљен). Њима је преостало само то да се баце у наручје дипломатије, што су и учинили. Русија и Француска су се и раније залагале за хришћане на Истоку, оне су већ и раније помишљале на то како ће одобровољити Енглеску и сад су једва дочекале када се Енглеска сама понудила за посредника. И баш у ово време, када су се свим средствима трудиле да очувају мир с Турском, у Београду је „тајно“ био наменован „бугарски војвода“ и штампани су прогласи који су позивали бугарски народ на устанак.¹⁰¹ Све је то имало за циљ да се изведе демонстрација против Турске и да се она приволи на уступке. Бугарски патриоти који су у то време боравили у Београду, видећи намере српске владе, протестовали су у име бугарског народног комитета про-

* По хатишерифу од 1830. Србија је добила независност¹⁰⁰ на територији коју данас заузима; али се Турци никако нису хтели иселити из шест округа; кнез Милош је ушао у ове округе с војском и заузео их, а турска и европска дипломатија признале су свршен чин.

тив таквог небратског и неполитичког поступка, али министар унутрашњих послова наредио им је да за два дана напусте Београд. За то време дипломатија је радила свој посао, тј. одуговлачила ствар колико се више могло. Црногорци и Херцеговци изнемогли су у борби и прихватили су услове мира које је предложила Турска, а српски министри су за своју лојалност, наиме зато „што су пригушили симпатије свога народа према својој браћи“* и сл., добили тврђавице Ужице и Соко у унутрашњости Србије, које нису имале никаквог стратешког значаја, и постигли извршење хатишерифа по којем су се Турци иселили из Београда, Шапца и Смедерева;¹⁰² за то је требало да редовна војска заповедне тврђаве, да Србија исплати 9 милиона пјастера, а Срби, као султанови верни поданици, да жртвују своје куће како би се проширио рејон београдске тврђаве. Званични органи су трубили да је та огромна тековина добијена по јевтину цену. Бедни људи и рачуниције! Заборавили су шта коштају порушене српске зграде и ометена трговина; шта кошта то што је читав народ четири месеца био у ратном стању, то што су између Србије и Црне Горе настали непријатељски односи, то што су суседна браћа у Турској, поглавито Бугари, изгубили веру у Србију!

Претрпевши такав пораз тамо где је сваки видео сигурну победу, Гарашанинова влада је испољила крајњу неспособност за сваки даљи рад. Јавно мњење српског народа почело је да отворено устаје против ње.

Гарашанин и његова влада увиђали су своју неспособност да задовоље потребе српског народа и њима је преостајало или да даду оставку или да угуше јавно мњење. Они су изабрали друго. Ова влада забранила је једини независан лист у Београду *Трговачке новине*,¹⁰³ забранила је примање *Дневника*¹⁰⁴ из Аустрије, у коме је јавно мњење подигло свој глас против такве бесмислене политике; најзад, забранила је и Друштво српске словесности, једино књижевно друштво у Србији, јер су сви људи који су тада припадали том Друштву увидели истинске потребе свог народа и нису могли да иду истим путем с министрима, а окупљени у једном друштву могли су за њих бити опасни.¹⁰⁵ Познато је да се у Србији скоро сви људи који се могу сматрати образованим налазе у државној служби; да би их поставили у пуну зависност министри су на своју руку издали закон по коме је чиновник могао бити истеран из службе административним путем, тј. без суда, по наређењу министра коме је чиновник потчињен.** У ово време пада и завера, позната руској јавности, због које је био оптужен Велики суд с председником Јевремом Грујићем.¹⁰⁷ Тешко је представити себи нешто што је било противречније од те оптужбе. Грујића су оптужили да је наклоњен људима који желе да предаду власт кнезу Карађорђевићу, мада је овога кнеза свргнула скупштина 1858, у којој је Грујић био главни актер у сме-

* Писмо кнеза Михаила Лејарду.

** Овај је закон чиста министарска фабрикација, док су иначе у Србији правоснажни само закони које је издао Савет с одобрењем Скупштине или просто Скупштина.¹⁰⁶

њивању тога кнеза и у враћању на власт династије Обреновића. А ко га оптужује? Они исти људи које је поменута Скупштина осудила као присталице тог истог кнеза!

Приближавала се скупштина 1864. То је било последње место са кога се могло апелирати на јавно мњење и самосвест народа. Министрима је било потребно да то спрече. Влада се решила на највећи злочин: да *извитопери устав*. Она — влада — обелоданила је скупштински закон по коме ниједан чиновник не може бити посланик (као што смо већ рекли, чиновници су могли критиковати поступке министарства); председника Скупштине именује кнез; Скупштина је овлашћена да претреса само оно што јој поднесу министри, итд.¹⁰⁸ У страху да не изгубе власт, они су погазили најсветије право српског народа; потчинили свом ћефу слободну Народну скупштину — контролу народа над владом. Рад Скупштине 1864, која је почела своја заседања 15. августа, објављен је у званичним *Новинама*,¹⁰⁹ а доцније га је влада прештампала у посебној књизи.¹¹⁰ Из читавог овог извештаја види се јасно да ниједан од скупштинара није имао ни најмањег појма о задацима које испуњава. То се могло очекивати с обзиром на састав Скупштине, јер је из ње била искључена сва образована класа. У овој Скупштини, која је заседала у такво озбиљно доба, уместо претресања потреба земље и народа, била су поднесена следећа питања: нпр., један посланик је предложио да се у гимназијама поново уведу шибе (кратко време пре тога укинута), и не само у гимназијама него и у Великој школи, наравно ради тога да би деца боље учила; други је опет предлагао влади да у Великој школи отвори кафану пошто се, по његовим речима, у последње време запажа да омладина често иде у кафане; увођење кафане у самој школи требало би, по његовом мишљењу, да олакша надзор над младим људима; трећи је предлагао слободу штампе, а у исто време законску забрану правописа Вука Караџића, итд. Разуме се да таква Скупштина није могла бити израз воље српског народа. Она је потпуна супротност Скупштини из 1858. Али таква Скупштина била је потребна министрима. Разуме се, после таквих дела влада се морала још више бојати опозиције, те је употребила сва могућа средства да би одржала ред (како се она изражавала); и она је, вероватно у интересу реда, газила самоуправу и древне српске словенске општине доносећи закон којим се општина постављала у потпуну зависност од владе.¹¹¹

То су била сва дела и све припреме Гарашанинове владе до 1866. Почео је рат између Аустрије, с једне и Пруске с Италијом, с друге стране. Време је било бурно, ускомешао се читав српски народ. „Рат с Турском!“ — била је општа лозинка на Балканском полуострву. Куцнуо је час ослобођења хришћанског Истока. „Зашто да Србија не почне?“ — питао је себе сваки пријатељ Српства и Словенства. „Нисмо спремни!“ — био је одговор владе.

2) Сва дела српске владе до 1866. показују да је међу њеним члановима владала потпуна једнодушност. Остати на месту — био

је програм њене унутрашње политике; ништа не предузимати што би могло нанети ударац интересима садашње кнежевине Србије — био је програм њене спољне политике. Види се такође да је она први програм потпуно одредила и пречистила; то провирује на сваком кораку ове политике; други, напротив, сасвим је неодређен, али се на делу врло јасно испољио: они су настојали да по могућству ништа не раде, али да чекају неодређено време и на неизвесне догађаје. Ипак је очевидно да за све ово време ниједна велика држава није имала искључив утицај на београдски кабинет. Зар је и могло бити друкчије? Сви људи који сачињавају садашњу владу били су уверени да Србија не треба да предузима ништа што би захтевало искључиву помоћ ове или оне велике државе и они су гледали да придобију симпатије свих држава. Невероватна изгледа истина да је њихова политика у том погледу прелазила у наивност. Ко је за последње четири године читао званични *Видовдан*¹¹² могао се десетак пута намерити на ово: „Признајемо да су хришћани у Турској неспособни за самоуправу“ (речи западноевропских листова), „али — видите ли — нема ни четрдесет година откако се Србија ослободила и већ је успела да васпита за самоуправу 1.000.000 бивших султанових поданика и може се сматрати потпуно цивилизованом државом. Зашто се велике европске државе не би сагласиле да Србији даду на васпитање још један милион хришћана?“ (има се у виду Босна и Херцеговина). „Тим путем, мало помало, ослободио би се сав Исток и био би укључен у европску цивилизацију без икаквих потреса и без опасности да падне у руке Русији“ (ово последње треба, вероватно, да учини јачи утисак нарочито на Енглеску и Француску). У својој наивности јадни *Видовдан* заборавио је да каже само једно: на који начин да се од Порте узму ових милион поданика. Треба ли Европа да предузме крсташки поход против Турске? Али то је повезано с неким губитком за цивилизацију. Или пак Турска треба да дође до убеђења да добровољно уступи Србији Босну и Херцеговину, наравно опет у интересу европске цивилизације? Нећемо да доказујемо бесмисленост ове политике; хоћемо једино да покажемо да је сама ова политика таква да у српском кабинету не може бити никаквих партија, ни англomана ни русомана; у њему је само један правац: ништа не радити.

3) Погледајмо партије у самом народу. Народна скупштина из 1858. довела је на престо српску династију Обреновића. Ниједна српска рука није се подигла да заштити престо свргнутог кнеза Карађорђевића. Промена династије извршена је без иједне капи крви, толико је омражена била владавина свргнутог кнеза. Старац, кнез Милош, већ је био једном ногом у гробу. Сва се нада полагала у младог кнеза Михаила Обреновића. Главни вођи Светоандрејске скупштине, доцније вођи либералне партије у Србији, Стаменковић, Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Јован Илић и др., били су сви образовани људи и имали су у виду кнеза Михаила као човека с европском просвећеношћу, који је

располагао вољом и енергијом да изведе ослобођење читавог српског народа.

Познато је да је Србија имала устав још 1839. Али овај устав није донела Народна скупштина, као што се захтевало, већ Порте. По овом уставу кнез је био зависан од Савета. У Савет је биран из сваког округа по један саветник на цео живот и он се није могао сменити без дозволе Порте. Србија се тек била ослободила од турског јарма. Појам слободе није се могао толико развити да би слобода постала државном основицом; али се слободним сматрао онај који је имао неограничену власт. Зато први српски саветници нису умели да схвате свој положај. Место да контролишу кнеза, они су хтели да са кнезом поделе неограничену власт, тј. да сами буду самовласни владоци слично кнезу. Такво стање довело је непосредно до борбе између кнеза и Савета. Кнез Милош, предвиђајући исход ове борбе, дао је оставку чим је био уведен овај устав. Кнез Михаило је пао у борби са Саветом и 1842. морао је напустити Србију. Саветници су изабрали кнеза Карађорђевића. Он је био неспособан да придобије љубав народа, заправо није ни тежио за тим, већ се потпуно потчинио Савету, а сам се задовољио празном титулом. Разуме се да се Савет ослањао на Турску и ако је хтео да се одржи морао је српске интересе жртвовати Турској; отуда је проистицала сва слабост владавине Карађорђевића.

Свргнувши кнеза, напредни људи у Светоандрејској народној скупштини (1858) схватили су да ово свргнуће ни до чега неће довести ако се истовремено не измени систем који је породно све зло. Они су постигли да је Скупштина донела одлуку да се Турска никако не сме мешати у унутрашњу управу Срба, да се Народна скупштина састаје сваке три године са најширим правима која Скупштина уопште може да има, министри да буду одговорни пред Скупштином, слобода штампе, итд.¹¹³

Српски народ воли слободу, што је и својствено народу који је сопственом снагом свргнуо 400-годишње ропство; зато су и одлуке које му је донела његова Светоандрејска скупштина биле примљене са свеопштим одушевљењем. Али да би одлуке ушле у живот народа, потребна је не само љубав, него и разумевање; а за то је српски народ био исувише млад, тј. исувише мало научно образован. Већина посланика на Светоандрејској скупштини били су припрости људи који су се руководили здравим разумом; они су видели да је управљање Србијом рђаво и веровали су да је узрок томе колико кнежева неспособност, толико и неподобан систем; они су одобрили све идеје Грујића, Јанковића и др. Али друга је ствар оснивање установа које би гарантовале начела утврђена на Светоандрејској скупштини. Ту гаранције они су нашли у кнезу, коме су веровали. Због тога је либерална партија настојала да се та начела утврде у одлукама, и мада је уживала симпатије народа, ипак је морала сама издржати борбу против заштитника старог поретка. Узрок, пак, што је она пала у тој борби у томе је што није била организована и што се није служила интригама као њени противници.

Чим је кнез Милош стигао, либерална партија, добивши власт, почела је уводити реформе утврђене на Светоандрејској скупштини. За то јој је, пре свега, било потребно да све више положаје у управи заузму способни људи. Ту се испречила велика сметња. Људи који су раније стајали на челу управе самим тим представљају неки ауторитет у држави, особито у таквој малој држави као што је Србија. С друге стране, људи који су били пријатељи кнеза Милоша за време његове прве владавине и ранији управљачи сматрали су (као и у сваком династичком преврату) да им по праву припада врховна управа, иако је међу њима било чак и потпуно неписмених. Требало је одстранити и једне и друге, требало је, дакле, завадити се и с једнима и с другима. У тај мах излази иза кулиса на позорницу онај исти господин Гарашанин. Његова ранија политичка репутација била је врло незавидна. Био је познат као вешт интригант и пријатељ Турске. Штавише, у њему су подозревали главног актера у познатом тријумвирату који је радио на томе да се Србија подели на неколико кајмакамија под покровитељством Турске.¹¹⁴ Око њега се окупљала она партија чиновника која се бојала да ће изгубити положаје у таквим превратима. Он је такође умео да убеди пријатеље кнеза Милоша, који су хтели ступити у управу, да се придруже првим како би заједно оборили заједничког непријатеља — *Либералну партију*. Његовом иницијативом образовала се позната дружина *дукатоваца* (названа тако по знаку под којим је писала) која је, користећи се привременом слободом штампе, отворено писала у *Видовдану* да либерална партија хоће да приграби сву власт у своје руке и да затим позове на престо руског великог кнеза, а поред тога да хоће да прогласи републику, итд., и разне сличне бургије. Душа ове дружине био је Џукић, некад либерал и републиканац, а сада министар, а њен вођ Матија Бан, који се прославио својом *Одом султану*.¹¹⁵ Али што је најглавније, г. Гарашанин са својом дружином умео је да престолонаследнику, каснијем српском кнезу, тутне у главу да Либерална партија тежи за тим да у Србији оснује републику. Међутим, у овог престолонаследника је Либерална партија полагала све наде и свим снагама се трудила да га што више популарише у читавом српском народу.

Власт либералне партије већ је почела да опада за време владавине кнеза Милоша. Кнез Милош је умро, а с њим и сав утицај либералне партије на управу. Састала се Скупштина 1861. За председника је изабран већином гласова Туцаковић¹¹⁶, члан Либералне партије. Али Скупштина, састављена под утицајем окружних начелника, махом чиновника старог режима, била је солидарна с г. Гарашанином, непријатељски расположена према либералима и доста јака. Либерали су подигли галаму и изашли из Скупштине. Кнез се умешао у свађу; он се позивао на поверење које му је дао народ кад је ступио на престо. Огромна популарност коју је уживао произвела је своје дејство: после неколико дана проведених у забуни и очекивању, председник Туцаковић је дао изјаву да због болести у својој породици мора напустити Скупштину; тако су поступили и неки други; за председ-

ника је изабран човек одан гледиштима г. Гарашанина — Раденковић. Скупштина је одмах изменила члан устава тако да сам кнез именује и смењује саветнике, а, сем тога, да су министри одговорни кнезу, а кнез народу.¹¹⁷ Једном речју, Србија је постала држава без устава. Гарашанинова дружина протурела је у Скупштини глас да предстоји рат и да сва власт треба да буде концентрисана у кнежевим рукама. Заиста, одмах после Скупштине, Гарашанин је упућен у Цариград да би постигао извршење хатишерифа од 1830.¹¹⁸ Турци су некако изврдали. Вративши се, Гарашанин је ускоро добио мандат за састав владе — игра је била добијена.

Гарашанин је заиста добио тешку игру. Постигавши да влада буде одговорна кнезу, он је Либералној партији избио оружје из руку и за случај да се она јави у Скупштини; изменом члана устава о саветницима он је, у ствари, задовољио народ, а што му је било најважније — задовољио је кнежево честољубље. С друге стране, учинивши кнеза одговорним пред народом, он га је приморао да се сасвим баца у загрљај министрима.

Последице Преображенске скупштине ускоро су се показале. Српски либерали Милован Јанковић, Стојан Бошковић и Владимир Јовановић били су окривљени да припремају буну против кнеза.¹¹⁹ Председник Савета, бивши председник Светоандрејске скупштине, лични пријатељ кнеза Милоша, морао је дати оставку јер је симпатисао Либералну партију.¹²⁰ Либерална влада, у којој су били Јеврем Грујић и Димитрије Матић, пала је.¹²¹ Баш у то време почео је устанак у Херцеговини,¹²² а ускоро затим Турска је отпочела рат с Црном Гором. Читав српски народ био је заокупљен тамошњим догађајима и није обраћао пажњу на промену владе у Србији пошто је у њој био кнез Михаило. Сами српски либерали, имајући у виду предстојећи рат, нису ни покушали да се успротиве реакцији како у народу не би дошло до расцепа у моменту када му је потребна сва његова снага. Затим је дошло бомбардовање Београда и они су још више сматрали за своју дужност да у свему помогну „српску владу“. Догађаји из 1862. познати су руској јавности. Гарашанин није био толико срећне руке у дипломатији као у дворским интригама. Догађаји који су затим настали изложени су горе. Било би сувише дугачко пратити борбу између српске владе и опозиције — то није наш задатак; ми желимо само да одредимо партије у Србији и њихова стремљења. Ми ћемо ту борбу само укратко изнети.

Српски либерали били су у Србији врло слаби; њих је било мало, они нису били организовани, а у Србији нису ни имали могућности да се организују.¹²³ Најодлучнији међу њима, Јанковић и Јовановић, решили су да емигрирају. Они су нашли подршку код вође српског народа у Аустрији Милетића, а орган српских родољуба у Аустрији, новине *Српски дневник*, постао је и орган опозиције против владе у Србији. Њихов је програм био: „Хришћански народ на Балканском полуострву у стању је да се без мешања било које европске државе ослободи турског јарма; југословенска федерација на основу принципа народности у коју

би ушле Грчка, Румунија и Мађарска; солидарност са свима Словенима“. У односу на кнежевину Србију они су тражили „остварење закона од 1858“ доказујући да су „све друге скупштине незаконите пошто су биле ограничене законом и указима о скупштини које је влада произвољно издавала“. Ове су се мисли спроводиле у органима: *Дневник*, *Слобода*,¹²⁴ а у последње време и у *Застави*.¹²⁵ Место одговора српска влада је забранила улаз ових листова у Србију. Али зато је либерална партија постала бројнија. У њу су ступили сви који су сагледали штетне последице пасивности српске владе, а поглавито млади људи који су се школовали у Русији, Немачкој и Француској. Мало-помало и сви мислећи људи у Србији почели су отворено испољавати своје симпатије према либералној партији. Свуда су се образовала друштва са циљем да буде самосвест српског народа, да спроводе мисао о његовој слободи и његовом јединству.¹²⁶

Такво је било стање партија у Србији кад су почели прошлогодишњи сукоби између Аустрије и Пруске. Сви мислећи људи у Српству видели су потребу да се окупе и посаветују о заједничким акцијама у ово озбиљно време. Тада је био објављен проглас Зоре* којим се српска омладина позивала да се искупи у Новом Саду.¹²⁷ Уочи 20. јуна у Новом Саду се сабрало преко 500 представника из свих српских крајева. Била је отворена прва српска скупштина Уједињене омладине српске.¹²⁸

Омладинска скупштина је појава од неоцењивог значаја за читаво Словенство; зато треба тачно знати: шта је Уједињена омладина српска.

Уједињена омладина српска не састоји се само од студентске омладине, као што то изгледа на први поглед. Читалац је могао из претходног излагања запазити како се она развила. Она се развила из самог живота Србије и Срба. Већ на првој омладинској скупштини били су представници читаве мислеће масе српског народа и она је већ онда, на првом заседању, решила „да се чланом Српске омладине сматра сваки Србин, млад (не по годинама) срцем и душом, који тежи народном напретку“. Политичке околности у којима се налази српски народ довеле су углавном до тога да се „српска омладина ујединила“,¹²⁹ али исте те околности нису јој дозволиле да у свој акциони програм ишта унесе што би носило политички карактер. Она се исто тако прибојавала београдске као и аустријске владе; зато је морала огласити свој циљ за чисто научни. „Радити на интелектуалном и материјалном напретку народа, будити народни живот у свим његовим огранцима“ — написала је Уједињена омладина на својој застави.¹³⁰ А пошто се о напретку у српском народу тешко могло мислити без слободе и јединства, Уједињена омладина то није могла заборавити. Завршивши своја заседања, Омладина је као свој орган изабрала *Заставу* изјавивши да је програм *Заставе* сагласан са њеним циљем. У погледу српског народа та је чињеница зато важна што је Омладина тиме, иако само узгред, изрекла да је буђење свих грана народног живота исто што и спрово-

* Српско књижевно друштво у Бечу.

вођење идеје о јединству и слободи читавог српског народа (јер је то био и програм Заставе). У погледу Кнежевине Србије ова је чињеница важна јер се њом сва мислећа маса у српском народу очигледно изјаснила за програм опозиције против српске владе. На тај начин опозициона или Либерална партија добијала је други вид.

У међувремену немири у Турској постајали су све јачи. Гарашанинова влада је увидела да мора изићи из своје пасивности ако не жели да коначно изгуби поверење и код народа и код кнеза; она се обратила султану с молбом да се Србији препусте тврђаве, а уједно је у Пожаревцу одржавала маневре познате руској јавности. Али Турска, познајући добро људе с којима је имала посла, то је одбила. Затим је дошао устанак на Криту, покрет у Епиру и Тесалији.¹³¹ Грчка је претила ратом. Турска се налазила у притешњеном положају, а Гарашанинова влада тако је слабо схватила своје позиције да се није осмелила да поново тражи тврђаве. О томе сведочи својеручно кнежево писмо Јовану Ристићу, српском представнику у Цариграду, оштампано у званичним Српским новинама у јуну; у том писму кнез Михаило, изразивши своје признање Јовану Ристићу, пише: „Поседање тврђава је ваше дело“, а на другом месту: „У томе сте ми били десна рука“.¹³² Сем тога, прича се да је Гарашанин, када је кнез Михаило у Савету читао Ристићево писмо у коме овај каже да је наступио подесан тренутак да се од Турске енергично затраже тврђаве, узнемирено узвикнуо: „То значи објавити рат Турцима!“ Благодарје Ристићевој упорности, министри су се најзад сагласили да у понизној молби султану предоче корист, како за Србију тако и за Турску, ако се тврђаве предаду на чување кнезу Михаилу. Уједно су, разуме се, употребили сва средства за што јачи притисак на Порту. Пронеле су се вести да је у Србију увезено 50.000 острагуша, да је изливено 50 батерија нових топова с изолученом цеви; ове вести потицале су из владиних кругова, што се позитивно знало. У исто време отворене су у Београду и Крагујевцу школе за старешине народне војске. Сви су сматрали да је тражење тврђава само изговор и да се заправо мислило на рат с Турском. Опозиција у почетку није одобравала поступке српске владе штитећи интересе и част српског народа. Она је писала у Застави: српски народ, као и сваки други, има право да живи и зато има право на услове без којих му је немогуће да постоји; сад није моменат да се измоли неколико тврђава; ми пропуштамо драгоцену време у коме се може постићи много више; српска влада нема права да унижава достојанство свог народа: она може да захтева од Порте тврђаве, али никако да моли; најзад, Србија треба да тражи савезнике код своје словенске браће, код хришћана у Турској и код моћне Русије;* да је срамота за српског достојанственика који се удостојио части да седи за једним столом с руским царем да са капом под мишком моли неку милост у предобљу Бајста и да је недостојно и неполитички да српски кнез, владар „будуће српске државе“, клекне пред

* Низ чланака у Застави: Русија, Србија и Јужно словенство.

султаном.* Међутим, званичне Српске новине су писале да је то клеветање владе и кнеза и да српски народ може бити само захвалан Гарашаниновој мудрој политици која му је без борбе дала тврђаве, што је тобоже донело огромне користи читавом српском народу. Застава је била забрањена у Србији. У исто време је народна партија¹³⁴ и у листу Србија,¹³⁵ који је почео излазити почетком 1867, изјавила да је Шумадија врло незнатан део Србије и да су тврђаве врло посредан добитак за Србију; али ако су влади тиме још и везане руке за даље акције, онда поседање тврђава није донело никакве користи. Очекујући да ли ће опозиција најзад умукнути, Гарашанинова влада је у Напретку¹³⁶ (листу који добија субвенцију од српске владе, а излази у Аустрији) отворено изразила своје уверење да Србија није спремна за рат с Турском; при првом покушају Србије да запоседне тврђаве, говорило се у Напретку, турска војска би навалила на читавом простору од ушћа Дрине до ушћа Тимока, а откуд Србији та сила којом би могла сузбити најезду. И влада је сада опет лансирала гласове да Србија ни издалека није тако наоружана као што се то раније говорило, желећи тиме подвући мудрост своје дипломатије. Народна партија указала је на сву бесмисленост и непатриотичност тих изјава и политике коју је водила влада. Српски народ, упознавши пре 50 година своју снагу, устао је да с оружјем у руци извојује слободу и од тога времена никада га није напустила вера у себе и своју снагу; српска влада, насупрот томе, место да јача у народу ово самопоуздање, гуши га истичући надмоћност Турака над Србијом. О „неспремности“ Србије за испуњавање против Турака народна партија је говорила: расцепканост турске силе има кудикамо већи значај за победу Срба него 50.000 српских острагуша, а српска влада, дајући Турцима времена, поступила је тако да ће против сваке своје острагуше имати три турске. Једном речју, Гарашанинова политика је својим мољакањем и поседањем тврђава дала Турцима могућност да добију у времену и претрпела је по други пут одлучан пораз; овај пораз утолико је већи од пораза из 1862. што се Турска данас налази у горем положају и што је садашње стање у Европи повољније за решавање источног питања него 1862.

Последице су потпуно оправдале мишљење Народне партије да је српска влада поседањем тврђава свршила сав свој посао. Архимандрит Дучић, који је био посредник између београдске и цетињске владе, морао је напустити Цетиње; два секретара кнеза Николе, чиновници из Србије, нарочито постављени на ове положаје ради одржавања сталне везе између Србије и Црне Горе, вратили су се у Србију;¹³⁷ добри односи са Црном Гором нарушени су. У то време избио је устанак у Бугарској.¹³⁸ Гарашанин, верни слуга лојалности и умерености, не само да ничим није хтео помоћи устанак, него није хтео ни да пусти из

* Чланак у Застави: Београд или српство.¹³³

Београда познатог бугарског војводу Иљу*; када му се Иља обратио са захтевом да га пусти, Гарашанин му је једноставно одговорио: „Српски интереси не дозвољавају нарушавање добрих односа с Портом у време кад смо се тек помирили“. На српској граници скупило се 500—600 добровољаца који још нису успели да пређу границу; више од 20 њих су затворени у Књажевцу; зајечарског председника општине су сменили са дужности јер је помагао добровољцима при прелазу границе. Лојалност српске владе била је бескрајна. Познати бугарски родољуб Каравелов хтео је да у Београду издаје новине на бугарском и српском језику под насловом *Братски савез*, с програмом који је одговарао називу. Српска влада није му дозволила ни да штампа оглас јер је — као што је рекла — *назив тенденциозан* у односу на Турску. Ове чињенице још јасније карактеришу Гарашанинову политику. Он је потпуно неспособан да сагледа истински положај Турске, као и задатак Србије и њену снагу у догађајима који се развијају на Истоку; он је веран застарелој Милошевој политици; сва његова политика усмерена је на то да *изнуди* или *измоли* бар најситније уступке од Турске само да (по његовом схватању) ништа не ризикује. Због тога није нимало чудновато што су користи од добијених уступака толико мале да се у поређењу с оним што је требало добити у ствари морају сматрати губицима.

Кнез Михаило је отпутовао у иностранство.¹³⁹ *Zukunft*** је објавила да је циљ кнежева путовања да замоли европске дворове за посредовање код Турске да му уступи Босну и Херцеговину као вазалне земље. У Бечу га је поздравила депутација *Зоре* у име Уједињене омладине српске; честитајући му добијање градова, омладинска депутација му је у исто време изјавила да је тај добитак веома незнатан у поређењу са оним шта од њега очекује српски народ.¹⁴⁰ Кнез је одговорио депутацији да признаје да поседањем градова ништа није урађено, да историја српског народа има још много неиспуњених страница, њих треба што пре испунити, само се не смеју остављати празнине да се не би морало писати изнова (тј. да не изгубимо и оно што имамо). Кнежево пријатељско држање према представницима Уједињене омладине учинило је јак утисак на сву Уједињену омладину, ову многобројну народну српску партију. Она је била спремна да се помири са владином партијом. Њени органи престали су са опозиционим ставом према владиној политици. *Застава* је бранила достојанство српског владара против бечких новина које су већ почеле пападати кнеза зато што он на пролазу кроз Беч није поздравио султана. Таква је била ситуација уочи отварања друге омладинске скупштине.¹⁴¹

Лист „Србија“ објавио је чланак *Пред омладинску скупштину*,¹⁴² у њему се говорило да је омладинска скупштина представ-

* О њему су сада већ неколико пута саопштили у новинама да се тобоже налази у балканским планинама, док се он у ствари налази у Београду под надзором српских власти.

** Лист у коме министри износе она своја мишљења која не смеју признати као своја или кроз који пуштају лажне гласове кад хоће да обману јавност.

ник читавог српског народа, да се на њој појављује читав српски народ духовно уједињен: „Омладинска је скупштина данас једини скуп на коме могу чланови народа нашег из свију крајева да се искупе, једини скуп у коме може да се симболише и изрази да добије једнина и целовитост народа нашег“; у чланку су се позивали Срби из свих крајева и из свих сталежа да дођу на овај свесрпски скуп. Упркос помирљивог држања Народне партије српска влада је страховала од скупштине прожете таквим мислима; она је очекивала ђачку скупштину, а испало је да је то свесрпски конгрес. И ево, у званичним *Новинама* се појавила изјава¹⁴³ (коју је, како говоре, сопственом руком написао г. Цукић) да је српска влада дозволила омладинску скупштину претпостављајући, на основу прошлогodiшњег програма Омладине, да је то чисто научно друштво, али да она никако не може дозволити свесрпски конгрес с политичким програмом. Уједињеној омладини, као што је било раније речено, пришла је сва мислећа класа у српском народу. Она је свесна тога да српски народ који стење под аустријском батином и турским буздованом не може ни мислити на просвету и образовање и да је његова прва потреба — слобода и јединство; она је у Србији гледала свој ослонац, а у београдској влади (ма каква она била) — центар из кога треба да проистекне покретачка снага у предстојећем ослобођењу. Из ових разлога она је хтела да под окриљем ове владе омладинску скупштину огласи свесрпским конгресом; влада која је свесна свог позива и духа времена раширених руку би дочекала свесрпски конгрес — српски народ. Али, као што смо рекли, српски министри уопште не схватају српски народ.

На Преображење скупили су се у Београду представници читавог српског народа у лицу омладинске скупштине. За председника био је изабран вођ Светоандрејске скупштине (1858) Јеврем Грујић; у скупштинском одбору појавили су се најбољи Срби, научници и политичари, међу њима Бошковић, Васиљевић, Срећковић. Више од шездесет телеграма из свих српских крајева поздравили су скупштину; у њима је била једна мисао: „Слобода и јединство нека буду ваша застава; срећан вам пут ка овом циљу!“ То је била најкрупнија демонстрација против владине политике (ако се изјава воље читавог народа може назвати демонстрацијом) и влада је морала свим силама настојати да скупштину ликвидира. Није се осмелила да је насилно растури, него јој је одузела просторије за заседања (у згради Велике школе) и својим потчињеним — ђацима и чиновницима — забранила да учествују на скупштинским седницама изговарајући се да је скупштина тобоже примила демонстративан карактер. Међутим, скупштина, свесна свог позива, објавила је, и то у форми дозвољеној омладинској скупштини, да је српски народ, иако подељен на три вероисповести и на *четири државе*, ипак јединствен, прожет јединственим духом, и да има право и жели да буде јединствен и телом; даље, да је српски народ члан заједнице — јужнословенске федерације; најзад да је члан велике словенске породице.

Да би убрзала распуштање скупштине, српска влада је почела помоћу жандарма гонити поједине омладинце, Србе из Аустрије. Скупштина је решила да оконча своја заседања како би избегла сукобе с владом која је лакоумно хтела да посеје раздор у народу у такво озбиљно време као што је садашње. Оставивши после себе Централни српски одбор¹⁴⁴ који би имао да оствари скупштински предлог о организацији Уједињене омладине, скупштина је објавила своје заседање завршеним. Скупштинари су се разишли после четврте седнице с поклицима: „Живела Србија!“

*

Читајући последње странице најновије српске историје долазимо до закључка:

У Србији постоји, с једне стране, народни правац, тј. читав српски народ, пун вере и наде у себе и у своју будућност, који за себе тражи све услове потребне за живот једног народа; он отворено и смело изјављује да га више не могу задовољити никакве мере које би га задржале у прелазном стању у којем се он досад налазио; он изјављује да му је потребна пуна слобода и пуно јединство, а томе води само један пут — рат с Турском!

На другој страни стоји српска влада која се ослања на кнеза, који шпекулише својом популарношћу — партија која је својом ситничарском политиком довела Србију у такав положај да Турска, у моменту свог распадања услед унутрашњих револуција, сме да не поштује српске пасоше, да убија српске стражаре на граници и српске грађане на аустријским паробродима,¹⁴⁵ партија која својим бесконачним дипломатским комбинацијама, вечито незавршеним припремама и празним обећањима обмањује српски народ.

Хоће ли, најзад, српска влада испунити своју обавезу? Хоће ли, најзад, кнез Михаило оправдати огромно поверење које му је народ поклатио? То ће показати наредни догађаји.

Из Београда.

[ПЕТРОГРАД, 22. НОВЕМБРА 1867]

+ Петроград 22. новембра.¹⁴⁶ У последње време руски листови почели су озбиљније него обично пратити догађаје на Истоку, и нарочито што се тиче одношаја Србије са Турском. „Застави“ поклања се особита пажња као независном органу србском. „Голос“ и „Москва“ беху пуни дописа: о оном грозном убијству на „Германији“, о скупштини у Крагујевцу, а да непомињем „восточни вопрос“ што је свакидањи задатак сваком томе листу. Овде се као извесно сматра, да је куцнуо последњи час источног питања. Да оставим на страну последњу дипломатску изјаву кнеза Горчакова, и званичне листове који ту изјаву тумаче као доказ, да Русија искрено ради за олакшање положаја и судбине источних Хришћана, да оставим то на страну, па да вам кажем, да се и јавно мишљење почиње у Русији отвореније и чистије изјављивати за братски савез са осталим Славенима. Нема више оних славено-филских сањарења о стопљивању свију Славена у једну велику гомилу под крилима руског орла; већ се на све стране буди свест о савезу са самосталном слободном државом славенском на Балканском полуострву.

У Петрограду се оснива једна дружина у жељи, да упозна што боље Русе са Славенима. Та дружина скупљаће и новчане прилоге за помоћ потребитим Славенима и ради њихове одбране од непријатеља. Међу члановима дружине има и Срба. Дружина ће давати јавна предавања: о географији, статистици, етнографији и политици; чланови Срби предаваће о Србском народу.

Кад се овде чуло, да је Ристић на место Гарашанина постављен за министра спољашњих послова,¹⁴⁷ поздрављена је та новост као знак, да је једном учињен крај досадањој оклевајућој, неодважној и убитачној политици у Београду. Жељно се очекује да се Ристић на делу види.

„Голос“¹⁴⁸ пишући о догађајима на „михољској скупштини“ у Крагујевцу,¹⁴⁹ вели, да је жалосно, што у овако критичном положају министри у Србији немају поверења код народа; ал шта ће се, додаје „Голос“, кад су ти министри сами криви томе, јер су својом страховом и шепртљанском политиком довели Србију у тако заборављен положај, да се она спомињала у Европи само „въ учебниках Географии“.

Пре неколико дана донесоше Московски листови вест: да г. Суботић,¹⁵⁰ пошто је изгубио службу, принуђен је сад тражити леба у својој књижевној радњи; и зато је послао неке од својих драма у Москву, да би се на руски превеле и у театру играле.

ИЗ ПЕТРОГРАДА 8. ЈАН. 1868.¹⁵¹

Највећу пажњу овдашњег света побудило је скупљање руских посланика у Петроград. Овде се у публици проноси глас, да су они дошли да већају: о миру или рату на пролеће, и веле да је цариградски посланик Игњатијев за рат и да ратна страна преовлађује. Против кога? питаћете. То нико и непита овде, доста је само да се каже с особитим изразом и шапћући: Игњатијев је за рат и онда је сваки убеђен да зна — једну државну тајну. Да ли су ти гласови истинити ја нејамчим; него да рата може бити, треба се само опоменути тона већине руских званичних журнала од пр. године: о галичанским Русима, о кокетирању барона Бајста са Пољацима и о мисији, коју Русија има да изврши у југу.¹⁵² Тиме се може објаснити овај ратни дух у руској публици. Забадава руски званични листови уверавају и стране дипломате и своју публику да је Русија заузета унутарњим реформама; да она неће рата; да су нова рекрутирања обично попуњавање војске; да сабрани корпус на граници галичанској нема друге цели до: да одржава мир у Пољској, док траје рекрутација и т. д. Особито је јака раздраженост, од како почеше западни листови проповедати против Русије крстоносну војну и од кад се поче говорити о тројном савезу против Русије.¹⁵³ Истина листови руски продужавају по пређашњему да убеђују западне дипломате, да је руска политика досада само доказивала како је одржање мира европског, одржањем целокупности турске царевине, ствар немогућа и да је дужност хришћанских влада да морално заступају хришћане у Турској, а ако то није могуће онда да они оставе Турску њеној судби. Зато се у приватним круговима сав јед излива на француску владу, која води систематично непријатељство против Русије и ова пламти жељом, да се једанпут наплати са своим старим непријатељем. Ја бијох ономад у једном кругу руских публициста где се говори о данашњем положају у Европи и он ми се чини истинит. Пре свега, говораше један од њих, савез међу Пруском и Француском измишљотина је. Бисмарк је истина монархиста но он је уједно и мудар политичар па зна шта би метуо на коцку кад би повео војну против Русије. Русија није Аустрија па да после какве Садове¹⁵⁴ остане бесилна, а Прусији би брзо дошло да води војну с Француском за једин-

ство Немачке. Што се тиче Енглеске, она је рашчепљена са своим фенијанима,¹⁵⁵ с абисинском експедицијом¹⁵⁶ да и још са својим рачунима с Америком.¹⁵⁷ О Италији не треба ни говорити на чијој би страни била после Ментане.¹⁵⁸ Остаје један Наполеон. Него сигурно ни он не би баш дозволио да Прусија још једанпут изигра ролу лисице у борби лава са медведом.¹⁵⁹

Треба да вам споменем нешто, што је овде направило више ларме него ли и ноте.¹⁶⁰ У „Патрији“ биле су кореспонденције Евжена д'Арно из Београда у којима је казивао његов разговор с неким високим лицима о српској политици на истоку, коју су они карактерисали са 3 речи: „Ми умемо чекати“. Те су речи из „Патрије“ послане по телеграфу у све овдашње новине а затим и цела кореспонденција, која вам је сигурно позната. Руске новине тумачише и још тумаче шта то значи: Србија уме чекати.

На реду је да вам кажем о давно-очекиваном „словенском комитету“. Њега је већ одобрио министар просвете (преко њега иде јер се рачуна за просветну цел) и до који дан изићиће решење и од цара. Цел је његова да ради на зближавању и духовном уједињавању са словенским комитетима, који треба да се јаве у свим словенским крајевима, да раде на истој цели. Прва седница његова биће до који дан у сали овдашњег универзитета и тада ћу вам јавити о њему опширније.

У исто време овде се устројава „словенски клуб“. Његова је цел да упознаје руску публику са другим Словенима и да развија у њој идеју словенства т.ј. да разјасни шта доприноси словенство као духовна целина сваком поједином Словенину; шта доприноси појединим племенима словенским, а шта доприноси човечанству. Ту разуме се не рачунам таку господу као н. пр. Г. Ламанског, којима је то згодна прилика, да убеђују руску публику: како Словени чезну да их Руси покоре. Већина из вођа словенског движења убеђена је: да је за словенско јединство нужна братска љубав међу словенским племенима а то се никако не може одомаћити, где влада једно племе над другим.

Ја вам каза да је овде публика јако одушевљена за рат, а особито је заузета руска омладина. Овдашња је младеж тврдо убеђена, да ће се ове године решити судба јужних Словена. Многи се уче српском језику и да владају оружјем, па и руске патријотке примају свесрдно учешће у „словенском движењу“, већ се спремају милосрдне „сестре“, што ће да надгледају рањенике. У том радном „одушевљењу“ словенски је клуб увео у своја правила: гимнастику и борење. Ми смо Словени били заиста дуго негри изображене Европе, па ако сами брат брату непомогнемо, бели се ненађе никаквих севераца да нас избаве из политичког, духовног и економског ропства. А шта ради наша омладина? Спрема ли се и она? или још „прелива из пустог у празно“, што веле браћа Руси, т.ј. једна половина излази из коже због каквог новог видовданског „погледа по свету“;¹⁶¹ а друга развија укус српске публике по сликама париске моде г-ђе Данице¹⁶² и васпитава младе српкиње: својим бездарним, неморалним и безмисленим песмицама и новелицама . . .

Благодарећи словенском одбору ми Срби петроградски до-
бисмо могућност да добијемо српске журнале т.ј. цензура је доз-
волила готово свим јужно-словенским листовима долазак у Ру-
сију. И тако нећемо бити више осуђени да нас руске новине
госте са изводима из „Н . . .“ и „Св . . .“ или „В . . .“¹⁶³

У ПЕТРОГРАДУ 19. ФЕБР. 1868.¹⁶⁴

Ономад тек добисмо последња три листа Србије т. ј. последње које ми треба да добијемо. Прочитах у 7 № мој допис из Петрограда и немого да га познам. Ни почетка, — ни свршетка; све нешто „запруљено“, „замрмуљено“. А-а — сетих се напоследку. Мора бит да сам нешто „несолидно“ написао. Само ми беше криво, што немогах да се досетим, шта је тамо било „несолидног“ т. ј. сувише либералног или сувише скандалозног па ће се може бит, морати опет исправљати моје погрешке; а то ми је као добром хришћанину врло тешко, а немогу никако да се отресем те несрећне страсти, да „политичарим“.

Четворни савез против Русије распаде се и исчезну онако као што је и постао т. ј. у прасци новинарској. Пошто је Прусија званичним путем изјавила, да она није имала никаква учешћа у „тројној“ ноти отправљеној Србији,¹⁶⁵ западне новине престадоше да трубе, како је мир европски обезбеђен, од руских пансловенских намера, јер је — веле — сва западна Јевропа сложна, да се томе одупре. Место тога сад се одпоче још ужаснија вика на руску агитацију на истоку, на руске рубље и чете наоружане руским златом. Али све то има сад друго значење но што имаше пре пруске изјаве. По свим круговима овде су убеђени, да та вика означава неспокојство и страх, т. ј. да западњаци немају силе, да уздрже постојећи поредак на истоку, као што су хтели. Само старање, да се одржи мир у ово време, кад је то немогуће, већ показује, да њима ово време није згодно за војну. Јер шта би значила посета Филиповића барона Црној гори,¹⁶⁶ шта би значило, што Француска поклања олучене топове Грчкој? То значи да савеза нема, а кад би било, онда би они радили далеко енергичније, но што је пуста вика новинарска и ноте Србији, гледали би још да изазову Русију и војну, па да јој даду шах мат, као и на Криму.¹⁶⁷ Овде то објашњавају врло простим узроком: Европа зна врло добро, да народи на балканском полуострву, сами не желе, да буду ни под чијом туђом влашћу; Прусија је хтела, да и овом приликом изигра ролу лисице у басни

„лава и медведа“ као што је у „источној војни“, а Француска која је главна снага тројној алијанцији, постављена да бира између „Германске монархије“ од 70 милиона и независне југословенске државе — ма и пријатељске Русији — није се никако могла, да реши на прво. Но данашње Биржевне вџдом¹⁶⁸ доносе из енглеских новина Evening Star,¹⁶⁹ да сами интереси Француски и Енглески нису такви да би међу њима могла суштаствовати таква братска љубав, као што престављаху неки њихови листови. Познато је суревновање међу Енглеском и Француском у Египту, што је и главни повод енглеске експедиције у Абисинију. Разуме се да то Француској није било најпријатније. По реченим новинама, мешање египетског вице-краља у војну енглеско-абисинску, дело је Француске која оће да смете Енглеску, како ова не би успела у Абисинији религијозну војну и увукла Енглеску у војну с целим народом, којој се крај не може предвидети и Енглеска је већ опремила своју флоту у Александрију, да се ослободи од незваног савезника. За истину ових речи јамче речене новине; но све су околности такве, да то врло лако може бити.

Словенски комитет¹⁷⁰ — не потврди се. Беше се глас прочуо да је одобрен министром просвете и да ће га цар потврдити и као извесно већ назначише и дан кад ће бити прва скупштина и то у универзитету. Наједаред казаше, да је потврђење одложено — „на неопредељено време“. Разно се говори о узроцима, зашто се то тако догодило. Неки веле, да је то политика кнеза Горчакова, јер он неће да се излази тако далеко са словенском идејом тим прешто Русији још нису готове нове пушке, што су наручене и на страни и у домаћим фабрикама. Други веле да је то обустављање изишло просто на предлог министра унутарњих дела (што је по мом мњењу највероватније).

Не сматрајући на то што комитет Словена није одобрен овде, „словенски покрет“ иде по пређашњем т. ј. увеличава се све више и више. Све овдашње новине пуне су извештаја из словенских земаља, а особито из наших крајева. Данас јавише скоро све новине о „централном бугарском комитету“.¹⁷¹ У „Голосу“ је препечатано из бугарских новина „Народност“, што излазе у Букурешту, (биће велим-сигурно-познато) цело устројство централног комитета с његовим органима (главни комитети и комитетска одељења) с цељу и начином радње. Данас опет изађе Евжен д'Арно с његовим кореспонденцијама у Патрији. „Голос“ је препечатао целу готово без икаквих коментара, да покаже до какве се лажи могу понизити најамне слуге цивилизоване Европе. Све што се ради у Турској против господства Турака то је све масло Русије, — по његовим речима. У Београду просто влада руски конзул (објашњава г. д'Арно); устанак у Бугарској, то су разбојничке чете послане из Русије; па и у самој несрећној Кандији сва та борба није ништа као што се то представља Европи, јер све те извештаје пише руски конзул у Кандији; сама славна пропаст намастира Аркадиона —

измишљотина је руска...“ Ја нећу да вам набрајам све лажи које су у тој кореспонденцији, из ових се већ види како су оне грдне. Српски, бугарски и грчки листови дужни су да одговарају на такав нечувен без... (опрости поштоваони читаоче за овакву реч, јер у оваквој ствари престаје сваки разговор о „књижевном достојанству“). Не треба притом заборавити, да је Патрија полуванични лист.

Морам још напоследку да вам кажем, како сам ја награисао с мојом политиком.

Овдашње новине препуне су неког наоружавања и Србије и Турске и неке узрујаности у Турској царевини. Ја с почетка не веровах, ама кад већ почеше да говоре, како из Влашке и Србије пролазе чете својевољачке и како су се већ у Албанији потукли Хришћани и Турци а тако исто и у Дробњацама и како Србија тек што није објавила војну Турској: ја поверова нешто — па се реших да запитам неке моје пријатеље у Београду: шта је? кад ћемо на војну? Они ме исмејаше. Ни пет ни шест — већ просто и кратко: да сам ја полудио. У Србији и око Србије, све је мирно и тијо, па нико на војну и не мисли.

ИЗВЕШТАЈ О ГЛАВНОЈ ГОДИШЊОЈ СКУПШТИНИ „СРПСКЕ ОПШТИНЕ“ У ПЕТРОГРАДУ.

На нову годину била је главна годишња скупштина, на којој се излаже рачун о радњи општинској за прошлу годину.¹⁷² Но на овогодишњој скупштини, требало је да се реши оће ли да „српска“ општина прими своје назвање на „југословенска“. Зато се на скупштини виђаше међу члановима општине, већина овдашњих Бугара, који беху дошли да већају о устројству општине југославенске. Ево кратак извод из извештаја, које су на скупштини читали председник, касир и перовођа одбора, и ток целе радње скупштинске.

Спрва се читаше одељени извештаји о члановима и каси општинској. Чланова је прошле године било 35 од којих 8 трговаца и занација, 13 ђака, 5 војених, 4 духовних (два на наукама), 2 учитеља, 1 инжинир-технолог и 1 кондуктер на жељезници. У Петрограду живело је 7 трг. и зан., 7 ђака и 2 војен.

У касу општинску поступило је свега за 2 године свега 443 руб. Сви ти новци скупљени су добровољним прилозима чланова, од којих је већина сиромашног стања. (Право вели наша пословица да „зрно по зрно прави погачу“.) Од тих новаца потрошено је свега 148 рубаља и 73 канића¹⁷³ за две године, а за прошлу годину потрошено је 122 и 10 к. И тако у каси је остало готових новаца 294 р. и 27 к. Већина новаца потрошена на помагање своим члановима и другим Србима, који се налазе у нужди а достојни су општинске помоћи (сходно уставу), што показују следеће цифре: Члану Б. ђаку на московском универзитету по 5 р. месечно и у време болести ванредна помоћ 10 р.; за два сиромашна Србина, који су у Русију дошли ради науке плаћано је 14 р. за рану; једном Србину који је морао да се лечи у болници 6 р., свега 90 р. Претплату на „Заставу“ и „Змаја“¹⁷⁴ 7¹/₂ р. Осталих 24 р. и 50 к. потрошено је на друге општинске трошкове, особито на кореспонденције.

Како се види из горњег рачуна та целъ општине: „помагање своим члановима у нужди и болести и оним сиромашним Србима који се у Русији налазе ради науке“ (точка устава)¹⁷⁵ вршила се — по силама општине — доста суштаствено. Но осим тога општински фонд служио [је] члановима општине и касом позајмицом, из које је сваки члан који [је] имао нужду приврремено

могао да узајми без интереса на лични кредит („једног јемца: Бога истинога; другог јемца: божју веру тврду“ нпр.). Који зна стање наших ђака особито на страни — где се то залаже капут и сат за неколико форината, под велики интерес, то продају ствари у бесцење, само да се подмири нека привремена потреба: тај може разумети, у колико је та помоћ општине била суштаствена.¹⁷⁶ Општински рачуни показују, да је таким начином било у обрт 230 р.

Напослетку је читао извештај председник одбора у колико је „општина“ постигла своју главну циљ: да ради на зближавању Срба живећих у Русији¹⁷⁷ и упознаје руску публику са српским народом (точка устава).¹⁷⁸ Ради постизавања прве своје циљи општина је положила центрум око кога би се групуирали сви чланови општински, нешто што је свима опште, а то је: љубав к отаџбини. Зато се општина старала, да одржава непрекидну свезу с отаџбином. У том јој је много сметало, што није могла да добија ни један од српских листова и морала се старати да накнади приватном преписком, што је врло тешко. При свем том општина је била у стању да прати све важније политичке и социјалне догађаје у српским земљама. Ту председник спомену свезу са „Зором“, са „Преодницом“¹⁷⁹ и са појединим честитим Србима; путовање општинских чланова Дучића, Груића и Марковића у српске земље и учествовање општине при организацији „уједињене српске омладине“.¹⁸⁰ Та жива свеза с отаџбином одржавала је и развијала је сазнавање истинитог патриотизма код чланова и то је главни узрок, што је у општини остварено савршено зближење међу члановима — братска љубав. Председник наведе изјаву у „Голосу“ једног брата Руса, који је био на једној из општинских седница: „Удивио ме је одношај међу члановима у српској општини: што код њих савршено не суштаствује разлика међу сталелима, једно од највећих наших зала; но осим тога богат трговац и сиромаш кухмистер (амчија), официр и ђак, људи и разног положаја у друштву и разног степена развића, савршено су равни међу собом обраћају се друг другу искрено и братски као чланови једне породице јер све њи везује једна општа мисао: слобода отаџбине“.

Што се тиче друге циљи, ту општина није могла да ради као једна целина, једно због свог састава а друго због свог положаја у Русији, него она је то радила отварајући врата својих зборових свакому брату Русу, који је сачуствовао циљи општине (по уставу: пријатељи општине)¹⁸¹ приватним саобраћајем и литературном радњом појединих чланова. Разуме се да се не може измерити уколико је општина ту циљ постигла, него да је имала неког успеха сведочанство је то: што је општина позвана да учествује при устројству словенског клуба у Петрограду. Осим тога општина је радила по могућству и на заједници опште-словенској. Тако је још у априлу месецу ступила у свезу са овдашњим Чесима, који су желели да српска општина на толико рашири своју програму, да постане „словенска беседа“. Општина се саглашавала да се међу Чесима и Србима и др. Слов. образује друштво, но да у њему учествују словенска племена као поједине групе и зато је

предложила Чесима, да се они групуирају, што су они и учинили. Но како су скоро за тим Руси почели радити да устроје „словенски клуб“, који као домаћин у својој кући имају на то и више права и сретстава, то је договарање о устројству сл. беседе прекинуто.

Напослетку председник пређе на радњу општинску да се она преобрази у општину југославенску и пошто је заказао старање одбора, да Бугари дођу у општину (Хрват је само један у Петрограду — изван обштини — и тај је њен члан, већ неколико месеци, а Словенца нема ниједног) заврши свој извештај речима: Из свију славенских народа за нас Србо-Хрвате, Бугари су и Словенци понајважнији по свом географском положају и језику, с тога је одбор општински вазда био тог мишљења, да су они, ма где били — у интересу своје лепше будућности дужни тежити к споразумљењу и братској заједници. Одбор је вазда мислио да они тек на темељу братског сајуза — равноправног јединства — могу исчекивати човечанску слободу. За петовечног робовања под тиранском азијатском и псевдоапостолском владом, судба је њима у награду наменула дивно Балканско полуострво... Несносно је туторство сувише трајало и крајње је време за Југославене, да ступе под општу заставу за право и човечанску слободу... Нека нас неплаше претње које се бесавесно осипљу из неких турскофилских кабинета. Њима нека је на част чалма, којој се на измаку деветнајестог века диче, а ми ћемо руку за руку без страха поћи у свети бој — уздајући се „у се и у своје кљусе“, како вели наша пословица. Бурно живијо! одазвало се на његову реч.

Тиме је завршио одбор свој извештај и српска општина своје двогодишње сушествовање.

После по часа одмора, започе се већање о устројству општине југославенске. Прва точка што опредељаваше принцип општине југославенске: „Југословенска је општина друштво, које је поникло на сазнању, да је за слободу Југословена имено Срба, Бугара, Хрвата и Словенаца нужно равноправно јединство“, беше примљено с најживљим одобравањем. Затим се претресао „устав“ југословенске општине, који је био готово исти што и српске општине, само што се распростирао на све југословене живеће у Русији. Измена је била у томе: да у одбору буду два деловође Србин или Хрват и Бугарин, почем су језици српски, хрватски и бугарски равноправни; потоме, да се записници воде на оба језика а у преписци, да се пише језиком оног племена коме припада тај коме се пише. Затим се пређе на договор о имању општинском. Српска је општина, која је пређе сушествовала, имала своју касу и књижицу, а Бугари којих је било 16 сквпили су 133 рубље. И ту као што се требало надати међу браћом, би погодба брзо свршена. Једногласно се реши: да сви ти новци састављају фонд општине југословенске; да се при давању помоћи југославенину, ма ког племена, необраћа пажња ни на што друго: до на услове, које устав општински опредељава (или да је члан општински, или да се налази у Русији ради науке), да књижица српске општине буде имање општине југословенске.

„Југословенска општина“ би утврђена и затим се изабра одбор за југословенску општину. Изабрани бише: Сава Јанковић, трг., Србин; Стача Димитријевић, Кухмистер Бугарин; доктор Кировић и Кесјаков, официр, Бугари; Дучић и Марковић ђаци, Срби.

Затим је била вечера општинска (ревена) на којој је било неколико и браће Руса, који су дошли на главну скупштину српске општине.

Деловођа на годишњој „општинској“ скупштини

Марковић.

[РУСКЕ ПАРТИЈЕ]¹⁸²

[I.]

О.¹⁸³ Петроград 3. марта. (Руске партије.)¹⁸⁴ Сигурно сте чули доста пута о „руским Немцима“, „руским славенофилима, руским нигилистима“,¹⁸⁵ ама је тешко одредити мњења појединих партија у земљи, где нема јавности, где нема парламентарних дебата, где нема слободе штампе. Ту треба све самом видети сопственим очима, па и то не можеш казати да ли си баш добро видео.¹⁸⁶ Еле како му драго, тек боље ишта него ништа и ја ћу да вам укратко нацртам партије у Русији и њихова мњења (разуме се по мојој увиђавности).

Погрешно се говори у Европи да Немци у Русији састављају прогресивну партију, но тако исто погрешно је и то да сво зло у Русији произлази од Немаца и да су они једини заковани ретрогради — конзерватовци, непријатељи словенске руске цивилизације.¹⁸⁷

Московски бојари, велика властела руска васпитана под игом монголским по дворовима руских првих царева, који су били тако исто неограничени господари као и ханови монголски¹⁸⁸ — била је изненада принуђена реформама Петра великог да се цивилизира. Шта су они могли примити од цивилизације осим голе форме (наш почетак образовања томе је најбољи пример).¹⁸⁹ Ништа се није могло лакше догодити до то: што деца бојарска — размажена служењем и улагивањем робова код своје куће — послана Петром у Европу да се уче, доведоше у своју отаџбину салонске бадавације и улизице, место истино учених људи; а место изображења — донесоше нове моде. Но тако исто је истина да Петар велики није у Русију донео само голе форме. Он је Русију довео у непосредну свезу с Европом и тиме је отворио врата европској науци — она је морала ући у Русију. Живе мисли нашле су живе људе. Од тог тренутка започела се у Русији тројна борба (не двојна — као што се обично говори).¹⁹⁰ Надри-цивилизација са својим формама и новим модама борила се против конзервативне старине, која као свето чуваше све своје монголско наслеђство заједно са кореним руским словенским обичајима. С друге стране живе мисли — истинска цивилизација —

ступале су полако и страшно у Русију и почеле своју подземну војну против оба споменута противника, који новог борца нису дуго и дуго примећивали — чак до последњих времена. То су три главна правца у Русији. Разуме се у дугој борби дугим временом неки су од противника попустили од својих првих идеја и примили противникове; неке су се партије разделиле и образвале оделења која су у неколико ближе к другој партији — но у главном та три правца и данас суштаствују.

Прва партија зове се немачка. Но немојте мислити да у њој већину састављају Немци. Огромну већину у њој састављају Руси, јер њој припадају већина руских „дворјана“ и богаташа (треба само прочитати имена руски велики сановника). Немачка зове се по тому што Немаца у другим партијама нема (а не може их ни бити, кад се само погледа на одређење тих партија). Она је давно проиграла свој први значај, као да она заступа „прогрес“ против конзерватизма, па је и оставила све шупље фразе, којима је то доказивала. Сад она нема ништа на својој застави осим „државног поретка“. Значи та се партија бори просто за свој лични интерес, за своје суштествовање. Та је партија за сада владајућа.

Друга партија — то су Славено-фили или како они оће да се назову: руска народна партија. Њу састављају сами чисто Руси; њој припадају огромна већина књижевника и она већ има врло важних чланова међу лицима „управљајућим.“ И они су истина у млогоме отишли у напред од првих својих принципа (тако н. пр. од монголског наслеђства нема ни спомена), али још они под именом „словенског-руског“ заштићавају давно преживеле идеје које су опште свима неизображеним народима. Они се неборе за слободу свог народа, него за „руско државно јединство“. (У „Отеч. запискама“ био је у новембру чланак „Руска народна странка“ где су се јавно признала та начела.) На њиховој застави напише „прогрес“ већ: „Православије, самодржавије и народност.“ (Негледајући, што правосл. и самодрж. неиде заједно с принципом народности.) Појмљиво је после тога: зашто они непризнају народност мало-русима и зашто терају руску владу, да употреби све мере како би се уништили Пољаци. Они траже слободу само у колико то није од штете за „руско државно јединство“, т. ј. траже је само за себе. У сопственом словенском питању они се деле на двоје. Већина под маском Словенства жели да рашири руску државу. Њима је православије желудац, што преварује у Русе; они би дали „Чешку Немцима само да добију Галицију“¹⁹¹ (њине сопствене речи); они доказују руском народу и влади, како „Словени цезну, да их Руси покоре.“ Мањина Славено-фила то су истини заштитници славенске наде, премда се јединство Словена код њих врло често изводи не из природних интереса свију Словена а из неких сврјестаствених „крвних и религијозних“ симпатија.

Трећа партија то су руске „Нигилисте.“ Они су примили (њима је то име с почетка било „издевено“) то име зато, што они заиста уништавају — одричу мњења и једне и друге руске партије. Они одбацују и празне форме европске надрицивилизације, и лажну националност Славено-фила. Место тога они усва-

јају живе мисли европске науке и раде с том помоћу на развитку — прогресу — сопственог народа. Они одобравају словенско јединство само на таким основима, који би осигурали развитак свим народима словенским; они теже за уједињењем словенским, из сазнања што се тиме уједињавају све њихове умне и материјалне силе за општу сарадњу, како би се што пре догнао остали образовани народи. Они сматрају уједињење и слободу Словена (као и уједињење и слобода сваке друге народности) као корак к утврђењу братства и љубави међу појединим народима, као неопходно средство за осигурање мира међу људима. То су истина — свесни Словени — то је руска омладина. Та се партија дели на више части, но оне се све слажу у општим принципима у „нигилизму“. Она нема никаква уплива на власт.

[II.]

О. — Петроград. Они који радише да оснују „славјански комитет“ у Петрограду,¹⁹² па им то за руком неизиде, придружили су се „славјанском комитету“ у Москви, и тако је овај десетином чланова умножен. Др. Полит у своме чланку: „Русија и њени немачки господари“ жаљаше, што се „славјански комитет“ не може саставити у Петрограду. Али ваља знати, да у овом случају та жалост није толика, да се прегорети не може. Помислите само, на чело „славјанског комитета“, који се у Петрограду саставити хтео, био [се] истурао господ. В. Л-ски, онај исти, који је на једном збору, и у присуству Срба рекао: „Славени сами желе да их Русија завојује“; и који је другом приликом казао: да би Немцима дао Чешку у замену за Галицију. Уосталом чланак дра Полита овамо је добро дошао; само штета, што у њему није точније означена „славенофилска партија.“ Што је у том чланку речено о Немцима и о „немачким Русима“, то је само потврђено што су Московске новине у томе погледу и у препирци са „Петрб. Цтр“ лане исказале; али је то ипак добродошло, и речи „словенског госта“¹⁹³ тумаче овде меродавни кругови за себе овако: „Очистите се најпре сами од грехова и невоље, па онда имајте претензије на главенство у славенским стварима; и онда ће вам се веровати, да сте способни да задовољите наде Славена; иначе ви хоћете да имате само више солдати којима ће располагати Немци и Немачки Руси.“ Тако се овде тумачи Политов чланак, и могу вам казати, да није остао без последица. Али је питање, како су Срби разумели тај чланак. Напредњачка (прогресивна) странка руска замара, што су у истој чланку органи славенофила препоручени као органи руске народне странке. Нетреба заборавити, да је ова последња (напредњачка странка) после последњег устанка Пољске била изложена гонењу оноликом истом од Политове „руске партије“, колико и од владе или „немачких Руса“. За „словенске госте“ напредњачка странка руска наравно да је нешто неизвесно,¹⁹⁴ јер чланови њени неучествоваха у оним овацијама и масним ручковима што се даваху о познатој изложби у Москви,¹⁹⁵ и при

чему „словенски гости“ моглоше пред руском публиком играти само ролу Јапанаца (по речима једног органа напредњачке странке руске). Заиста, ако „словенски гости“ суде о Русији по ономе „што су чули и видели“, онда ће мало истине бити у њиховим причама. Руски напредњаци немисле, да је пут ка васкрсу славенског духа у Русији; то тако мисле само „словенофили“ који проповедају пропаст Европе и рачунају, да ће за сто година сва Европа проговорити руским језиком. — Што је др. Полит о „сондербунду“ рекао, могло се без тога у његовом чланку проћи.¹⁹⁶ Невелим, да Славени немају за шта бити у пријатељству са званичном Русијом, али њима треба желити и веровати у будућност народне Русије. Колико неодобравам претњу са „сондербундом“, још мање могу одобрити онај одговор „Московским Вједомостима“ услед чланка дра Полита.¹⁹⁷ Доста је било знати, да и Руси сами признају, да др. Полит у главном има право; дуљити и преко тога разговор, и давати нове опомене онде, где је признање учињено: то бар овде није примљено најбоље.

„Обштина југославенска“ у Петрограду закључила је, као што дознадох, предложити годишњем одбору уједињене омладине српске, да се идућа скупштина исте омладине сазове у Панчево; или ако ту сметње буде, онда у Нови Сад. Међу члановима обштине била су двојица за Кикинд, и опет тројица за Цетиње као за место у које би идућу скупштину омладинску сазвати требало.¹⁹⁸

СРПСКОЈ ОМЛАДИНИ

(МЕСТО ОДГОВОРА НЕКИМ ОМЛАДИНСКИМ ДРУШТВИМА)

од српске „општине“ из Петрограда.

Ми нисмо људи, — ми Срби нисмо.

Јакшић.¹⁹⁹

Српска општина у Петрограду (од нове године „југословенска“) добила је неколико позива за беседе од разних омладинских друштава.²⁰⁰ Због своје удаљености ми им се не могосмо одазвати на време кад је требало, а с овим одговарамо им свима од једаред.²⁰¹ Уважавајући саму мисао беседе у опште, а тако исто и цели ради којих су даване поменуте беседе: ми не можемо да не кажемо неколико речи о томе: шта треба да буду беседе у ово доба, а с тиме шта треба да ради сад омладина.

О цели беседе у опште доста је говорено и ми мислимо да је она сваком позната т.ј. да је то *српско весеље*, а у исто време и *братски договор о савременим нашим потребама*. По нашем мњењу ово друго треба да буде главна цел беседе. То је мњење и свију омладинских чланова који су говорили јавно о беседама. Али и до данас огромна већина беседа које се дају по разним местима српским служе само весељу па често и не српском. Ми нисмо против весеља, ама кад беседама постане искључива цел весеља, а то значи изазивање на одмор, на нерад, на раскош: онда се беседе ни најмање не разликују од лутрија на корист сиротиње, што с једне стране помогну неколиким сиромасима, а с друге стране развијајући у људма страст за коцкањем и левентовањем стварају још веће гомиле безкућника. И ако нађосмо у беседама по неку озбиљну ствар, та је изчезавала у гомили игара и песама: „четворака“, „валцера“, „полака“, „листова“, „мајербера“ и других неспоменутих представника „српства“ и цивилизације. Ми нећемо да кривимо омладину што није стала томе на пут — тим пре што је то и наша сопствена кривица, — него ћемо просто да кажемо наше мњење: које су наше савремене потребе? — па нека омладина сама потврди наше речи живим доказима.

Нек погледа омладина свуда око себе, чуће вазда тужбе: како „материјално“ и „морално“ пропадамо. Много се говорило: ко

је крив том нашем злу? Наши листови набрајаше владе под којима се наш народ налази: што не сазнају народне потребе; духовништво што жртвује народне користи својој себичности; управа што се још држи старог бирокуратског начина, и напоследку наша сопствена немарност за изображењем, — за бољим животом. Ово последње нарочито је имала у виду уједињена омладина када је решила да уједини све своје силе, па да ради за просвету и слободу народну. Омладина имала је потпуно право када је наувила да путем просвете — путем науке — најпре васпита себе саму т.ј. *млади српски нараштај*, па тако да у будућем српству нестане зала што га сада једу. Али омладина не треба да заборави ту важну научну истину да човека васпитава сав живот у коме се он налази; и по томе да се васпита један нараштај: *треба уништити услове који су створили овако стање т. ј. изменити прилике од којих зависи и влада и духовништво и народно изображење.*²⁰² Ми нећемо да се пуштамо у научно разлагање како је то сасвим природно по законима историјским, — што су код нас такве околности у којима живимо; наша је цел и дужност да кажемо да сваку зграду морамо почети од темеља, а иначе нећемо имати ништа, до ваздушне куле. Прво што нам треба за наше васпитање то је народ слободни од туђих уплива. Без тога сва ће наша средства бити узалудна да „ујединимо све младе силе за слободу и просвету“. Ето то је наша прва савремена потреба. Она је тако важна, да поред ње све друге исчезавају, јер све зависе од њеног извршења; она је тако огромна да на њу — у ово доба — треба да обратимо сву нашу пажњу; *све наше умне и материјалне силе.*

Можда ће нам ко пребацити што дајемо „лекцију“ омладини, као да она ту српску потребу не сазнаје. — Ми смо видели знаке тог сазнања. Колико пута чусмо у песмама младих српских делица да ће погинути „за крст и слободу“, ама се те заклетве изгубише у „облацима од љубавних уздицаја“, од којих потавнеше и сунце и месец (ваљда од срамоте за таким размаженим српчетом). Колико пута јекну ватрени клик у китњастим дворанама: „... Оставте села нек гори плам! Бацајте сами у огањ децу! ...“²⁰³ ама ти клици исчезоше у првим звуцима „Валцера“ или „Данице“ и ниједна се слободна српска рука не подиже да помогне својој браћи: да бар згаришта њихових домова и крв њихове деце остане њихова сопственост!²⁰⁴

Ми смо казали јасно шта је наша савремена потреба. Српска омладина која претставља народну свест треба да сазна ту потребу, треба да се увери да све омладинске силе треба да иду на ту потребу. Нека нам је у томе пример омладина грчка и талијанска. Онај који није готов да [се] за сваки атом својих убеђења жртвује — нек се не зове претставником народне мисли. Српске беседе то су наши митинзи и наши парламенти — оне треба у ово доба да буду проводници тих идеја.

Српска браћо! Баците на тренутак „светлост у појезији“ (и подобне ствари)! Кад се ослободимо, разбираћемо шта је истинита светлост и појезија а шта лажни призрак. Оставите декламацију о мукама српским! Кад се ослободимо декламоваћемо див-

није песме о ослобођењу и препорођењу српства. А сад прикупљајте снагу за тешка времена! Дижите успавани српски дух! Учите се наукама што помажу да се сломије сила непријатељева! Вежбајте се оружју да вас не застане непреправни суђен час.

Српске сестре! Оставите за тренутак успављујуће „опере и фантазије“ а певајте песме што буде срце у јунаку! Оставте слике париских мода²⁰⁵ (и подобне ствари), којима вас ваша браћа васпитавају, а читајте како се негују болесници, како се превијају ране од куршума и сабаља! Нек вам је пример сестра ваша „ковска дјевојка“! А кад вам неки „бледи“ и „увели“ Душанов потомак стане шапутати — лучету молованом — о вашим црним или плавим очима, о пољупцу што пали — (како но веле наше појете?) кажите му да је за Србина стидно у ово време да се забавља таким беспослицама. А зато вам јамчимо српском чашћу да ће доћи лепше време, па нећете бити „луче моловано“ — већ достојне српске жене с *човечанским правима и дужностима.*

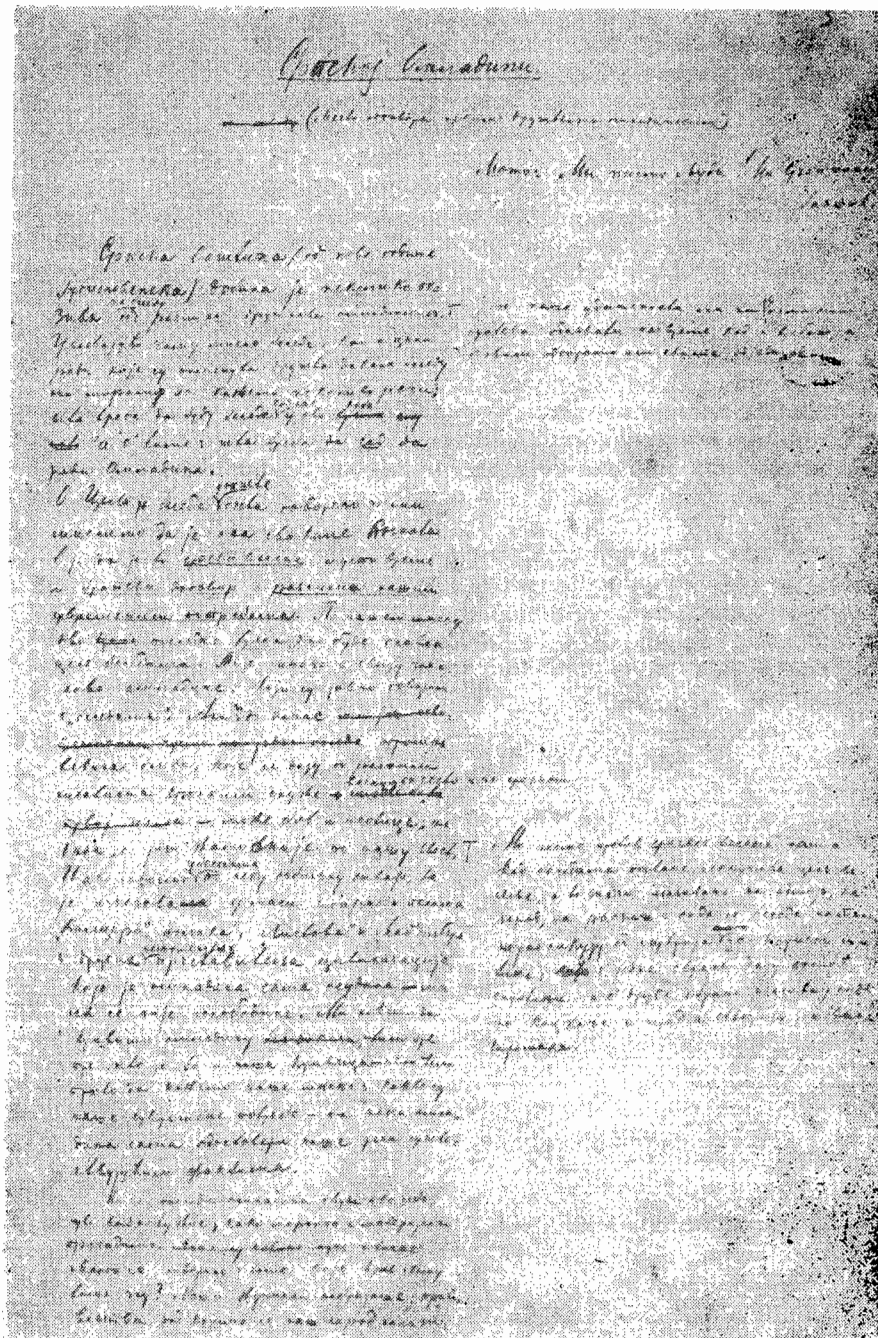
Српска омладино! Погледај на сужну рају. Њеним грудима заустављена је страховита бујица која је топила све нас, — њеном крвљу купљена је цела слобода којом се ти користиш. Погледај на твоју „слободну“ браћу што морају крвавим знојем да зарађују харач, „порције“ и „прирезе“ и још да теби даду сретства да се изображаваш. Српско омладинче треба да у истој руци држи и мач и перо — кад је за што време. Ради и спремај се! Па кад се разда клик: „ко је витез“!? да потечеш и тада међ првима са сабљом у руци, као што си сад с пером, да ти не каже сиротиња раја, као што је говорила српској господи у првом устанку:

Ко је вама руво покројио?
Ко ли вам је сковао оружје?
Разма једна сиротиња раја.
Па с Турцима рају завадисте, —
Завадисте — па је продадисте.
Шта чините, — да вас Бог убије!
Шта чините — тер се не бијете!²⁰⁶

Из „Општине“
у Петрограду

Перовођа
С. Марковић.

Копија прве странице Марковићевог рукописа Српској омладини ²⁰⁷ЛИТЕРАТУРНИ ВЕЧЕР. ²⁰⁸

„Литературни вечер“ у Петрограду, то је што код нас „беседа“. Разлика је само та што код нас ни једна беседа не бива без игранке, а код Руса све литературне вечери бивају без игранке.

Јуче у вече држао се један такав „вечер“ у корист једне асоцијације, коју су основале неке шваље у Петрограду.²⁰⁹ Скуп је био у великом салону у „клубу художничком“. Прво што ми паде у очи у том збору беше — грдна разлика између тих људи и оних, што долазе на наше беседе. На наше беседе долазе сви мушки у балским црним аљинама, с белим рукавицама и клазираним ципелама, а женске у белим аљинама с отвореним грудима и напудреном главом, да паднеш у несвест! Разуме се сви долазе на игранку, па зато се често дешава да оне што говоре, и не слушају. Овде мушки беху у својим обичним аљинама, но нарочито ме удивише женске. Никад не видох толики број женскиња скромно обучених. Огромна већина беше у црним, мрким и сивим аљинама закопчаним до грла. Међу њима виђаху се неке, којих се одело одликоваше особитом простоћом. Црно вунено, без кринолина. То беху све с потсеченом косом а неке и са плавим или зеленим наочарима. То су — руске нихилистке. То су женске што се отказаше мушког турства па се решише, да сопственим рукама зарађују себи леб. И оне нађоше, у сопственом изражењу и развићу средине у којој се налазе (руска омладина), више гаранције свом поштењу него у ма каквом турству, што је неразделно скопчано с „курисањем“ и „ашиковањем“. То су те — што оснивају асоцијације, да ослободе своје руке од туђег капитала; то су те — што показаше свету, како човечанство неупотребљава целу половину своје умне снаге. (Први женски доктор у Русији гђа Суслова издржала је пре неколико месеца испит из медицине, хирургије и бабичлука у Цириху);²¹⁰ то су веснице новог века.

А како је код нас? То ми беше прва мисао кад погледах на ове свете женске, на које се још по неки блатом бацају зато што не ће да буду играчке мушким ђудима.

У програму беседе беше читање „стихова“, певање и читање у прози.

Димитрије Иванович Писарев (1840—1868)

Из појезије беше два комада, оба из сувременог руског друштва. У првом „вампиру“ беше представљена чиновничка жена, која својом лепотом — својим поштењем — купује за свог мужа место од поквареног великаша — старца („вампира“) и руско друштво, које сматра ту жену као мученицу, а она је просто покварена женска. У другом „маскараду“ беше претстављена исквареност сувременог руског високог друштва. Као пример да вам споменем једну анегдоту, коју споменуше у тим стиховима (а тај се догађај заиста не давно десио у Петрограду). Великаш се опкладио са својим друговима, да ће их частити ручком и да ће донети тако

јело како се никад нигде није подносило. Заиста после свега ручка и шапањског, донесоше слуге на грдној чинији са стакленим заклопцем — нагу француску актерку (која се на то сагласила за 36.000 руб.) и опклада беше добивена.

У осталом ови стихови код Руса немају таке врлине као што би — можда — ко помислио, судећи по садржају. Код Руса је то „стара песма“, код њи суштаствује већ цела библијотека „обличителне литературе“ у овом роду. Њу саму већ су исмејали знаменити људи из младе руске партије као Доброљубов, Чернишевски и др., јер је она сувише мајушна и шепртљанска, па удара на злоупотребе појединих лица, на исквареност појединих класа, а нема храбрости да удари на саму систему државну, што је узрок свему том злу. Осим тог руска је публика имала такве геније у литератури тог рода (као Гогољ), да је сад тешко задовољити ма с чим.

Од предмета читаних у прози био је најинтереснији: Хенрих Хајне, што га је читао један познати писац из руске омладине г. Писарев. Он говораше с почетка врло опште, какав уплив има неваљала влада на развитак народа и наведе за пример француске владе, што су разориле фран. народ и изазвале револуцију. После говораше о упливу које има друштво за развитак појединих људи и о томе какво је било друштво у коме се васпитао Хајне. У време Хајне-а владала је реакција у Европи. Једини људи који су протестирали против тог поретка били су „либерали“ (либерала је насмешљиво име у Русији) т.ј. људи који су само либерално мислили и говорили (као што је то развито код Руса и сад код нас), а који нису били кадри да створе ништа либералног, па зато су називали сваку тежњу, да се пође штогод напред — празном утопијом, а сваки покушај радње — узалудним губљењем силе. И најпосле између осталог рече и то како људи као што је Бајрон и Хајне, својим умом далеко су излазили из реда либералаца па зато су и презирали празни либерализам, као год што су мрзили реакционерство. То су „Титани“, рече г. Писарев, који цео век проводе у очајничкој борби с целим човечанством. Њима је борба живот и настада, јер тек у борби забораве ништавило света, што их је принудило, да се пусте у борбу.

КАКО СУ НАС ВАСПИТАВАЛИ

(исповест једног „правитељственог питомца“).²¹¹

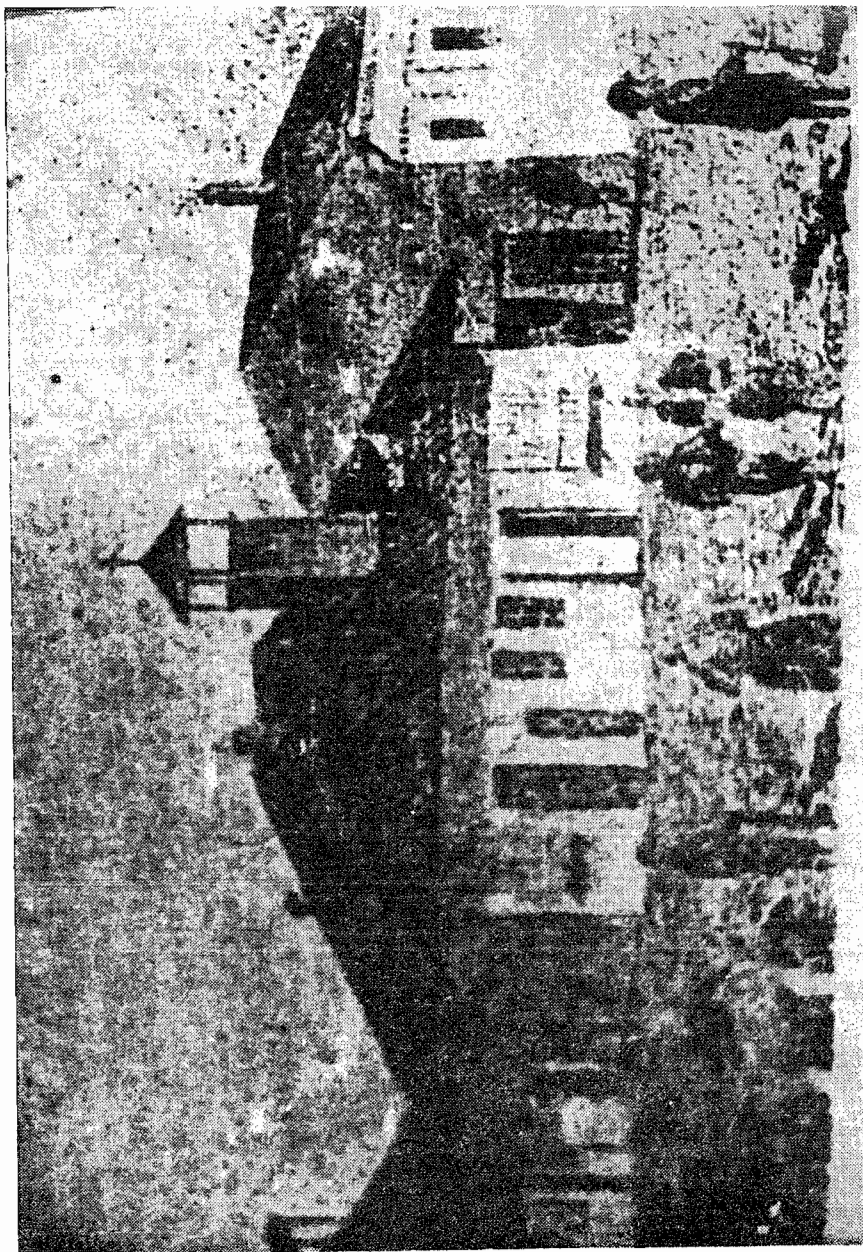
Ја сам оставио скамије в. школе у то време кад чувени штапови, цилиндри и огртачи великошколаца достигоше свој вршак, кад све каване у околини в. школе беху напуњене „правницима“ (философи и техничари нису били тако чувени београдској публици); сви астали за картање беху заузети ђацима, а на биљару нико не могаше добити реда од великошколаца. То време добро је познато београђанима и оним мојим друговима — што се учеше у то доба. То је време изазвало пословицу: „ђака и солдата у кућу не пуштај!“ Ја се с грозом сећам тог времена. Већа половина учеће се омладине у вел. школи провођаше 1/3 свог времена у диму каванском; осниваше се дружине не с цељу изобраења, већ да се посећују „мајдани“*; најбољи таленти који би у другим приликама били од вајде и себи и своме роду, умираху умно и физички у тој смрадној атмосфери. Срећан случај избавио ме је из те угушљиве среде и довео на чисти божи ваздух. Моја прошлост, моје јадно васпитање и учеће дође ми као рђав сан. Доцније, кад стадох јасније сазнавати све узроке који су довели мене и моје другове до тог стања, — уверих се да је узрок свему томе наше васпитање или боље: систематично углуњавање наших нижих школа. Тада се реших да напишем исповест о томе: „како су нас васпитавали“. Ја сам је назвао исповешћу једног правитељственог питомца; али ја с потпуним убеђењем могу казати да је то само једна варијација од исповести једног целог српског колена.

Ја се нећу дуго бавити с описивањем како су нас учили у основним школама, не по томе — што оно није било важно за наше образовање, већ по томе, што врло мало памтим из тог живота, а наумио сам да пишем исповест.

Прва 2 разреда ја сам учио у селу.²¹² Био сам „госпоцки син“, па још у селу — разуме се да је учитељ обрћао са мном другче но с осталим мојим друговима, те тако нисам имао прилике да изучим методу којом су учили младеж првим знањима: читању, писању и рачунању. Памтим само како је учитељ долазио код мог

* Израз који је познат само ђацима београдским и неким београђанима који су с њима бивали у блиском додиру.

Зграда основне школе у Јагодини у којој је учио Светозар Марковић

оца (он је био срески старешина) и жалијо се како тај и тај неће да шиље свог сина у школу. Мој отац дозивао је кмета и саветовао се с њиме шта да се ради. Дозвали су ђака и његовог оца у ср. канцеларију, мој отац саветовао је овога: како је сваки родитељ дужан да васпитава своју децу и т.д. Сељак се изговарао тиме што је за кућу више вајде да његов син чува овце него да пере учитељкине судове. Разуме се, да су његови разлози били слабији него разлози капетана (јер је овај бијо старији); ствар се свршава тиме што је сељак морао да плати штраф²¹³ (који је законом одређен) и да шиље опет свог сина у школу. — Ја тада нисам разумео ту ствар, но доцније, кад сам почео читати по новинама пребацивања родитељима што не шиљу своју децу у школу, долазијо ми је често на памет мудри разлог сељака да није никаква штета ако његов син не пере учитељкине судове, јер тог „изображења“ има и код куће довољно, а у другом чему заиста је била мала вајда од наши селски школа. — Мене су учили код куће да читам и пишем мимо школе и кад сам свршијо други разред, могао сам да читам мом оцу новине (тада је била кримска војна); то је вазда производило велику сензацију међу сељацима а особито међу мојим друговима који су већином читали на пола сричући само своје читанке, часловце и псалтире и учитељ је често корео са мнош оне који су били у трећем класу. Кад се узме још и то у рачун да ђак кад сврши 3 разреда у селу и тамо остане, нема никакви књига (а ни воље) да чита, врло је појмљиво да се он за годину дана савршено разучава читању. Писање поглавито ишту родитељи од своје деце и ту они заиста осећају потребност, јер сваком долази да прави уговоре, да пише писма, да се парниче по суду и т.д. где би му добро дошло да уме писати, и да уме разабрати оно што је написано; али могу смело казати да из наших селских школа излази из педесет један који уме читати и писати како ваља.

Кад сам већ био у вароши²¹⁴ у 3ћем разреду, „учитељ“ нам је долазио вазда пијан, постављао једнога да „слишава“, а другог да „пази“, а он сâм преспокојно метао главу на астал и спавао. Редовно, сваког дана „учитељ“ је питао ко незна и ко је био немиран; неки су били постављени да „кличе“, неки су били бијени у потпуној форми а други су само добивали „пацке“, т. ј. по рукама; неки су опет постављени у „апс“, а кад је учитељ био у особитом расположењу, онда је (сигурно зарад разнообразности) постављао да „стоји“. Код нас је то била најтежа казна и била је одређена само за велике грешнике. У нашем разреду висио је конопац од звонцета међу 2 дирека; грешника су везивали конопцем за један дирек и заповедали му да стоји на једној нози па му се још давала тестија, пуна воде, да је држи пред собом докле год се „не пусти“ школа. Разуме се да је физички немогуће да се дете одржи дуго у том положају. Руке и ноге су малаксавале, зато га је учитељ почастиио батинама и кад се таким начином одморио принуђавао га је опет да заузме пређашњу позу.²¹⁵ У осталом тај је учитељ имао и својих оригинала, које нам је и оставио у наслеђство; тако он је имао обичај да нас псује

пола мађарски пола немачки и од њега смо ми научили знамениту реч мађарску која се у књижевности не преводи, — и распротрли по вароши. (У осталом морам да приметим да је тај учитељ доцније био истеран из службе и умро у том звању с' којим је и започео своју каријеру.) У школи је један дан пролазио као и други: сваког дана раван број који ни су знали лекцију, раван број немирних; а тако исто батина и псовки. Кад сам свршио 4 разреда читао сам врло добро, писао сам доста рђаво и с' тешком муком могао сам разабрати писма (по „класификацији“ ја сам у томе био 12-ти, а било нас је свега око 50), и знао сам 4 вида рачунања; ја сам био један од најбољи рачуница у школи, а огромна већина знала је само сабирање и одузимање. То је био резултат 4-годишњих трудова. Остала „прва знања“ што смо изучили за то време никад нисам ни имао дуже у глави, но само док сам био у школи. Чим сам излазио на врата и она су излазила из главе. А другче није могло ни бити, кад се само представи како се то све учило. Ја сам већином „слишавао“ у 4 разреду, па знам врло добро сву ту историју. Учитељ ме је питао вазда: колико погрешака? и од броја погрешака зависило је зна ли ђак лекцију или не. То питање најбоље карактерише методу по којој су нас учили. Што но веле свако „и“ што није казато као што је у књизи — ма да мисао ни најмање није била потврђена, — рачунало се као једна погрешка, — тако исто: једна изостављена или промењена реч која је савршено мењала или уништавала смисао и која је сведочила да ђак савршено незна шта говори — све се то рачунало као „једна погрешка“. Разуме се да се је сваки старао да одговори без погрешке т. ј. старао се да запамти гомилу речи за 2 сахата, па их је изчегртао као воденица, па после 2 сахата чист као од мајке рођен. — Еле, као што рекох кад сам свршио 4 разреда основних школа, ја сам знао само читати, писати и рачунати а остало је било све остављено гимназији.

Ја сам ступио у једну од наших полугимназија.²¹⁶ Та полугимназија — као и све по Србији — зове се класична (тако их бар зову наши заштитници класицизма). Ми, који смо се учили у тим гимназијама, нисмо ни сањали како знаменито „прилагателно“ носи наша школа, а сада морам да се увек крстим што но кажу — и левом и десном, кад читам оне филипике у заштиту класицизма т. ј. грчког и латинског језика, што се писаше код нас. Тамо се говорило, како се само изучавањем класика — изучавањем врлина старих Грка и Римљана — може изобразити младо колено, да из њега изиђу свесни и ваљани грађани, судије, учитељи и т. д. Ја не знам где нађоше они у нашим школама да су се кад год изучавали класици да су се у нашим гимназијама изучавали живот и врлине каквог народа и да су у сљедству тога из наших гимназија излазили свесни грађани, класички избражене судије и учитељи народни и т. д. и не само то већ нека ми покажу бар икога који би бијо у њиховом смислу класично избражен, (а нека се не заборава да наше „класичке“ гимназије суштаствују преко 30 година). — Класицизам и у науци и у литератури и у васпитању био је у моди (а и сада које где) и у

западној Европи. Какву и колику је корист он донео — то је предмет историје, а чему су нас училе наше „класичне“ гимназије — ја ћу се постарати да верно представим у следећим врстама. —

У 4 разреда полугимназије учили су се тада ови предмети: закон божи, српска граматика и синтакса одељено („словосочиније“), словенски, латински и немачки језик, јестаственица, зоологија, ботаника и минералологија, географија, српска историја, рачуница, алгебра, геометрија и риторика. Као што се види из тог реда, и јестаствене и класичне науке биле су заступљене, упоредо се читала математика и риторика, јестаственица и латински језик. Види се да се с тим устројством нишанило на „свестрану“ образованост. Ја немам намере да излажем садржину тих предмета. Зато треба да се они озбиљно с научне стране разаберу; а шта се у њима налази ја не памтим, јер их (морам да признам грех) нисам узимао више у руку, чим сам из ког издржао испит. Но довољно је да се само изложи начин којим се је све то предавало, па да се види како се из свију тих књига није могло ама баш ништа научити, па ма шта се у њима садржавало.

Пређе свега метода предавања. Она је била иста што и у основним школама т. ј. професор је задавао: одавде довде, и на идућој лекцији сваки је био дужан да зна и то је било из свих предмета осим математике и латинског језика (и то чак у 4-том класу).²¹⁷ Математику је професор тумачио доста ваљано и да није било његове онаке нарави — о чему ћу доцније причати — она би се учила доста добро. Професор латинског језика био је добричина, он нам је лепо преводио све и ми смо још лепше превод изучили напамет и потом смо преводили незнајући шта која реч значи. При такој методи какво је знање могао изнети ђак н. пр. из јестаственице, где су нам се задавала један или два листа птица, риба или минерала, које ми никад нисмо видели, — и то све изучити на памет од речи до речи: какав је кљун у птице, каква су јој перја, какво је лишће у дрвета или колико има у цвету прашних кончића, тучкова, једном речи: избубати сву јестаственицу покојног В. Маринковића²¹⁸ просто папагајски. Мора човек постати глуп као идијот док запамти таку масу речи. Или н. пр. из риторике учити: дух и фантазију, тропу и метафору у то време, кад је дете савршено неспособно да мисли о таким одлучним предметима. Разуме се да при такој методи професор није тражио од ђака да зна предмет већ само да га изговори на памет и отуда је излазило н. пр. да је ђак из 7-ог разреда говорио да је лонац глагол; или је опет други неки сиромаш из алгебре и геометрије научио сва писмена и формуле напамет, па кад би му професор променио писмена изводио такве формуле какве ваљда професор није у сну сањао. Но ја ћу вам представити неколико слика, из којих ће се најјасније видети метода нашег обучавања.

Долази на прилику у школу професор немачког језика. У школи је по обичају велика вика (а где ће деца од 10—15 година бити филозофи?) Бре! Цукеле! (том је речи обично грдио ђаке). Кака је то ларма бре П.? обраћао се он цензору, који ларма? Но П. је био честит друг и обично није никога казивао (за што је

сиромачно често трпео грдње) и одговарао је обично: не знам господине, — али се господин није задовољавао тим одговором и тражио је енергично ко је био немиран и П. морао је да каже: сви су господине говорили па нисам могао да приметим (или тако што-год). Е то је и требало професору. Он је сад опет почињао: научићу ја вас и т. д. и изводио сваког трећег или петог да бије (може бити неће ко веровати, али је света истина), а може бити тај баш није био ни крив ни дужан. Сад ми пада на памет питање: да ли су мислили што-год ти људи кад су тако били без разлога? Да ли су они заиста мислили да исправе младеж батинама? Ја мислим да нису. А мислим с' тога што да су они имали такве мисли, они би пазили на резултате својих дела и нашли би сасвим напротив: да су оном професору ђаци највише пакостили, који је с њима тирански поступао и да су код њега најмање учили и знали (ја ту под знањем не разумем бубање на памет — код њих су највише бубали). Тукли су они просто из обичаја, из рутине а често и с' тога што нису имали шта да раде у школи. Но да се вратим нашем причању. — После таког увода започињала се лекција. Она је код тог професора била двојака, што је зависило од тога да ли је хтео да задаје лекцију или да слишава. У првом случају изводио је тројицу који су били његови изабрани (међу којима сам био и ја) на средину да читају идућу лекцију, да „анализирају“ као што се то називало т. ј. ми смо читали какво правило и затим одма примењивали га и објашњавали, преведећи с' немачког на српски и са српског на немачки, а други су то морали да записују. У колико ја разумем, то је било рационално: што се ту све учило мислећи, и разуме се да је ту много више остајало у глави ако не баш и све, и што смо даље учили то се све више упражњавао наш ум и био је способнији за даљи развитак. И заиста ми троје имали смо корист од тог учења и професор је сам то приметио, јер после неког времена он је престао да нас слишава, а стављао нам је вазда највећу белешку. Зашто он није ту своју методу применио на све ђаке — бог би га свети знао; али он се није за њих старао већ им је он с тога омразио немачки језик да га савршено нико није хтео да учи. А омразио им га је поглавито својим слишавањем; но пре но што почнем да говорим о њему, да кажем о неким епизодама које су вазда готово спроводиле његову лекцију. У последње 2 скамије седели су највећи у нашем разреду. С њима је он вазда имао посла да их шиље које где: да му цепају дрва; носе воду; траже ћурке и прасиће и т. д. а кад им није могао наћи посла онда их је просто терао из школе: ви си брате . . . идите си кући! (он је имао обичај да употребљава личну заменицу иза сваке треће речи). Учитељ испраћао је оне које је требало да учи, с речима које су неприличне у сваком приличном друштву и у свакој породици. Но најстрашније је било за ђаке његово слишавање. Он је изводио одједаред целу школу напоље (около 60 ђака), поређао их је све једног за другим низ зид око скамија, завео је круг око астала и онај који одговара стајао је управо пред њим. Сваки који чита ове врсте, пристаће са мном да је ту слишавање било само форма, јер где се може видети знање 60 ђака за ма-

ње од 1/2 сахата? (једва му је и толико времена остајало после свију његових епизода). Тако је заиста и било. Сви су ђаци били подељени на рангове. Осим нас тројице било је још 5 или 6 који су добијали по случају 3 или 4, сви остали варирали су међу 1 и 2 1/2 савршено по његовом ђефу (он им је често говорио да ће узети лењир и да ће покрај свију њихових имена повући једну црту, па то да им буде белешка). Излазио је н. пр. ђак пред њега да говори; а он, упрвши очи у њега: „овај си брат не зна . . . је ли бре!? кажи право, је ли да не знаш?“ — Сиромачно дете био је већ ни жив ни мртав, јер је знао шта га чека и одговарао је дршћућим гласом: „знам, господине.“ — „Не знаш бре псето! не знаш . . . знам ја тебе“. Разуме се да после тога дете није знало, јер није знало ни где стоји, и почињало је муцати: „м . . . м . . . м . . .“ „Иди си, бре, међу грешнике! даћу ја теби!“ Грешници, т. ј. они што су пре њега таким истим начином отерани, били су сви у једном углу. Кад је грешника било много професор је устајао и гурао је да се збију у ћошак, да се могу сместити и остали. Кад се свршила расправа, онда је следовало закључење. Професор се обраћао цензору да донесе штапове и затим је ишло: „Скини ми, бре, фуксле (панталоне)!“ или „загрни му, бре, сукњу (антерију)!“ почињала се праска и јаук, а професор је правио вичеве и принуђавао је сваког кад је ишао на место да га љуби у руку „за науку“. У мени се мути крв кад се сетим на то нечовечно поступање; и у то време, кад год се свршавала та процедура, ја сам затварао уши и сакривао главу под скамију; али већина мојих другова били су већ васпитани у духу наших учитеља, — они су налазили, да је кривљење сиромачно кога су тукли смешно.

Ја сам описао професора који се може рачунати идеалом професора те сорте, који су долазили у школу: да зададу лекцију, да „слишају“ и да истуку, а нису никад лупали главу да дознаду: зашто долазе та деца у школу и зашто је он ту постављен; због чега их он слишава и због чега туче. Други после њега био је одма професор математике. И сад ми се представља свирепо лице тог човека, од кога је дрктала сва полугимназија. Излазио је ђак код њега да говори, а већ је дрктао, као у грозници. Само је требало да мало запне или да се где год помете, — а то је бивало врло често, јер већина, из грдног страха пред професором, старала се да математику просто избуба на памет. Сасвим природно требало би да професор увиди због чега ђак запиње, да му објасни у чему је ствар а тако исто да му објасни како неваља изучавати гомилу речи не разумевајући их, али наш професор сасвим је другаче радио. Он је обично устајао с места, прекршћао руке и гледао непомично на ђака (а поглед му је био заиста страхан) који се од страха све више збуњивао; требало је само несрећнику да изрекне какву бесмислицу и професор је долазио у јарост, што но кажу — као да му је онај оца убио; он се бацио на њега, бијо га је шамарима, чупао га је за косе, лупао му главу о даску, а врло често исповрћао је креду и разбијао је о главу детета, а после свега следовао је „официјални“

број. Како је могао човек да се тако зверски бесмислено ражљути и то на дете које је дошло да се учи код њега: ја то не могу да разумем, а да то није било ништа друго до срџба, и то најбесмисленија, ја ћу показати овим фактом. Био сам у четвртном разреду и рачунао сам се као један од најбољих математичара (и професор сам ме је тако држао). Једаред била нам је лекција „о дељењу степених количина“. Он ме је извео на даску и задао да поделим два многочлана — но пре но што ћу решавати задатак он ме је запито: „како се деле степене количине“? Ја сам мешао назвања „сачинитељи“ и „изложитељи“ (што је врло лако смешати, јер сваки ко зна математику, знаће да ни једно ни друго не казује оно што представља) и нисам могао да се сетим „изложитеља“, него сам замуцкиво неколико пута и одговорио: треба одузети „сачинитеља“, али, као што рекох, погрешка је била само у речи (сад немам никаква узрока да лажем, а памтим као да је јуче било), али мој професор просто се згрануо; скочио је са столице и загрмио на мене: „На место лоло; остаћеш три дана у апсу“. Ја сам стругнуо испод скамије на место, а он је ходао у највећој љутини по соби и мумљао кроз зубе: „даћу ја теби“. Требало је само да ми каже: е па уради што си казао, да види разумем ли ја шта говорим и тада му неби ништа остало но да ми каже: ово се зове изложитељ а не сачинитељ, али то је за њега била ствар немогућа.

Ја нисам могао никад да заборавим ту неправду која ми је учињена, али сам био слаба карактера па сам је отрпео, а бивало је моих другова који због подобне неправде нису хтели никакво да долазе на часове тог професора (из тих су доцније излазили најчеститији и најтврђи карактери). Имали су посла и батине и директор и родитељи док су таког грешника довели у стари јарам.

Ја мислим да није нужно да ређам више слике. Надам се да су и ове довољне да се покаже општи правац образовања у нашим полугимназијама. Наши професори нису савршено разумевали свога посла. Место тога да се старају да развију наш ум, да нас побуде да мислимо и тиме да пробуде у нама љубопитство за знањем, они су нас терали да учимо гомилу речи, којима смисла нисмо разумевали. Ствар је била немогућа, и по томе, уопште узевши, ђаци су одговарали траљаво. Професори, место да увиде шта је у ствари, сматрали су то као језични инат и терали су нас батинама да се учимо. Сад се заиста рађао и инат (известан ђачки израз: „нећу да му учим“) али још више стра; и сваки који није могао да научи, старао се да превари: да бежи с' часова и да се јавља на час само онда кад је лекција лака; ако је био превод, он га је написао на књизи; или, ако је говорио с' места, он је гледао да чита све из књиге свог друга који је седео пред њим. Професори су ватали та војена лукавства, сматрали су то као заверу против себе и били су чисто из освете. Тако се развијало непријатељство и рила провала међу професорима и ђацима. Ђаци су се свуда старали да преваре професоре, а ови да их увате па казне. Овај род војне сушта-

ствовао је у свима гимназијама и свима класама (а већином суштаствује и сада); место љубави, у сљедству тога у ђацима се развијало подличење и у професорима тиранство. Мрзост на професора дете није могло да разликује од мрзости на науку коју је онај предавао, — него је мрзило и на њу.*

Наши професори искварили су нас и углупили, па су се после тужили како смо глупи, како смо искварени, како нећемо да учимо, и исправљали су нас — батинама.

Свршивши полугимназију, ступио сам у београдску гимназију²¹⁹ у „класу човечности“, као што су се тада називали V, VI и VII разреди. Овде су царовали класицизам и сколастика у потпуној својој сили: грчки и латински језик, риторика, појезија; њима се придружила још и догматика, општа историја и историја српске литературе, који се, у суштини, нису нимало разликовали од риторике и појезије. Од јестаствених предмета читала се физика и нешто налик на физичку географију; напоследку математика и географија.

Били смо у класи човечности! Значи, сматрали су нас за одрасле и предавали су нам науке које су требале да нас развију, да нас спреме за свесне грађане. Само је још остајало питање: да ли су те науке заиста могле служити за наше развиће? и ако су могле: да ли смо били спремни да их слушамо? То ће се видети из даљег причања.

Ја сам показао, у пређашњим врстама, какви су се одношаји развили међу ђацима и професорима у прва 4 разреда. Ђаци не само да нису били ни најмање развити — нису умели да мисле, већ су сматрали професоре као своје непријатеље, а науку, као нешто, што им се намеће силом. Ступајући у V разред, ми смо већ разбирали који је професор љут, а који слаб: против првих нужна је била тактика, а други одма првих дана постајали су наше жртве. Ми смо им мазали кредом место где су седели; доносили у школу пасуља и стављали под ноге и кад је професор почињао лекцију, подизали таку шкрипу, да савршено ништа није могло да се чује шта професор говори и т.д. Ти професори нису умели да задобију уважења код ђака и, како ови, по својој неразвијености, нису умели да разликују науку од професора, то се неуважење преносило и на науку. Извесно је сваком ђаку из тог времена, да се најгоре у школи учио немачки и грчки језик. Други опет професори били су савршено друге сорте. Дошао је н. пр. професор физичке географије да објашњава помрачење сунца. Он је ватао главу најближег ђака и постављао је круто: „нека је твоја глава сунце“; затим је узимао главу другог и стављао је на место земље; но највише је добијао несрећни месец. Њега је узимао из друге скамлије, ватао га за уши и вукао преко

* Памтим један карактеристичан анекдот: Кад сам издржао испит из немачког језика у II разреду, прво ми је дело било то што сам искалио моју мрзост на немачкој граматичи (и ако сам из ње бијо одличан). Кад сам ишао кући, морао сам да пређем преко воде. На ћуприји поцепало сам све, што се учило у II класи, скидао на комаде и бацају у воду. Већина мојих другова сљедовали су мом примеру.

скамлије дотле док није помрачило сунце, док су њему све светлаци летели пред очима. Кад је опет била реч како се која звезда зове и где одприлике стоји, онда је рекао коме од ђака: е дела ми кажи где је од прилике велики медвед? Онда је ђак показао на тавану од прилике где је, па ако не погоди, онда се издере на њ: ти си велики медвед! није ту? тако другоме: ти си мали медвед и т. д. Тако се издевала имена и ја и данас памтим једног злеудног петичара који још носи име оне велике звезде што се зове велики медвед. Та велика звезда чини ми се да је отшетала „преко“ као правитељ, благодeјанац. Како је тај професор сматрао изображавање ђака у класи „човечности“?

Није ми лако да набрајам манире свих професора при предавању — прво с' тога што су то личности извесне, а друго — што и наша штампа није у таком положају, да се свака истина може обелоданити; зато ћу ја нацртати, описати преглед предавања

Узимљем с' почетка риторику и појезију, као предмете који су се у то време сматрали као понајважнији јер су се и разреди називали по тим предметима. Садржину тих предмета оценио је Г. Васиљевић у својим критикама, а безполезност и шта више шкодљивост њиховог предавања у опште доказали су у Европи људи науке као $2+2=4$,* зато ја ћу само да споменем какав је резултат био код нас од тог предавања. Ја сад мало памтим шта сам учио, али у то доба знам добро да сам изучавао та правила и да сам их примењивао свуда где год сам могао: било то у писму матери, било то у лекцији опште историје (професор опште историје страшно је волео искићене фразе, дугачке перизоде и веште прелазе.** Ми, који смо знали ту његову страст, имали смо вазда код њега по 5.

Риторика се предавала, као и већина предмета, у старијим класама гимназије. Свака се лекција прочитала једаред у школи и протумачило се и колико се могу протумачити правила за говорeње и читање. Затим су се задавале разне теме: с' почетка лаке н. пр. описати астал. То је ишло и којекако; али затим је наступало описивање Београда или, што је још горе: Како је Дарије храбријо своју војску пред битком с Александром. Шта је стало до тога што је тек 20-ти имао појма о битци и храбрости па по томе остали нису могли имати ни једне мисли да храбре војску. Али ту није ни требало мисли. Требало је ту само „увода“, „расправе“ и „закључења“ и свуда, где је нужно риторски „прелаз“ и ствар је свршена, а томе је учила риторика до најма-

* У Русији, где су готово све гимназије класичне, избачени су давно ти предмети.

** ... Једаред била је лекција из старе историје о Милцијаду и Темистоклу. Требало је некоме да каже како је место Милцијада заузео својим врлинама Темистокло. Но то се није могло казати просто: „дошао је“, или „заузео је место“ и тројица је професор казао: „нећу — дошао је“, — „нећу — заузео је“ и ставио им је 1. Прозвао је мене. Ја сам знао његове прелазе и одма сам запевао: „Место славног Милцијада заступило је по својим врлинама не мање знаменити Темистокло“... Даље ми није дао да говорим. „То је лепо — то је красно. Седи! имаш пет.“

њих ситница... Тако описивање „ножа“, „астала“, „Београда“²²⁰ израдило је њих неколико и то да те Бог сачува, па онда смо по том истом калупу преписивали сви један од другог.

Појезија је била силно у моди. Знали смо ми и шта је историја и шта је роман и шта је новела и шта балада, газела и канцона и шта ти ја знам — и то све на изуст. Јер 3/4 од мојих другова нису ништа читали од свега тога. Ја знам и таквих ђака који су чак у великој школи читали први пут романе Видаковића, а бар једна трећина мојих другова били су такви који осим својих предмета, политичких новина и гдекојег календара слепца Јеремије,²²¹ — нису ништа читали, па на жалост и сад их има у великој школи који сад тек почињу читати и то прво с тим старим издрпаним романима као: *Силоан* и *Милена*²²² или *Развалине Друденштајна*.²²³ Ако не верујете загледајте у протоколу народне библиотеке и читаонице београдске. — Гугали смо ми лепе и дугачке перизоде г. М. . . ,²²⁴ па смо после пред професором проливали „потоке красноречија“, а кад је међу тим дивним перизодама попадо какав божанствени бесконачни перизод Хеглов, ту професор није допуштао да се измени ни једна јота (да не оскрнави Хегла): „не умеш ти то боље казати, бубо једна! то су Хеглове речи“, и преступник је смерно опуштао главу... Нарушио је светињу... Много су нам добра донели риторика и појезија. Саздале су нам оне романисте и новелисте, који су писали романе и новеле из народног живота а нису нимало знали народ. Али зато су они знали: како треба изабрати „фабулу“, како устројити „заплет“ и како га размршавати и т. д. Саздали су нам појете, који су певали о љубави коју нису осећали; певали о крви и о јатаганима — једном речи о свему што нису знали. Али зато су знали — шта је то фигура, шта тропа и шта метафора; шта су јамби и шта хорей, и које су строфе с' каквим сликовима „најблагозвучније“.

У то време, кад сам ја био у београдској гимназији, било је управо завладало неко лудило међу гимназистима. Сваки је писао, који је ијоле могао, и то — или песму или новелу. (Ја сам се био договорио с' једним мојим другом да направимо драму од „Чича Томине колибе“,²²⁵ но не знам због чега се то покварило). Наша старија браћа „лицејци“ давали су нам у томе диван пример... „Даница“ од тих година и три „Лицејке“²²⁶ споменик су од тог времена, у то време одала је по Београду пословица: „Поводи се као пијан лицејац“.

Историја се у нас читала као „причање знаменитих догађаја“. Ми смо учили само догађаје и сопствена имена људи, вароши, градова и т. д. Само нисмо учили живота људског — суштине историје. И не само то, већ нисмо знали ниједног живог човека с' његовим мислима, жељама и страстима и с' његовим делима. Учили смо да је Камбиз бијо син Киров, да је освојио Египат и тако у том роду. Ми смо ти онда славно учили историју, па смо ти је и знали!... У VII разреду што смо учили то нам је и остало у глави, али тадашњи наш проф.²²⁷ Бошковић није тражио да му бубамо папагајски. Много је чинило и то што се је вазда

лепо понашао према нама и што нам је озбиљно и својски причао, па од таког предавања мора ти остати што у глави. Пре тога цела историја изгледаше нам као просте басне.

Историје српске литературе у правом смислу ми нисмо учили, а учили смо нешто — ђаво га знао шта. С' почетка је наличило на увод у историју српског језика,* а после, не знам каквим начином, прелазило се на бројање имена српских писаца и њихових дела. Спомињало се притом: така му је фантазија; слог му је такав и такав; — ту је још долазило „полет у мислима“, звучност стиха и подобне ствари и ми смо знали о тим писцима колико и пре т.ј. готово ништа. А како се је развијала „српска мисао“ у свези са развиконом историјским? који се људи јављају као преставници те мисли? у колико су разумели своје време? како су га преставили и какве су нове истине они открили — у колико су они покренули и унапредили српску мисао. Све то није спадало у предмет историје српске литературе — која се нама предавала.

Прелазим на знаменити у свој Европи латински језик. Ја сам га оставио нарочито на посљетку, што сам науман да проговорим о њему опширније. Кад се код нас повела реч о изучавању природних наука, у сљедству кога је изишло преустројство наших гимназија и укинут грчки језик,²²⁹ подигао се протест против таквог неуважавања класицизма. Протестије су доказивали, да ћемо, изучавајући природне науке имати: инџинира, доктора — једном речи значаја разне сорте, но нећемо имати људи т.ј. свестних и ваљаних грађана. Да се изобразе такви људи, треба изучавати класичну књижевност и класичну историју, а зато су нужни грчки и латински језик. Зашто баш класичка књижевност и класичка историја имају то искључиво својство (а не и [са]времене књижевности и историје), да развијају младе умове, то г.г. заштитници класицизма нису објашњавали, о високим фразама које кад би се превеле на наш обични језик — не би значиле ништа. Борба међу класицизмом и реализмом, т.ј. борба међу назадњаштвом и напредком још траје; у целој Европи су заштитници класицизма доказивали, да само изучавање класичких језика развија ум боље но и каква друга наука. Код нас и сами заштитници класичких језика признавали су их, као средство за изучавање историје и књижевности. Тиме су они у неколико признавали основу реалиста, који су порицали савршено корист класичких језика, а пристајали на то, да је осим изучавања јестаствених наука нужно изучавати и општу историју (разуме се — не причање знаменитих догађаја) и књижевност (но не једино набрајање имена): и то су они доказивали, да ће то изучавање принети тим више вајде, што се буде обратило више времена на изучавање савременог људског друштва с' његовим мислима, и жељама, јер то су наше мисли, наше невоље и наше потребности т.ј. треба што више изучавати најновију историју и савремену књижевност, а нарочито историју, литературу, географију и шта-

* Тако куријозно мешање историје језика и историје литературе показује Г. С. Новаковић у свом Прегледу историје српске литературе.²²⁸

тистику свог народа. А то је и природно. Да ко постане српским Демостеном, треба, осим природних способности, да је такав патријот у својој земљи као што је Демостен био у својој и, што је најважније, да тако зна савремено стање српског народа и његове потребности, као што је то знао Демостен у Грчкој. А то знање не даје ни грчки ни ма који други језик. Господа, која су заштићавали грчки и латински језик, имајући у виду изучавање њихове историје и језика, сигурно ни су загледали шта се учило у нашим гимназијама.

Ја сам причао како се учио латински језик у тој полугимназији, где сам се ја учио — ми нисмо учили ништа. У V. разреду већ су се читали класици а ми нисмо знали ни елементарне промене именица. Та је болест била код ђака из свију полугимназија и њима су одма поставили „шедаторе“,* да их уче граматички. Београдски ђаци нису имали шедаторе, јер су учили код истих професора и у нижим разредима, но доцније резултати показали су, да они нису знали латински ни мало више но ми из других полугимназија. Изучавајући *mensa, mensae* ми смо почели да читамо класике! Разуме се да никоме није било никакве вајде од тог читања, јер није знао ни речи ни граматике, па потоме није ни разумевao ништа. Још је ту дошло анализирање т.ј. наћи *assusativus cum infinitivo*, разрешити *ablativus absolutus*, преобразити *gerundivum* у *gerundium* и подобне граматичке форме, које огромна већина ђака савршено није разумевала и није могла никако да изучи. Због чега? То ће ваљда знати боље професори латинског језика, а моје је мишљење — што никога није интересирало па није ни лупао главу да разуме. По гимназији београдској вукли су се од незапамћених времена некакви стари преводи латинског језика и сви осим 3—4 ђака учили су те преводе напамет или, још боље надписивали су превод ситним писменима над латинским текстом. Тако исто све аблативе абсолате, герундиве и т.д. надписивали су над текстом. Тако наоружан ђак излазио је пред професора и читао Корнелија Непота, Курција Руфа и друге велике људе у гимназији и учио је из њих — да чита латински. Бацају су варали професора. Благодарје одношавима, који су се развили међу ђацима и професорима у нижим разредима, они нису никад ни мислили да је то непоштено. Сви су то сматрали као законито сретство у обрани, као војено лукавство у битци. — Да нам је професор излагао мисли класичких писаца; да нас је колико толико заинтересовао животом старих Грка и Римљана и њиховима великим људима: ми би, може бити, и учили латински. Овако, наш ум био је савршено притупљен. Ми у изговарању латинског језика нисмо видели никакве друге цели до: знати акузативе кум инфинитиве и подобне ствари, и зато ко би могао да жртвује своје красно време које се могло употребити — но о том доцније. То, што сам казао о латинском језику, односи се на све ђаке и у свима разредима. Бивало је

* Шедатор се називао ђак који је узимао на се обавезност да учи 2-3 ђака из ког предмета, и у ствари је излазило да му задаје лекцију, да га екзаменује и да јавља резултате професору.

заиста у сваком разреду по 3—4 (особито сиромаша који су давали кондиције), који су знали граматику добро и преводили су сами сваку лекцију, али сви без изузетка читали су из свију класичких писаца само оно што су морали знати у школи за испит, а чим су остављали гимназију — бацали су све класике под астал и никад их више узимали у руке нису (осим тих, који су се доцније занимали историјом и филолођијом). Ја сам вазда имао 4 или 5 из латинског језика а нисам знао ништа. По реду, који смо ми ђаци знали међу собом, у знању латинског језика ја сам бијо одма за оном тројицом који су заиста нешто знали, а професор латинског језика једва ми мене није рачунао за равнот њима. Кад сам свршавао седму гимназију, пала ми је на испиту нека туђа књига, где нису били преводи надписани. Требало је да преведем неку Хорацијеву оду. Ја нисам могао. Професор није могао да представи да ја не знам. Помагао ми је свим силама. А ја прве две строфе и којекако, а после баш јок. У љутини он ми је дао реченицу да преведем на латински: неки ђаци — што старији све горе уче. Ја сам потпуно оправдао његово мњење о мени јер нисам могао да преведем ту реченицу на латински. То је бијо резултат седмогодишњег учења латинског језика. Остали ђаци, осим поменуте тројице, сви су знали мање од мене. А класичка историја и књижевност? А класичко изобраење? То је све — па како вам је воља...

Ја нисам нигде спомињао како су се предавале математика и физика у гимназији београдској; требало би подробног разговора, што је мени сада с' неруке. Могу казати само то, да је све то што се предавало из физике и математике, било *чиста пародија* на физику и математику (цео курс физике свршавао се без и једног експеримента). Ни једног професора нису се ђаци више бојали него овога господина,²³⁰ који је заиста био човек што уме омили науку а нарочито математику. Никад он не дође у школу другче него као да му је сваки крвник кога год види, одма нас све орловим погледом испресеца. Седне за катедру, лупи песницом, прозове, па како ђак муцне: ти незнаш! марш! ђак-знам а он: куш! остаћеш ми у апс и т.д. Зато је имао и асне, у оно време, имао је приличан број ђака на кондицији, како ли је сад? За пример, како се бесконачно мало знало из тих предмета, да наведем ово. Кад смо већ били у вел. школи држали смо испит из алгебре. Један господин добио је задатак $\sqrt{-1}=?$ Он се је мучио дуго, напослетку Г. Н.²³¹ да му објасни шта значи то: наћи корен квадратни за пример написао му је $\sqrt{4}=2$. Али ђак није имао појма ни о алгебри ни о $\sqrt{\quad}$, па је писао $\sqrt{-1}=\sqrt{4}$. Подобен случај десио се је из физике. Дато је једном г. пупчато сочиво. Он је нацртао праву линију (I). Казали су му да је то бесмислица. Он се је поправио и нацртао круг. Како је морало бити предавање тих предмета, кад су биле могуће такве идијотичке бесмислице, — то нек реши сам читаоц.

Општи, грдни недостатак у свим предметима, који су се нама предавали, бијо је тај: што у њима није било ничега, што би могло пробудити наш ум, који је био савршено успаван системом

васпитавања у нижим разредима. Кога је могла да побуди на мишљење риторика и појезија с њиховом сувопарном сколастиком; или пребрајања „фантазије“, „слога“ и „полета“ у српској литератури; или набрајање имена и година у општој историји. Наш мозак није био употребљаван. Е па шта је природније и могло бити, но да је остао савршено неразвијен! Заиста, у годинама, кад је требало да је сваки сазнао цену и потребност науке и да се са младићском ватром лати посла, — у тим годинама ми нисмо имали ни најмање појма о науци и њеној примени у животу. Ишли смо у школу, излазили из ње, слишавали смо се, држали испите и прелазили из разреда у разред, као од беде, из дугог времена, с' тога што нисмо имали другог посла, а иначе морали би бити на каквом занату или у трговини. Ни једном од наших професора није долазило у главу да су то будући српски грађани, који треба да изиђу из гимназије већ толико развити, да умеду определити своје грађанске дужности и према томе: који треба да умеду изабрати специјално изобраење, које се даје у вишим школама. Ником није ни за један секунд покренуло мозак питање: у шта проводи та младеж своје златно време? Нико није увидео ту страшну болест, која је све нас разједала а то је: *савршено отсуство мишљења* — савршена беспосленост у годинама кад треба да је највише воље и рада. Међу професорима и ђацима остајала је постојано она провала, која је била изривена још у нижим класама. Професори не само да нису прикупљали око себе своје ученике, но ђак није смео да се појави на јавном месту где је бијо професор, јер за то је одма следовао укор а често и казна и пизма од стране професора. Ако су се ђак и професор и срили где у приватном друштву (само не у кући професора) то је ђак морао да буде смирен и тих; да се осмехује на сваку фразу свог професора и да сматра за највећу срећу ако се професор смилује да га запита штогод. Једном речи учио се улагивању и подличењу, — чега данас чак и у великој школи има доста — ако му се то није допадало, имао је пуно право да иде кући. Ја не кривим у томе наше професоре. То је било њихово убеђење, јер и њих су васпитавали по истој методи. Крива је била сама метода. Но ствар је у томе да је савршено зависило од случаја оће ли који од нас изићи лола, бекрија или уредан човек; оће ли изићи подлац или поштен; учен или неучен; шта више — оће ли свршити школе или умрети од јектике. То је био општи закон, а ради примера, ја ћу показати резултате које је та метода оставила на мени и мојим друговима.

Кад сам ступио у београдску гимназију, донео сам у сведочанству „одличан из свију“.²³² Бијо сам што се звало добар ђак. Добрих ђака било је у сваком разреду по неколико. Они су се одликовали тим од других ђака, што су вазда знали лекцију, добијали су већином 5, али управо међу њима је било свакојаких — од најспособнијих људи до најгорих глупана. Него то се тек показивало доцније, кад су били већ људи, а у школи су они знали подједнако — врло мало. Управо сви су се ђаци у вишим разредима делили на две главне половине. Једни су остајали и у вишим разредима велика деца. Они су учили лекције, да добију

добру белешку, да добију наклоност професора и на испиту „књигу“ или „похвалителни лист“; а најглавнија је побуда била она прва т.ј. добра белешка, да пређу из разреда у разред — да сврше школу. Друга је половина учила такође да добије добру белешку, али из суревновања. Сваки се у тој половини старао да превазиђе другог, да постане „први ђак“. Ово суревновање нарочито су потстицали наши професори и они су га потстицали свим сретствима, као: ласкањем, наградама, давањем власти над другима (цензори шедатори) и т.д. Кад сам ја поднео директору моје сведочанство из полугимназије, он је ускликнуо: „Бе аферим од Добоја Мујо!, И ми коња за трку имамо“. Сравнење деце са коњима у том случају било је потпуни израз његовог погледа на дечије суревновање. Таким начином почињала се још у детету жеља да буде пред другим. Доцније, кад је требало у младићу да влада жеља за науком из сазнања он је тежио да се истакне пред другим ма којим начином: постајао је злобљив и ломијо врат другоме. Из тих су излазили највећи подлаци. Изузетак из свију били су таки који су били у изванредно срећним околностима те или ни су имали прилике или ни су имали времена да се искваре. (Таки су н. пр. били у нижем разреду поменути три, што су живели од кондиција. Они су морали све, што су учили, да знаду, јер су то морали казивати другоме. Природно је да су се они развили раније од свију а у последњим разредима они су већ учили и трудили се за себе и за науку).

Као што рекох, био сам добар ђак. Учио сам у нижим разредима из страха од професора; кад сам ступио у београдску гимназију²³³ учио сам већ и за част — да однесем кошију, на што ме је потстакло Ј. М.²³⁴ Али то није трајало дуго. У то време ја сам већ читао много књига — све старе романе и драме Видаковића, Евстатија Михајловића и других, којима сам имена одавно заборавио. Кад сам дошао у Београд, почео сам већ читати и скаске Хаклендера и романе Ла-Фонтена. Но скоро се је за мене откријо прави мајдан књига. У VI разреду било нам је дозвољено да узимамо књиге из библиотеке.* Узимао сам ја све од реда што ми је попало под руку: старе Подунавке, Седмице и Шумадинке;²³⁵ романе Жорж-Сандове и Евжена Сија, заједно са *Развалином Друденстајна*; Шилера, Лесинга и драме у роду *Сљетствија Злодјејствија*,²³⁶ *Смрт Цара Уроша*,²³⁷ и Шекспира²³⁸ и оде Ј. Хаџића. У то време било је доста од мојих другова који су узимали књиге и читали; и да смо били остављени сопственој памети, може бити да би што год и изишло, али на несрећу нас су учили риторике и појезији. Ми смо имали главе пуне неких теорија о томе шта је драма, шта роман, шта је висока слога и шта полет у мислима. Место тога да тражимо у драмама живе људе са мислима и осећањима, ми смо тражили: заплет, фабулу и тенденцију²³⁹ — знаменита три јединства; замршај и размршаје; „громопуцателне“ (израз Брата Каравелова)²⁴⁰ фразе и „срцераз-

* У то време готово су први пут почели ђаци да узимљу књиге из државне библиотеке и чини ми се да је још те године било разрешено то право за све, почињући од IV разреда.

дирателне“ театралне сцене. Монте-Христо бијо је код нас идеалом савршенства у роману.²⁴¹ Старе *Шумадинке*, *Подунавке*, *Седмице* и стари *Летописи*²⁴² били су пуни новела, налик на новеле Павла Феваља и Октава Фељета, које и сада украшавају странице „Виле“¹⁵¹ и „Данице“,* — и ми смо гутали из њих заплете и љубавне сцене и пунили главу којекваким шљамом. У мом разреду ја сам највише читао и мој ум и укусу у књигама бијо је највише искварен. Кад сам бијо у VII разреду узео сам једаред да читам неку немачку збирку страних изабраних писаца. У првим свескама била су два романа Ч. Дикенса и Текереја²⁴³ (чини ми се *Давид Коперфилд* првог писца и *Артур Пенденис* другога). У њима се описивао истински живот људски *просто и природно*, чиме се нарочито одликују поменути писци. Ја сам тако бијо навикао на интриге, на љубавне догађаје и ефектне сцене, да нисам бијо у стању да прочитам ни прву свеску и вратио сам је тако. Затим је следовала *Историја једне пролетаријатске фамилије* Е. Сија. И она је била за мене рђава, и она је отишла непрочитана, даље нисам их ни узимао. Зато сам Монте-Христа прочитао неколико пута.

У то време јавио се је нови елемент за наше развиће: „прављење стихова“ — као што је неки крстио.

Тај се елемент пренео нама од наше старије браће лицејаца који су у то време пунили новине својим поменутима „цртама из народног живота“.** Вино и љубав били су елементи тадашње поезије (као и данашње). То је семе код нас нашло плодну земљу. Већина из те половине који су били најхрабрији т.ј. који су најмање учили, бацили су књиге са свим и почели да живе по новоме — појетично. Ја сам се донде рачунао једним из најбољих ђака, а сам сам добијо укор за недолажење у школу и то из уважења за „пређашње заслуге“ а други су одлежали апс.²⁴⁵ Али то није помогло ништа. Запрећен плод још је слађи... Наши професори гледали су са ужасом како се младеж развраћа, али то је било логично сљедство нашег васпитавања. Ја сам рекао једаред да је зависило сасвим од случаја шта ће бити од нас. Ми смо били неразвити, забављени сколастичним предавањем и професорским деспотизмом, стешњени и угњетени тугорством.*** Ми нисмо умели ништа да оценимо зрело и смишљено, а желели смо слободе. Сад нам се показала прилика. Упоредо с’ појезијом било је позориште, покрај позоришта била је кавана *in persona et natura*.²⁴⁷ С нашим „образовањем“ и појетским чувствима, разуме се, да је кавана брзо заменила позориште, а кад смо били већ у кавани, тада су карте и билијар без сваке муке ступили упоредо

* То се односи „Виле“ и „Данице“ до 1868 год, а за ову годину ја их нисам читао.

** И докле смо ми којешта примали од њих. Тако, код нас су се од V разреда водили безконачни спори о ј и њ,²⁴⁴ и о томе — да ли се може више научити у карловачкој и новосадској гимназији (одатле су већином излазиле знамените појете из „Преоднице“)²⁴⁵ или у Петроградском универзитету. За први спор извесно је да је к’ нама прешао из лицеја.

*** Нисмо смели да идемо ни у какво јавно место, нисмо смели да пушимо; морали смо сваком старијему да одајемо „чест“ и т.д.

с' појезијом, љубављу и вином.²⁴⁸ Опомињем се на једног мог друга који је такође од моде правио стихове, па тако смо му једном украли једну песму у којој пева некој санћим љубазној, па умешао ту и Минерву, па тако на крају изишло му Минерве, а он није знао како ће да нађе слик него мете неколико тачака и онда напише перве те му изиђе Минерве перве! Таки смо ти били песници или овако:

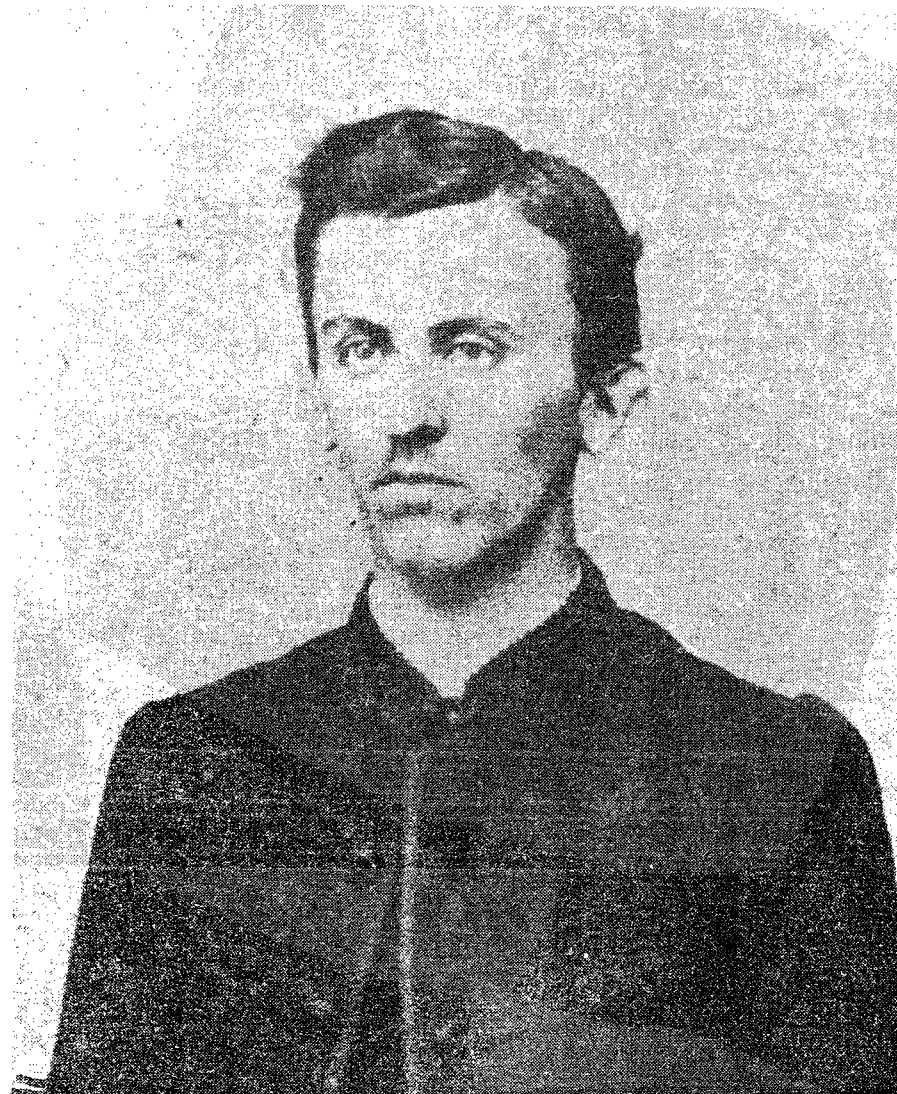
„Шта оћеш, душо?
Зар хоћеш живот?
Зар ти је мало
мог срца кивот!“

С' муком смо трпели ми који смо ишли у каване то што морамо да се кријемо од професора. Но још су и жељније чекали они који су сво време проводили у покорности и пузењу пред професорима. Сваки је уображавао тај блажен час кад ће се ослобидити од јарма, кад ће он смело пролазити покрај професора из гимназије и нескидати му капу; кад ће слободно ићи у кавану, пити, пушити, играти карте и билијара — уживати сав тај запрећен плод који је већ био познат многима. С' таким мислима остављали су гимназију огромна већина ученика и ступали у велику школу да изучавају „струку“! А каква су основна знања изнели из гимназије, без којих је немогуће изучавати „струку“? Никаква — ни су умели мислити. Па шта ће бити из тог вајног стручног изучавања у вел. школи? Ја ћу кратко испричати моје трогодишње бављење у вел. школи.²⁴⁹

Прва појава, која сваком београђану пада у очи та је — да ђаци из велике школе у грдној множини од јутра до вечера и до поноћи седе по каванама. Да не мисли ко, да сам се ја сад „умудрио“, па оћу да читам коме правила наравствености. Сачувај ме Господе од тога. Ја само оћу да потврдим то да ђаке у великој школи не интересира наука. А то није иначе ни могло бити, кад се само помисли на њихово васпитање у гимназијама. Учио је сваки зато што је знао да га по свршетку школе чека служба. Нико тада није ни мислио да се он учи да буде образован човек, да он по том може бити поштеним грађанином ма у каквој радњи. Зато слабо се ко старао, да заиста изучава своју струку. Ја знам *целе разреде у правној струци, ђаци су свршили школу и добили службу а ниједан од њих није прочитао ниједног писца по својој струци, осим оног — по коме се је читало*. Читао је наприлику професор²⁵⁰ о томе коме припада власт у држави одприлике овако: — „Русо је подигао питање коме припада власт у држави, монарху или народу? Дуго су спорили о том разни писци (не наводи ниједног), но ми *измирујемо* тај спор тиме: што у републици власт припада народу, а у монархији — владару.“ У каквом европском универзитету професора би исмејали за тако измирење, па би се нашло таквих јунака који би га изазвали на јавни спор у новинама, али код нас нико није ни мислио на такво велико дело. 2-3 само су се насмешили, а остали су пошли да запишу и то као и све остало; а је ли то истина

или не, то сиром правник у вел. школи није могао да зна, јер за то би требало имати свог мишљења (ја говорим за 19 од 20).

У техничком и филозофском факултету било је у неколико боље, јер су тамо ступали понајбољи ђаци, али код свију ђака на свим факултетима било је то опште, што су сви они учили за испит. Шта то значи учити за испит — то зна сваки, који је учио у Србији а за незнање ја ћу навести речи руса Писарева. „Бак, кад учи за испит неки предмет, он задржава у глави из тог

Портрет Светозара Марковића из времена студија на Великој школи у Београду

предмета за неколико дана, кад издржи испит — те слике исче-завају и замењују се другима, и тако редом до последњег испита. Кад би наприлику ђаци издржали испит из Зоологије па дошли да држе испит из математике, па кад би им се нешто објавило да су они дужни опет да држе испит из Зоологије: то ја сам уверен да би они, који су знали за 5 на првом испиту, били сад задовољни са 3, а они који су слабије знали, сад савршено неби знали ништа. Тако се мењају слике у глави.²⁵¹ — Заиста, који год је држао испите зна да је у његовој глави пролазила таква панорама и да је напослетку, после 5 или 6 предмета, била таква заврелама у глави, да је неко на испиту одговарао да су чувства у птица у ногама, и подобне бесмислице.⁶

Колико је вредило то знање за испит показало се најбоље на нама који смо одлазили преко. Ми сви, који смо одлазили у стране земље из последњих класа велике школе знали смо толико колико зна један ђак, који је свршио тамошње гимназије са средњим успехом, а било их је и далеко неразвијених!

Ја знам ђака из техничког факултета за кога су сви професори говорили да је један од највреднијих ђака, који је отишао на страну пошто је свршио 3 фак. в. школе, па је тамо ступио у ту класу у коју ступају ђаци из гимназије (не из реалке) и тај ђак готово није смео да каже да је учио механику, геодезију и нацртну геометрију.

Требало би много да се каже о узроцима зашто велика школа није могла да поправи недостатке које смо донели из гимназије? Јер заиста она не само да их није поправила, већ их је довела до крајних предела. Узроци су многи ма у оваком чланку немогу се сви поређати. Нека се погледа само овлаш на устројство велике школе. Шта је њена цел? Да спреми специјалисте? Не. — н. пр. Правни факултет спрема чиновнике за све струке и за судску и за административну и за просветну и за финансиску. А је л' то могуће? Они су учили и правне науке и административне и финансијске и напослетку природне и то све за 4 године. Разуме се да се то све није могло знати. Али нико није тражио да се то зна. Так није имао ни права ни свести да избере једну науку па да је изучава. Он није био познат ни с' њеним правцима, а професори нису налазили да је то нужно њиховим ђацима. Па још било је и таквих професора који су просто преводили каквог автора (обично оног, код кога су сами учили), па још нису хтели ни да кажу ђацима кога преводе — јер онда не би имали шта да предају. Било је и таквих професора, који нису ни трпели да ђак има свог мишљења, који су јавно говорили да ће неког ђака питати оно што сами незнају, само да га оборе, а другима су стављали највеће белешке само зато што су му шпијонили, што који ђак говори о њима, а овамо су признавали пред другима да је тај ђак глупак и да незна ништа. Шта је остало ђаку да ради који је дошао из гимназије без свести и жеље за науком,

* Ја врло добро памтим како је пре две године један филозоф на испиту из опште историје рекао да је стара Картага у Европи. А другом опет приликом питао у друштву: „Шта је то источно питање!“

који је у в. школи видео само пут којим се долази до чиновничког места? Он је видео да ако оће да добије добро место треба да има добре белешке и препоруке. А зато му је требало: добро бубање напамет и добро улагивање, а не наука, па наука се није ни учила, ни знала. Ми имамо толико чиновника „правослова“ из бившег „лицеја“ и из правног факултета „велике школе“, а колико имамо научењака?

Правни факултет код нас је најважнији, јер је он најстарији и има највише ђака, па кад је он такав, онда што се може рећи о другим; имам само да речем неколико речи о техничком факултету (и ја сам „техничар“). Технички факултет такав какав је данас у Србији савршено је некористан. Он не даје никаквог специјалног знања. Из њега неизлазе ни инжењери, ни машинисте, ни архитекти ни хемичари — нико. У нашој школи нити има професора за специјалне техничке предмете нити има нужних справа, а без тога не може бити ни специјалног изражења. Па не може се изучити ниједна наука н. пр. зоологија, физика, хемија, математика, бар колико је нужно да се човек спреми за професора те науке, једно с' тога што се те науке непредају опширно колико би требало, нешто због нагомиланости предмета, а нешто и због других узрока, а главно с' тога што ђак: мора да зна све предмете, који се тамо предају т.ј. осуђен је да незна ни један.

Ми нисмо учили ништа да знамо, јер нисмо били спремљени за то. Како су страшно неразвијени ђаци у великој школи, може се свако уверити ако само погледа у протоколе „народне библијотеке“. Ђаци из велике школе узимљу Бертолда,²⁵² Силоана и Милену, Освободеније славнаго града Јерусалима и подобне књиге а ретко ће се наћи (из сто један случај) ко да узме какву озбиљну или специјалну књигу. Они професори који су заиста с' вољом и као што ваља предавали своје предмете слабо су нам помагали. Они су требали најпре да нас убеди да ми треба да их слушамо, да нас спреме да их можемо разумети, па тек онда да нам предају. А овако они су само лили воду у решето. Ево шта се радило у в. школи.

Једни су ишли у школу, записивали оно што је професор говорио, преписивали на чисто код куће и остављали у архив до испита (то су били добри ђаци, од њих су највише шиљали „преко“), а мислили о том ни су ништа. То су били најограниченији људи и доцније бирократе. Остало празно време ти су или обијали сокаке и кривили вратове под туђим прозорима, или су проводили време у кавани за картама. Други су мислили да се за испит може научити тако исто кад се не иде као и кад се иде у школу и у томе су они били савршено прави;²⁵³ али место да седе код куће па да сами уче што год, они су проводили сво време у кавани. Међу њима је било и врло способних људи, који су понешто и читали и учили, али кужна атмосфера до тога их је окужила да нису били у стању да се избеаве од тог живог трулења. Било је и таквих, који су били заиста зрели људи и који су се занимали с вољом и свешћу, но таквих ја сам знао у сва 3 факултета за 3 године само 4.

Тако се васпитавала једна половина српске омладине за бирократе а друга за лоле и скитнице или за гроб. Наши филозофи и техничари ни су још то потврдили опитом (бар ја сам отишао из Србије и не знам), али наши правници то су сјајно доказали. Погледајте на нашег правника после 2-3 године кад сврши школу. Чиме се он одликује од оног чиновника — што није свршио права? Баш ничим. Само што вам он сам изгледа заковрченији, углађенији, сушти искривљен глупи параграф!... Тиме што уме брже и лакше да нађе параграф, под који се подводи извесно дело; што уме да напише пресуду, па сељак, кад му је прочитају, пита: шта вели Бога ти?; што брже аванцирају; што се жене бољим партијама. И још чим? Е, ако оћете да издајем домаће тајне: што чешће лумпују; што вештије играју фарбла и биљарда; што чешће обијају испод туђих прозора и т.д. и т.д.

Ја сам написао ову исповест с' цељу да покажем суштину и методу нашег васпитања, написао сам је као протест у име свију оних који су саранили своју здраву памет, у *gerundium*-има или и *ablativus*-има; у риторичким фразама и параграфима — који су саранили своје српско поштење и своје здравље у каванама и бурдељима београдским. А имао сам права на то, јер су и мене гушали и давили, јер сам се само срећним случајем спасао.

Сад кад се води реч о преустројству наших школа²⁵⁴ било би места да кажем и ја коју о томе. Но ја мислим да сам довољно јасно казао — шта треба да се уништи код нас, а чиме да се замени — ја остављам до прве прилике.

Св. Марковић

Како су нас васпитавали:
(Неповесити једног из редигованих чланака)

... Ја сам написао исповест о себи...
... Како у нашем животу, у нашој земљи...
... Сваког чланака у овом списку...
... Зар не видите да се у овоме списку...
... Све оне ствари које се налазе...
... То је само једна страна...

То је само једна страна...

Прва страна рукописа Светозара Марковића за редиговани чланак Како су нас васпитавали

КАКО СУ НАС ВАСПИТАВАЛИ²⁵⁵

(Исповест једног „правитељственог питомца“)

Ја сам оставио скамије в. школе кад чувени штапови, цилиндри и огртачи великошколаца достигоше до вршка, кад све каване у околини в. школе беху напуњене правницима (философи и техничари нису били тако познати београдској публици), сви астали за картање беху заузети ђацима, а на биљару нико немогаше добити реда од њих. То је време добро познато београђанима и оним мојим друговима што се учише у то доба. То је време изазвало пословицу: „Бака и солдата у кућу не пуштај“. Ја се с грозом сећам тога времена. Већи део омладине учаше, провођаше трећину свог времена у диму каванском; осниваху се дружине не зарад каквог учења и обавештавања, већ да се посећују „мајдани“ (израз који је познат ђацима београдским и неким београђанима, који су с њима бивали у блиском додиру); најбољи таланти који би у другим приликама били од вајде и себи и своме роду умираху умно и телесно у том кужном ваздуху. Срећан случај избавио ме је из те угушљиве среде и извео на чистину. Моја прошлост, моје јадно учење и васпитање дође ми као рђав сан. Кад стадох јасније сазнавати како смо ја и моји другови дошли до тог стања, уверих се да је главни и управо одсудни узрок свему томе наше васпитање или боље: систематично углуњавање наших школа.* Тада се реших да напишем исповест о томе: „Како су нас васпитавали“. Ја сам је назвао исповешћу једног „правитељственог питомца“, али с тврдим уверењем могу казати да је то само једна варијација од исповести једног целог српског колена.

* Кад су ови чланци први пут печатани²⁵⁶ примећено ми је са више страна да је на васпитање деце утицало не само школа већ толико исто домаће васпитање или управо оскудица домаћег васпитања, на што ја нисам нимало обратио пажњу, већ сам сву кривицу свалио на школу. То је заиста праведно пребацивање, што се тиче мога рада т. ј. ја нисам разабрао све што је утицало на наше васпитавање и у толико је моје разлагање о васпитању непотпуно. Али ово ниуколико не оправдава нашу школу. Она је онака иста како сам је ја описао. Код нас је још тако просветно стање да ми не можемо никако ни рачунати на какво паметно домаће васпитање. Школа баш треба код нас да спреми будуће људе, који ће кадри бити да даду својој деци „домаће васпитање“. У колико је дакле домаће васпитање лошије у толико је већ дужност школе да га замени или надокнади.

Укратко ћу казати како су нас васпитавали у основним школама. Из тога живота памтим веома мало, а наурио сам да пишем исповест т. ј. само оно што сам лично дознао и испитао.

Прва два разреда учио сам у селу. Био сам „госпоцки син“, па још у селу! Разуме се да је се учитељ понашао спрема мене другаче но спрема осталих ђака. С тога нисам имао прилике да изучим метод по коме је он учио младеж првим знањима: читању, писању и рачунању. Памтим само како је учитељ долазио код мога оца, који је био срески старешина, и жалио се како тај и тај неће да шиље свог сина у школу. Мој отац дозивао је кмета и саветовао се с њим шта да се ради. Дозивали су ђака и његовог оца (или рођака) у среску канцеларију и ту је мој отац почињао да саветује родитеља што неће да васпитава своје дете. Сељак се изговарао тиме што је за кућу више вајде да његов син „чува овце“ него „да пере учитељкине судове“. Разуме се да су његови разлози били слабији но разлози капетана (јер је овај био старији). Ствар се свршавала тиме, што је сељак морао да плати „штроф“ који је био законом одређен и да шиље свог сина у школу. Ја сам тек доцније дознао шта је то „обавезно“ васпитање. Ту је отац „обвезан“ да да своје дете у школу да изгуби једног радника из куће и да га рани. А њему није нико обвезан да ће његово дете одиста научити што у школи, нити да ће му дати леба ако он нема довољно ни за своју кућу а камо ли да издржава дете ван куће. Доцније кад сам читао по нашим новинама пребацавања родитељима што не шиљу своју децу у школу, падао ми је вазда на памет мудри разлог сељака, да није штета ако његов син не пере учитељкине судове, јер тог „изображења“ има довољно и код своје куће. А у чему другом заиста је мала вајда била од наших сеоских школа.

Мене су учили код куће да читам и пишем мимо школе. Кад сам свршио други разред могао сам да читам мом оцу новине (тада је била кримска војна) и то је вазда производило сензацију међу сељацима а особито међу мојим школским друговима, који су умели да читају већином само своје часловце и то напола сричући. Читање у другом разреду то је дакле била редкост па често је учитељ мноме корео чак и ђаке из трећег разреда. Као што рекох, ја сам имао прилике да научим читање код своје куће. По нашој школи ја би на сву прилику остао као и већина мојих другова. Ђак који сврши сеоску школу од 3 разреда и тамо остане, нити има књига нити воље да што год чита и после годину или две дана он обично заборавља и оно мало што је пре знао. Још горе стоји са писањем, а ово још већма траже родитељи од деце, јер свакоме живом човеку долази да напише писмо или уговор или тако што. Писање се теже научи а још брже заборави но и читање. Кад сам после неколико година као великопиколац долазио у исто село нисам нашао ни двојицу који су умели читати и писати из 50—60 мојих школских другова. Но да продужим моје причање.

Трећи разред учио сам у селу.²⁵⁷ Учитељ нам је вазда долазио пијан, постављао је једнога да „слишава“, а другога да

„пази“, а он преспокојно метао главу на астал и спавао или одлазио преко пута у меану. Редовно сваког дана учитељ је питао: ко незна? — и ко је немиран? Онај што је „слишавао“ подносио је одговор на прво питање, а онај што је „пазио“ одговарао је на друго. Кривци једне и друге сорте бивали су кажњени на разне начине. Неки су постављени да клече, други су добивали „пацке“ (бој по рукама), неки су остављани у апс, а кад је учитељ бивао у особитом расположењу духа (ракијског) он је зарад „разнообразија“ постављао ђака да — стоји. То је код нас била најтежа казна, била је одређена само за велике грешнике. У нашем разреду висео је конопац од звонцета између два дирека, грешника су везивали конопцем за један дирек, заповедили му да стоји на једној ноzi, а често још давали да држи пуну тестију воде. Разуме се да је немогуће било да се дете одржи дуго у оваком положају — и руке и ноге малаксале су. Тада су следовале батине и пошто се дете на тај начин мало испружило и одморило онда је опет морало да заузме пређашњи положај. Мучење деце на разне начин[е] то је било главно школско занимање нашег учитеља. Уосталом он је имао и својих оригинала, које нам је оставио у наследство. Он је имао обичај да нам псује матер у школи пола маџарски пола немачки и од њега смо научили знамениту реч маџарску, која се у књижевности не преводи, па смо је распрострели по вароши као науку нашег учитеља. Чуо сам доцније да је исти учитељ напослетку био истеран из службе и да је умро у истом звању у коме је и започео своју каријеру т. ј. као слуга у кафани.

У школи је пролазио један дан као и други: сваког дана раван број оних који нису знали „лекцију“ и који су били немирни и раван број батина и псовки. Ја говорим више о батинама и псовању но о учењу, јер је заиста оно прво било главно да не речем једино занимање школско. Место учења каквог, у школи се само „задавала“ лекција — одавде доведе — што је трајало свега 2 минута и слишавало. О овоме је вредно да се зна што више. Ја сам већином слишавао у четвртном разреду па знам сву ту историју. При слишавању бројало се вазда колико има погрешака. Што но веле свако „и“ што није казато онако као што је у књизи написано — ма да смисао није био најмање повређен — рачунало се као једна погрешка; тако исто једна изостављена или промењена реч, која је мењала цео смисао и која је показивала да ђак савршено не разуме оно што говори — и то се рачунало као једна погрешка. Од броја погрешака зависило је да ли ђак зна лекцију или не. Ако није знао добио је батине, а никоме није ни напамет падало да му објасни оно што не зна.

Кад сам свршио 4 разреда читао сам врло добро, писао сам врло рђаво (а био сам 12-ти у класификацији између нас 50 остали 38 били су дакле још гори од мене), могао сам с тешком муком да разбирам писма, и знао сам 4 вида рачунања. У рачуну ја сам био први а огромна већина ђака у школи не науче даље од

сабирања и одузимања.²⁵⁸ Остала „прва знања“ што смо учили за то време, нисам никад ни имао дуже у глави но само док сам био у школи. Чим сам излазио на врата из школе и она су излетела из главе. Еле као што рекох кад сам свршио 4 основна разреда знао сам само читати, писати и рачунати, а друго је све било остављено гимназији.²⁵⁹

Ја сам ступио у једну од наших полугимназија. У сва четири разреда полугимназије предавали су се ови предмети: закон божи, Српска граматика и синтакса одељено (словосочиненије), словенски, латински и немачки језик, јестаственица (зоологија, ботаника и минералогичја), географичја, српска историја, рачуница, алгебра, геометрија и риторика. Као што се види из овог реда и јестаственица и „класичне“ науке биле су заступљене. Упоредо се читала математика и риторика, јестаственица и латински језик. Види се да се тим устројством нишанило на свестрану образованост. Ја немам намеру да излажем садржину тих предмета из најпростијег узрока: што не знам шта се у њима налази (морам признати грех да их нисам узимао у руку чим сам из кога издржао испит). Но довољно је да се само изложи начин, којим се све то предавало, па да се види како се из свију тих књига није могло ама баш ништа научити, па ма шта се у њима садржавало.

Начин предавања био је исти као у основним школама. Професор је само задавао: одавде — довде и на идућој лекцији сваки је био дужан да зна шта је задато. Тако је то било из свију предмета осим математике. Математику је професор предавао доста добро и да није било његове зверске нарави (о чему ћу доцније казивати) могло би се што од њега и научити. Остали предмети предавали су се сви на један калуп. На прилику професор латинског језика био је добричина, па нам је све лепо преводио а ми смо још лепше превод изучили на памет и на идућој лекцији говорили смо превод напамет не знајући шта која реч значи. Из јестаственице опет задавали су нам један или два листа птица, риба или минерала које ми никад нисмо видели и то све морали смо учити од речи — до речи: какав је кљун у птице, каква су перја у птице на врату, каква у репу или на трбуу, какво је лишће у дрвета или колико има у цвету прашних кончића, тучкова — једном речи: ваљало је избубати сву јестаственицу пок. В. Маринковића просто папагајски. Мора човек постати глуп као идијот да запамти таку масу речи. Или н. пр. научити из риторике: дух и фантазију, тропу и метафору у том порасту, кад је дете још сасвим неспособно да мисли о таким одлучним појмовима. Разуме се да при таквој методи професор није ни тражио од ђака да зна предмет већ само да га изговори напамет. Отуда је долазило да је н. пр. ђак из 4. разреда говорио да је лонац глагол или је по неки јадник из алгебре и геометрије научио сва писмена и формуле на памет, па кад му је професор случајно променуо писмена, изводио такве формуле какве професор није ни у сну сањао. Но ја ћу преставити неколико слика да се види цео наш посао у школи.²⁶⁰

Риторика се предавала као и други предмети у старијим класима гимназије: свака се лекција прочитала једаред у школи и то се називало „тумачење“. Затим су се задавале разне „теме“, с почетка лаке пр. описати астал, затим је долазио опис Београда или што је још горе: како је Дарије храбрио своју војску пред битком са Александром. Шта је стало до тога што је тек 20-ти имао појма о битци и храбрости, а остали нису смогли ниједне мисли да охрабре војску. Али ту није ни требало мисли, већ само речи. А што је најважније, требало је: „увода“, „расправе“, „закључења“ и свуда где је нужно „риторски прелаз“. Томе је свему учила риторика до најмањих ситница... Подобна „сочиненија“ израдило је обично само њи неколико, а остали су лепо преписивали један од другог.

Појезија је била силно у моди у то доба. Знали смо ми шта је роман, шта је новела и шта је историја (и ова је долазила у теорију појезије — Малетића), шта је балада, газела и канцона — и то све на изуст, јер преко $\frac{3}{4}$ мојих другова нису ништа читали од свега тога. Ја знам и таквих ђака који су чак у великој школи први пут читали романе Видаковића, а бар једна трећина мојих другова, осим својих предмета, политичних новина и гдекојег календара слепца Јеремије, нису ништа читали. На жалост и сад има их у вел. школи који тек почињу читати *Силоана* и *Милену*, или *Развалине Друденштајна*. Ако не верујете загледајте само у протокуле народне библиотеке и читаонице. Као што рекох, појезија је била у моди. Гутали смо ми лене и дугачке перифоде г. М... , па смо после пред професором проливали потоке краснорјечија, а кад је међу тим дивним перифодима долазио какав божанствени, бесконачни перифод Хеглов — ту професор није дао да се измени ни једна „ј“ (да се не скрнави Хегел): „не умеш ти то боље казати бубо једна! то су Хеглове речи“ и преступник је смирено поницао главом... Наружио је светињу...

Много су нам добра донеле романисте и новелисте, који су писали романе и новеле из народног живота, а нису нимало знали народ. Али зато су они знали: како треба изабрати „фабулу“, како устројити „заплет“, како „размршај“ и т. д. Саздали су нам појете који су певали о љубави, који нису осећали, певали о крви и јагаганима — једном речи о свему што нису знали. Али зато они су знали шта је „тропа“ а шта „метафора“, шта су то „јамби“ и шта „хореи“ и какве су строфе с каквим сликовима „најблагозвучније“.

У то време кад сам ја био у београдској гимназији било је управо завладало неко лудило међу гимназистима. Сваки је писао који је иоле мог[ао] и то: или песму или новелу. (Ја сам се био већ договорно с једним другом да направимо драму од „Чича-Томине колибе“ па не знам због чега се покварило). Наша старија браћа у томе су нам давали диван пример... „Даница“ од тих година и 3 „Лицејке“ споменици су тога времена. Узгред буди речено да је у то време поникла у Београду пословица: „поводи се к'о пијан лицејац“.

Историја се код нас читала као „причање знаменитих догађаја“. Ми смо учили догађаје и сопствена имена људи, вароши, градова и т. д. Само нисмо учили живота људског — суштине историје. Па не само то, већ ми нисмо знали ни једног живог човека с његовим мислима, жељама, радњом. Учили смо да је Камбиз био син Киров, да је освоио Египат или тако нешто. Изузеће од овога чинио је Г. Бошковић, али је он дошао тек кад смо били у 7 разреду. Пре њега цела нам историја изгледала као нека басна.

Историју српске литературе у правом смислу нисмо учили, а учили смо нешто — јаво га знао шта. С почетка је наличило на увод у историју језика, а после незнам каквим начином прелазило се на набрајање сопствених имена српских писаца и њиових списа. Споминјало при том: *фантазија, слог, звучност стиха, полет у мислима* и друге сличне ствари и ми смо знали о тима писцима толико колико и пређе т. ј. готово ништа. Како се је развијала српска мисао у свеви са историјским развитком? Који се људи јављају као преставници те мисли? У колико су они разумели своје време? Шта су они писали и какве су нове истине пронашли? У опште: уколико су они покренули и унапредили српску мисао — све то није спадало у предмет *историје српске књижевности*, која се нама предавала.

Прелазим на знаменити у целој Европи латински језик. Кад се код нас повела реч о изучавању природних наука, услед чега је изашло неко вајно преустројство наших гимназија, подигао се протест против непоштовања класицизма. Протесције доказивали су да ћемо изучавајући природне науке имати: инџинира, доктора — једном речи занатлија разне сорте, али нећемо имати људи т. ј. свесних и ваљаних грађана. Да се изобразе такви људи треба изучавати класичну књижевност и класичну историју, а за то су нужни грчки и латински језик. Зашто баш класична књижевност и класична историја имају то искључиво својство (а не и сувремене књижевности и историје) да развијају младе грађане, то г. г. заштитници класицизма нису умели да објасне.

У Европи још није свршена борба међу класицизмом и реализмом у школама т. ј. међу назадњаштвом и напредком. Но тамо заштитници класицизма доказиваше да само изучавање старих језика развија ум боље но и једна друга наука. Код нас и они сам[и] признавали су да су језици само средство за изучавање језика и књижевности. Тиме су у неколико признали основу реалиста да језици сами неразвијају ум, а разуме се да је за изобраење човека нужно осим јестаствених наука да учи: историју (само не „причање знаменитих догађаја“) и књижевност (но не једно набрајање имена); само реалисте иду даље па доказују да ће ове науке принети тим више вајде, ако се буде обраћало више времена на изучавање сувременог људског друштва с његовим мислима, жељама и потребама јер то су наше мисли, наше жеље и наше потребе т. ј. треба више изучавати најновију историју и сувремену књижевност, а нарочито историју књижевност[и], географију и статистику свога народа. Да ко постане српским

Демостеном, треба осим природних способности, да је такав патријота у својој земљи као што беше Демостен у својој и што је најважније да зна *сувременно стање и потребе српског народа* као што је то знао Демостен у Грчкој у своје доба. А ово знање не даје ни грчки, ни латински ни ма који други језик. Господа што су бранила грчки и латински језик у нашим гимназијама, имајући у виду изучавање њиове историје и књижевности, сигурно нису никад загледали шта се учило у нашим гимназијама.²⁶¹

Ја још нисам спомињао како се је предавала математика и физика. Могу казати толико: све што се је предавало из тих предмета била је *чиста пародија* на физику и математику. Цео курс физике н. пр. свршавао се *без једног једитог* експеримента. Ни једног професора нису се ђаци бојали тако као овог господина. Никад он недође у школу другаче но као да му је сваки крвник кога год види. Чим уђе одма нас својим орловим погледом испресеца. Седне за катедру, „прозове“ кога, па чим ђак замуцне он лупи песницом по катедри: „Ти незнаш, марш!“ Ђак: „Знам“, а он: „Куш! остаћеш ми у апс!“ и т. д. Зато је имао и асну. У оно време имао је приличан број ђака на „кондицији“. Како ли је сад?*

Општи грдни недостатак у свима предавањима био је тај, што у њима није било ничега, што би могло покренути наш ум на мишљење. Кога је могла да побуди на мишљење риторика и појезија са њиовом сувопарном школастиком или пребрајање „фантазије“, „слога“ и „полета“ у српској књижевности; или набрајање имена и година у општој историји. Ми нисмо употребљавали наш мозак. Е па није ни чудо што смо остали неразвијени. У годинама кад је требало да је сваки сазнао цену науке и да се са младићском ватром лати посла — у тим годинама ми нисмо имали никаква појма о науци и њеној примени. Ишли смо у школу, излазили из ње, слишавали се, држали испите и прелазили из разреда у разред као од беде, из дугог времена — или управо с тога што нисмо имали друга посла а иначе морали би учити какав занат или служити у трговини. Ниједном од наших професора није долазило на памет да су то будући српски грађани, који треба да изиђу из гимназије већ толико спремни да умеду изабрати специјално изобраење, што им треба за живот и које се даје хоја у вел. школи. Ником није ни за један секунд дошло у главу да се запита: у шта проводи та младеж своје злат-

* *Примедба:* За читаоце који знаду математику имам неке примере који показују како је предавана математика и физика. Кад смо били прве године у вел. школи држали смо испит из *алгебре* (која се је свршавала у гимназији). Један господин добио је да нађе $\sqrt{-1} = ?$ Он се је дуго мучио напослетку Г. Н. професор устаде да му објасни шта значи: наћи квадратни корен неке количине — па му показа да је $\sqrt{4} = 2$. Али ђак није имао појма ни о алгебри ни о кв. корену па је писао: $\sqrt{-1} = \sqrt{14}$ Таке су се бесмислице понавале често на испиту. Тако је било на испиту из физике. Дато је једноме да нацрта пупчасто-пупчасто сочиво (испупчено с' обе стране), он је нацртао отвесну пругу. Какво је морало бити предавање и учење кад су биле могуће у вел. школи такве идијотичне бесмислице. А као што рекох, то нису били усамљени случајеви.

но време? Нико није увидео ту страшну болест која нас је разједала а то је: *савршено отсуство мишљења* — потпуна беспосленост у годинама кад треба да је највише воље и издржљивости у послу. Међу професорима и ђацима била је непрестано изривена она провала, која је била изривена још у нижим класама. Професори не само да нису око себе прикупљали ђаке, но ђак није смео да се појави нигде на јавном месту где је био професор, јер зато је одма следовао укор, а често казна и пизма од стране професора. Ако су се ђак и професор срели где год у приватном друштву, ђак је морао да буде смирен и тих, да се осмешкује на сваку професорску фразу и да сматра за највећу срећу ако се професор смилује да га штогод запита. Једном речи ђак се ту учио подличењу и улагивању — чега данас има чак и у вел. школи. Ја некривим толико ни професоре, јер и њих су васпитали по истој методи и то је било њихово уверење да другче неможе ни бити. Но ствар је у томе да је зависило сасвим од слепог случаја оће ли који од нас изићи: лола, бекрија или уредан човек, оће ли свршити школу или умрети од јектике. Имам још да покажем резултате нашег васпитања који су се још у школи могли приметити на мени [и] мојим друговима.

Кад сам ступио у београдску гимназију, донео сам у сведочанству: „одличан из свију“ предмета. Био сам што се звало „добар ђак“. „Добрих ђака“ било је у сваком разреду по неколико. Они су се одликовали од других ђака тиме што су вазда знали лекцију и добијали највећу „белешку“. Али међу њима било је свакојаких — од најспособнијих људи до највећих глупака. Но то се показивало тек доцније, кад су стали у људе; у школи они су сви знали подједнако т. ј. врло мало. Управо у вишим разредима међу добрим ђацима показивале су се две различне половине: једни су и у вишим разредима остајали велика деца. Они су учили лекције да добију добру белешку а с тиме наклоност професора и на испиту књигу или „похвалителни лист“, а уз то разуме се да пређу из разреда у разред и да *сврше школу*. Друга је половина учила такође за добру белешку, али из личног честољубља — из суревновања. Сваки се у тој половини старао да превазиђе другог, да постане „први ђак“. Ово суревновање нарочито су подстицали наши професори; они су га подстицали свима средствима: ласкањем, наградама, давањем власти над другима (цензори и шедатори) и т. д.

Кад сам ја изнео моје сведочанство из полугимназије, он је ускликнуо: „Бе аферим од Добоја Мујо! И ми коња за трку имамо“. Срањење деце са коњима у том случају било је потпуни израз његовог погледа на дечије суревновање. На тај начин постицала се и подраћивала се још у детету жудња да се истакне пред другима. Доцније кад је требало да је у младића пробуђена жудња за науком он је постоја[о] злобљив и ломио је врат другу своје само да се узвиси над њим у очима света, ако неможе у науци. Из ових су често излазили највећи подлаци. Изузетак из свију били су такви, који су живили у ванредно „срећним“ околностима те или нису имали прилике или нису имали времена да

се искваре. Таквих је било вазда у целом разреду 2-3 понајвише сиромашних ђака, који су морали да уче друге те тиме да зарађују своје издржавање. Ови су у старијим разредима већ учили за себе и радили да се науче.

Као што рекох био сам добар ђак. Учио сам у нижим разредима из страха од професора; кад сам ступио у гимназију београдску учио сам већ и за славу да однесем кошију на што ме је подстакао директор. Али то није трајало дуго време. Тада сам већ читао много књига, све старе романе Видаковића, Евстатија Михајиловића и др. којима сам имена давно заборавио. Кад сам дошао у Београд, почео сам већ читати скаске Хаклендера и романе Ла-Фонтена на немачк. језику. Но скоро се је за мене отворио прави мајдан књига. У то време готово су први пут ђаци из гимназије почели да узимљу књиге из народ. библијотеке и још те године разрешено је то право мислим свима од 4 разр. па навише. Узимао сам ја све одреда што ми је попало под руку: старе Подунавке, Седмице и Шумадинке; романе Жорж-Сандове и Евжена Сија, заједно са „Развалинама Друденштајна“, Шилера и Лесинга и драме као „Сљетсвија Злодјејствија“ и „Смрт Цара Уроша“, и Шекспира и оде Ј. Хаџића. У то време било је доста мојих другова који су узимали књиге из библијотеке и читали и да смо били остављени сопственој памети, може бити да би од нас и било штогод. Али на несрећу нас су учили риторици и појезији. Ми смо имали главу пуну неких теорија о томе шта је драма, шта роман, шта је „висота слога“ а шта „полет у мислима“ и т. д. Место да тражимо у драмама и романима живе људе са њиховим мислима и осећањима, ми смо тражили: заплет, фавбулу знаменита „три јединства“; замршај и размршај, „громогучателне фразе и срцераздирателне сцене“ (израз брата Каравелова). Монте-Христо био је код нас идеалом савршенства у роману, јер је он садржавао све то. Старе Шумадинке, Подунавке, Седмице, летописи и други листови били су пуни новела налик на новеле Павла Феваља или Октава Фељета, које сада (1868 г.) украшавају странице „Данице“ и „Виле“. Ми смо из њих гутали заплете и љубавне сцене и пунили главу којекаквим шљамом. У моме разреду ја сам понајвише читао оваке ствари и стога је мој ум и укус био понајвише искварен. Ја нисам могао да читам ништа што је било написано природно и просто. Такви су били романи Ч. Дикенса и Текерија. У VII разреду ја сам добио неку немачку збирку страних писаца, међу којима су ова двојица били први на реду. Ја сам био тако навикао на интриге, љубавне догађаје и ефектне сцене да нисам био у стању да прочитам ни прву свеску и вратио сам је непрочитану. Зато Монте-Христа читао сам 3-4 пута.

Ја сам већ споменуо како су риторика и појезија одгајиле код нас појете — стихотворце, који су само тесали стихове без смисла и осећаја у реду: „Шта оћеш душо? Зар оћеш живот? Зар ти је мало мог срца кивот“. Али нисам казао да је стихотворство било не само последица нашег васпитања већ да је оно било узрок и покретач у нашем даљем развоју. Стихотворство било је један од главних покретача који су нас отерали у каване.

„Правење стихова“, као што га је неко крстио било је у велико развијено код наше старије браће лицејаца, који су у то време пунили новине својим производима. Ми смо подражавали њима и већ су гимназисте почели да пишу не само љубавне песме већ и „црте из живота“ и целе драме и да их шиљу у новине. Вино и љубав били су и тада као и сад код наших песника главна побуда, садржина и целу појезије. Лицејци су са појезијом скопчали и позориште где су сами играли, ми из гимназије одма смо пристајали уз њи. Ми смо били неразвијени, задављени школастичким предавањем и професорским деспотизмом. Ми ништа нисмо умели да оценимо зрело и смишљено а желели смо слободе. Сада нам се указала прилика. Упоредо са појезијом, као што рекох, долазило је позориште, а упоредо са позориштем била је кавана *in persona et natura* (позориште је тада било у данашњој и тадашњој пивари). Са нашим образовањем и појетским чувствима разуме се да је кавана брзо приметна позориште, а кад смо већ били у кавани, тада су карте и билијар без сваке муке ступили упоредо са појезијом, вином и љубављу као саставни делови нашег образовања. Већина ђака која је била веома храбра бацила је сасвим књиге и почела да живи по новоме: појетично. С фантастично разбаченом косом, раздрљеним грудима, голим вратом, и каквом народном или обично — појетски — подераном оделу ми смо у време часова пунили каване. Ја сам се донде рачунао као један од најбољих и највреднијих ђака у гимназији, а сад сам добио укор за „непосеђивање лекција“ и то само из обзира на моје „пређашње“ владање, а други су одлежали *апс.* Али то није ништа помогло. Запрећен плод још је слађи... Наши професори гледали су са ужасом како се младеж развраћа, али нису помишљали да је то логично следствие нашег васпитања. Ја сам већ ка-зао да је зависило сасвим од случаја шта ће бити од нас.

С муком смо трпели ми који смо ишли у каване то што морамо да се кријемо од професора. Но још су жељније чекали они који у гимназији нису смели да иду од страха. Сваки је уображавао тај блажен час кад ће се ослободити „јарма“, кад ће смело пролазити покрај професора гимназије и не скидати му капу; кад ће ићи слободно у кавану, пити, пушити, играти карата и билијара, уживат сав тај запрећени плод који је већ био мно-гим познат. С таким мислима остављали су гимназију огромна већина ученика и ступали у вел. школу да изучавају „струку“. А каква су знања изнели они из гимназије без којих није могуће изучавати никакву струку? Никаква — нису умели ни мислити озбиљно. Па шта ће бити од тог вајног стручног изучавања у вел. школи? Ја ћу укратко изпричати моје искуство за три године бављења у вел. школи.

Прва појава која свакоме београђанину пада у очи та је: да ђаци у грдној множини од јутра па до поноћи седе по каванама. Ђаци у вел. школи не интересују наука. Иначе није ни могло бити кад се само помисли на наше васпитавање у гимназијама. Учио је сваки из једне једине побуде: што га на свршетку учења чека државна служба. Нико тада није ни мислио да му треба наука да постане образован човек па да може после бити грађа-

нином у ма којој радњи. Зато се слабо ко и старао да изучи своју струку. Ја знам целе разреде где су ђаци свршили школу и добили службу а ниједан од њих није прочитао ниједног писца из своје струке осим онога по коме се је читало. Читао је на пр. професор коме припада власт у држави од прилике овако: „Русо је покренуо питање коме припада власт у држави — владару или народу? Дуго су спорили о томе разни писци (ненаводи ниједног) но ми измирујемо тај спор тиме: што у монархији власт припада монарху а у републици владару“. У каквом европском универзитету професора би исмејали за такво измирење, па би се нашло и таквих јунака, који би га изазвали на јавни спор, али у нашој вел. школи нико није ни мислио на такво велико дело. 2-3 само су се насмешили, а остали су записали и то као и све остало.

У техничком и философском факултету било је у неколико боље јер су тамо ступали најбољи ђаци, али код свију ђака из свију факултета било је то опште што су они сви учили за испит. Шта то значи учити „за испит“, зна сваки који је учио у српским школама. Ево шта вели Рус Писарев о томе учењу: „Ђак кад учи неки предмет за испит, он задржава из истог предмета у глави за неколико дана док издржи испит; чим се испит сврши и те слике ишчезну из главе и замењују се редом па све тако до последњег испита. Кад би на прилику ђаци издржали испите из Зоологије па дошли да држе испит из математике, па кад би им се истог дана јавило да су они дужни да држе по други пут испит из Зоологије, то сам уверен да би они који су на првом испиту знали за 5 сада били задовољни са 3 а они који су слабије знали сад савршено неби знали ништа. Тако се мењају слике у глави“. Заиста који је год држао испит зна да је и у његовој глави пролазила таква панорама и после 5-6 предмета постајала је таква заврелама у глави да је неко на испиту одговарао да су „чувства птица у ногама“ и подобне бесмислице.

Колико је вредило то знање за испит показало се најбоље на нама који смо одлазили у стране земље ради науке. Сви ми који смо тамо одлазили из последњих класа вел. школе знали смо толико колико зна један ђак који је свршио тамошњу гимназију са средњим успехом. Ја знам ђака из вел. школе из техничког факултета, кога су сви професори сматрали да је један од највреднијих ђака, па је отишао на страну пошто је свршио 3-ћу годину вел. школе а тамо је ступио у онај разред где долазе ђаци из гимназије и готово није смисо ни да каже да је слушао механику, геодезију и нацрт. геометрију.

Требало би ми много да говорим зашто вел. школа није могла ни у колико да поправи недостатке које смо донели из гимназије. Узроци су многи па би требало много простора да их поређам. Толико само потврђујем да вел. школа не само није поправљала мане гимназијске већ их је још развила до крајних граница.

Ми нисмо учили ништа да знамо јер нисмо били ни спремљени зато. Како су страшно неразвијени ђаци из вел. школе може се свако уверити ако само погледа у протоколе народ. библијо-

теке. Реткост је да ђак узме какву озбиљну или своју стручну књигу. Било је професора, који су с вољом предавали своје предмете. Они су требали најпре да нас увере да треба да их слушамо, затим да нас спреме да их можемо разумети, па тек онда да нам предају. А овако они су само лили воду у решето. А било је и таквих професора који су просто преводили каквог аутора (обично оног кога су сами учили) па још нису хтели ни да кажу ђацима кога су преводили — јер онда не би имали шта да предају. Било је и таквих који нису ни трпели да ђак има свога мишљења, који су јавно говорили да ће на испиту питати неког ђака оно што сами не знају само да га оборе, а другима су стављали највеће белешке само зато што су им шпијонили и доносили на друге ђаке. У таквим околностима неки су ђаци ишли у школу, записивали шта је професор говорио, преписивали на чисто код куће и остављали у архив до испита, а мислили о томе нису ништа. То су били „добри ђаци“ и из њих су највише шиљани „преко“. То су били већином најограниченији људи и доцније најгоре бирократе. Остало празно време ти су или обијали сокаке и кривили вратове под туђим прозорима или су проводили време у кавани за картама. Други су мислили да се за испит може научити кад се не иде као и кад се иде у школу (и у томе су имали право), али место да седе код куће па да уче за себе они су већином проводили у кавани. Међу њима је било способних, који су понешто читали и знали али кужна кафанска атмосфера до тога их је окужила да нису били у стању да се ослободе од тог живог трулежа. Било је и таквих изузетака који су заиста били зрели људи који су се занимали са вољом и свешћу, но таквих ја сам знао у сва три факултета за три године само четири.

Тако се васпитавала једна половина српске омладине за бирократе, а друга за лоле, скитнице или за гроб. Наши философи и техничари нису то још доказали опитом, али наши правници то су сјајно доказали. Погледајте на нашег правника после 2-3 године кад сврши школу. Чиме се он разликује од оног чиновника што није свршио права? Баш ничим. Само што вам он изгледа заковрченији и углађенији. Осим тога тиме што уме да напише пресуду па сељак кад му је прочитају пита: „Шта вели бога ти?“, даље тиме што брже „ванцирају“, што се жене бољим партијама. И још чиме? Е ако оћете да издајем домаће тајне: што чешће лумпују, што вештије играју фарбла и биљара, што чешће обијају испод туђих прозора и т. д. и т. д.

Ја сам написао ову исповест у намери да покажем суштину и начин нашег васпитавања. Написао сам је као протест у име свију оних који су саранили своју здраву памет у герундивусима и аблативусима, у риторским фразама и параграфима; који су саранили своје поштење и своје здравље у каванама и бурдељима београдским. А имао сам права на то јер је то исто и мене гушило и давило и само ме је срећан случај спасао.

ШТА ТРЕБА ДА РАДИМО?

I.

Данашња Кнежевина Србија постала је из београдског пашалука. Кад „крвца беше из земље проврела“ од великих зулума турских тада устаде сиротиња раја на оружје и истера из земље све дахије, паше и субаше. Народни певац истинито је карактерисао узрок српскоме устанку. Српски је устанак најсјаније време у српској повесници но не с тога што се у њему родише чувени велики јунаци и вође његове, већ с тога што се у њему јавља као борац цео српски народ, који сам извојева себи слободу. Морао је бити страشان напор, да се сруши турско господарство. Само васколика снага целог народа могла га је преодолети.

Пошто се избави сиротиња раја од турског господарства требала је да уреди државу. Али какве је појмове могла имати јадна раја: о личности, о држави, о влади и о односима, што излазе из тих појмова. Разуме се никаквих. Сви су они давали од вајкада цару „арач“, спахији „десетак“, и једном и другом ишли су на кулук и т. д. Нису никад разбирали, (нити су то могли) зашто се даје цару аراح, зашто се даје десетак и зашто се иде на кулук. То је био природан поредак ствари и против тога нико се није ни бунио. Бунили су се они с тога, што је арачлија долазио у кућу, појео и попио све што је било најбоље, узео три пута арача но што је требало, а често обезчастио жену или кћер и истукао на мртво име мужа, оца или брата; или што је спахија узимао трећину десетине, терао те му је свако вече играло пред кућом коло младих девојака и т. д. Ето на те злоупотребе и устајали су наши дедови. Они нису мислили да је корени узрок злу само начело арача, кулука и десетка т. ј. сва безконтролна, самовољна турска управа. Они су мислили да су свему томе злу криви Турци што су муамеданци и да само њих треба заменити Србима па ће све бити добро. Заиста сва захтевања српског народа у почетку војне за ослобођење своде се на то: да српски кнежеви скупљају порезу и да суде унутрашње распре.

Прво устројство српске државе, готово се није нимало разликовало од пређашње управе под Турцима, а то је и морало бити јер они нису имали појма о другој форми управе. А та је управа

одговарала сваком патријархалном — необразованом — народу. У свакој кући и задрузи српској један је старешина — онај, који је годинама најстарији. Тај најстарији опредељује права и дужности осталим *млађим*, а млађи морају да *слушају*, што им се заповеда. Народ није могао да претстави другу форму управе у држави но што је видео код Турака и таква је форма одговарала његовом кућевном устројству. Пре свега мора бити један домаћин у кући — кнез, који се истина по кадкад договара с народом али само да чује како и он мисли, али је он врховни старешина и сви морају слушати, кад он заповеда. Сви чиновници били су слуге кнежеве — извршитељи његове воље. То су били пунолетни чланови задруге. А народ? Народ бијо је најамни слуга или још боље малолетно дете, које је морало слушати свог старијег. Отишли би врло далеко од наше цељи кад би овде излагали прву управу у Српској кнежевини. Ми ћемо обележити само њене карактерне црте: стари арач и стари кулук остали су опет; народна и кнежева каса били су једно исто; порезу је скупљао окружни старешина и давао у касу на Бога и на душу, јер се није знало колико има душа у коме крају; судије су судиле по својој памети, а постављани су не по памети, већ по знаменитости своје породице и по другим случајностима; ђумруци и скеле давани су под закуп и то не јавним путем да би их могао сваки закупити, ко за њих више даде, већ испод руке љубимцима, рођацима и пријатељима и т. д. и т. д. — Једном речи на место турских „паша“, „ага“ и „спахија“ и „кадија“ дођоше „кнезови“ и „советници“, али остаде стара неодговорност и самовоља и сва остала наслетства турске администрације. Свакоме је познат тај факт да код нас односно има највише богати људи међу потомцима старих начелника, капетана и ђумрукција. А многи је и слушао какве приче иду по народу о тим богатствима. Такве приче нису никад без основа, али се најбоље види стање тадашње српске владе по непрестаним побунама, које су трајале за сво време пре владе кнеза Милоша. Народ је изишао из ужасне борбе с Турцима материјално разорен. Куће су биле погореле, њиве и поља сатрвени, требало је кућити с почетка, а он није имао ни капитала ни знања да поправи своје јадно стање. Оне породице које су биле чувене још под Турцима и које су биле вођи у борби за ослобођење и које су сада заузеле старешинство у народу, брзо се осилише и обогатише и то тим брже и јаче што је народ бивао сиромашнији и покорнији. Свуда у свима народима на тај је начин постајало наследно племство и што се оно и код нас није развило имамо само да благодаримо сили науке 19-га века, која је брзо спречила жеље ненаситих великаша. Заиста у прво време само су чувени коленовићи могли имати највиша звања и они су свуда гледали да подигну своје рођаке и пријатеље. Тако се образовала виша класа у српском народу, која је толико зла нанела чак до последњих времена.

Као што је било у свима државним друштвима, док су још на ниском степену образованости, тако је то било и код нас. Сваки крај у Србији имао је по неког чувеног кнеза или војводу,

или читаву породицу, који су били тамо најсилнији и најбогатији и који су могли повући за собом цео тај крај. Великаши ти захвативши неку част власти у своје руке тежили су да постану самовласни. С друге стране кнез, који се при таком поретку у Србији није могао опрети непосредно на народ морао је да тражи потпоре у великашима и својим љубимцима. Тако се разделише великаши на два логора — на присталице једне династије и њихове противнике. Тако су се започеле партајске борбе у Србији. Ми не ћемо да се заустављамо на тим борбама. Ниједна партаја није претстављала какво начело, већ се свака борила за власт. Онај који је сам научно да заповеда по своме ћефу није могао да трпи ничије господство над собом. Самовоља борила се против самовоље. Извесни великаши устајали су против Обреновића из истих узрока из којих су Пазван-Оглу, Али-паша и други устајали против султана. Великаши нису тежили да ограниче власт кнежеву законом — народном вољом, већ да сами постану самовласни. „Устав“ је најбољи доказ томе. У њему Србија доби неограничених господара.²⁶² Народ који је све жртвовао да се ослободи од турских великаша, видео је да му је мало боље. Он је желио да промене своје стање на боље, али није знао како ће. Он је пристајао уз све честољупце и самовоље и давао им сретава да изврше своје себичне намере, мењао једне *господаре* и постављао друге, али — поредак се није никако мењао. Господари су господарили онако како су знали и награђивали народ глобом и багинама . . .

Људи који су и хтели радити поштено у то време нису знали како ће. Знања је недостајало свима. Нико није знао да је народном злу крива система неодговорне управе а не поједине личности. Додир с Европом увеличао је масу знања и повисо степен образованости. С увеличавањем образованости почела се мало по мало рушити стара система, но ми ћемо о томе говорити у другом чланку.

II.

Ми смо напредовали, као што је могао напредовати млад народ, који се је пробудио из 410-годишњег спавања, па морао да тражи и проба док не изиђе на прави пут. Ми смо из Европе доносили и науке и различитог шљама, јер нисмо умели разликовати једно од другог.

Први наши учитељи беху из Аустрије. Они дођоше из уређене државе, али много којешта није добро у тој земљи, чију су цивилизацију пресађивали код нас. Да неговорим о законима и уредбама и о системи бирократије, коју је осудила сва свесна Европа и коју код нас већ више нико небрани, ја ћу да кажем у опште од какви је уплива био додир с Европом по наш друштвени и државни живот.

Свуда где се додирао народ патријархалан с народом образованим произлазио је исти процес цивилизовања, као и код нас т. ј. најпре се примила форма цивилизације па онда њена суш-

тина. Таке појаве видесмо најбоље у Русији за времена реформе Петра великог. Најпре дођоше европски закони и уредбе, европски обичаји, европски производи па онда европска наука. Тако је било и код нас. А тако је и морало бити. Лакше је превести закон него га изучити и разумети га. За прво се иште само знање језика за друго друге много сложитије науке. Лакше је написати устројство своје земље по туђем образцу, него ли изучити потребе своје земље и према њима удесити установе као год што је лакше примити туђе моде, туђ језик и т. д. него туђе знање. Какав су појам имали први чиновници о законима и државним установама најбоље карактерише позната чиновничка изрека, која је прешла у народну пословицу: „закон се мора испунити, па макар сви поцркали.“ Свуда је у пређашња времена било примљено за истину да је народ ради закона а не закон ради народа па тако је било и код нас. Беху код нас и „кврге“ и „точак“ и друга наследства турске самовоље упоредо с цивилизованим законима; беху и безконачне парнице са свима актима о „надлежателствима“. Али каква је да је била та наша прва државна организација опет је то знатан корак у напред према ономе стању, кад је сваки судија по својој памети, кад се није знало ни ко пије ни ко плаћа. С развитком знања и свести то се све мењало на боље па се мења и данас. Бирографија још није успела ни да пусти корена, да се створи једна каста у народу, као што је то н. пр. у Русији, а већ се чују протести против ње, па тако је и са свима другим стварима, које су код нас бесмислено пресађене.

Тако је исто било и у нашем друштвеном животу. У прво време и сами наши великаши живљаху тако исто као и остали народ — просто. Али сад се у једној чести друштва почеше мењати навике и обичаји а с тиме и потребе. Место „опанака“ и „папуцијских ципела“, почеше се носити чизме и штафлетне; место сукнених и чојаних чакшира, панталоне и капути по разним фасонима, место дрвених и ћерпичних чатрља почеше се зидати куће, а у нове куће дође нов намештај; и т. д. Сваки који је ијоле посматрао како се мењао наш друштвени живот приметитиће у њему огромне разлике. Пре 20 год. по нашим селима она се сматрала као велика госпођа у селу, која је имала цицану хаљину, а сада се носе и вунене па и свилене. Пређе беше по селима и варошима пуно разбоја на којима су се ткали: ћилими, покровци, сукно, платно и друге ствари за домаћу потребу, а сад се то све више и више замењује „куповним“; пређе беше пуно занатлија као: „терзија“, „мумџија“, (свећара сапунџија), „мутаџија“, (што прави покровце и друге ствари од козине), „табака“ и других; а сад ако се и нађе по који у каквој вароши то је обично обесио ноге на ћепенку пред празним дућаном а кад га запиташ: „како брате“?! одговара ти класичном реченицом: „рђаве године насташе, нема пазара. А зашто то? Зато што њихови еспапи немогу, ни по цени, ни по каквоћи да подмире наше потребе, као што могу страни фабриканти. А наши људи немају ни знања ни капитала, да замену своје просте алате машинама па да подигну српску индустрију, већ или постају земљеделци или што бива већином

— записују се у „црну књигу пролетаријата“. Пре 2 године говораше ми прота т. ј. у једној окружној вароши, који је као општинар учествовао при разређивању порезе, да из 800 пореских глава, скоро $\frac{1}{4}$ нису способни да плаћају порезу.

Тако је исто и по нашим селима. Много пута говорено је с жалашћу, како код нас све више нестају „задруге“, како ишчезавају „моба“ и „позајмице“. То су све наше старе установе, кад је свака породица била затворена у свом кругу („задруга“), а све биле солидарне међу собом и помаже једна другој у пољским радовима („моба“ и „позајмица“). Господство Турака и потреба узајамне заштите и помоћи јако су потпомагали те установе. Али када се поче мењати наше друштвено стање изменише се и услови, који одржаваше те наше установе. Прва се је почела рушити „задруга“, јер она беше основана на подчињености свију једноме. Сви у „задрузи“ слушали су најстаријег у породици, а овај и ако се саветовао с њима по кад-кад то је учинио само да чује, што ће и они рећи, а „где ће јаја учити кокош“? Тако је било у свима друштвима, где се не признаје начело равноправности већ начело старешинства. Сад кад се потребе сваког члана задруге почеше увећавати, а приходи не само да се неувешаваше већ се често и умањиваше, природно је да се свако поче обзирати само на своју, личну корист. Требало је само да му се учини буди каква неправда (или да он уобрази да му је учињена), што је при системи тугорства старијег врло лако, па је одма викао: „ајде да се делимо, нећу ја тебе да трпим, да ти је звезда на челу па макар трећег дана леба јео“. Није било толико свести, да увиди, да ће као инокосан још горе проћи но у задрузи. Наше законодавство употребљавало је људе, које је имало у власти, да одржи задругу дајући члановима задруге олакшице и у плаћању порезе и у давању војника, а тако исто старало се да казни све злоупотребе. Али тога није било доста. Законодавство нити је могло да даде коме свести, нити да предупреди злоупотребе. Кад се почела рушити задруга, неопходно морале су падати и друге две установе, јер човек инокосан нити може да иде на мобу, нити може да даје позајмицу, већ мора да се брине само о себи. Природне су последице таког кућења презадужење имања и продаје а затим грабежи и паљевине па после „војено стање“ и „преки судови“ што у последње време готово непрестајаше у неким окрузима.

Ми неговоримо ово да се исплачемо „над старим добрим временом“ док нам не дођоше те „проклете моде“ и т. д. Да смо могли до века да живимо у чатрљама пуних дима; да носимо опанке и сукнене чакшире — једном речи да смо могли живити као што су живели наши дедови, ми би и живели. Тако исто немислимо тиме да кривимо владу, што није радила оно што треба да раде поједини људи. Влада није позвана ни да фабрицира, ни да тргује, ни да ради земљу; једном речи, она није позвана непосредно да ствара материјална добра — да непосредно унапређава друштво, нити је то у стању; напредак друштва достиже се укупном радњом свију његови чланова. А да људи буду вољни

и способни за рад нужна је свест — знање. Ми смо само хтели да обележимо карактерне црте у нашем државно-друштвеном развоју. Српски народ ишао је у свом развоју не по правој линији већ по кривој, која шеврда у страну. Али зато ми смо опет отишли у напред, и ако са материјалном штетом, јер смо сада богатији знањем. Код нас се већ од неколико година јавно исказују и претресају наши недостаци и мисли се озбиљно: *шта треба да радимо*. Ми стојимо на оној тачци, на којој је стајао Петар велики, кад је рекао: „Шведи ће нас тући донде док се ненаучимо да их побеђавамо.“ И нас ће давити незнање и немање, док се ненаучимо да употребљавамо своје силе — док једном не смислимо шта треба да радимо.

Од како су се код нас почеле да видају наше народне ране предлагани су различни лекови, међу којима је било заиста радикалних. Али као што у сваком народу има шепртља и незналица, тако беше и код нас људи који се бојаше сваког кореног лека — сваке нове мисли. „Све ће доћи природним током ствари“... „У природи нема скокова“... „Свако развиће народно треба да је постепено и природно“... „Детету док непроходи треба дубац“... и т. д. то су фразе, с којима наши „глубокомислени“ мислише да излече наше народне ране. Подобна „општа места“, као што их назва Лабуле²⁶³, „то су истине старе као свет, утрвене, као велики друм и само им је та једна мана, што су тако широке да кроз њи може све да прође“. Заиста такве истине ништа неопредељавају. Ми смо показали да је савим природно, што је наш народ осиромашео и што су се у следству тога појавили грабежи и паљевина. Сад следује ли из тога да не треба против тог тражити корених лекова већ оставити да лечење дође само собом „природним током ствари“. Зато треба једаред одредити што је то природно т. ј. показати опште законе по којима се креће свако људско друштво у напред; одредити наше садање стање па према томе одредити какво мора бити код нас природно развиће.

III.

Готово свуда у Европи стоје влада и народ као два противна логора. Свуда народ тражи већа права и свуда влада одговара „ви нисте зрели“. Код њих је то природна последица њиховог историског развоја. Код њих беше некад сијасет малих кнежића, који се отимаше око власти и господства и међу собом и с владарима; после наступише борбе међу Хришћанима и Мухамеданцима за божи гроб; изгинуше и осиромашеше силни кнежеви, а осилише се попови и краљеви и почеше се клати око власти. Сиромаштво је само патио за своје време. С развојем знања и свести народи почеше сазнавати шта их боле и одкуда их боле. Научени људи почеше исказивати да они једу народ, којима је управо дужност да га бране и чувају и то сви скупа и краљеви и свештеници и спахије. Ови брзо увидеше општу опасност од тога што народи почеше да мисле и учинише савез

за одбрану и нападање. Они прогласише: народ је глуп и незрео и да су они постављени „божијом милошћу“, да управљају њиме. И они створише регуларну војску и чиновнике и забранише народу да мисли о својим потребама. Нека народ ради и диринци, нека плаћа порез и иде на кулук а остало је наша брига. Народи говорише: ми се трудимо и радимо; ми жртвујемо једну чест нашег рада те ранимо вас и дајемо вам сретстава да браните слабог од силнијег, да радите за опште добро а ви сте се начинили неке аганлије па само ћефлеишете и делите ордене и батине. Таква је борба била а понегде и сад још траје у западној Европи. До какви она жалосних последица може доћи показује француска револуција. То је као што рекох код њих природна последица пређашњег живота, па је из тога очевидно зашто они народу не дозвољавају да мисли о својим потребама. Народи су незрели. Но не с тога, што тамошњи грађани неби умели као и зрели грађани северне Америке да смисле: да је корисније имати добре судове и добре школе — но држати огромне војске ради угњетавања народа и ради честољубивих намера владара; после да је боље правити путове, болнице и друге грађевине на општу корист — но трошити милијоне на дворску свиту, дворске балове, краљеве љубазнице и т. д. и т. д. Незрели су народи с тога, што у њима има људи, којих су претци били цареви и краљеви од толико стотина година и што ти људи сматрају да је згодније бити неограниченим господаром, — или ограниченим само по форми — него ли потчинити се „вољи народној“. Незрели су још и с тога што у њима има људи, који верују у власт „по божијој милости“, а још више као племића, свештеника, спахија, чиновника, војника и богаташа, који неверују но имају интереса па потпوماжу и распростиру ту веру у народу. Једном речи незрели су ти народи с тога, што међу њима има много људи, који су дочепали у шаке влат и богатство па непуштају, а народи немају још снаге да отму. С развојем свести господа све више сазнају своје човечанско достојанство па признају и уступају народу све више и више његова природна права. У тим државама свршава се мирно напредовање народа. Где тога нема мирна борба прелази у зверско клање. Тако беше у енглеским француским револуцијама: тако видесмо недавно у Енглеској побуну Ираца; тако видимо и данас у Шпанији.

У „природи нема скокова“ веле наши „глубокомислени“ и упућују нас одма у историју, да се уверимо да ће све доћи природним током ствари. Ама шта је то природни ток ствари, то нехтедоше никад да помисле наши „глубокомислени“. Народи напредују зато што *раде*, а радња зависи од околности, које су опет већином производ *пређашње људске радње*. Ето то је природни ток ствари: да се људи користе у *највећој мери* капиталом, што им је остао од векова од свију људи. И ми ако оћемо да напредујемо треба да радимо, и у раду треба да се користимо знањем — искуством свију векова па ћемо се развијати без скокова. Ми видесмо код других народа, како људи радише кад немадоше још искуства. Тек кад се створише две класе у народу:

владајућа и потчињена, кад прва прибра у руке сву власт, богатство и знање, а друга дође до просјачког штапа и поче клати и убијати прву половину; тада тек поче ова да се пита шта да се ради? Тада почеше давати народима уставе, у којим им признаше права човечија; тада почеше да му деле земљу коју су неправедно присвоили, да га уче и т. д. Али ми немамо ни најмање нужде да идемо тим путем. Код нас нема фамилија што владају стотинама година по божијој милости; код нас нема спахија; нема силне регуларне војске; нема богатих капиталиста ни пролетаријата. Е па је ли то био „природни ток ствари“ што се код нас радило, кад још немадосмо знања — што се на силу Бога ствараше две класе — владајућа и потчињена? Што се огромној већини народа одузе право да мисли и суди о својим насущним потребама у општини и држави? Што се на ту половину без разбора товарише сви терети државни и што се она једнако одржаваше у глупости и незнању, јер јој се једнако поповаше да је то тако у реду? Ја мислим да нема никога ко ће казати да је то било природно и да треба и даље тако да радимо.

Наша је држава једна од најмлађих у Европи; ми тек почињемо да кућимо кућу, кад су други народи већ велике газде. Да постанемо и ми велике газде треба времена, али нама је дужност да се постарамо да то време дође што пре. Да то буде што пре, треба да ујединимо наше умне и материјалне силе. А где су оне? У Турској и Аустрији разбацане и загушене. Да постанемо силни и богати треба да прикупимо наше силе, а да можемо прикупити наше силе треба да смо силни и богати. То је коловрат — па где је ту излазак? Ми смо центрум јужног словенства велимо ми и јужни Словени признају да смо ми центрум. Из тога што смо ми центрум и ништа више — природно следује да ми можемо само да привучемо к себи наше силе. А привући ћемо их, ако будемо имали силе у себи самима — ако будемо слободни и срећни код своје куће.

Ми смо почели да живимо у то време кад су у Европи већ проглашени велики принципи по којима се креће људско друштво у напред. *Напредак народа у свим гранама зависи једино од његовог умног развитка, а умни развитак зависи једино од могућности сваког појединог да употребљава свој ум — од слободе и народне самоуправе.* Стара Европа прогласила је давно то начело, али она има да руши много преграда, пре но што га оствари. С почетка је требало доста муке и времена да се истисну из народа разне лажи и измишљотине, што су их распрострли владари, свештеници и надри књиге, који су имали интереса да се боре против нове науке. Сад већ мало ко спори против те истине, али још врло многи себичњаци и шепртље вичу, да је та наука непрактична, јер све руши и преврће на гомилу. То је доиста тако, али то доказује управо то: да у старој Европи има много којешта да се руши. Но ми немамо шта да рушимо у нашој земљи. Наши владари поникли су из средине народа по својим личним заслугама; имена наших свештеника као: попа Луке, проте Матије, аци-Мелентија²⁶⁴ и других стоје у реду наших најбољих војвода и јунака; ми смо сви скупа сиротиња раја. Природни поредак зах-

тева, да се *невраћамо* оним путем, којим је ишла стара Европа. Педесет година ми смо лутали по мраку, па нисмо могли да нађемо правог пута. Сметало нам је мало знање. Ми смо, што но веле, често ударали главом о зид, али то није прошло забадава. Велика народна скупштина²⁶⁵ изјавила је жеље да српски народ оће да иде новим путем — путем који га води срећи и напретку.²⁶⁶ Велика је народна скупштина изрекла у главноме „шта треба да радимо.“ А оћели се то урадити зависи од образоване класе — интелигенције, — којој је српски народ поклонио своје поверење и земаљску управу. И кад неби српски народ изрекао те своје жеље — дужност би његове образоване класе била да недовлачи више шљама из Европе, да нествара само трошаче и бадавације: чиновнике — господу, курмахере — брбљаве, песнике, фантазије и надрикњиге; већ да доноси истинску науку, да ствара људе са знањем и свешћу и да употреби сва сретства да се свест и знање распростру што пре у масу народа, па да што више расветљујемо нашу дедовину. На то су дата на расположење образованој класи сва народна сретства. Сад је куцнуо последњи час. Државна зграда (знате која) у којој живимо — срушиће се над нашим главама. Ко сам себе неспасе тога ће покрити развалине. А остати на пређашњем путу значило би: решити се на самоубиство.

С. М.

НАШЕ СВЕТО ПРАВО²⁶⁷

Кнез Михаило лежи у гробу.²⁶⁸ На његово место војени министар²⁶⁹ прогласи да је будући Кнез Српски малолетни Милан Обреновић рођак кнежев, на том основу, што је К. М.²⁷⁰ желео да му то буде наследник. У колико је то истинито ми ћемо казати доцније. Доста је да војени министар прогласи сваког издајцом ко се неслаже с' тим мњењем. Данас читамо у новинама изјаве са свију страна како српски народ јединодушно жели да му Кнез буде Милан Обреновић IV. Ми нећемо ништа да говоримо о изливима монархичних чувстава којима су више или мање напуњене речене изјаве. Ми их сматрамо за чисто злато. Ми ћемо само да кажемо неколико речи о томе: да ли ће српски народ заиста таким начином залечити рану, коју му је задало убиство К. М.? и: да ли је заиста К. М. желио да му наследник буде Милан О.? Прво је свето право сваког човека и сваког Србина, да слободно исказује своје уверење. Така слобода може бити само од користи — тим пре, што поједина личност нема друге силе да протури своја убеђења до силе саме мисли — силе уверења.

Ми почињемо с' великом идејом, коју је српски народ олицетворио у почив. Кнезу. Та је идеја: ослобођење и уједињење целог српског народа. И пријатељи и непријатељи К. Михаила и они, који су у небо дизали све поступке српске владе и они који су многе из њих порицали, слагали су се у томе: да је К. М. бијо заиста носилац те мисије. И ми мислимо да се спомену кнежевом неможе одати веће поштовање, но ако српски народ продужи тврдо тај пут по коме му је бијо вођа К. М. Да се залече ране народне треба радити и то радити свесно и енергично. И К. М. није се стављао само да се народ наслађава гледајући његово лице већ је радијо. Дела К. М. свакоме су позната. За та дела уважавао га је сваки свесни патријота. За дела су га уважавали и његови непријатељи. Залечити ране српског народа истоветно је с' тиме: довршити мисију К. М. По томе прво питање требало је да буде да ли дечко од 13 година може наследити мисли, вољу и енергију свог претка? Може ли он продужити његову велику задаћу? Па онда би се видело да нас једно име

Обреновића, без способности рада не може спасти. Па онда друго питање: може ли регенство — па било ма чије, заменити свесног и енергичног владара? Ми велимо одсудно: не! Поставити регенство, значи оставити Србију у таквом стању, у каквом се она налазила одма по убиству К. Михаила. С' једне стране остало би широко поље за борбу партија: ко ће бити дејствујућим кнезом до пунолетства; с' друге стране остала би могућност старим и новим претендентима на српски престо да се користе тим смутњама, да интригирају сваким начином те да достигну своје честољубиве намере. Историја човечанства пуна је таквих примера. Време регенства то је време избрисано из народног напредовања, ако још није урачуњено у назадак. Треба се само сетити „попечитељства“ од 1842 год.²⁷¹ У бесплодним борбама ми би провели време у коме нам је скуп сваки тренутак. Међу тим наши душмани неспавају. Конзервативна Европа решила би источно питање без нашег учешћа. Па шта ће бити од наше будућности? Је ли то уважење човеку, који је бијо претставник велике идеје слободе целог Српства?

Но Кнез Михаило разумевао је све незгоде које би проистичале из регенства. Осим тога њега је руководила велика српска мисао, кад је бирао себи наследника. На концу 1866 године учињен је уговор међу К. М. и К. Н. у ком се обвезују оба кнеза да ће заједно радити на делу српског ослобођења.²⁷² У њему се признаје владаром „будуће српске државе“ К. М. а К. Н. признаје се принцем крви и наследником ако онај неби имао законитог наследника. О Милану О. ту није било ни спомена. У нашим се рукама налази веран препис тог уговора, но ми не налазимо за нужно да га саопштавамо, а тражимо да привремена влада, којој је по свој прилици суштествовање тог уговора извесно (нама је позитивно извесно да Г. Мариновић²⁷³ зна за тај уговор), да га она одрекне. Да! уговор тај није покварен још и до данас и сигурно ће се наћи или у државним артијама или у артијама почив. Кнеза. Народна скупштина, која је једина компетентна да бира владара, има право да потражи тај уговор, који служи верним сведоком жеље Кнеза Михаила, да уједини две династије заслужне и уважене у српском народу и тиме да уништи једну од главних сметњи за ослобођење и уједињење српства. Ово дело К. Михаила нетребају да игнорирају бар они који веле, да су се у свему слагали с' политиком К. Михаила, тим пре што је то једно од највећих и најкориснијих дела, што их је К. М. урадијо. Може бити да ће ко рећи: а зар последњи Обреновић да буде сасвим заборављен српским народом? Ми питамо: а зар се у реченом уговору не може ставити на место имена К. М. име К. Н. а на место имена овога име Милана О.?

То је по нашем мњењу једини пут, да се у Србији избегне регенство, а тиме све смутње и опасности, које од њега грозје, а у исто време да српски народ остане веран и великој идеји ослобођења и жељи К. Михаила.

Може бити да ће наш глас прозвучати помимо ушију које су још напуњене прокламацијом војеног министра; може бити да цензура неће дозволити ни да се печатају у Србији ово неколико речи; но ми смо тврдо уверени да пре но што је народна скупштина изабрала владара, да смо имали на то свето право.

Љубомир Каљевић (1842—1907)

МАСКУ ДОЛЕ

У прашкој „Политици“²⁷⁴ изишла су 3 чланка неког „аустриског Србина“ под насловом: „Српска омладина, кнез Михаило и његова влада“. Ми смо читали доста подобних чланака у „Напретку“, и „Видовдану“ и „Световиду“ и нисмо никад на њи обраћали пажњу, па неби ни сада да нису печатани у тако поштованом листу као што је „Политика“. Па како због тога само могу имати неке вредности не само у српском но и у несрпском свету то ћемо се потрудити да скинемо маску господину „аустриском Србину“.

Још од пређашњих времена имали су обичај неки аустриски Срби да нама Шумадинцима предикую своју високу аустриску науку (коју су они то поцрпели у Кечкемету, Шарош-Патаку и другим „горњим местима“, што рекао Ј. Илић у свом „Београдском огледалу“);²⁷⁵ али од 1858. године тај је обичај престао.²⁷⁶ Сад изађе опет тај „аустриски Србин“, да нам каже како у нашој јадној земљи нико неводи рачуна о „својствима житеља“, што проистичу из „историје, васпитања и земљишта“. Нико — „ни омладина ни они људи, које је К. М.²⁷⁷ позвао на владу“ то ће рећи сва српска интелигенција изузимајући ваљда Илију Гарашанина, који је добио искључиви патенат од „аустр. Србина“. Но ја ћу да кажем одма с почетка „аустр. Србину“ да је он сасвим непознат са стварима у Кнежевини и ако вели да је познат и са вођама (?) омладинским и са људима „који су били у положају да изуче жеље, наклоност и уверење српског народа“.

Нека прочита „аустрис. Србин“ само званичне „Српске Новине“ за последњи 7—8 година; нека види у њима кнежевске указе, који се тичу грабежа и паљевина у Србији; нека прегледа у њима одео о продајама имања за дуг управи фондова;²⁷⁸ нека прочита у истим новинама „Државопис Србије“ државног статистика Г. Јакшића,²⁷⁹ који говори о благостању и развоју српског народа у кнежевини; нека прочита извештај Д-ра Натшевића²⁸⁰ о стању наших народних школа и радњу комисије о њиховом преустројству²⁸¹ и напослетку нека прочита чланке у „Србији“ за 1868. год. гг. Срећковића и Жујевића о стању и преустројству свију наших учевних завода.²⁸² Нека све то прочита „аустр. Србин“ па онда нека говори о унутрашњим стварима у Кнежевини Српској.

Говорити што а незнати то о чему се говори називље се шарланством код свију образованих људи. Тако исто показао је „аустр. Србин“ крајње незнање новије историје, кад је ставио у један ред К. М. и Илију Гарашанина. Знаш ли „аустр. Србине“ да су Гарашани били главни радници 1842. год. да се протера пок. кнез²⁸³ и да су отац и брат данашњег Гарашанина погинули у истој радњи? Знаш ли да је Илија Гарашанин био главно лице за сво време слабе владе Карађорђевића и да је он био *стожер бирократизма* од тог времена па тако рећи до јуче? Знаш ли какву је улогу он играо 1858. год.? Кажите нам ви једно његово дело, које га ставља као узоритог српског државника и патријота упоредо са кнезом Михаилом. Ви велите да је неизвесно зашто је пао. Е па прочитајте писмо кнежево у „Српским новинама“ којим га је отпустио!²⁸⁴

До сада смо показали само незнање аустриског Србина, а сада ћемо показати његово непоштење. Да, непоштење — јер све што је говорено о омладини у тим чланцима то је опадање. Опадање је да се је омладина икада за киме поводила; опадање је да се је омладина, као организована целина икада занимала политичком радњом; опадање је да у омладини има људи „који мисле да се искључиво гонећи политичке цели“ народ најбоље унапређује; опадање је да су се „млади људи, који ни детињске године нису навршили“ икада пачали у решење политичких питања; опадање је да је икакав члан омладине јавно проповедао републику као државну форму за српски народ или радио да се она оствари; опадање је да се икаква политичка беседа говорила на лањској омладинској скупштини и на послетку опадање је да је учећа се омладина занемарила своје учење.

Ако оће „аустриски Србин“ да остане поштен у очима поштенних људи онда нека изнесе на видик *стварне доказе* за све оно што је изнео за омладину. Нека изложи радњу омладинску и нека обележи факта, да се она повела за људма, који мисле да искључиво политичком радњом унапреде српски народ и да се она упустила „непосредно у расправљање политичких питања“; нека нам именује те који су завели омладину; нека нам именује ту децу, што се занимаше политиком, а тако исто те републиканце и нека нам покаже њихову радњу; нека нам цитира те беседе, што се говорише на лањској скупштини, па ма то било из „Видов-дана“, „Световида“ или „Напредка“. Напослетку нека „аустр. Србин“ добро прогледа „Србију“, „Заставу“, „Вилу“ и „Матицу“²⁸⁵ од тог доба, од како се основа „Уједињена омладина“, а тако исто нек прегледа одељене списе чланова омладинских па нека све то сравни по количини и каквоћи с књижевном радњом неомладинском; даље нека преброји „беседе“, „села“ и „јавна предавања“, што све приреди омладина ради народног изобраења; нека прегледа радњу разних одбора и друштава за растурање књига корисних по народ;²⁸⁶ па нека из свију тих чињеница изведе, да омладина није вршила савесно посао коме се наменила и најпосле: нека „аустријски Србин“ сравни рад учеће се омладине од времена како се омладина ујединила с радом пређаш-

њим и нека нам из тог сравнења докаже да је омладина занемарила свој посао.

Но пре свега: Маску доле, аустриски Србине! Кажите нам ваше име — па ћемо се после разговарати.

У Београду, 13. јулија.

Светозар Марковић,
Србин из Шумадије и члан
уједињене омладине

[ДОПИС ИЗ ЈАГОДИНЕ]

Јагодина 22. Авг 1868. год.

Пре неког времена читасмо у „Србији“ допис из Јагодине, где се спомињаше нова школа јагодинска и прорицаше јој се судба цркве парафинске. Ја вам о томе ништа нејављам с' тога, што у таким стварима ништа непомажу дописи већ полиција. Заиста цигља за школу неваља ништа, јер је готово трећина непечена, а креч који се за зидање употребљава припадао је одавна општини и тако је ђубровит и нечист, да га мајстори нехтедоше узети за кућу једног приватног грађанина Јагодинског. Општина беше закључила, још кад је решила да зида школу, да се изабере тројица грађана, који разумеју ствар, који ће надгледати зидање, но то претставници општински неизвршише. Беше још и друге неуредности још од Мијољске скупштине,²⁸⁷ с' тога неколицина одборника само на жалост врло мали део свесни своје дужности кад видоше да кметови, као извршијоци воље општинске ништа не предузимљу да се томе стане на пут, тужише се полицајној власти и зактеваше да се промени и претставништво општинско (одбор) и кметови, који тако рђаво заступаху општинске интересе. Полицајна власт (ваљада по својој дужности?) предаде ту жалбу одбору, а одборницима који се жалише издаде никаквог решења још ни до данас. Одбор и кметови још и до данас ништа не урадише да се та ствар извиди. Међу тим се школа зида с' оним истим материјалом (незнам само да ли је Јагодински инженир г. Матијашевић нашао да је онај материјал добар), општина ће предузимачу г. Светозару Шлосеру исплатити око 3.000 # а сиротиња ће продавати лонце, бакраче, тенџере и друго посуђе, да се исплате стари и нови трошкови око зидања и оправљања школе . . .

Него да вам кажем још нешто. Док Јагодинци чекаше решење од полицајске власти, дочекаше нешто друго 21. дође предузимач грађевине Светозар Шлосер из Крагујевца с музиком. У вече почаста цео персонал општински и неке познате пензионаре с' вечером; у по ноћи направише „мачију музику“ честитом грађанину и одборнику Јови Косовцу (да приметим само то да је Јова Косовац један од оних одборника, што се тужише поли-

цајној власти), али најлепше долази најпосле. У јутру рано Светозар Шлосер, „кад му винце уљезе у лице“, „а ракија стаде беседити“ испова на сред пијаце свима Јагодинцима, који веле да је цигља непечена; назва Јагодинску општину банкротом, ваљда нема да му плати за школу па зато веле да материјал неваља и т. д. Ето шта дочекаше Јагодинци. Него таки шкандали служе на срамоту само ономе који чини и више никоме.³⁰³

У подне ја одох из Јагодине, Светозар Шлосер остаде да се весели са својом братијом; Јагодинци осташе да гледају како се упропашћава њихово имање, а полицијна власт остаде да бди над имањем и спокојством Јагодинаца...

С. Марковић.³⁰⁴

Број 32.

у НОВОМЕ САДУ 20. НОВЕМБРА 1868.

Год. III.

МАТИЦА.

ЛИСТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЗАБАВУ.

ИЗДАЦИ:	ПРЕТПЛАТНА ЦЕНА:
десетог, двадесетог и последњег дана свакога месеца на табаку и по.	на год. 4. ф., на по год. 2. ф. на три мес. 1. ф. Рукописи се не враћају.

ПЕВАЊЕ И МИШЉЕЊЕ.

(Једна панорама из наше лепе књижевности.)

I.

Још у најстарија времена песнике сматраху као нека виша створења, која ми прости смртни нисмо у стању да разумемо. Песници певаху оде Боговима и краљевима; оневаху зору и славуја и сравињаваху њихову лепоту и милину с лепотом своје драге. Прости смртни слушаху их и дивљаху им се, увенчаваху их лаворикама, дизаху им храмове и споменике, а песници певаху или плакаху — као славуји на ружји — неосврћући се на потребе оне гошле, што тубљаше своје време и свој повац читајући њихове створове. Шта је њима стало ма до чијих потреба? — Они тражаху бессмртност. Такав рутинерни поглед на песничтво и песнике задржао се већином и до данас и ако сада песницима недилку храмове. Вера у дуализам човечије природе, која је била опште распрострањена, особито је потпомагала таке погледе. С развитком науке и песничтво није се могло уздржати на тој висини, на коју га је поставило људско незнање. Јави се критика на песничтво. Ја помислим да овде причам исто-

Почетак чланка Светозара Марковића Певање и мишљење, Матица бр. 32, 1868. године

ПЕВАЊЕ И МИШЉЕЊЕ

(Једна панорама из наше леће књижевности.)³⁰⁵

I.

Још у најстарија времена песнике сматраху као нека виша створења, која ми прости смртни нисмо у стању да разумемо. Песници певаху оде Боговима и краљевима; опеваху зору и славуја и срањиваху њихову лепоту и милину с лепотом своје драге. Прости смртни слушаху их и дивљаху им се, увенчаваху их лаворикама, дизаху им храмове и споменике, а песници певаху или плакаху — као славуји на ружи — неосврћући се на потребе оне гомиле, што губљаше своје време и свој новац читајући њихове створове. Шта је њима стало ма до чијих потреба? — Они тражаху *бесмртност*. Такав рутинерни поглед на песништво и песнике задржао се већином и до данас и ако сада песницима недижу храмове. Вера у дуализам човечије природе, која је била опште распрострањена, особито је потпомагала такве погледе. С развитком науке и песништво није се могло уздржати на тој висини, на коју га је поставило људско незнање. Јави се критика на песништво. Ја немислим да овде причам историју критике, а није ни потребно. Први наши критичари беху људи васпитани у школи филозофа идеалиста — критици *естетичари*. Убеђени да је сва васијона остварење једне апсолутне идеје, филозофи идеалисте и у свакој појединој појави у животу налажаху остварење какве апсолутне идеје. Доследно томе и критици естетичари поставише „вечите непромењљиве“ законе за све предмете у којима је по њиховоме мишљењу остваривана апсолутна идеја о лепоме, која је „урођена“ човечијем духу. Потчинивши песништво вечитим непромењљивим законима, који су суштаствovali само у њиховом измајсторисаном мозгу: они су га истина скинули с недомашне висине, али су у исто време оковали лепу књижевност. Ово је узвишено, а ово је страшно; ова драма нема три јединства,³⁰⁶ а овом карактеру требало би још ово да се придода па да буде трагичан и т. д. и т. д. При таком „рецептурно-апотекарском“ критиковању (као што га назва творац руске реалне критике Доброљубов)³⁰⁷ све је добро само ако су испуњени вечити непромењљиви закони, необзирајући се на живот и потребе човека и његов савремени развитак. А да ли су есте-

тичарски закони о лепоме заиста вечити и непромењиви? Да узмемо овај пример: У Шекспирском „Отелу“ претставља се борба страсти, љубави и ревњивости. Отело воли страшно своју жену а подозрева је да му је неверна. Његов је положај трагичан. Ревњивост надвлађује љубав, он убија своју жену и убија себе. Његова је смрт трагична. У веку у коме је живео Отело, када наука још не беше кадра да упитоми оне дивље страсти, што их по-

Николај Александрович Доброљубов (1836—1861)

роди варварство средњег века и кад се на жену сматрало као на ствар створену за човеково уживање — у то време положај и смрт Отела беху заиста трагичке појаве. А шта би било кад би ко у каквом данашњем образованом друштву, где се женскињу признаје њено човечанско достојанство и где је ништа неприпуђава да воли онога кога неволи — шта би било, велим, кад би ко то наумио да претстави човека у Отеловом положају? Би ли такав човек био трагична особа? Ја мислим да ће се сваки са мном сагласити да би тај човек био прост зликовац кога би се сваки образовани човек гнушавао. У средњем веку Отела правда његова силна страст, али у XIX веку наука је доказала да сва наравствена страна човека зависи сасвим од његовог умног развитка и данашњи Отело доказао би само, да га се није дотакла сувремена наука. Сувремена наука непризнаје да су извесне страсти урођене човеку још од колевке као што су му н. пр. урођене црне очи или велики нос; тако исто не признаје „слободну вољу“, независну од околности у којима човек живи и васпитава се; па с тога непризнаје и сву естетичарску теорију о „трагичном моменту“, која је основана на „борби страсти“ у човеку или на борби „страсти и дужности“ и на „кривици“ трагичног јунака, као створења одареног „слободном вољом“.

Ево још један пример о „узвишеноме“. Најучевнији од наших критичара естетичара др. Андрејевић у својим „Естетичким одломцима“ наведе за пример узвишеног неколико стихова из песме Јакшићеве: „Невеста Пивљанина Баје“:

„Свијет дршће, васијона цела
 „Па да захте промисао вечна
 „Срушиће је у шаку пепела“.³⁰⁸

Узвишено је ту код естетичара величина снаге вечног промисла — Бога, која је кадра да сруши целу васијону у „шаку пепела“. Реалиста место да тражи у тим реченицама апсолутну идеју — узвишеност, просто анализовао би мисли, што су у њима изречене. Мисао је: цела васијона дршће од страха, да је Бог несруши у шаку пепела. Кад би то казао какав грчки појета о Зевсу олимпском, то би сувременом критику био материјал да оцени какве су лажне појмове имали стари Грци и о Богу и о васијони. А кад то говори сувремени песник онда или он са својим појмовима о Богу и васијони није даље отишао од старих Грка, или је то просто „појетска бесмислица“. Мисао је апсурдна или управо то се може само казати, али не замислити, а овамо естетика налази да је то узвишено! Као што смо показали на та два примера, тако стоји с целом науком о лепоме, а то с тога што је лажан цео темељ на коме је она подигнута. Тај темељ — то су познате метафизичарске „урођене идеје“. Естетичари постављајући по своме ћефу »а priori« да су човеку „урођене“ неке апсолутне идеје, које су Бог зна одкуда запале у његову душу, доказиваху да је и идеја о апсолутно лепом урођена човеку независно од његове природе и његовог развитка и независно од форме

у којој се та идеја појављује. Стојећи на таком лажном основу они доказиваху да су све лепе вештине постале, што је човек тежио да оствари идеју о лепоме у идеалу — да допуни природу. Јадни људи! Уображаваше да они допуњавају природу, а овамо сав њихов рад беше тек слабо подражавање природи. Ради доказа да наведем само један пример, који спомиње Писарев. „Сваки зна, вели Писарев, да је најсавршенија форма појезији драма; тако исто сваки зна да се све драме па и драме Шекспирове приближавају к истинском животу само онда кад се играју на бини; сваки зна да само чувени глумци могу да играју шекспировске улоге као што ваља, т. ј. нужна је цела нова струка вештине, нужни су: ум, таленат и образовање само за то, да се разуму и да се коментирају бледе слике с природе.“³⁰⁹ Разуме се коме су још ауторитети: Аристотел, Хегел, Куно Фишер и други метафизичари тај ће нечувеном продрзљивошћу називати ђенијалне створове Шекспирове бледим сликама са природе и проглашавају сву естетику празном измишљотином. Но људи науке доказаше необоривим основама да су метафизичарске теорије о лепоме празна измишљотина. Човек није кадар да попуњава природу нити је икада томе тежио, већ је — цртао, резао, певао — стварао оно на што су га покретали спољни упечатци — што га је занимало у животу. Кад су шуме, реке, брда и долине били пуни богова и богиња, кад су људи у сваком појаву који нису умели да објасне природним путем видели вишу силу — тада су постале: „Илијаде“, „Одисеје“ и подобни производи детињског људског ума. Кад је царовало „право јачег“, кад су господа „ритери“ проводили свој век убијајући друге људе за своју витешку славу и за осмејак какве лепе госпоје — тада је остала романтичка појезија с њеним трубадурима, бардима и другим певцима ритерства. Кад су Турци уништили српску државу, тада се почиње цео низ јуначких српских песама, који се продужава и до данас. А кад се у Шумадији подиже монархична држава тада су се почеле јављати оде и химне владарима и великашима: на дан рођења, на какав велики празник, на дочек, на смрт и т. д. што траје и до данас и што пређе није било. Једном речи види се очигледно да су људски производи сасвим зависили од околности у којима су саздани. Људи су писали свој живот, своја убеђења и осећања и своје потребе. И не само да се нису вазда обзирали на „вечну лепоту“ већ су често газили и своје човечанско достојанство и своје поштење само да се улажу каквом крвоједном ритеру или каквом силном великашу. То је резултат, који се потврђује свом историјом лених вештина, а поглавито лепом књижевношћу.

Критичари реалисте непитају никад, да ли је какво дело написано по свима вечитим непромењљивим законима о лепоме, или да ли је идеји дата естетичка форма, која јој по „рецепту“ припада. Место свега тога реалисте просто узимљу садржину предмета и њу анализују. „Само садржина, вели Чернишевски, достојна пажње мислећег човека, кадра је да спасе вештину од прекора, као да је она некорисна забава, што она заиста врло често и бива. Вештачка форма неће спасти вештачки створ од

презрења или осмејка сажалења, ако он важност своје мисли није кадар да одговори на питање: је ли било вредно забављати се таквим беспослицама? Некорисно нема право на уважење. Човек је сам себи цел; но дела човекова морају имати цели у

Николај Гаврилович Чернишевски (1828—1889)

његовим потребама, а не у себи самима".³¹⁰ Из тога се јасно види шта захтева наука од лепе књижевности и од књижевника. Од књижевности се захтева да доноси само оно што је заиста корисно друштву: да претреса и подиже сувремена питања, да претставља истински живот народни са гледишта сувремене науке, једном речи да је по мислима и осећајима својим сувремена. А књижевник је дужан да разуме живот људски са свима различитим приликама, што их живот ствара; да разуме потребе које се рађају у животу и да уме да одговори на питања што их живот задаје сваки тренутком. А то може само човек са *сувременим* образовањем.

II.

Наша лепа књижевност — „тај нежни цветак, који је тек почео свој пулољак развијати“ и т. д. и т. д. Тако би сигурно ваљало започети разговор о нашој књижевности по мишљењу каквог нашег естетичара. Но ја признајем да немам ни најмање естетичког осећања, а и немогу никако да гледам тако идилски невино на производе српске мисли, зато нека ме извине господа естетичари, што почињем разговор сасвим неукусно. Наша сувремена појезија — то је смеса из љубавних изјава, фантастичних сцена, празних фраза и смешних будалаштина. Један описује како се љубије с драгом; други како се опијо па пао на њене мекке груди; трећи јавља како је ушао у собу своје драге па није смео „ни дисати“ бојао се да је „не отпири“ у небеса (Мита Поповић);³¹¹ огромна већина тужи и плаче или се бацака и праћака што их драга неволи. Као да мора паметна женска заволети првог који јој испева неколико будаластих стихића. Једноме је драга „анђелчић враг мали“ па само незна од чега је створена „дал од злата или сребра“ (Абердар);³¹² другоме је „ђаво гарави“ (А. Грујићу),³¹³ а неколицини опет „луче моловано“. Код свију је опште то, да сви они сматрају женско као неко ваздушасто створење, које је само зато створено: да грли и љуби, да пали очима, да има косу меку, свијону или „тавну као ноћ“, да носи вилинско одело (ваљда с дугачким шлепом?) и т. д., и т. д. После тога није чудо што наше образоване Српкиње, што читају „Даницу“, „Вилу“ и „Матицу“, проводе свој век старајући се како ће се обући, како ће наместити уста и како ће нас просте смртне чарати својим „вилиним погледима“. Наши критичари скидаше се вичући, што „сестре“ Српкиње долазе на „села“ и „беседе“ као на изложбу да покажу своја женска достојанства, а невиде да их тако васпитава цео ред наших песника, почињући од Л. Костића и М. П. Шапчанина па до Андре Грујића и М. Андрића. Има у нашој књижевности и светлих мисли, али су оне тако поплављене масом бесмислица, да готово изчезавају.

Наши песници живећи у наивном уверењу, да је песник неко више створење, које је створено да љуби и страда и да своја страдања прича зори, ружји и славују или да их дави — у вину, начинише од наших 2—3 журнала неки бесмислени „комплимен-

Милан Кујунџић Абердар (1842—1893)

тирбух“, а често и пошту за своје „либсбрифове“. Ради примера ја ћу начинити један опит пред поштованим читаоцем. У ово време, кад пишем ове врсте преда мном лежи „Вила“ за 1866 год. (Жао ми је што немам какву „Даницу“.) Ја је отварам и тражим онако на „срећу јуначку“ прву љубавну песму. Налазим: „Љубавне песме“ Милорада Поповића.³¹⁴

Ево неколико стихова из треће песме:

А дигне л' се талас	Још кад пустиш гласе
Намрштен и прек	Нежног грла — чуј!
Стишаће га бујна	Из слаткога санка
Твој погледни мек	Пренуће славуј (?).

Као што види поштовани читалац то је курисање доста скромно само што је бесмислено као што показују последња два стиха, али има у нашој књижевности далеко интереснијих ствари. Но ја немислим да се враћам у ту бесплодну пустињу пуну чкаља и коприва тим пре, што сам убеђен да је читалац упропастио доста красног времена на читање подобних предмета (као и сам што сам).

Ја ћу само показати резултате који се дају извести из целе поворке тих песама. Прво се види то, како је већина наших књижевника мало позната са резултатима савремене науке кад наши листови и до сада печатају такве предмете и тек ове године јавља се критика брата Каравелова Бугарина,³¹⁵ која удара на сав правац наше појезије. Други је резултат, што се види како је лажним естетичарским образовањем искварен наш млађи свет, кад код њих све друге потребе човека изчезавају пред једном потребом његовог организма — љубављу. Човек са здравим организмом има потребу да љуби тако исто као што има потребу да једе и пије, да дише и да мисли. Сасвим је природно да се човек радује кад своје потребе намири, а мучи се кад не може да их намири. Тако исто природно је да човек има потребу да искаже своја осећања другоме човеку. Ама кад писац пише своја осећања и печата их у журналу и казује их целој публици: онда треба гледати оће ли та публика имати користи од тог што прочита. Публика плаћа за књигу коју чита а и време за које се књига чита кошта поваца, па кад у награду за све то добије мисли, које су противне и науци и здравој памети онда је то писање савршено штетно. Шта се кога тиче, што се песник љубије с драгом или што је пао на њене меке груди или подобне сцене? Дакле ви забрањујете сасвим певати љубав, рећи ће неки господичић песник, коме је глава сасвим напуњена сновима о „светој“ љубави. Ја ништа забрањујем. Пре свега прошло је време кад су на песника сматрали као на створење одарено божанском силом, који „ствара“, све што му дође у угрејану главу. Међу вештаком и научаром савремена наука неналази никакве разлике — они оба све стварају својим умом мисле, анализирају, изучавају факта, разлика је само у предмету изучавања. Један изучава н. пр. састав материје, а други своја осећања. Даровити песник знаће шта да каже о осећању љубави или ма

каквом другом, — што ће имати опште вредности, а неће никад стварати од љубави болест а од женскиња накараду као наши песници.

III.

Ми досад спомињасмо само нашу „љубавну“ појезију. То је с тога што она заузимае односно највеће место у лепој књижевности и што је њен уплив био до сада најшкодљивији по наше образовање. Но лепа књижевност у прози није далеко отишла од лирике. Истина у последње време престаше с фантастичким измишљотинама као што беху „Ноћ на Дорћолу“, „Минехаха“, „Махараца“, „Чедо Вилино“, „Сужањ“ и др.³¹⁶ али и данас једини је материјал наших песника и у новели као и лирици љубав. Изузетак чини Јаша Игњатовић у својим причама³¹⁷ и у роману „Милан Наранџић“,³¹⁸ Владан у роману „Стајка“³¹⁹ и драми што сада излази у „Србији“: „Народ и великаши“.³²⁰ Мана је и једном и другом спису, што писац није довољно познат са српским животом. Каква интрига, неколико сцена прикрпљени једно за друго, неколико описа рујне зоре, тавне ноћи, „мирисне врушке“ и „китњастог Срема“ и новела је готова. И у томе су оне све једна као и друга. Има у њима пуно љубавних изјава и уздаха, пуно певања, свирања и играња или плача и клетви, али то је увек све тако намештено да се човек чуди и крсти питајући се: како живе ти људи кад они једнако иду на села и на саборе, кукају или плачу, жене се или умиру? Који није сасвим оглупио од риториских правила и естетичких теорија, тај ће увидети каква су недоношчад све те наше „новеле“, „приче“ и „дрте из живота“ написане по свим правилима речених наука: са „заплетом“, с „фабулом“, с „моралом“ и „тенденцијом“. У њима нема онога што је главно — нема истинског живота људског.

Онај, који није живио у свету са затвореним очима; кога је болела туђа боља; кога је радовала туђа радост; кога се тичала туђа срећа и несрећа; који је био кадар да осећа све што осећа његов брат — ближњи; једном речи: прави песник, могао је да изучи овај сложени процес, што га ми зовемо људским или народним животом. Ти даровити људи, образовани савременом науком, створише савремени друштвени роман — епос XIX. века, као што га назваше критичари реалисте. Савремени роман преставља истински живот људски; ропство и зависност човека од свију прилика што му их оставише преживела колена; његову борбу против тих прилика — борбу против политичке и друштвене тираније; борбу против незнања и сујеверице; против обичаја и етикета и т. д. Савремени роман са својом дагеротипном истинитошћу и дубоком психолошком анализом живота постао је најсигурније средство да се изнесу на видик болести друштвеног организма, а у исто време и најсилније оружје да се пропагандишу нове мисли у масу народа. Друштвени роман савршено је непознат нашим песницима. У „Матици“³²¹ се подиже глас како наш народ у Аустрији пропада морално и материјално и

друштво објављује награду за књигу у којој би се разјаснили узроци тог пропадања; на српској скупштини министар унутрашњи објављује, како се у Кнежевини руши најјача потпора народног богатства, задруга,³²² а државна статистика доказује ладним цифрама како се народна имаовина постојано умањава; по новинама се једнако виче, како се код нас једнако шири луксус, довлаче туђе моде и туђи обичаји, који нас разоравају. Све то читају наши писачи: „новела“, „прича“ и „црта“ из народног живота, и све то неможе да их побуди да погледе мало другим очима на тај живот народни, па да виде како се неигра свугде коло, незвецкају свугде ђердани и нерумене се свугде образчићи у Срба и Српкињица; како има и других брига, много чешћи, па с стога и много озбиљнији но што је брига за драгим или драгом. Који је озбиљно проучавао наш породични и друштвени живот, тај је тек кадар да види из каквих се мајушних и заплетених узрока слажу такве крупне појаве као што су опште осиромашење и опште морално и материјално пропадање народа. Да изнесу на видик тај скривени процес, ту недокучиву борбу — најсветији је задатак правог песника. Наш друштвени живот заудара трулежом, а наши песници постојано сањају: миришу ружу, гледају зору, слушају славуја, или туже неком особитом тугом, тугом *ситог човека*, коју је истинито окарактерисао брат Каравелов у „Матици“;³²³ а ако се додирну нашег живота, то бирају само оно што је „естетичко“, што задовољава „нежни“ укус лепих сестара кога су они искварили. Браћо песници! разлика је међу певањем и мишљењем.

Имамо још неколико речи да кажемо о нашој преводној белетристици. Она савршено одговара оригиналној, што се објасњава тиме, што већином преводе они, који пишу оригинале и по томе они бирају преводе према својим погледима на белетристику. Страстне, фантастичне сцене (на пр. „Лука Долчи“, „Пливачи“, „Трубадорско срце“, „Београдске лепотице“, „Мач и муња“, „Потомак канова“, „Гусарски краљ“, „Тореадор“, „10 мил. долара“ и т. д.);³²⁴ љубавне интриге а често само празни вицеви (куда нарочито спадају несносне (?) приповедчице Јокајеве). Најје се по која одозго посољена и немачком „пургерском“ нравствености као н. пр. „10 милиона“, али све оне недају никакве ране уму, већ само раздражују нерве и успаљују младу крв. Човеку се престављају најфантастичније слике, то што наши естетичари зову „стварањем фантазије“, (ја то говорим по сопственом опиту, а сваки који се у младости занео читањем подобних сценарија може то посведочити) а то није ништа друго већ комбинације мозга оних различних упечатака, који су му остали од читања тих књига. А најгоре је то, што се млад човек тако навикне на дражање својих живаца подобним „створовима фантазије“, као пијанац на пијење спиритуозних пића, и то пређе у болест. После таког болесног стања нервне системе ништа није чудновато што нас наши песници осипљу својим љубавним сањаријама и што мозак уморен неприродним начином није после способан да се напрегне никаквим озбиљним радом. Човеком овлада лењост и апатија...

Љубен Каравелов (1835—1879) са српским омладинцима, седи у средини. Лево је Паја Михаиловић, десно Влада Љотић, иза њих стоје Милош Ђурић и Влада Илић

IV.

Говорећи о нашој лепој књижевности ја сам готово искључиво говорио о оним предметима, што су печатани у нашим листовима. Може ли се пребацити страстност, што неспоменутих нигде и ваљане ствари, што се у њима налазе. На то одговарам ово: моја цел је да разматрам поједине предмете наше литературе, већ да одредим њен општи правац. Наћи ће се у нашим листовима и по која ваљана песма Јовановића, Јакшића и других појета (сатира Јовановића заузела би почастно место у ма чијој књижевности) и који честит превод: Дикенса, В. Хига, Гогоља и др.,³²⁵ али ти су дошли савршено случајно, и њих је тако мало, да они савршено изчезавају у маси других писаца противног правца. Како се код нас мало гледало на правац литературни најочигледнији је доказ што се у „Матици“ за ову годину печатала упоредо са критиком Каравелова приповетка „10 милиона долара“, која је противна свима мислима Каравеловљеве критике.

У нашој се књижевности подизаше више пута тужба на нашу публику, што је немарљива спрам књижевности. „Вила“ и „Матица“ у последње време доносише доста ваљаних озбиљних ствари, за које би сваки патриот желео да се што више читају у нашем народу. Али да се распростру извесне истине, наши листови дужни су да изоставе све измишљотине, које парализирају истине, што их они желе да распростру. Ту неможе никако бити изговор: „то је ради забаве“. Забава која развраћа ум није забава већ деморалисање. Така забава може само сметати распрострањавање истине. То је толико исто, као кад би ко давао коме постојано слаткише, што квари желудац, да га привикне јелу. Разуме се, да покварен желудац није кадар после да вари ни здраву рану. Забављати ум може само онај предмет, који му даје *ране за мисли*. Здрава забава неразликује се од праве науке. Докле наши листови небуду доносили такве забаве, донде ће они бити једнако више од штете но од вајде нашем народу. Јер донде ће они једнако гајити *сентименталне госпођице* и све нове и нове песнике подобне тима, о којима смо до сада говорили. Доказ су томе већина извештаја наших омладинских дружина, наша „села“, „беседе“, „балови“ и цео наш живот друштвени.

У Петрограду 24. септембра.

С. Марковић.

РАДИ ОПОМЕНЕ³²⁶

Из давних времена, код свију хришћанских народа у турској царевини, а особито код јужних Словена, распрострањена је вера у неограничену силу, и богатство и издашност „велике Русије“. С том вером многи су у разна времена и у разним приликама долазили у Русију тражећи помоћ и заштиту. Међу њима било је доста људи који желише да се уче каквој грађанској или војеној науци а нису за то имали сретстава код куће. Међу тим многима било је и разних беспосличара који су тражили „леба без мотике“. Из тог је излазило да су често добијали помоћ људи који су ње сасвим недостојни. То је побудило руску владу да уреди практичан начин, како се не би трошило на разне пробишете т. ј. она је уредила да се помоћ издаје само онима који ју је добио на месту од куда је, или онај који је дошао са званичном препоруком конзула из тог краја. То је заиста паметан начин. Тако би добијали помоћ само они који су ње достојни. Тиме би се достигла цел помагања, што би Словени, ради којих се даје помоћ појединим људима, добили образоване људе. На жалост руска влада није нашла за нужно да објави те услове под којима се помоћ даје (ваљада из Славенофилског предрасутка: да Словени не изгубе веру у свемоћност Русије). С тога и сад као и пређе долазе људи разног карактера и занимања и с разним целима без тих услова, што их руска влада захтева. Разуме се таким ништа не остаје већ по неколико месеци да цвокоћу од зиме или да дувају у песнице ради забаве, да протерају глад док се ко не смиљује да им да сретстава да се јадно и жалосно довуку до куће. Оваки су појави врло чести (ми би могли да покажемо на неколико ђака и трговачких момака што су нам сад пред очима) и како које године све су чешће. Успех неколицине охрабри друге и некако се код нас састави мишљење да овамо тече мед и млеко, а не знају да нема ништа од снега и жестока мрза. С тога сматрамо за своју дужност да издамо ову опомену свима који су се спремили да потрче овамо као гуске у маглу. Неће добити ништа само ће ударити главом о зид. Они који хоће да се уче ма где, нека израде најпре помоћ преко Руског

конзулата као што напред рекосмо; а они који иду овамо да на други начин траже леба — нек слободно остану код куће. Овамо има више сиротиње но тамо.

Петроград 20. Новембра 1868. год.³²⁷

Из „Општине“.

„ВЕЛИКА СРБИЈА“*

(Намењено уједињеној српској омладини.)

I.

НАРОДНИ ИНТЕРЕСИ И ДИПЛОМАТИ РУТИНЕРИ

Народни интереси? Шта је то народни интерес? То је ствар заиста чудновата и неопредељена. Наполеон шиље неке експедиције у Рим и Мехико,³²⁹ троши милијоне, стечене народним знојем и губи иљаде људи, а све — вели — за славу и интерес Француске; Аустрија посла војску у Шлезвиг-Холштајн и заврши Кенигрецом³³⁰ и то све за народни интерес, сам Султан ево 3 године како руши и пали јадну Кандију,³³¹ па и он вели, да је то у интересу његових хришћанских поданика, који се „по својој глупости и туђем наговору“ бију против њега. Но да оставимо на страну Наполеона, Аустрију и Султана. Сваки зна шта значе њихове фразе: „за народни интерес“, за народну част и т. д. Да узмемо други пример. Ево Деак, Етвеш, Андраши³³² и уопште већина на мађарском сабору искрене су мађарске патриоте. Њихова је цел, као што је познато, да створе „велику Унгарску“, у којој би био један политички народ³³³ — мађарски. Они веле да је њихова политика народна т. ј. да одговара интересима народа, што живи у Угарској. Преставници већине људи, што живе у Угарској, т. ј. преставници немађарских народности веле, да је та политика сасвим противна интересима већине. Но да оставимо то на страну. Деак је Мађар и није ни тражити, да се он осврће на интересе других народности. А да ли је она заиста корисна по Мађаре? Шта добијају н. пр. Мађари у Дебрицину или у Пешти, што је њихов краљ владар над 15.000.000 подајника? Оће ли с тога код њих бити мања пореза? Оће ли се од њих узимати мање регрута? Оће ли јим остајати више сретстава за образовање? Оће ли имати више слободе у печатњи и у јав-

* Ако и има у следећим чланцима назора, с којима се не слажемо, ипак ји саопштавамо, не само по дужности, јер нисмо цензура мисли, него и због тога, што у њима говори један изврстан члан младога Србства, који пажњу нашу заслужује, а ми ћемо при крају примедбе наше додати, нарочито што се тиче кривог по нашем мњењу свађања рада и правца опозиције за време кнеза Михајла. У.³²⁸

ним зборовима? Уопште — оће ли имати какве олакшице? Дела, што су нам пред очима, показују јасно: не само никакве олакшице већ, напротив, веће терете. Већина народа у Мађарској незадовољна је том политиком. Да се они уздрже под уздом, нужна је сила. Зато треба војска (Бајст тражи 800.000); треба силна администрација (делегација одобрава 550.000 фор. на тајне издатке);³³⁴ а најглавније нетреба дозволити да се сувише слободно изјављују и претресају интереси народни и владина дела. (Мађарска влада осуђује Бесермењија, једног од најваљанијих чланова мађарске слободњачке партије.) Из тога се види, шта ће добити сами Мађари! Даваће више регрута, т. ј. остајаће мање руку за рад; плаћаће шпијоне, т. ј. остајаће мање сретстава за просвету и квариће се нравственост. А шта ће бити доцније? То је лако предвидети. Доцније ће и Немађари и Мађари бити још незадовољнији, што ће изазвати јача сретства за обуздавање, т. ј. више регрута, више порезе, несноснију администрацију и мање слободе и т. д. до катастрофе. А при свем том Деак, Етвеш, Андраши и сва кумпанија, истинити су Мађари и искрени патријоти. Па одкуда то долази да они, као патријоти мађарски, воде политику која је противна интересима мађарским? То је доста дугачка историја, но ми ћемо је испричати у неколико речи.

Није било давно, кад се човек у држави није рачунао ни за грош, већ је сва држава — краљ (*l'État c'est moi* Луја XIV)³³⁵ Народ се у то време сматрао, тако рећи, као сопственост владара, јер овај је владао „по милости божијој“. Све, што је увеличавало славу и могућство краља-државе, и код своје куће и на страни, то се рачунало за интерес државни, а за народ није нико ни водио бригу. Силна војска и силна администрација давала је краљу могућност да располаже народним сретствима, да издржава сјајни и раскошни двор, да бљешти на страни и да има уплива на светску политику. Ето одкуда је силна војска и силна администрација постала мерило „државине“ величине. Но да се издржава силна војска, треба имати много људи, који би давали живи и мртви материјал (рекруте и новац) за њено издржавање. Отуда је број „државиних“ подајника постао мерило за величину државе. Од тога доба у Европи се доста изменило. Народи почињу дасазнају, да њихови интереси и интереси државини нису вазда једни исти. То сазнање народа и у сљетству тога његово незадовољство беху опасни за владарско право „по божијој милости“ и за све више класе народа, чији интереси беху историјском судбом свезани за интересе владара. То би повод, те та господа изнесоше разне лажне проповеди: да сви људи у држави — т. ј. цео народ — морају имати осим својих приватних интереса и „више државне интересе“, да се лични интереси морају жртвовати за љубав општих и т. д. Кад се те фразе преведу на наш прости језик, излази н. пр. овако: ви народи аустријски, имате интерес да живите и радите мирно сваки код своје куће; да од онога, што зарадите, дајете ради заштите сваког појединог онолико колико је неопходно, а све остало да употребљавате на подмирење својих потреба: на своје образовање, путни саобраћај, уживање и т. д. Али Аус-

трија има да постизава „више државне интересе“ (разуме се проповеди не говоре какве, али ми ћемо да кажемо), да издржава сјајан двор; да је у сваку чорбу мирођија, т. ј. да се плете у сваки европски догађај, јер је така мода у Европи (и државе имају моду као и људи), да издржава велику војску; да плаћа чиновнике, који над народом надзиравају, да плаћа шпијоне и т. д., и т. д. Ето зато морају народи аустријски да жртвују своје личне интересе општим интересима и да плаћају крвљу и знојем државине ћефове. Ми смо у том примеру показали рутинерну политику у најгрубљој форми, где се она јавља као производ навике: живети на туђ рачун као производ непоштене себичности. Но има доста примера, где се рутинерна политика јавља чисто као производ неразумевања народних интереса. Таква је политика данашње већине на мађарском сабору. Деак је мађарски патриот. Он би хтео да мађарски народ буде слободан и напредан у свему, али у исто време држи се рутине да је за срећу народа нужна спољашња сјајност: хтео би некако, да је то све мађарска краљевина од Карпата до Јадранског мора, као што је било у негдашње „славно“ доба, хтео би, да Мађарска има силну војску, да се меша у европска дела. У Европи ти се народи сматрају за срећне који играју видну улогу, ма та улога и била чисто спољашња (као актера на сцени). Таки државници не увиђају, да се така спољашња сјајност може купити само умним и материјалним сиromaштвом свог народа.

Све, што смо досада говорили о рутинерној политици, имали смо цел да докажемо, да су се стари предрасудци и навика да се њима подржава толико укоренили у погледима европских државника, да и људи, који су заиста ради добру, свом народу често раде сасвим против његових интереса чисто из незнања — из рутине. Но говорећи о поштеној и непоштеној рутинерној политици, ми некако изабрасмо примере, који се нас непосредно тичу па се заговорисмо, те још досада не одределисмо: шта ми разумемо под „народним интересом“. Ми не умемо наћи боље определење томе појму, но што га је дао наш честити Влада Јовановић у свом „Србенди и Готовану“, а то је: „да буде свима и свакоме добро“.³³⁶ Неки наши књижевници шарлатани протумачише одма да то значи: ако сваки има довољно да једе и пије као и остала стока, онда ће свакоме бити добро.³³⁷ С таквим мудрацима није вредно ни разговарати. Ми споменусмо то тумачење само због његове необичне глупости, а сад да објаснимо шта значи горња реченица. Човек има потребу да једе и пије, да мисли и т. д. То су све потребе, које су свезане са његовом личном природом. Но, осим тога, човек живи у друштву и своје потребе он намираује само у друштву; из тога сљедује, да само при известном устројству друштвеном он може да намираује све своје потребе. Узмимо ради примера да нашем сељаку узму толико порезе, да њему не остане новаца ни да купи себи гуњче, ни да купи у кућу рибе и зејтина да прослави св. Николу и т. д. Онда абађија и бакалин неће имати коме да продаду свој еспап и они немају не само да плате порезу но, може бити, ни да једу. Отуд

одма сљедује да су и сељак и абађија и бакалин управо заинтересирани разрезивањем порезе. Из тих друштвених одношаја и рађа се цео низ потреба човека као грађанина у држави, члана у општини и породици. Кад сваки подмири све те потребе, онда ће и бити свакоме и свима добро. Из тога сљедује да цел народне политике мора бити управљена на то, да се државна зграда тако устроји, да по могућству сваки члан подмирује све своје потребе: да лични интереси буду саставни део државних интереса. Све, што води увеличавању народне слободе, увеличавању његове умне и материјалне снаге, доприноси томе, и то је — мерило за оцену врлине спољашње и унутрашње државне политике. Ми смо сматрали за нужно да то јасно и опредељено искажемо, како би се лакше увидело: шта *није* народна политика, а сад да пређемо на политику „велике Србије“, што је цел нашег чланка.

II.

ВЕЛИКО-СРПСКА ПОЛИТИКА И БИВША ОПОЗИЦИЈА

(Мото: *Што је право и богу је драго.*
Нар. посл.)

У 85. бр. „Заставе“ било је напечатано писмо, као одговор чешкој „Кореспонденцији“ и „Застави“,³³⁸ за које уредништво „Заставино“ рече, да је „достављено из добро извештених кругова“. У том писму говори се да намесници у Србији, „по програму кнеза Михаила, хоће велику и јаку Србију“. Даље „да Србија има своју народну, посве самосталну, политику“... и да „кнез Михаило није се дао од свог добро прорачујеног правца отргнути ни ратом црногорским, ни бомбардањем Београда,³³⁹ ни лањским бугарским четама; шта више, лане је строго поступио с неколицином угрејаних Бугара“. После се објашњава шта значи половина цели, т. ј. јака Србија: „Кнез Михаило хтео је, да Србија буде јака не само у војеном но и у политичком и моралном погледу, разумевајући добро, да само с народом, чврсто организираним и оданим влади, ова се сме упустити у предузимање виших ствари“. Кад се ово каже на просто, значи: кнез Михаило хтео је да има велику војску и сву управу земаљску у својој руци (централизовану администрацију), да би могао располагати свим народним сретствима, док он не нађе да је дошла згодна минута, а и до тог времена, да би се могао спремат за ту минуту. Друга половина, т. ј. „велика Србија“ не објашњава се — та то зна свако дете у Србији. То значи осветити Косово, — повратити дедовину цара Душана. Ми немамо још довољно фактова да судимо, да ли ће намесници усвојити у свему политику „велике и јаке Србије“, али сва дела пређашње владе говоре јасно, да је кнез Михаило имао ту цел и у похвалу његову може се рећи,

да је ишао к' њој крајње доследно и логично. „Застава“ напечатана овај чланак и ништа не примети на основна начела политике нове српске владе. С' тога имамо право да мислимо да се она слаже с' њом у начелима. Но чудимо се посље тога „Застави“ што она у истом броју напечатана чланак, такође без примјетбе, у коме се пребацује српској влади, што се она држи у пријатељству с' аустријском и угарском владом.³⁴⁰ Досљедност — то је врлина сваке политике. А пријатељство с' аустријском и угарском владом, док се не испуни известна част програма „велике Србије“, регентству је неопходно нужно. Ко то не разуме тај не треба да говори о политици. Тако је исто логична посљедица те политике — што се Србија није умешала у рат црногорско-турски; што је отрпела бомбардање Београда; што се није умешала 1866. год. у бугарски устанак. Онај, ко признаје основно начело „јаку и велику Србију“, тај нема никако права да напада на оно што истиче из тог начела. Сваки, који је разумео добро програму покојнога кнеза и зна данашње стање Србије, знаће да Србија још до сада није спремна да је изврши. Ако се може чему замерити пређашњој српској влади, то се може само основном начелу.

Сваки, који чита политичне новине, зна шта значи „право народности“. С тога ћемо само у кратко да кажемо његово значење. То значи, да људи, што говоре једним језиком, имају једне навике и обичаје и т. д., једном речи — имају опште потребе; имају право да уједине своје материјалне и умне силе ради достижења заједничких цели, т. ј. имају право да образују једно политичко цело — једну државу. Но нису сви народи били тако срећни по свом историјском животу, да се налазе у једној држави. Неки су отишли у наслетство или у мираз разних личности (као што су н. пр. наши краљеви добијали у мираз земље од Грка и Маџара) и постали су *династичка сопственост*; а други су силом или другим сретством покорени другим јачим народом и постали су *историјска сопственост* (као наш народ под Турцима). Тако су се образовала назови-права: „историјско право“ и „династичко право“, која су сродна међу собом и стоје сасвим насупрот „праву народности“, које лежи на основу: „да буде свима и свакоме добро“. Кад се јавила тежња народа, да се уједине по народностима морали су се јавити разни правци, којима се хтело доћи до тих цели. Људи, слободни од свију предрасудака, нису се ни нашто оснивали, до само на народне интересе и народну вољу. По томе, они нису обраћали пажњу ни на каква династичка и историјска права. Други, напротив, или — што су имали интереса, или — што се нису могли да отресе од предрасудака и рутине, радили су да остваре народне интересе а у исто време — да не увреде историчка и династичка права. Оснивајући се на тим разним начелима, и државници, који су радили и раде на уједињавању народа, деле се на два главна логора: једни — који воде политику ослобођавајућу и уједињавајућу, а други, који воде политику освајајућу. Разуме се да у пракци не може бити таког јасног раздела на те две гомиле. Често те две политике иду до-

некле заједно, но свакојако је разлика међу њима врло велика и примећује се на први поглед. Најбоље се виде та обадва правца при уједињавању Италије. Тамо су били људи два главна правца: легитимисте, којима је глава бијо Кавур, и народњаци (или као што их легитимисте називљу: револуционари), којима су поглавите вође били: Мацини и Гарибалди. Кавур беше пијемонтски министар, дакле — човек који се, по својима убеђењима и по својме положају, морао чувати да нестане у ред људи који не признају ни историчка ни династичка права, у исто време — као добар Пијемонтезац — он је желио да се увелича број подајника његовог краља а то се могло задобити само ако се заузме „туђе“ земљиште. У тој цели он је морао потегнути „стару кебу“ европске дипломатије: „европску равнотежу“ и „заокругљавање граница“. У интересу европске равнотеже Аустрија треба да изгуби свој уплив у Италији, т. ј. треба да јој се одузме Ломбардија; а у интересу заокругљења граница Пијемонта, треба овоме да се присаједини Ломбардија. То су били легитимни разлози, с' којима су Наполеон и Кавур изишли пред Европу да оправдају војну с' Аустријом.³⁴¹ Народњаци нису имали нужде да се позивљу на европску равнотежу ни на заокругљавање граница. Њихова је основа била: право народности, а њихова цел — јединство Италије. Док се војна водила у Ломбардији, они подигоше буну у Тоскани, Парми, Пијаченци и Модени; истераше све мале херцоге и херцогине и прогласише *јединство* Италије под круном Виктора Емануила. Видело се, да ни Наполеон ни Кавур нису рачунали на таки обрт догађаја. Кавур, као добар подајник свог краља, желио је да се и те земље присаједине Пијемонту, али његовом савезнику то није ишло никако у рачун. Да је Кавур могао да се ослони на начела народњака, он неби имао нужде да се осврће на Наполеона. Револуционарна Италија била би силнија од легитимне Француске тако исто као што је негда револуционарна Француска била јача но сва легитимна Европа. Али за легитимца Кавура било је опасно да се здружи с' револуционарима (и, међу нама буди речено, његовом страху било је доста основа), с' тога је морао да се служи другим сретствима. Како је Кавур давао оставку, да „дирне“ Наполеона, како се опет вратио у министарство, како су се напоследку сагласили да се покупе гласови од целог народа, како је Италија платила Ницом и Савојом за освајачку политику свог министра³⁴² — то су све познати догађаји. „Ко с' великом господом тикве сеје о главу му се лупају“, вели српска пословица. Та се пословица примењује свуда где је слабији принуђен да се дружи са силнијим. Освајачка политика кавуровске Италије морала је да се ослања на силног савезника који је после кројио капу како је знао. После присаједињења херцогства Тоскане, Парме и др. Наполеон је тражио да му се уступи и остров Сардинија (Ница и Савоја биле су плата само за Ломбардију). Све копрцање Кавурово не би спасло Италију да не изгуби Сардинију, да ту није био умешан интерес енглески. Заузимањем Сардиније Француска би се јако осилила на мору, а то Енглеској није ишло у рачун и она протестова одма, чим

се почело поговарати о уступци Сардиније. Наполеон је морао уступити. — Међутим народњаци продужише народно дело — уједињење Италије, досљедно својим начелима. Они подигоше буну у краљевству „неапољском“ и истераше „законитог“ краља. Присаједињење Неапоља к' уједињеној Италији било је учињено са свим без учешћа талијанске владе. Она се је умешала, пошто је ствар била већ свршена. Од тог доба народњаци и легитимци раздвајају се сасвим. Разуме се да је већина вазда на страни рутине, дакле — на страни легитимаца, који и осташе на влади и од тог доба. Влада италијанска остаде верна начелима кавурове политике, да се чува револуционарне ослобађајуће политике. Резултати легитимне политике ово су: Аспромонте и Ментана; тражење савезника на страни, понижење пред Француском, француски гарнизон у Риму, пораз код Кустоце и Лисе;³⁴³ постојане разбојничке чете у јужној Италији (које се организују у Риму); сложна и сплетена администрација, велика војска, банкротска финансија и несносне порезе. Да не помисли ко да ми држимо да политика легитимаца води увек тако рђавим резултатима, као што се види у Италији. Уједињење Германије иде такође легитимним путем. Разлика која се примећава у резултатима зависи од разлике унутрашње силе Прусије и Пијемонта и од разлике њиховог спољашњег положаја; ни једну ни другу разлику нетреба никада губити из вида.

Ми смо се задржали дуго на овом примеру из талијанске историје, што смо хтели да тачно одредимо разлику међу политиком народњака и легитимаца. У исто време било нам је нужно да одредимо знаке, по којима се може познати сваки од та два политичка правца кад се појављује одељен од другог. У политици народњака цел су једино народни интереси, а династије су само сретство за цел; у легитимаца су интереси и народни и династички и послеђњи преоблађују; народњацима је главно сретство народни устанак; легитимци избегавају народни устанак у колико год могу, с' тога, где могу, старају се да помогну пријатељством стране државе. Из ове разлике у унутрашњој управи, народњацима је нужно да је што већма раширена самостална радња сваког појединог члана државе — нужна им је слобода и самоуправа (децентрализација). Легитимцима је нужно, да се, по могућности, радње свију појединих потчињавају врховној вољи — власти; нужна је неслобода и диктатура (или у мањем степену, — централизација). Ко је добро разумео наше политичко гледиште, лако ће разумети и велико-српску политику бивше српске владе.

Кнез Михаило, и као Србин и као глава своје династије, морао је тежити да увелича земљиште Србије. С' друге стране, и по свом положају и по својим убеђењима, био је легитимиста и морао је и формално и у самој ствари уважавати историјска и династичка права других држава и владара. Тиме се само може објаснити тежња кнеза Михаила да задобије неограничену власт у Србији, која је изазвала силну борбу опозиције.³⁴⁴ Само што

опозиција није никад изрекла прави узрок тој тежњи. Она је говорила да кнеза Михајила варају они што га окружују, да они имају у виду своје личне цели и т. д. Детињасто је мислити, да кнез Михајило није разумевао систему, коју је сам устројио. Разуме се да је било појединих злоупотребења, која припадају појединим лицима, али то се дешава и у државама, где су извршитељи много развитији но што су код нас. Кнез Михајило имао је да се бори са силом Турске царевине и са суревновањем Црне Горе и Бугарске. Особито је за кнеза Михајила било опасно суревновање Црне-Горе, јер је династија Петровића била, особито од времена кнеза Данила, јако популарна код свију Срба у Турској. С' тога је он морао да ступа корак по корак и гледао је да увреба згодну прилику — не да подигне револуцију у Турској, као што је то хтела опозиција, већ да увећа своје силе по могућству без боја. (Као што је задобио градове и као што се поговарало да је тражио Босну и Херцеговину на вазалним правима). С' тога је морао да се држи у пријатељству с' Аустријом, која му је помагала у питању о градовима (разуме се из својих рачуна: да удаљи по могућности решење источног питања). Тиме се објашњава што је кнез Михајило отрпео бомбардање Београда и што није помогао Црногорцима. Војена снага Србије није још била тако велика, да би могла парализирати популарност Црне-Горе, која је стечена вековима. Но особито се све сумње уклањају измирењем Србије с' Црном Гором, 1866. год. (разуме се код онога, коме је позната форма тог измирења) и меном у спољној српској политици, која се почиње мало после тог времена.

Ми смо описали беспристрастно велико-српску политику покојнога кнеза и, искрено да кажемо, ми не можемо никако да нађемо разлога за нападања опозиције на поједине појаве те политике. Тако н. пр. покојноме кнезу нужна је била диктатура просто за то да би могао располагати свим народним сретствима за остварење „велике Србије“. Опозиција је викала да кнез угњетава народ, као да би кнез смео у исто време устројавати народну војску и давати народу оружје у руке кад би он ишао на угњетавање народа. Разуме се, кад је опозиција почела своју безразложну борбу, онда је и влада морала предузети строге мере да стане томе на пут. Опозиција није никад спорила против тога, да изабрани владар кнежевине Србије буде и владар будуће српске државе и, шта више, сматрала је (као што се исказала приликом убијства кнеза Михајила) да су Обреновићи једина династија, под којом српски народ може доћи до свог јединства. После тога признања опозицији није ништа остајало но — или да ћути или да ради као што су радили народњаци у Италији... Али, где је код нас италијанско образовање? италијанско богатство? Напоследку, где је код нас Гарибалди? Да богме, да свега тога код нас нема. Али при свем том бесмислено је било нагонити кнеза Михајила на војну кад он за њу, као легитимиста, није био готов, а још бесмисленије захтевати од њега да буде револуционар.

III.

МАЊИНА И ВЕЋИНА

(Како сејеш онако ћеш и жњети:

Нар. посл.)

Огромна већина наших либералаца узноси до небеса нашу народну свест и његову политичну зрелост и они су готови да потегну целу гомилу општих истина и разних анекдота из народних песама и пословица да докажу та његова својства. (То је по свој прилици и био узрок, што су либералци израдили закон, по коме је свој образованој класи нашег народа одузето право да долази на скупштину.)³⁴⁵ Ми не само да не делимо то мишљење наших либералаца, но држимо сасвим напротив, да је наш народ јако несвестан и политички незрео. „Високоучени аристократ“ — ускликнуће неки наш либералац, кад прочита горње врсте; „издаица“ — рећи ће неки патријот, без четврте даске у глави; а понеки надри-политик, београдски чаршилија, окресаће просто по матери па ће бацити новине и неће их ни дочитати. Где се народна свест ни литературом ни друштвеним животом не само не негује већ се још распростиру лажни појмови у основним политичким питањима, ту не може бити ни свести ни политичне зрелости. Шта знамо да радимо, кад не може да нам изађе из главе та проста истина, да не може никако родити пшеница на том месту, где се сеје и негује коров. Да наведем један пример (ја волим да говорим у примерима) у коме се показује докле се простире политичка мудрост једног представника масе народа. 1865. год. слушао сам у једној од наших окружних вароши³⁴⁶ разговор међу двојицом блиски сродника, једним депутатом, што се спремаше да полази на велику-госпођинску скупштину и другим једним образованим човеком. Депутат беше поштен и разборит човек, свршио 6 р. гимназије и путовао је доста по свету (био је богат свињарски трговац). Онај други беше чиновник у оставци и без пензије т.ј. без коре леба. „Предложи, богати, одговорност министара, кад будеш у скупштини“ рече чиновник депутату. „А коме ће да одговарају“? — запита депутат. „У скупштини су сви сељаци као и ја (он је имао обичај да се називље сељаком), па нам министар може давати рачун какав оће — нико му неувати рачуна“. „А зар неби могли доћи на скупштину људи који умеду уватити рачуна“? — рећи ће чиновник. „А ко ће доћи“? — одговори депутат, „ваљда чиновник? Чиновник зависи са свим од министра и оће л' неће л' мора говорити у атар министру“. Ту се разговор прекиде и доцније дознадох да тај депутат није ни спомињао на скупштини министарску одговорност. Дотле се простире свест човека за кога се неможе рећи да има много равних у скупштини. Разум проста човека неможе да обувати цео државни склоп и да увиди да се реформа у поједином делу неможе остварити без реформе у свим деловима. Зато треба имати далеко шири поглед, који се добија образовањем или у школи или у

друштву у коме је грађански живот развит као н. пр. у Швајцарској и Сев. Америци. Образовани човек дошао би до сасвим других резултата. Он би нашао да треба сасвим изменити положај чиновника, како би они могли бити независни преставници својих грађанских интереса. —

Огромна већина људи скоро у сваком народу живи с истим појмовима, што их је наследила од очева и дедова и с' врло малом изменом предаје исте појмове свом потомству. У Француској после крваве револуције Наполеон се позва на општи народни глас, да му се да неограничена власт и огромна већина даде му је.³⁴⁷ Не гледајући на толику интелигенцију у Француској, на толики број књига и новина што проповедаше мисли сасвим противне Наполеоновој диктатури — овај одржа мегдан. Па нека се запита искрено бивша опозиција, да се је кнез Михаило позвао на опште гласање народа, да му даду неограничену власт колико би било који неби казали: „па какав ми је тај глава у кући, кад нема власти да заповеда своим млађима“? Већина народа сазнаје своје потребе, осећа што га тишти, али само мањина уме да нађе начин како да се помогне. Ево село што га топи Морава. Сељаци ће вам казати у које доба долази вода и докле долази и приближно колико штете почини, али неће умети да каже како да се заштити од поплаве. Зато је нуждан нарочити вештак. Нека нико немисли да ми оћемо тиме да кажемо народ је несвестан, зато га треба у свему „руководити“. И ми смо убеђени да што људи потпуније суделују у „ковању своје среће“ да је тим вероватније да ће она бити ваљаније сакована. Али у исто време оћемо да кажемо и ово: наш народ тек што је изишао испод најгрубљег насиља, што га је давала душманска рука, он није ни једну минуту живео слободним грађанским животом да би могао на практици изучити како да осигура свој сопствени интерес; већина народа мора да ради за „насушни“ леб, па с' тога не може ни да мисли о томе што га се не тиче управо коже. Зато је дужност мањине, која је срећом или случајем изишла на видело, не да говори народу да зна оно што незна — да му ласка и успављује га; — већ да му говори истину и то што оштрије и јасније и да се стара свим сретствима да ту истину чује што већа част народа. То је једини пут да и већина сазна оно што и мањина. Те су нас мисли побудиле да напишемо овај чланак о политици „велике Србије“. Говорили смо доста ствари, које се могу некемо псказати као споредне и сувишне, али оне су нам биле нужне да изречемо праведан суд над том политиком — суд који је већ изрекла историја.

Политика „јаке и велике Србије“, као што је разумевала пређашња влада, противна је интересима српског народа у темељу. Пре свега српски је народ у кнежевини материјално врло сиромашан. Да се Србија спреми као што је то било начело бившој влади, српски народ подносио је страшне жртве — давао је последњу крваво стечену пару. Сваки који зна како се у Србији тешко наплаћују порези и прирезе, знаће како је тешко падала народу та политика. Да неговорим о томе да свака централиза-

ција власти (која је доследно следовала из политике „велике Србије“) с' њеним нераздвајним другима цензуром и неодговорношћу, окивају умни развитак народни. И при свим тим жртвама Србија још ни до данас није спремна да испуни програму покојнога кнеза, ма да он као патриот и богат човек није жалио ни своје сопствено имање ни војену спрему. Но претпоставимо срећан случај да се велико-српска политика увенча успехом и да Србија задобије Босну, Ерцеговину, Црну гору и Стару Србију. Мало би се нашло Срба који то неби сматрали за највећу срећу нашег народа. Ми неделимо то мишљење. Ми смо казали раније, да само рутинери сматрају за интерес народни: велико земљиште, велики број поданика, сјајан двор и т. д. Ми смо казали да је народни интерес: „да буде свима и свакоме добро“ и да је само она политика корисна по народ која му уједињава све умне и материјалне силе и даје му могућности да их употреби на заједничку целу. Политика „велике Србије“ уједињава по форми умне и материјалне силе српског народа, а у ствари све би те силе биле спречене и оковане. Народ би изишао из борбе за „велику Србију“ сиромашнији и разоренији но што је сада, а остао би опет окружен истим непријатељима којима је и сада окружен и још одозго добио би за непријатеље и своју браћу Бугаре. „Велика Србија“ морала би куповати пријатељство у непријатеља понижавањем и жртвовањем интереса свог народа; морала би све више и више трошити на војену силу; све више заводити централизацију са свим добрима што их она доноси, све више да оптерећава народ са разним дацијама (по свој прилици било би и државног дуга) и раније или доцније таква политика морала би се завршити каквом спољашњом или унутрашњом катастрофом. Српски народ ван кнежевине добио би врло мало, а народу у кнежевини у „великој Србији“ било би много горе но што му је сада у малој Србији.

Политика која се ограничава на „велику и јаку“ Србију побуђује подозрење код наших природних савезника на Балканском полуострву, Бугара, и тера их у непријатељски логор. А док они буду у непријатељском логору дотле ни ми неможемо бити слободни. Из тога следеће очевидно да српска народна политика мора бити управљена на опште ослобођење Балканског полуострва. „Велика Србија“ и тесна је и рђава зграда па с' тога и није кадра да обезбеди српске народне интересе, као год што „велика Бугарска“ неби осигурала интересе бугарског народа. Само српско-бугарски савез (разуме се устројен на слободној вољи оба народа) може да осигура будућност оба народа и целог југо-словенства. Бивша опозиција није никад изрекла одсудно мишљење о том предмету. У „Србији“ је био један чланак у коме се је говорило о нашим одношајима према Бугарима.³⁴⁸ У томе се чланку само напомену да има међу интелигенцијом неколико људи, који састављају партију федералиста, али њихов је број незнатан а српски народ зна само за своје патње. То је заиста тако. И српски ће народ још дуго патити, ако његова интелигенција неумедне да му покаже лек што лечи из корена. У истом

се чланку говорило о равноправности српског и бугарског народа, непаamtимо само да ли писац говораше од свог имена или у име српског народа. Српски народ већином не мисли ни о свом праву ни о равноправности с' другим народима, а од мишљења опозиције Бугарима је мала вајда. Па и та мала вајда потирала се тиме, што је опозиција признавала и потпомагала политику велике Србије. Опозиција је само улепшавала ту политику која је Бугаре сматрала као сретство за целу шупљом (ако не двосмисленом) фразом: „и ви гледајте па се користите нашом силом као што ћемо ми вашом“. Бугари сматрају да је опасно „сејати тикве с' великом господом“ (ми смо односно Бугара велика господа), с' тога они од 1862 год. пребациваше Србији тежњу за завојевањем; с' тога се јави познати адрес султану³⁴⁹ у коме се тражи аутономија Бугара, а зато се обећава заштита целокупности турске царевине и на послетку с' тога изиђе жестока полемика против српске владе прошлог лета због бугарских чета у Србији.

Бивша опозиција за сво време владе покојнога кнеза играла је жалосну улогу (чему је велики узрок био њен чиновнички карактер). Она није имала храбрости да удари на основна начела покојнога кнеза и да искаже јасно други пут, који води к' народној цели, већ је нападала поједине појаве и личности. Народ је није могао разумети, с' тога она није ни нашла ослона у народу и њена борба остала је без успеха. Но и политичка система кнеза Михаила није стекла љубави у народу. Народ је љубио пок. кнеза лично, што је имао у њега некаку тајанствену веру (као што често бива код масе народа) да ће он повратити „Душанову царевину“, а није разумевао да сва унутрашња управа истиче из његових политичких начела. Сва злоупотребења, која су неопходно свезана са системом управе, народ је приписивао појединим личностима. Одма после смрти кнежеве и у сред опште жалости народ је изјавио да је сасвим незадовољан његовом системом. Ми само тако можемо да објаснимо онолику мржњу народа на главне помоћнике покојнога кнеза. Догађаји су изrekli и овом приликом као и вазда свој суд над политиком која ставља династичке интересе више народних: Та се политика мора преживети и њен је пад у толико грознији у колико је она била савршеније примењена.

Нама остаје да кажемо још неколико речи ради омладине, којој смо наменули наш чланак:

Свака народна целу може се достићи само општом народном радњом. Али да народ прегне општим силама да ради за једну општу целу треба да је свестан т.ј. да сазнаје ту општу целу, да сазнаје путове који воде к' тој цели и — што је најважније — да је тврдо убеђен да лично добро сваког члана народа зависи од тога у колико је та општа целу достигнута. Брат Ј. Павловић изрече у „Застави“ у чланку: „Наше политичко владање“ да је наш народ политично несвестан и да сама образована мањина није јасно

определила мету којој тежи. Велика му фала на томе. Он први изрече како је недоследно владање наших народних претставника на мађарском сабору, што потржу за своје оружје мртву артију — негдашња права и привилегије. Но нас је још више удивило кад читасмо, како Мађари на основу „личне слободе“ газе „право народности“, а наши се претставници и публицисте довијају да одбране право народности, а опет да непогазе личну слободу. Као да међу тим појмовима може бити противности. Право народности истиче из личне слободе и кад би 2 трећине Немађара, што живе у Угарској били свесни, онда би они на основу личне слободе имали право да дођу на дијету и да већином гласова поцепају све отрцане артије на којима су написана мађарска права (исто тако као што сада ради већина мађарска са српским привилегијама) и ако та већина нађе да је у интересу њиховог развитка нужно да се поделе по народностима — они би се (на основу личне слободе) поделили а Мађари би морали лепо „да пасују“. Није крива лична слобода — већ народна несвест.

Така је иста недоследност у радњи наших либералаца у „Србији“. Од како се изабра нова влада либералци као да су поставили себи за дужност само да сваком приликом хвале искреност и добре намере намесништва. Нико се несумња да ће намесници вршити савесно своје дужности, али смо у исто време убеђени да намесници неће вршити туђ посао (а било би глупо захтевати од њи), па с' тога и публицисти нетреба да заборављају на свој посао — обавешћавање народа и да врше туђ (они ће знати чији). Ево н. пр. позвана је комисија³⁵⁰ има месец дана да изради пројекте за основне земаљске законе, а наши се либералци још до сада несетише да запитају: оће ли скупштина претресати само те пројекте или ће имати право да сама и бира комисије и саставља друге пројекте. А либералци знаду врло добро, да то зависи сасвим од воље намесништва. Народу је мало вајда што ће његови либерални публицисти моћи лепо да говоре: о личној слободи, о праву грађанина и т. д. ако народ невиди никаквог плода од свију ти лепи ствари. Кад Наполеон узурпира 2 дек. власт и распусти либералну Скупштину што само лепо говораше, а мало рађаше за народ, скупштина прогласи Наполеона ван заштите закона и позва народ, да оружјем изврши скупштинско решење. „За што да се бијем“? — рече један сиром радник једном народном претставнику, „ваљда зато да ви добијете по 25 франака на дан“. Овако би могли да кажу многи народи своим либералцима.

Наша мањина решавајући поједина практична питања и опредељавајући програму свог рада, газила је свој основни принцип: да су интереси живих људи неизмерно више сваких историчких права и привилегија и више сваких династичких и личних рачуна и интереса. Тиме она не само да није ништа стварног добила за свој народ, већ му је често и шкодила, што га је стављала у непријатељски положај према народима који су нам и по крви и по језику и по историјској судби братски и по томе чији су интереси с' нашим истоветни. Сва је наша радња налик на радњу разбијене војске. Победа над таквом војском нестоји непријатеља

никаквог труда — она је већ разбијена. Да неговоримо о солидарности у радњи између народњака српских, хрватских и бугарских. Каква је солидарност међу народњацима у Србији и Аустрији? Ево скоро 6 месеци како је г. Аст³⁵¹ у Новом Саду, и либералци у Србији нерекосе ни једну братску реч а камо ли што год више. Докле год тако устраје ми ћемо једнако остати при „сентименталном“ уздихању за слободом и напретком свог народа. Изговор на „политички такт“ не вреди ништа. Либералци треба да знаду да докле год народ не узме сам иницијативу за своје ослобођење, дотле ће он остати туђе робље само у различној форми. А народ неће дотле узети иницијативу, докле год nebude свестан: шта треба да ради и како треба да ради. Нама је нужно јединство у мишљењу и организација у борби. С' тога прво што мислимо да имамо право да захтевамо од вођа народњака и њихових органа „Заставе“ и „Србије“ (који су у исто време и органи омладине) то је: да истражу опредељено своја начела и да јасно нацртају програму рада, да се та начела остваре. Онда тек може бити солидарности међу њима и омладином, која је поставила себи за циљ да ради „на духовном јединству српског народа“.

У Петрограду на Андријев дан 1868. г.

С. Марковић
члан ујед. омладине*

Застава, бр. 100 и 101 од 15. и 19. XII 1868.

* Примедбе ће следовати. Ур.

КОРРЕСПОНДЕНЦИЈА ИЗЪ БЪЛГРАДА³⁵²
(КОПИЈА ЧЛАНКА, НЕДЪЛЯ, 1868, БР. 52, СТР. 1832—1835)

<p>Ц Ъ Н А газетъ „НЕДЪЛЯ“ и „ХУДОЖЕСТВЕННАГО ЛИСТКА“ на 1869 годъ. Годово..... 42 р. Полугодово..... 21 р. 50 к. Съ пересылкою и доставкою. Съ накатанциею на нѣлку картнами «Художественнаго Листка».</p>	НЕДЪЛЯ.	<p>Ц Ъ Н А газетъ „НЕДЪЛЯ“ и „ХУДОЖЕСТВЕННАГО ЛИСТКА“ на 1869 годъ. Годово..... 42 р. Полугодово..... 21 р. 50 к. Съ пересылкою и доставкою. Подписка принимается въ конторѣ редакціи газетъ „Недѣля“ въ С.-П. у Петербургскаго вѣста, д. № 5—12, въ № 21.</p>
---	---------	--

ГАЗЕТА ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ЛИТЕРАТУРНАЯ.

№ 52. ВЫХОДИТЬ ЕЖЕНЕДЕЛЬНО ПО ВОСКРЕСЕНЬЯМЪ. 1868.

СОДЕРЖАНИЕ: Отъ редакціи.—О томъ, какъ образованное русское общество старается образовати и просвѣтитъ простой русский народъ. (Окончаніе).— Политика — Униженный и оскорбленный. (Окончаніе).— Очерки изъ-исторіи работнаго сословія во Франціи. Д. Чижакова. (Продолж.).— Корреспонденція изъ Благрада.— Невскія змѣтки. Теліно Человѣкъ—Художественный Листокъ.— Понравя — Община.

Нѣкоторые подписчики стали высылать подписный деньги не въ томъ количествѣ, какъ объявлено на 1869 годъ. Предупреждаемъ, что только высылка **ПОЛНОЙ** годовой или полугодовой платы, объявленной выше, даетъ право на получение газеты. Контора редакціи, по извѣжаніи переписки, проситъ обратить на это вниманіе.

Этимъ номеромъ заканчивается изданіе «НЕДЪЛЯ» за 1868 годъ. Желающие получить эту газету и на 1869 годъ безостановочно, благоволятъ поспѣшить своими требованіями по адресу вышеозначенному. № 1 за 1869 г. выйдетъ 22 го декабря 1868 г.

ОТЪ РЕДАКЦІИ.

Газета «Недѣля» и «Художественный Листокъ» на слѣдующій 1869 г. будутъ выходить по той же программѣ и въ томъ же объемѣ, какъ и въ настоящемъ году.

Слѣдующіе изъ гг. сотрудниковъ истекающаго года объявили намъ свое постоянное содѣйствіе и въ будущемъ, 1869 году:

Н. Благовѣщенскій, П. Вейнбергъ, О. Воловолазскій, Д. Гирсъ, Н. Демертъ, Н. Курочкинъ, В. Курочкинъ, Н. Кушиковъ, А. Левитовъ, Д. Минаевъ, П. Миртовъ, А. Михайловъ (Шеллеръ), Ф. Песедовъ, А. Плещевъ, А. Пятковский, Ф. Рысегинъ, Н. Соколовскій, А. Скабичевскій, П. Слепановъ, Г. Успенскій и Г. Шинкинъ.

ПРОГРАММА.

- 1) Политическій отдѣлъ. Обзоръ всѣхъ текущихъ событій заграницей общественной и политической жизни.
- 2) Внутреннее обозрѣніе. Отчетъ о событіяхъ русской жизни. Судебная хроника.
- 3) Научный отдѣлъ. Статьи и замѣтки по всѣмъ отраслямъ науки и по преимуществу по вопросамъ естествознанія, политической экономіи, народнаго образованія и исторіи.
- 4) Беллетристика. Романы, повѣсти, путешествія и т. д.
- 5) Критика и библиографія. Разборъ журналовъ и болѣе или менѣе замѣчательныхъ книгъ, какъ русскихъ, такъ и иностранныхъ.
- 6) Фелетонъ и смѣхъ.

Въ «ХУДОЖЕСТВЕННОМЪ ЛИСТКѢ», кромѣ копіи съ лучшихъ произведеній европейскихъ художниковъ, будутъ помещены рисунки К. Трутовскаго, сцены и типы изъ Губернскихъ округовъ Царства Польскаго, и портреты современныхъ лицъ.

ДОПИС ИЗ БЕОГРАДА

20 новембра

Бечки конгрес признао је Србију као вазалну кнежевину са самосталном унутрашњом управом; у спољним односима она је остала обична турска провинција.³⁵³ Па и у самој унутрашњој управи Турци нису допустили да буду сасвим истиснути пошто се српска законодавна власт, наиме Савет, налазила под јаким утицајем падишаха услед прописа према коме саветници које је потврђивао султан, нису могли без султана бити удаљени из Савета.³⁵⁴ Та околност, која је била на снази до пре врло кратког времена, управо до 1858 године,³⁵⁵ имала је пресудан утицај на читаву нову српску историју. Она је створила у Србији познату партију туркомана, која је доскора била најјача, чак бих рекао, владајућа партија у Србији. Снага те партије била је условљена двема најважнијим околностима, наиме пореклом и богатством, делимично пак, поред осталог, и заслугама бар извесних њених чланова. Ево у чему је ствар. У време потпуне турске владавине у Србији Турци су ретко имали посла са народом непосредно; напротив, увек их видимо са посредницима Србима, обично људима богатим, храбрим, који су у исто време били јаки захваљујући нераскидљивој вези између чланова великих породица којима су припадали. Ти посредници су се звали *кнезови*, који су у многом погледу били као неки турски чиновници. Али кад је избио устанак³⁵⁶ ти кнезови су стали на чело побуњеног народа, услед чега су њихови ранији односи према народу остали непромењени. Они су ипак остали *старешине*. Они и њихови најближи потомци су и образовали ону туркоманску партију коју сам малочас поменуо и која игра у новој српској историји главну улогу. Она је упропастила Карађорђево дело и натерала га да оде у Аустрију; она га је и убила; она је свргла са кнежевског престола Милоша Обреновића 1839; она је свргла затим и његовог сина Михаила 1842; она је на тај престо довела Александра Карађорђевића; она га је и свргла и поново позвала Милоша Обреновића 1858. Та партија је чак и сад доста јака, али не више као самостална снага, већ као снага слугинска, најамна.

Чим су се ослободили од Турака Срби су одмах уредили живот по својој памети и почели нови и, у поређењу са оним пређашњим, рајски живот. У том погледу су економске и социјалне прилике које су створили најзанимљивије. О њима ја и хоћу да говорим.

Простор ослобођене од Турака српске земље није износио више од 1.000 квадратних миља. Као и сва данашња Турска, он је био слабо насељен. Тачне цифре о томе, наравно, не постоје, али постоје подаци на основу којих се може са извесном сигурношћу рећи да је у данашњој Србији одмах по ослобођењу било приближно око 700.000 становника чистих Срба.³⁵⁷ Само у једном округу, званом Крајински, становништво се састоји од Срба, Бугара и Влаха. Према томе, између тих 700.000 становника и разделила се сва ослобођена земља. Уствари, нарочитог дељења земље ту и није било, него просто напросто оно што се раније обрађивало као спахиско, као турско, то се сад стало обрађивати као своје сопствено. Веће породице (задруге) заузеле су и користиле веће, а мање — мање површине. Оскудице у земљи није било. Напротив, пусто земљишта је било тако много и оно је било тако јевтино да су се за неколико рубаља могле купити десетине хектара. Само није имао ко да купује. Многи досељеници из Босне, Херцеговине и Старе Србије добијали су земљу бадава онолико колико су могли да обраде. Тај процес непрекидне поделе земље створио је веома важну за нас и уопште занимљиву економску чињеницу — готово једнаку расподелу земље међу становницима који су на њој живели.³⁵⁸ Само су кнезови у прво време претстављали у том погледу крупне сопственике. Али општа бујица захватила је на крају и њих. Томе су помогле две околности: прво, што су кнезови отишли у државну службу и оставили своје земље рођацима, којих је обично било много; друго, што су вреднији досељеници, па и староседеоци, мало помало истискивали „господу“ која нису била велики љубитељи обрађивања земље. Сви они који су путовали по Србији приметили су да тако равномерне расподеле земљишне својине нема нигде као у тој малој земљи. Али они не тумаче подједнако ту чињеницу. Једни говоре да при таквом стању ствари не могу да постоје људи толико богати да би били самостални, а услед тога не само да се успорава развитак земље, него се чак квари и оно што постоји, што се већ и десило; нарочито, додају ти исти, страда притом развитак политичке свести у народу. Други, напротив, одушевљавају се нашом економском правдом и мисле да су незгоде које потичу из поменуте чињенице само привремене и чим нове друштвене идеје продру у ту (нашу) земљу, чим народ схвати идеју заједничког рада (асоцијацију), друштвени развитак ће поћи брзим корацима и притом у најбољем правцу. Што се мене тиче, ја се држим овог последњег мишљења. Ево, уосталом, савремене социјалне чињенице која је сад у највећем напону развитка и која ме истовремено учвршћује у поменутом схватању: мислим на такозване мобе, тј. радове који се обављају на мале празнике прилично великим мноштвом људи — код једног домаћина данас, код другог други пут, итд. а уједно

с тим и на судбину задруге, тј. неподељеног живљења великих породица. Све се то сад, као патријархални остаци, руши и стварају се идеје, личности и „позајмице“ тј. обавезна узајамна помоћ међу независним јединицама. Треба ли говорити како ће се брзо развијати те, саме по себи и по сили општих закона људског развитка створене идеје кад их још осветле зраци науке!

Па ипак, та околност да су одмах по ослобођењу Срби постали власници земље имала је јак утицај на њихову потоњу историју. Власници земље увек су више склони конзерватизму, другим речима више су везани за опипљиве него за тзв. више, духовне интересе. А српски конзерватизам појачава још и та околност што је то народ који је тек изашао из најгрубљег ропства, па услед тога најжешћа тиранија владе ипак претставља благостање према ономе што је било пре педесет година. И стварно, у свим српским покретима за последње време прост српски народ готово се увек држао по страни или је, у крајњем случају, веома нерадо узимао неко учешће. Њему као да је било довољно што се сви покрети врше у његово име и што сви њихови резултати морају добити његову санкцију. А тамо где је народ, изгледа, узимао најживље учешће, као што је то било, на пример, 1842 кад је Вучић побунио неколико округа против кнеза Михаила и прогнао га, или 1858 кад су Милошеве присталице почеле да агитују против Александра Карађорђевића и свргле га помоћу Народне скупштине и Београђана, он је, у суштини, ишао као војска за извесним људима који се, са своје стране, уопште нису борили ради народних интереса. У основи свих српских буна, почевши од завере против Карађорђа 1812 и завршавајући скупштином из 1858, леже само интриге турског карактера, освета због неког чиновничког понижења или услед немилости. Туркомани — ја тако називам људе турског кова и које је мало или нимало дотакао европеизам — хтели су да владају, боље речено да деспотују по сваку цену, и кад сви нису могли да деспотују појављивали су се незадовољници који су измишљали сва могућа средства да би се осветили због унижења и да би приграбили власт у своје руке.

Међутим, ја не могу да потпуно осудим ту партију стога што је она ипак користила земљи, освешћавала народ и тако му није допуштала да се безусловно преда на милост и немилост једном било каквом лицу и оној укоченој машинерији која им служи под именом *бирократије*. Дозволите да се мало задржим и на овом, веома важном, фактору у животу српског народа.

Метерних и Бах,³⁵⁹ бивши аустриски министри, довољно су познати у Русији. Њихов систем управљања државом ушао је у пословицу. Међутим, као што је познато, он се састоји у управљању земљом помоћу јаке бирократије. Данас се сама Аустрија лечи од рана које јој је та страшна машинерија нанела. Ми пак Срби примили смо је у потпуности од Аустрије и сад се готово не можемо макнути од ње. Притом, ми је нисмо преузели као доктрину, већ су директно аустриски бирократи — Срби дошли нама и заузели код нас своја бирократска места. Државна служба, док стоји на тим принципима и у тим односима према занимањима друге

врсте, на којима стоји и у цивилизованијим земљама него што је Србија, увек ће бити привлачна, утолико више у Србији, земљи у којој је друштвени развитак још тако нејак и где су услови за самосталан живот још тако слабо развијени. Ето зашто и те знатне интелектуалне снаге, које би вероватно у другим земљама постале самосталне, овде морају ићи у бирократе и ту се тако рећи сахранити. Отуда наша друштвена пустош и веома, веома спор развитак. Нема личности и њене афирмације као такве, а све живи и креће се по неком утврђеном реду, по туђој вољи, мада, ако гледамо на резултате, ту скоро нема ни живота ни кретања. Бирократија је још јака код нас и данас, али постоји нада да ће отсад њена привлачност изгубити своју снагу и да ће, временом, она бити уништена у самој, тако рећи, својој суштини. Ту наду пружа позната Српска омладина или школовано и оно које се школује младо поколење заједно са либералном идејом и либералном партијом која се код нас развија и чији је утицај из дана у дан све осетнији. Управо о тој снази ја ћу још говорити у овом чланку, рачунајући да ћу с њом, тј. с том снагом завршити преглед главнијих момената српског живота и српске нове историје.

Стварно, младо српско поколење могло би се сматрати као део српске либералне партије кад не би постојала формална организација и нарочити статут који ослобађају младо поколење од сваке страначке припадности и стављају га у потпуно засебан, самосталан положај. Ствар заслужује да се о њој каже неколико речи.

Први су почели да уносе просвету у Србију аустријски Срби. То је био, већином, свакојаки шљам који више од најелементарнијих појмова ништа није знао. Но Срби онога времена нису могли бирати и они су примали сваког ко је само знао читати, писати и понешто рачунати. Таквим учењацима биле су преплављене српске школе. Додуше, у тим школама се понешто и научило, али од оног што ваш песник назива „људском мишљу“ у њих „није запало ниједно племенито зрно“ њено. Наше школе отада па досада остале су прилично сирове и нимало не уносе у младе душе она схватања која је створила наука под утицајем идеје хуманизма. Отуда су се тако тешко примала код нас та схватања чак и онда кад су се десетине Срба, послатих у иностранство, по свршетку универзитетских студија враћали натраг да просвећују непросвећене.

Најзад, мисао о истинској, људској просвети родила се у младом српском поколењу и оно се за њу ухватило с младалачком љубављу и готовошћу. Доиста, оно је ставило себи за циљ опште, свестрано народно просвећивање и већ према ономе што је досад урадило, а исто тако и по смеру и духу образовања уопште наше, а особито иностране младежи, може се видети да је на развитак појма о човечности обрађана велика пажња.

Наше младо поколење је значајна појава у сваком погледу. Пре свега, њега није задовољила проста укупност мисли и праваца људи новог кова, него је образовало формално удружење

које сваке године одржава своју скупштину у неком од српских градова; оно има свој статут потврђен од надлежне власти; његови чланови дужни су да уплаћују извесну суму у заједничку друштвену касу, итд., итд.; једном речју, то је широка корпорација која обухвата све српске земље. Данас то удружење има до 500 чланова, ако не и више. Оно издаје сваке године свој обимни (величине нашег академског) календар и по један зборник чланака из разних грана наука, који се растурају, наравно, боље од свих других издања.

Удружење младог српског поколења стоји у најтешњој вези са српском либералном партијом, како оном која дела у Аустрији, тако и оном која дела у Кнежевини. Са једном од тих партија, наиме са овдашњом,³⁶⁰ ја ћу вас упознати у овом допису. Као партија она је први пут иступила 1858 при свргавању с кнежевског престола Александра Карађорђевића и састојала се од Срба који су свршили високе школе у иностранству. Она је била толико јака да је у Народној скупштини спровела ванредно либерални закон о самој Скупштини. А кад је затим тај закон укинут,³⁶¹ та је партија прешла у опозицију према влади ухвативши се за законске одлуке Скупштине из 1858 као што су се некада Енглези ухватили за *Magna carta*. Посљедња деценија претстављала је најжешћу борбу те партије са владом на чијем је челу стајао најпре Гарашанин, а затим Н. Христић. Редови опозиције, захваљујући самовољи, нарочито Христићеве владе, постепено су се све више попуњавали и ко зна чиме би се ствар свршила да није било тајне завере која је окончана страшном катастрофом, тј. убиством кнеза Михаила. Шта је даље било — о томе у другом допису.³⁶²

[ПРЕДАВАЊЕ О САСТАВУ ВАЗДУХА]

У Петрограду у музеју земљоделском 8 Фебруара ов. год. читана је јавно прва лекција по хемији — о саставу ваздуха. Свако је могао слушати кад плати за улазак четири гроша. Број слушалаца који су жељни знања, превазишао је свако очекивање. Слушалаца је било преко шест стотина међу којима сијасет женскиња. Трећина је готово морала да стоји, не беше довољно места за седење. Док се још није почела лекција, у задњим редовима чуо се жагор и изјаве незадовољства зато што се бојаше да неће моћи добро да чују, но на скоро завлада тишина. За време лекције показивани су и неки опити као н. пр. како у ваздуху има водене паре, угљеника, кисеоника и гуњника. Оволики број слушалаца јасно доказује да људи нису од раскида да свакада чују и знају оно, од чега им је свакојак вајда, — само кад још за то имају прилике. Код оволиког броја људи било би смешно доказовање да их је већина дошла зато, да тек прекрате време, премда их је можда и таквих било, ал то је незнатна мањина.

[ПИСМО ЦАРИЦЕ КАТАРИНЕ II СИНУ ПАВЛУ]

У књизи „Рад духовне академије кијевске“ има ово писмо царице Катарине II своме сину великоме кнезу, а потоњем цару Павлу: „Разговарала сам се са ученим људима и од њих сам чула, да је свима странцима било забрањено долазити у стари Јегипат у време најлепшега цветања његова, и да се с тога звао 'мудри' Јегипат. Следуј томе примеру и као добар отац чувај породицу твоју од свега, што јој може наудити. Пази, да непређе у Русију без твога знања ни једна књига, ни једне новине, и ни једна слика. Народ не сме никад друкчије мислити, него што мисли владалац његов. Добро пази и на длаку одмери светлост, коју ћеш пустити у народ! И подај му само толико, како неће бити ни теби ни њему од штете јер рано образовање узнемирује народ и владоца. Зар није један данашњи философ из Женева, који је остао неосетљив према мојим добротинствима, зар није доказао у једној ваљаној књизи, како је напредовање шкољиво народима? И Жан Жак има потпуно право! Потоњи догађаји јасно нам доказаше истинитост те науке: није могуће с оним народом владати по својој вољи који о свему сам мисли и расуђује. Да нису моји поданици задахнути празноверским поштовањем св. Николе, да нису слепо одани личности мојој, неби никад помрачили полумесец и неби ми никад предали у руке републику Пољску. С тога ти препоручујем да свуда на границама заведеш строгу цензуру која ће пазити на књиге, које се увозе из иностранства. Ја би ти знала казати поименце многу књигу, која је извесној сили већу штету нанела него изгубљени бој или предео. Ја познајем научењаке, ја сам их прикупљала око себе, да их боље познам. Пази добро да не подигну државу у држави. Несретни Лудвиг XVI можда би још и данас владао, да није послушао новинаре и научењаке у питању јаднога финансијског стања у Француској. Јавно мишљење мора бити потчињено вери, јер вера и мисао човекова несме се делити, а мисао треба увек да је под цензуром и поповштином. Има неких ствари, за које народ несме никад ни чути. Трпи у држави само једне или двоје новина, и недај маха јавној радозналости. Недај народу времена ни да мисли много, јер он није за то рођен. Нипта није теже него владати оним народом, који свему тражи рачуна. Народ има само

радити на ћутати. Перо је списатељско шкодљивије од самога рата. Зато терај сваког списатеља у Сибир, који се пача у државне послове". — Ово је писмо јако узбунило Петроград. Неки би ради били доказати да је неистинито писмо, но други доказују противно, јер је, веле Катарина заиста самовољно владала последње време.

III ПИСМА

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — МАЂЕХИ МАРИЈИ³⁶³

У Београду 6/12/62

Поштована мајко!³⁶⁴

Похитао сам да ти пишем и да ти се извиним, што се с' тобом при полазку опростијо нисам па знам, шта си о мени мислила. Пошто си ти отишла к' тој жени, није прошло ни 3 са'ата а ја дођо у кавану вашу заједно с' П[а]јом Костиним (који је хтео, да се с' тобом види) а ти ниси била још дошла; после неког времена дође и теча Светозар, ја га запита за тебе где си ти, он ми одговори: „зар није она ту?“ После тога он оде незнам куда, а ја остадо да чекам надајући се да ти мораш кроз кавану проћи кад дођеш од те жене. Кад око 4 са'ата наједанпут видо кроз презор да ваша кола одоше а ја се с' вама и невидох. Мени је врло жао што се тако догодило и зачудо ми је како вам теча Светозар није казао да вас ја чекам у кавани или што мене није зовнуо, кад сте дошли. Но кад се већ тако догодило шта ћу му.

Првим писмом даћу вам рачун о свему што сам куповао. Данас је св. Никола па немам времена да вам више пишем.

Примите сви најљубазнији поздрав.

Ваш руку вам љубећи син
СМарковић.

[НА ПОЛЕЋИНИ.]

Од Светозара Марковића ученика Г-ђи Марији, удови Р. Марковића, у Јагодину

Марија, маћеха Светозара Марковића, са дететом
Светозареве сестре Христине

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И ДРУГОВИ — ВЛАДИМИРУ ЈОВАНОВИЋУ

Београд, 10. X 1865. године

Владимиру Јовановићу.³⁶⁵

Да вам се одавде из Србије Србину у даљини јавимо, и да вам уједно изјавимо нашу топлу захвалност што као Србин све што не беше добро и истинито износите на видело Српству и страном свету, и што сад опет као Србин заступате српске интересе, те не дате да нас држе за варваре, да нам кажу, да нисмо дорасли за слободу. Ви то чините у име целог народа нашег, и ми као синови народа дужни смо да вам благодаримо. Ваше жеље да радите за општост, то су и наше жеље, ми се потпуно слажемо. Ви се позивате на „Омладину“, и ми смемо рећи да се не варате. Семе које сте као професор и иначе посејали, није пало на камен, већ на плодовиту земљу... Глас и слободна реч, коју ви пуштате у име правих Срба, преко свих спречавања „готованских“,³⁶⁶ није глас у пустињи. Ово неколико речи са срцем примите, као што их и ми од срца Србину шаљемо.

Ваши пријатељи:

Паја К. Михаиловић
Атанасије Весовић
Љубомир Марковић
Светозар Марковић, техничар
Васа Пајкић
Коста Ј. Рашић.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — БРАТУ ЈЕВРЕМУ

Петроград 8/10/66.

Браца Јевреме!

Не јавих ти се подуже, но сам си узрок што ми ништа ненаписа, јеси ли примио које моје писмо или не. Ја сам ти писао до сада 3 писма: једно из Варшаве и два из Петрограда а ово је сада четврто. Овде сам се сместио са свим, дозвољено нам је да слушамо трећи курс а на овршетку године да држимо испите из сва три курса. Има још тројица, који слушају тако исто као и ми, па смо наумни да предамо прозбу, да држимо испите из првог и другог курса после три месеца а на концу године да нам остане само трећи курс. Јуче добисмо писмо од министра одредио нам је по 15 рубаља месечно помоћи и тако сада имамо по 43 руб. месечно наравно у артијама што чини 20/100 мање од вредности у сребру но овдашњи живот ђака такав је, да нам је то довољно. Но несрећа је што истрошисмо новце а за шубе имамо да плаћамо још 53 руб. а платили смо 50 а од министра нема ништа за зимње аљине вели оно, што нам је дао кад смо [пошли] и за зимње аљине те тако ћемо лепо да цвокоћемо зубима док несачувамо паре да исплатимо шубе. Добро би било ако можеш икако да ми пошљеш од куће 10—15 дуката, јер би тако могао одма доћи до зимњих аљина а новци што их примамо и тако ми за сада требају, да купим циркле а после по мало да купујем записке за први и други курс, што ми треба за полагање испита. (Овде се записке називљу лекције што професор говори, ђаци све побеље, неколико њих саставе и уреде, после професор прегледа и онда се литографирају или професор сам литографира и напред сваку лекцију издаје ђацима. Литографиран табак кошта 3—3½ копјејке). Овде је већ 2^г овог м. пао снег но још за сада није стегао мраз али се очекује сваки час, зато су ми нужне зимње аљине што пре да ме мраз овако незастане. Слудова у Београду, што неузех чизме, овде је страшна лапавица јер је варош подводна и на мору па је влага опаснија за здравље но и сам мраз. Министар нам је послао новце за Септембар (пише нам у писму, но новци се примају на пошти 11 дана после писма) те чим

Светозар Марковић у време студија у Петрограду

примим те паре морам да купим чизме с кондурама, као што се овде носи и то кошта 10—12 руб. у банкама, после ми треба још једна руска шубара од беле јагњеће коже и тако док добијем још и шубу бићу прави баћушка од главе до пете. Баш ћу вам послати фотографију, да видите тамо како се треба наоружати против руске зиме.

Руски разумемо сада добро, но јошт неможемо, да говоримо добро. Предавање је што неможе бити боље, а особито грдна библиотека а немамо више но 3—4 часа на дан, па се завуци у библиотеку, читај — шта оћеш. Само да даде Господ здравља а остало биће све као што треба.

Писао сам Паји Михаиловићу да те извести о³⁶⁷ Српском Народном Комитету у Ерцеговини и о садањем покушају, да се све српске патриоте уједине у српски народни комитет у следству чега је пошао Дучић брат архимандрита Дучића, да додирне Пешту, да прође кроз Срем, да додирне Београд, да прође Славонију и Далмацију, да позове, у име слободе угњетене раје босанске и Ерцеговачке, све патриоте српске на рад а особито у Кнежевини Србији, кад немогу, на своју срамоту, да натерају владу на рад да бар сами раде. Ено у малој Грчкој патриоте грчке своим радом натераше владу, да и она ради, ако неће да остане у теркије, ено исти пример у Италији па зар Срби баш немају људих, који могу сами да раде без „упутства“ и „покровитељства“ правитељственог. Шта би на пр. било у Ерцеговини³⁶⁸ у половини 61 год. па све до почетка 62^{ге}, да је у Ерцеговину отишло 40 официра из Србије, (док се још није скрхала онолика турска сила као доцније што беше), као што у Кандију из Грчке одоше.³⁶⁹ Знаш и сам наше мане и наше јаде и другчије но Медаковић зато што ћу ти више писат, тек да знаш.

Поздрави мајку и кажи јој да ми је сада овде добро и што је најбоље здрав сам, поздрави такође Милку, Кицу, Зета и малог Драгољуба.³⁷⁰ Еда Бог да се видели догодине на Косову.

Светозар.

За новце што ти споменух: Бог па ти! Нисам сада трошација као што сам био. У каву никако неидемо ни један но истрошисмо се обоица, што незнадосмо Петроград. Ако добијеш моје путне белешке, што сам их послао Љуби Марковићу видећеш, како су нас глобили. Ако незнаш Русе — гори су од чивута у пазару — плаћаћеш 4 пута више но што кошта и за земичку од 1 1/2 коп. мораш да „тргујеш“ као што они кажу. Синоћ се баш смејасмо Груићу платијо муштиклу 2 1/2 руб. а други куповали исте од истог трговца по 75 коп. Таке су уље а међутим свака два три

Јеврем Марковић (1829—1878)

месеца зове попа да му држи службу у дућану за бољи пазар и кад једног дана украде 100—200 руб. онда однесе у цркву свећу од 10—20 коп. и тим је добијо опроштај грехова. Имам много да ти пишем о њима, но ево нема више где да стане.

Св.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — БРАТУ ЈЕВРЕМУ

У Петрограду 16/2/68.

Браца Јевреме!

Добих јуче твоје писмо. Баш ме је обрадовало, јер мишљах већ да си ме заборавио, особито што Ђурић писа још пре 1 1/2 месеца да ћеш ми одма писати.

Што ми јављаш за Србију — знам како је. Паја ми је догредио, (па сам га у последњем писму може бити и ражљутито нечим) јављајући ми шта се тамо ради, а из Заставе видим да је потпуно онако као што се могло изчекивати од онога, који је као протеран казао.³⁷¹ *tempus et teum jus* т.ј. да има право да влада над Србијом. Него сад морам да ти кажем нешто, а ваљда те неће ражљутити (тим пре што је главна мисао твоја). Ја сам казао Паји у последњем писму да није вајде само сазнавати несрећно стање наше него да треба и радити да га нестане. Ти сам говораше прошлог лета, да код нас није утврђена и освећена деспотија иљаду-годишњим суштатовањем, да код нас нема силне аристократије по рођењу и богатству, да код нас нема духовенства против народних интереса; — па потоме и да нема услова, да се одржи суштатвујући поредак. Значи, да се може радити да тог поретка небуде. Само треба знати како? Ту се ја опет повраћам на твоје мисли, што си ми их летос говорио.³⁷² И ја мислим као и ти да се треба оставити „либералног говорења“ — пресипања из пустог у празно, — као што сам казао за нашу омладину у своме допису у „Србији“,³⁷³ а треба обратити сва наша сретства на ослобођење од Турака и политичко уједињење, а кад то буде онда ћемо имати снагу да изборимо унутарњу слободу. Ствар је у томе како да се дође до политичког уједињења или боље до борбе с Турцима. Наше шепртље незнаду сами шта да раде, а ми, т.ј. људи који би радили, немамо сретства за рад. Шта остаје дакле? Ништа друго, већ да људи, који оће да раде увуку нашу владу, да им она даде сретстава. Ја сам то јавио Паји у последњем писму и наш предлог (из „општине“) састоји се у том: да се у Србији образује дружина од наших младих официра и других честитих људи (разуме се не јавно) па да се — ни више

ни мање — К. М. поднесе предлог, како би он дошао до круне српског краља, а да ништа нерескира т.ј. да он наоружа чете својевољачке па да их под управом своих официра пошаље у Босну, Ерцеговину и у Балкан, као и Грчка у Кандију па да их тајно помаже, а јавно да се одкаже од сваке солидарности, као што раде Грци и као што су радили Талијанци. Уз то — разуме се — да и Црна-гора зарати. Разуме се да би у том случају Турска сама загрозила војном и Србија морала би или ступити у рат и наша је цел̄ достигнута, — или у самој ствари Србија би се одрекла од чета оставших Срба и тада би они били лепо осуђени на смрт. Е ал тада би ми имали људи и оружја па би се имали с' чиме запитати: „Ко је вама руво покројио? Ко ли вам је поково оружје?“ ...

Тај је наш предлог послан омладини (тајно — разуме се у Нови Сад), а извод је саопштен Паји, да он извести све наше једномисленике у Београду. У исто време „Општина“ је позвала сву омладину да се обучава оружју. Ово је нужно баш и у том случају, кад би влада српска заратила, јер кад би се ослободили неби нас могли Г. београдска запитати: а где беху они букачи, револуционери? Читаћеш тај позив омладини у Србији.³⁷⁴

Ево шта треба по нашем мишљењу да раде сви поштени људи у Србији — и то тим пре, што се то може врло лако извршити.

Сео сам сад, да пишем: „Како су нас васпитавали“. Заиста браца Јевреме ништа грднијег нема од наше систем[е] васпитавања. Престави себи да ћак излазећи из гимназије неизноси никакве мисли до то: како он може да иде у исту кавану у коју иду његови бивши професори. С' таким мислима ћак је далеко од сваког правца — од сазнања, шта му треба за живота и по томе за шта треба да се спрема. У великој школи спремају се само за чиновнике и разуме се да та знања која се тамо ћушкају ћацима у главу — не само да му недају појма о правој науци о отоме: шта треба он да ради кад ступи у живот; па по томе: шта треба да зна, већ га позитивно угљупљавају. Одтуда је проистицало то да су се сви ћаци делили на две главне категорије. Они који су били глупљи од природе они су бубали све што су им професори говорили нетражећи ништа да разумеду, и тако су излазили (огромна већина) наши чиновници, које сад немош да познаш, да су штогод учили. Мања част из њих, који су умели, још да се улизују око професора, отишли су преко и то су наши цивилизатори, који су нам донели моде и регуле, звучне, празне фразе³⁷⁵ и имена разних „авторитета“, а ниједне живе сувремене мисли.

Други који су били способнији, нису могли да се задовоље оном пустом формом, што им се предавала под именом науке, али они нису имали ничега за шта да се увате. Наша књижевност сама немађаше никаква правца, а наши „ваљани“ људи, мало обраћаше пажњу на васпитање будућег нараштаја, па да га скупљаху око себе, да му даду правца. Отуда друга половина места школе пређе у кавану. Ја сам бијо у тој половини, па знам какав је ужасан уплив имала та среда на људе, који би у другим приликама били заиста од вајде и себи и другима. Неки погибоше

разорени здравствено; други просто од јектике, а они који се слепом срећом или силно одареном природом спасоше од пропасти ти беху неспособни за рад. Заиста у кавани где су проводили већину времена, ненаучише се ничему, чиме би могли да заслуже себи леба, а поставши чиновници могли су само да „либерално“ „мисле“ или да „говоре“ и то у четири ока, али ништа да раде, јер би тада остали без службе, па би морали да помру од глади. Ни у кога небеше бар толико карактера, ако неможе радити као „изображен радник“, да ради земљу, да ступи у трговину или да изући ма какав занат. (У Русији н. пр. људи из „младог поколења“, скупљају се у дружине па ишту и добијају од владе земљу, да је обрађују; оснивају типографије па сами у њима окрећу точкове и слажу слова и т. д. откривају књијарске трговине, устројавају радијонице за разне занате као: за разне алате грубе и fine, за шивење аљина и обуће и т. д. већ немогу сви бити литератори, инжинири, технолози и др., а бити поштени чиновником у Русији је немогуће).

Ето то су узроци што су ме побудили да пишем о нашем васпитавању. Ја ћу просто испричати „исповест“ једног човека, који је сам „заслужно“ носио име каванског клуподера, и који у мало што није пропао у диму кавана београдских. Биће готово до конца овог месеца а печатаћу по свој прилици у подлистку „Заставе“ или у „Матици“.³⁷⁶

Фала ти што ме саветујеш, да радим и за друге и за себе. И то си врло паметно рекао, да тек онај може радити за народ, коме не крче црева. Ја сам ове године нарочито на то обратио пажњу и то ме је побудило, да напишем ово о нашем васпитавању. Него за мене се небој. Ја се осећам сад страшно јак, — јер се осећам кадрим да зарадим сам за се парче хлеба, а мени много и нетреба.

Поздрави мајку и остале код куће кад им узпишеш. Ако видиш Пају, кажи му да се не срди. Бијо сам љут кад сам му писао писмо, па је изишло и преко моје воље опором. Поздрави све честите људе. Кажи им да Србија неће пропасти докле Срби живе, а да ће се она високо — високо уздигнути чим они то озбиљно и мушки узхтеду.

З'Богом твој Светозар.

У твојем писму нема ништа фамилијарног, зато ево снаји оделено, чисто фамилијарно.³⁷⁷

КОПИЈА СВЕТОЗАРЕВОГ ПИСМА ЈЕВРЕМУ ОД 16. 2. 1868 (ПРВА И ЗАДЊА СТРАНА)

У Петриграду 16/2/68.

Браник Јевреме!

Добри јуре твоје писмо. Баш ме је обрадовао, јер
 мислих да сам већ да сам већ заборавао, осећајући се толико
 дуго још пре 14 месеца да сам имао једна писма, на
 што ми јавиш да Србија — тада тако је. Тајна
 ми је догодила, па сам га у последњем писму мога
 бити и разлучио неким јављеним ми шта се тамо
 ради, а из Заставе видим да је још увек онако
 као што се могло изгледавати од онога, тајна је ^{као} још
 јеран казао: *temps est tenuis justij* да има право
 да влада над Србијом. Кето сад мораш да ти кажем
 нешто, а ваља те неке разлучити (чим се што је тада
 мислио твоја). То сам казао тајна у последњем писму.
 Да није вајде само казнавати некако ставе казнавати
 да брза и радити да га нестане. Ми сам говорио ово,
 што нешто, да под нас није утврђена и осећајући се
 црква и праву одишким суштаствима, да под нас
 нема силе аристократије војвођачке и још тако, да под
 нас нема духовенства против народних и жрелица, — не по-
 ложе и да нема црква, да се одржи суштаствима
 отрета. Знаш, да се мога радили да још поредак није
 само треба знати како? Шта се ја овет обравао то твоје
 мисли, што си ми их ласко говорио. Не је мислила као и
 да се треба оставити „либералној говорској“ пресметка из
 оубогу пражки, нешто само казао за кажу и младећу у.

али да „либерално“ „мисли“ или да „говори“ и то у једном
 она, али ким да гаде, јер се каже остали десет година,
 да си морали да осећате од града. Ни у тога недела сам
 још ко парататора, што нешто радили „либерално“
 радити, да гаде осећати, да се још у једном или да
 мисли ма какав какав. (У једном и још још „либерално“
 постојећа, отуђају се у једном и још још од града
 осећати, да је осећати, али бају се осећати да сам у
 ким на једном отуђају се слашностима и то отуђају ким
 отуђају отуђају, у једном још радили за једном
 још тако: да још апаке отуђају и отуђају, да мисли апаке
 да и отуђају и то. Већ нешто сам још какав какав, што
 Није ни, какав какав и још, али какав какав у једном
 није је нешто).

Тако се у једном није ме осећати да осећати какав
 осећати. Да се још осећати „либерално“ једном осећати,
 који је сам „либерално“ још ми какав какав какав,
 и још у једном није какав у једном какав какав.
 Већ тако до још овог месеца а осећати се осећати
 још у једном „либерално“ или у „либерално“.

Знаш да није осећати, да још и да још и
 да осећати. Шта си још осећати рекао, да још какав какав
 да какав какав какав. Да сам осећати какав какав
 што да се осећати какав и то је осећати, да какав какав
 о још осећати. Кето за мене се какав. Да се осећати
 сад осећати још, јер се осећати какав да, какав какав
 сам да се осећати какав, а какав какав и какав.

Подрава какав какав под какав какав какав.
 што осећати какав, какав ми да се какав. Како сам какав какав
 сам ми какав какав, да је какав и какав какав какав.
 Подрава што какав какав какав. Какав ми да Србија какав какав
 што какав какав какав, а да се какав какав какав какав
 какав какав какав какав какав какав.

Својим још Светозар.

У једном писму нема какав какав какав, што какав какав какав какав какав какав.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ВЛАДИМИРУ ЈОВАНОВИЋУ

Петер. 12/6/68.

Поштовани Г. Владо!

Овај чланчић³⁷⁸ печатајте у Застави, како се може скорије. Други екземпляр шиљем у „Србију“. Ја сам полазим сутра у вече и желим да се састанем с'вама на обали дунавској. Бићу тамо 18^е или 19^е (незнам како иду лађе). Нужно је да ми дате препис тог уговора,³⁷⁹ па ћу ја гледати у Београду да га неко из депутата прочита у скупштини. Треба ударити решително: Народна скупштина или војени министар. То треба да буде прво питање у скупштини. Ако у томе питању пропаднемо или (што је врло могуће) ако се само питање загуши одма у почетку: онда је народна ствар опет проиграна. С'Богом! Желим да се видимо.

СРМарк.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — АНТОНИЈУ ХАЏИЋУ

Брат Тоно!

Кад сам био летос у Србији почео сам да пишем чланак за „Србију“ о нашој књижевности под насловом „Лепа књижевност и народни живот“. Политичке наше околности беху некако грозничаве, те тако мој чланак остаде у почетку. Овде немам материјала да га напишем према опширној програми, коју сам себи задао (као што показује наслов), а жао ме беше да не искажем неке свој[е] мисли о нашој књижевности, које ме одавна тиште. С' тога сам променио наслов и завршио сам чланак према мисли, коју сам поставио у новом наслову³⁸⁰ и ево га шаљем „Матици“, а молим вас, да га што скорије печатате. Ако вам се толико не би допао да га неби могли печатати у „Матици“ онда ја вас молим учините љубав те га пошљите Г. Каљевићу.³⁸¹ Напоследку извините што вам га шаљем овако изждрцаног — баш немам кад да га преписујем на чисто.

Ја вам говорих, да ћу послати за „Омладински календар“ какав чланак из моје струке. Ја сам мислио да пишем о „грађевинским материјалима“ о најнужним постројкама за пољску привреду. Зато би требало да сам добро познат с' материјалима што се код нас налазе и са стањем наше пољске привреде, а ја то нисам. С' тога, то што би ја могао написати могло би имати специјалне вредности (за инжињера), али слабо за публику, којој је намењен омладински календар. Зато сам се оставио те мисли,³⁸² а место тога писаћу, чим ми посао дозволи, о цели и досадашњој радњи уједињене омладине.

„Застава“ једаред јави да ће се Влада и Каравелов пустити на слободу, па шта би?³⁸³

Поздравље Г. Г. Милетићу, Т. Недељковићу, Костићу, Миши Димитријевићу, кнезу Шандору и другој Србадији

[2]4/9/68.

С поштовањем Св. Марковић

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ЉУБОМИРУ
БЕЛИМАРКОВИЋУ

Петроград 31/10/68

Љубо!

Твоје писмо добио сам пре 5 дана, али бех науман да мењам квартир, па чеках да ти јавим нови адрес. Мишљах да си гдегод пропао, кад за толико време од тебе недобих ни реч. Красном Паји писао сам одавна и питао га јеси ли добио моје писмо од брата, а он ми у своме одговору и неспомену о томе ништа те тако незнадох ни да ли знаш да сам ти писао. Паја ми је јавио и за ваше изборе и за Матићево министарство³⁸⁴ у опште. Ја се од Матића другом чему нисам ни надао. Пасивно поштење у државнику — а готово и свугде у јавном животу — равно је непоштењу. Ено Панта остави за ректора Стојана ма да зна да је гад; а несмеде да постави Алимпија за професора. Је ли такав човек поштен или непоштен? У осталом Љубо није вајде јадати се. Приликом убиства Мише³⁸⁵ видело се шта можемо, да исчекујемо од наше либералне странке. Они су се толико наплакали над његовом политичком мудрошћу, енергијом и патријотизмом, да су не само оправдали пред народом његову глупу и непоштену политику, него су је поставили као узор државничке мудрости и патријотизма и тиме су дали непобедљиво оружје у руке Блазнавца и Ристића, тих најврснијих слугу Михаилових. И да видиш како се они безобразно служе с' тим своим оружјем. Незнам да л' си читао у 85 бр. „Заставе“ писмо из Београда, као одговор ческој „Кореспонденцији“ и „Застави“. По садржају и форми види се да је то писмо писао или који од намесника или други ко, по њиховој наруџбини. „Кореспонденција“ је објавила у једном свом чланку неке сумње на данашње намесништво и пребацила му страшљивост у бугарским догађајима, а Застава је томе посветила један уводни чланак. У овом се одговору каже управо да намесништво иде савршено трагом кнеза Михаила, који је водио самосталну „српску“ (?) политику и с' које га нису могли скренути: „ни бомбардирање Београда, ни црногорско-турски рат, ни чете у Бугарској“ и намесништво гордо пита: „а сме ли се Кнезу Михаилу пребацити страшљивост“ — а Застава, опозиција и

омладина не сме на то да одговори ни речице. Ја сам намеран по поводу тог писма да ударим на опозицију, само ако узхтедну печатати моје писмо. Јер они имају обичај да по својој високој мудрости оцене шта је зрело, па што није они ад акта. Тако чим сам дошао у Петроград послао сам „Матици“ један чланак о нашој књижевности (оно што сам започео још у Београду) и молио ако ненађу за добро да га печатају, да га пошљу „Србији“, па до сада ништа неуредише. Свакојако време је да се види начисто какви смо. Ја сам с' тога решио да неостанем дуже у Петрограду од ове године — но о томе други пут.

Кад бесмо у Београду ми разговарасмо да се у Београду устроји дружина у којој би учествовали сви грађани без разлике. Да л' си ти још с' киме говорио о томе. Нарочито је си ли говорио с' Жујовићем? Ја сам писао Паји да говори с' Жујовићем но сад добисмо извешће, да је сиром[а] Жујовић на самрти. Ионако нас мало има па још ако и овај радник погине онда баш незнаш с' киме ћеш да радиш. Као што знаш и сам да од наши стари и либералаца и конзерватоваца нема ништа, а оно бар да се гледа свим сретствима да се омладини да реалан правац. Најглавнија потреба да се добију сретства да се омладина упозна са сувременом науком са реалним погледима и на друштвене одношаје и на књижевност и на политику, једном речи на све гране народног живота. Ја имам у пројекту једно сретство а то је ово. Код нас суштествују две учене дружине, које имају новаца. То су „Учено друштво“ и „Матица“. До сада обе те дружине имале су органе, који су излазили једаред у години и у којима се (с' малим изузетком) није ништа печатало, што је млађе од XIV века. Треба доказати да тај начин радње неваља. Место тога да се оба органа печатају у месечним књигама и зато да сваки журнал има уредника, кога би бирала дружина и плаћала га. Разуме се да би зато требало изменити у неколико само устројство дружина. У таким журналима печатали би се чланци из свију струка науке, месечни политички прегледи и научна критика на појаве: друштвене и литературне и на државне законе и установе. Журнали с' таким опширним и одабраним програмом имали [би] без сумње и велики број читалаца и давали би доста чистог прихода (бар као сада „Србија“); према томе приходу одредила би се плата од сваког печатаног табака, који се прими, као што је у свим европским журналима. Још би боље било, (ако се само може), кад би те дружине, као што имају народних новаца, установиле фонд из кога би се плаћали журнални чланци, ма расходи с' почетка и превазилазили приходе; но свакојако новци на тај начин потрошени били би много кориснији но што су н. пр. награде на „житије Доментијана“, „опис манастира по Србији“, расправа „о репрезентативној системи“ или „о трагичном моменту“ и подобне ствари. Ово је моја главна мисао. Ја ћу је саопштити Васиљевићу па нека он настане свим силама и у Београду и у Н. Саду да се то изврши.

Паја ми јави још пре месец дана да од мог повишења нема ништа, а данас добих од министра писмо у коме ми јавља да ми

пиље новаца колико и пре а за моју прозбу³⁸⁶ ништа и неспомиње па неznam да л' си је и предао? Новс је овде то, што је Б.[очкаров] арестован већ 14 дана у „трећем одјеленију“.³⁸⁷ Окривљују га за сношај с' емигрантима, но има наде да ће се ослободити. Даље: овде је М. Ђурић дошао да наручи 60.000 шињела за нашу народну војску.

Пиши ми скорије и пиљи неплаћена писма, јер је мени врло незгодно да плаћам моја писма, јер ми је пошта далеко а да купујем марке из дућана, губим на сваки 5 к. једну.

Светозар.

Мал не заборави мој адрес: На Екатерино-гофском, близъ Садовой: Д. Јаковлева кв. Н. 5. Још нешто. Имаш ли ти још каквих сретстава осим ти 250 т. од владе? Ако си сад при новцу претплати ми од нове године какав немачки књижевно-научни лист, а ја ћу за тебе претплатити најбољи лист руске омладине „Недељу“. — Поздравља те Дреч.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ЉУБОМИРУ БЕЛИМАРКОВИЋУ

30/11/68.

Љубо!

Твоје писмо добих давно па до сада све нестигох да ти одговорим. Одма како ти написах оно писмо бех науман да пишем у „Заставу“ о „великој Србији“ и о данашњем владању наше опозиције. После се предомислих и написах чланак за „Петербургскія вѣдомосты“, то је једини из поштених руских листова што долазе у Србију („Отеч.[ественнiя] записки“ и „Недѣля“ доносе само општи политички преглед а подобне чланке не печатају), али и те једне новине нађоше за „неудобно“ да изричу пресудно мњење о српским стварима. У друге новине нехтедох га ни носити и он оде у акта. После тога седе опет да пишем за „Заставу“, изиђе доста повелики чланак³⁸⁸ и баш данас га доврших — ето то ти је узрок што ти до сада неписах. Сад сам дошао из чешке беседе (10 часова у вече) где сам читао неке српске новине међу њима и Заставу. То ми поквари сасвим вољу. Цео српски народ изгледа ми као просјак, што проси у Блазнавца и Ристића да му удели срећу и слободу. Уз то поче да ме обузимље сумња да не изгледам као Дон-Кижот, ако сад нај[е]даред³⁸⁹ изиђем с' моим чланком да покварим општу хармонију похвалне химне новом поретку. Већ реших у путу да нешиљем чланак али кад се размислих озбиљније застидех се своје слабости. Пред ким ћу бити смешан? пред филистрима и шарлатанима, што мисле да је сво Српство усрећено, што су добили прилике да мало „полибералниче“. Па нека се смеју. Бар ћу онда с' њима свршити рачун. Само ме једи што сам слаба карактера, па може бити нећу моћи да издржим борбу до краја. Још кад смо били у Београду ти знаш да су мене већином волели другови, што сам увек могао да се „слажем“ са сваким. То „слагање“ страшно ме је искварило. Још онда сам завидео теби што си могао сваком да удариш у очи. — Може бити зачудићеш се што ти наједаред поче[х] да пишем о томе, али незнаш како ми је досадно на самог себе. Ако говорим с' ким од другова или познаника (а често и непознаника) немогу

некако да исказујем своје мишљење јасно и отсудно, све гледам да се уклоним од одговора а често долази те се саглашавам с'нечим, што је сасвим противно мом убеђењу и то без сваког интереса просто да неувредим онога с'ким се разговарам. То и чини те немогу да се ставим у положај к'нашим либералима који они заслужују — да их презрем.—

Ти ме запита шта то значи да нећу остати дуже у Русији. Ја сам ти чини ми се и пређе говорио да ја немогу никад бити инженир. Што сам до сад убио 5 година на ту струку опет је узрок моја безкарактерност. Хтео сам по наговору своје фамилије да „осигурам леб“, а овамо сам хтео да будем „политичан радник“. Као да се политички радник може занимати каквим занатом! или као да политичком раднику може какав занат осигурати леб! Бесмислица. С' тога сам био решио да останем ове године у Русији, да одем на лето на практику; ту би зарадио 200—300 рубаља и тада би одказао стипендију и Русима и Србима и отишао би у Швајцарску да изучим добро немачки и француски језик и да се упознам изближе с' браћом револуционарима. На прво време имао би новаца, доцније могао би зарађивати, колико је нужно за насушни леб и у руској литератури, а после радио би све што би се могло радити. Но пре но што добих твоје писмо у коме ме саветујеш да тражим клерићеву стипендију добих писмо од Паје у коме ми говори да си њему писао да ради небили мени повисили стипендију на да пређем у Немачку. Ја сам му већ писао да ради а доцније ћу послати и прозбу. Ако буде штогод још боље бар нећу морати да чекам до друге јесени. Разуме се да се нећу нинајмање занимати инжинирлуком. А то ће бити у владиним очима а по свој прилици и очима наших либералаца страшно непоштено. Шта му знам. Свакојако нећу бити инжиниром даље од јесени. —

Што ми пишеш да ти пошљем превод Миља с'примедбама Чернишевског — немогу ти испунити жељу, јер такве књиге нема у руској књижевности. Ево каква је ствар. Чернишевски је превео целу економију Миља и пропратио ју је своим примедбама, али од тога била је печатана само прва књига у „Современику“, а остало је печатано у „изводу“ (јер цео Миљ заузео много места у журналу) и Чернишевски обећа да ће целу економију са своим приметбама печатати одељено. Међутим њега послаше у Сибир а препечатовање се његових књига забрани. Доцније Пипин пријатељ Чернишевског напечата Миља, али без примедба, а за примедбе „преводилца“ (није нигде смео да спомене име Чернишевског) рече да ће изићи доцније „кад буду боље околности“. Кад би се могло добити оно што је напечатано у Современику, ја би купио за себе, али не може. А сам Миљ сигурно је на немачком много јевтинији но на руском.

Хтедох да претплатим „Недељу“, али изиђе објава, да ће излазити од нове године нов научни лист „Космос“ у коме се наново јављају последњи знаменити радници из старог „Современика“, Антоновић и Жуковски (због чланака овог последњег: „Вопросъ о молодомъ поколѣнїи“ забрањен је „Современик“), па

мислим да ће бити бољи од „Недеље“ зато чекам, да изиђе први број. За мене претплати економни лист. Дучић те поздравља и пита: с' колико се може живети у Лајпцигу и какви су тамо професори.

Светозар.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ЛЈУБОМИРУ
БЕЛИМАРКОВИЋУ

На бадњи дан. [24. XII 1868.]

Љубо!

Твоје је писмо добро дошло, јер тек што сам почео да пишем куда води српски народ конституција Ристићо-блазнавчева а куда он треба да иде. Твоје ме писмо опомену да ни је вредно писати кад од писања неће бити вајде. То је заиста тако. При свем том ја се некајем што сам оно писао у Заставу. Ако неће учинити утисак на владу а онс ће зацело на либералну (бившу) партију, јер ће она видети да и над њоме има контрола. Ја сам у том чланку³⁹⁰ строго порицао њено страшљиво држање за владе Михаила и њено садање улагивање влади и у исто време захтевао сам да она јасно изрече своја начела и да *определи своју програму*. У последњем броју Заставе напечатана је прва половина чланка и редакција примећује да сам криво схватио одношаје опозиције и Кнеза Михаила и да ће саопштити своје примедбе на мој чланак. Баш сам љубопитан.

Паја ми писа пре неколико дана о беседи што су је говорили намесници при отварању уставне комисије³⁹¹ и вели да се њима допада. Ја неznam који су то они³⁹² али сам му писао да је прочитају овако напечатану (он ми је послао у писму из „Видов-дана“) на ако нађу ишта што би им се допало онда су они сви изгубили памет после 29 Маја. Још како бацих оно што сам спремао за Заставу, накитих му у писму да прочита „њима“ сву шарлатанерију оних мудраца (међу којима су готово сви наши либерали), који понују да се реформе проводе у „народном духу“ на „српском темељу“ итд. Ево Ристић каже да је „Совет“ у духу нашег народа јер је поникао и срастао с’ народом. А ја велим да су и самовољни Началници, капетани, пандури, кверге, батине, кундаци, тогузи и сва она грозна тиранија у нашем породичном животу у „духу народном“. Све су то последице нашег дугог робовања под Турцима и оне су срасле с’ нама као и вера у вештице и вампире и друга „сујеверија“ која су општа свим необразованим народима. Тако су исто канцеларије с’ њиним безконачним редом чиновника, жандари, шпијони, цензура исто као и савет у духу народном

благодарећи бирократичном воспитивању наше надри-интелигенције за последњих 40 година. Ја неznam за остале ствари али за нашу бирократичну систему у администрацији уверен сам да ће остати недирнута. „Да се неудаљавамо од народног темеља“. А реформе се баш зато и предузимљу да се *униште* неке рђаве стране „народног духа“ и услови који помажу да се те стране развијају, а да се оставе само добре стране и да се *створе нови услови* из којих ће се развити нове стране народног духа т.ј. нова убеђења, обичаји и установе и т. д. Темељ је свим реформама знањс-наука. А науке нема ни француске ни енглеске — ни српске. Она је општа код свију народа, јер су истине што се у њој садрже једне исте код свију људи, чији мозгови нису преврнути лажним образовањем (било у школи или у животу). Једино мерило докле се смеду распростирати реформе у државном организму то је: докле се могу савладати препоне што их је ставио пређашњи исторички развитак народа. (Ако се сећаш оног мог чланка у Србији: „Шта треба да радимо“ ја сам у њему проводио те мисли доста опширно). Код нас нема друге препоне но наша бирократична интелигенција, којој је мозак тумбе преврнут и против ње су требали да се боре наши либерали а не да се мире с’ њоме. Шта би било кад би се у нашем народу, у коме је срећним околностима остварено тако равенство и у сталежима и у богатству и у образовању, кад би се у њему одма почела примењивати начела сувремене науке. Кад би сва пажња била обраћена да се по могуству осигура умни и материјални развитак сваке поједине личности, а не да се осигурава династија; кад би се сва пажња обратила да се уклоне узроци што производе крађе, убиства, паљевине, преваре и сви преступи што их рађа сиротиња и рђаво васпитање а мање би се пажње обратило да се праве „параграфи“ за разне „казни“, што „повраћају погажено право“, да се устројава полиција, тавнице, шпијунство и т. д. Онда би се тек остварило оно о чему брбљају једнако надрикњиге и либералне шепртље т.ј. ми би имали „српску цивилизацију“, која неби била налик на немачку ни на француску ни ичију цивилизацију, јер би одма на *непоковареном* темељу на основу сувремене науке о друштву подигла нашу државну зграду. Ми би тако избегли (и ако не сасвим оно у многоме) она страшна зла, која једу друштва на западу: пролетаријат, страшну безнравственост и поделу народа на две класе: једна која управља и друга којом се управља, а тиме би избегли оне крваве кризе што се тамо догађају у последњем столећу скоро сваки 20 година (по рачунима Чернишевског, колико је нужно да се једно колена васпита у извесним начелима). Овако као што оће наши либерали и наша красна влада да нас реформишу, у „народном духу“ и „на народном темељу“ ми ћемо ићи истим путем, којим су ишли сви народи на западу. —

Ја не знам чему се ти надаш од Владимира. По моме мњењу он је либерал много ученији, поштенији и срчанији но што су они, али по своим убеђењима стоји много ближе њима но нама. По моме мишљењу треба да се организује радикална партија (само не

онака као што је по мишљењу Дра Станојевића)³⁹⁵ и тада да се отпочне борба против свега што је устарело — борба младог нараштаја против старог. Паја ме позиваше да пишем за „Јединство“, а Стојан ми је обећао новине „дабе“. Ја сам му казао да су од сада моји путови и путови либерала сасвим раздвојени и да ће међу нама и њима бити борбе и то много дуже и теже но што је била њихова борба. Ја сам му казао да за сада знам само тебе, што исповедаш исту веру што и ја а за доцније ја се надам да ће уз нас бити „све што није истрошило своје силе у бесплодним борбама, што раздираше нашу отаџбину за последњих 50 година“. Ја сам хтео све ово да им кажем јавно у новинама, али нека знаду и овако доћи ће време кад ћемо се погледати очи у очи.

И ја желим да дођем што пре тамо особито, да се лично састанем с' тобом да видимо шта се може радити. 30г овог месеца отићи ћу једном овдашњем ваљаном доктору (из руске омладине), да ми да сведочанство како ми је овдашњи климат шкодљив па ћу одма послати прозбу и ако се сагласе да ме преместе ја ћу поћи одма у почетку Марта. Паји сам писао да ме извести има ли каквих изгледа ако би се искао а он ми вели у писму да би „добро било кад би остао још и ову годину у Русији“. Сигурно да будем коресподент Јединства.

Што питаш за грчко-турску размирицу³⁹⁴ неумем ти ништа казати поузданог. Знам само то да је Русија наоружала до сада само 3 дивизије новим пушкама. Међу тим овамо долази кнез Никола.³⁹⁵ То ће имати свезе и с' нашим стварима и с' догађајима у Грчкој. Б. је у казаматама познате „петро-павловске крјепости“. Испит му још није свршен. Докле ће се продужити неznam. За новине добро што спомену да се известим могу ли се добијати. Ја сам знао то раније па сам сметнуо с' ума. У Русији могу се добијати само они журнари који су цензурним комитетом унеше-ни у списак и који су претплаћени у овдашњој пошти. Дакле није нужно да претплаћујеш никакве новине. Збогом. У здрављу да се скоро видимо.

Светозар.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ПАВЛУ-ПАЈИ МИХАИЛОВИЋУ

Петроград, 7. јануара у вече 1869. год.

Драги Пајо!³⁹⁶

Твоје писмо добих мало пре и оно ме је ужаснуло. То ме принуди те бацих све послове, што сам их имао да посвршавам до сутра и седох да ти напишем ово писмо. Је ли могуће, тако ти свега што ти је мило и свето, је ли могуће, да сте ви или управо ти — тако разумео мој чланак „Велика Србија“? да ја, нападајући на либералну партију, „кујем у звезде Христића и... и ваљда Мијаила, да сам ја хвалио оно, што сам до јуче грдио.“ Ја те молим прочитај још једном тај чланак, па ако нађеш и једну реч, која би „ковала у звезде“ кога му драго — онда или сам ја био луд кад сам оно писао, или ме је перо сасвим изневерило, па нисам био у стању да искажем своје мисли. А ево у кратко моје мишљење, које сам хтео да искажем. Кнез Мијаило био је монарх — династа. Целъ његова, као и сваког монарха, та је, да утврди себе и своју династију по могућству дуже на српском престоу и да што већма увелича државу своје династије. Је ли утврђење његове династије на српском престолу корисно по народ или не, то се њега није ни најмање тицало. Он је стављао своје династичке интересе више народних. Кад је био рат црногорски,³⁹⁷ он се није машао. За што? За то, што су тада Црна-Гора и династија Петровића били популарнији у Босни и Херцеговини но Обреновићи, и Мијаило се с правом бојао, да њему није сигурно господство над „великом државом српском“. Либерали су викали на њега и његове министре, да они упуштају згодан тренутак, да не сазнају интересе српског народа, да они, (т.ј. управо министри) угњетавају народ и т.д. Ја не одобравам ту вику либералцима за то, што су они требали још напред да знаду, да кнезу Мијаилу никад није ни било стало да народне користи и народне слободе. Човек, који је још у прогонству објавио, да је његов отац „наследио“ власт и господство од свог брата Милана Обреновића и који је отуда изводио своја „законита“ права на кнежевину Србију као на своју сопственост (*tempus et meum jus*) — такав човек

способан је за све, само не да мари за интересе народне. Либерали су требали да објаве, да њима није ни најмање стало хоће ли његова милост, Обреновић III., бити краљ или цар „велике Србије“ већ да је српска влада дужна да ради на ослобођењу и уједињавању српског народа, а да српски народ, кад се сав ослободи, има право да бира владара, који се њему најбоље допада, и форму владе, која је за њега најкориснија, једном речи, да Србија није спајилук Обреновића, нити икоје династије, и тек онда либерали имали би право да нападају на унутрашњу и спољашњу политику бивше владе. А они не само да нису одрицали Мијаилу право сопствености над српском државом, већ сада после његове смрти прогласили су Обреновиће за „народну династију“ и траже од свију Срба, да је унапред признаду (сигурно и у женској линији?) за господара будуће „велике Србије“, иначе им не ће помагати ни у чему. Ја нисам бранио политику бивше владе, већ сам нападао на *недоследност* опозиције. Она је признавала основно начело (да је српски народ сопственост Мијаила Обреновића), а одрицала је закључке што су неизбежно следовали из тог начела; јер заиста, све што је Мијаило радио и у унутрашњој и у спољашњој политици имало је само ту цел, да себи и својој династији обезбеди господство. Ја сам казао, да он није имао намере да угњетава народ, јер није имао за то никакав узрок. Он је просто био глуп, па се користио Христићем, а да је био паметан, (као што су неки) он би се користио либералима и они би му певали химне и били му редактори званичних новина и служили му верно, баш као и највећи назадњаци. Српском народу не би било ни најмање боље, но што му је сад. Моје мњење о тој политици ја сам изрекао у истом чланку овим речима: „така се политика мора преживети и њен је пад тим грознији, чим је она била потпуније примењена“. Где је ту ковање у звезде? где је ту одобравање бивше политике? Ја сам казао да Обреновићи морају да воде такву политику, а из тога логично следује, да су интереси Обреновића (или ма какве друге династије) — управо противни интересима српског народа, и радикалној опозицији неопходно је или да иде управо против њих (династије) или ако то није могуће оно помимо њих, а што је најглавније, да орханизира партију, која би се ослањала не на којекаква монархијска имена већ на народ и његове интересе. Нека та партија буде из пет људи (ако их више нема) али нека буде партија од начела — и будућност је њена. То је био узрок што сам писао онај чланак и што сам захтевао од „Србије“ и „Заставе“ да изреку јасно своја начела и свој програм у раду, што је „Застава“ и учинила. Програм „Заставе“ служи јој на част, из њега се види да нису сви либерали „Обреновићи“ и династијаша. А „Србија“ место програма и организације пита достојанствено: „Ко је опозиција?“ (великоме Обреновићу и још већем Блазнавцу.) Него ћемо се наплатити за то и то скоро, да буде само здравља.

8. у јутру.

Синоћ ме заболеше очи од лампе, па морадох да прекинем писмо; сад ево даље. Ја сам напао опозицију што је она викала на Христића и хвалила Обреновића, који је био хиљаду пута гори но Христић, и који је поставио Христића; што је корачала један корак напред, а два назад и тиме уништавала свој рад и давала могућност реакцији да се утврди у Србији. Последица је тога, што смо ми сада много даље од слободе, но што смо били 1858. г. т.ј. сад ће нам требати много више борбе, но што је требало у то време и то све услед тога, што је опозиција у шупљим фразама: „закон је највиша воља у Србији“, „ја сам први српски војник“, „ја се грдим што сам први српски грађанин“, „ми не ћемо ништа за народ без народа“,³⁹⁸ и т.д. налазила и налази идеал патријотизма и слободоумља. Ти правдаш либерале, или бар желиш да докажеш, да се мало шта и могло урадити. Ја би могао то да оповргнем, али то ми није од потребе. Нека је тако, да либерали ни су могли ништа више да ураде. А за што ни су могли? Управо за то, што не само да нису били организовани и солидарни као једна партија, већ нису јасно определили ни *основна* начела, која желе да остваре, ни пут којим треба да се иде. С тога сам ја и казао у мом чланку, да *јединство* у *мишљењу* треба да претходи *организацији* у *раду*, т.ј. либерална партија треба јасно да определи куда тежи и како мисли то да постигне, а кад су се у томе сви чланови сагласили онда се тек може приступити раду и онда треба ићи доследно до крајности. За што људи као кнез Мијаило, Блазнавац и други успевају у својим намерама? За то, што су они јасно определили цел којој теже и путове који воде тој цели. Бар код нас се не може казати да има каквих партија (као: аристократа, духовенства, богаташа) којима би било од користи да потпомажу тиранију, већ просто вешти честољупци употребљавају на своју корист неразумеваше простог народа и слепо поверење интелегенције. Они иду доследно својој цели. А за што тако не ради и опозиција? Ја сам казао у похвалу политике кнеза Мијаила, да је она била „*крајње доследна*“. Ја и опет понављам да је доследност врлина сваке политике, јер јој гарантира успех (разуме се на дуже или краће време), али из тога још не следује да доследна политика не може бити непоштена. Политика је Наполеона крајње доследна, али у исто време и крајње непоштена. Разуме се, да ће је прогресивно развиће народа уништити кад тад, али она траје већ 16 година и још ко зна колико ће трајати. Ја не знам колика је сила у омладине и с тога и не мислим да ће се моћи што одмах започети. Да сазнамо силе омладинске — такве силе које би биле способне за озбиљан рад — треба најпре и најпре да се знамо на чисто који смо и какви смо. После треба приступити организацији и тек онда раду. За то треба још једном учинити решавајући јуриш на бившу опозицију у Србији, па или нека пређе сасвим у логор владин, или нек буде уз омладину. Посреника и полутана нама не треба. Ја ћу покушати да се о томе договорим са „Заставом“. И ако не успемо одмах да урадимо што год „стварно“ — онда бар да дамо правац

омладини, да спремимо људе — живи материјал за будућу зграду, коју ћемо предузети да дижемо при првом згодном случају. Ово чим пре урадимо тим боље, јер иначе оде све за „Јединством“ и старим ауторитетима.

Што ми пишеш, као да ја теби приписујем особито одушевљење за беседу намесништва — то није истина. Напротив, ја сам изрекао мишљење, да ти ту беседу по свој прилици ниси ни читао, кад си ми је послао, јер да си је читао, увидео би шта је, а из тога следује да ја нисам сумњао у твоју памет. Ти си био одушевљен перспективом на „нов живот“ (као што ти рече у твојем писму), који су обећали Ристић и Блазнавац, а раструбили „Јединство“ и „Србија“ па с тога си ме позивао „Сад је време“; „дај да грабимо“! и позивао си ме да пишем што год, а особито да будем кореспондент „Јединства“. Ја ти у томе не замерам. Сваки се могао преварити слушајући шта говоре наши „најбољи људи“... Заиста бивша опозиција у својој радњи у и око „уставне комисије“³⁹⁹ показала се или крајње глупа или крајње непоштена, што ја још не умем да решим. Пре свега, за што су они ту комисију назвали „комисијом“, па још „уставном“, и за што су раструбили, да је она сазвана да изради пројекте нових закона, кад је намесништво у напред изјавило, да оно сазива „најбоље људе из народа“ просто да чује *менење* (?) народа о реформама. Није ту било ни спомена ни о каквим пројектима, ни о законима, и опозиција је требала одмах да објави, да је „велика народна скупштина“ изјавила своје менење и своје жеље о реформама и да су ту сваке комисије не само сувише већ и незаконите. Јер да узмемо н.пр. да су сви чланови казали на прво питање, као што је одговорио г. Ј. Илић,⁴⁰⁰ шта би онда радила влада? Она би ваљда то сматрала као мишљење народа и уништила би жеље скупштине?! И опозиција није требала — није смела да прима учешће у такој комисији која уништава најсветија права народа, која не дозвољава да народ преко својих законитих претставника изјављује ни своје жеље (а камо ли што друго), већ и за то требају особите комисије, које саставља влада по свом ћефу. А ако је влада хтела заиста да прави пројекте закона, онда је опозиција била дужна да прими учешће, али у исто време да тражи и ради да народна скупштина може са свим не примити те пројекте, већ из своје средине саставити нову комисију и правити нове пројекте и законе. А овако шта је радила опозиција? Пре свега погазила је права народа и прогласила као ништавне све жеље „велике народне скупштине“, друго, дала је влади могућност да протури ако хоће „две палате“⁴⁰¹ по „жељи народној“ (јер се комисија на то сагласила) и треће: све то урадила је опозиција утврдивши још више популарност данашње владе, јер та сва подлост ишла је под фирмом, да влада не ће да ради ништа за народ без народа. Управо мени је сва та радња тога одбора гадна. Сваки, ком сврака није попила мозак, или који има у себи искрицу поштења, изишао би одмах из одбора на прву објаву претседника: „да ће комисија одговарати само на питања, која јој се предложе“. Него доста о томе, ја сам намеран „у своје време“ да проговорим оп-

ширнс о будућим реформама нашим и о радњи неуставног одбора.

Може бити да ћеш приметити да је у чланку „Велика Србија“ нејасно изведена ова мисао, што сам ја овде у писму исказао. То је с' тога, што сам се прво бојао, да „Застава“ не ће примити врло општар чланак, а после с тога, што сам се бојао београдске цензуре. У осталом он није био намењен простом народу, већ интелегенцији...

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — БРАТУ ЈЕВРЕМУ

18/1/69.

Драги брате!

Баш ти фала на твом дугачком писму. Одавна нисам добио писмо из Београда ни од кога па из твог писма видох шта је узрок. *Увредио сам „авторитете“!*⁴⁰² Зато ми мој красни Паја ништа непише ево већ месец дана. Но мени је баш све једно љутили се они или не. Још као да сам знао жељу наше бивше опозиције: да им коментирам мој чланак, — ја сам им још о Божићу послао жесток коментар у Пајином писму у коме сам им казао да су они сви изгубили памет после 29 Маја. Оће ли ми они одговарати што год — не знам; што се тиче „Заставе“ она рече да ће саопштити своје примедбе па их до сада још неса[о]пшти и судећи по тону, који Застава узимље у последње време, — неће никаквих примедба ни бити. *Остаје ми само да одговорим на твоје примедбе.* Оне су за мене важне с' тога што видим да су ме многи криво разумели па међу њима и ти. Ја нисам казао о нашем народу да је „просто: глуп и незрео“ (ово су твоје речи) већ: *политички глуп и незрео*, ту реч „политички“ опредељава смисао, као што сам ја и објаснио у мом чланку, да прост народ сазнаје само тегобе што га тиште, а неуме да нађе лека, неуме да изнађе систему државну, која му гарантира слободу и благостање. Ја сам казао даље да само људи или *теоретички образовани* или који су живели грађанском слободом н. пр. у Сев. Америци или у Швајцарској умеду да нађу гаранције за слободу и развитак, а необразована маса уопште (ја сам у том чланку навео за пример *suffrage universal* Наполеона) поћи ће вазда за вођама, за авторитетом — за влашћу. То важи за сваки необразовани народ па с' тога ту неможе бити никакве срамоте ни за српски народ. Што сам ја тако оштро изрекао пресуду политичкој зрелости српског народа то је с' тога што се наши назови-либерали једнако заклањају „свешћу“ српског народа и његовом вољом доказаном на „великој скупштини“ и тиме оће себе да одбране што су они били страшљиви па нису смели да кажу своје мишљење већ почели да певају химне Обреновићима, Блазнавцу и Ристићу. Ето

сада једнако пишу по „Србији“ и „Јединству“ како је то народна воља да се „утврди народна династија Обреновића“ и т. д. и тиме оправдавају сву себичну и подлу унутрашњу и спољну Блазнавцо-Ристићеву политику. Свест народа састоји се из свести његових појединих чланова, а тако исто и његова воља. Па кад чланови народа, који треба да су најсвеснији нису толико свесни да изреку своју вољу у најкритичнијем тренутку, онда се смело може казати да у том народу нема политичке свести. А падали ту срамота на народ или на интелигенцију, — то ће знати сама интелигенција. Ја мислим да се и ти слажеш са овим мојим мишљењем, а то се види и из твог писма, сво неспоразумљење произлази из тога што ти ниси обратио пажњу на реч „политички“. Што ти говориш о врлинама нашег народа ја се слажем с' тобом потпуно. Осим количине образовања наш народ има у свему преимућства пред западним народима. У њему нема ни спајија ни аристократичког духовенства, ни утврђеног „монархичног“ чувства, ни урођене бирократије, ни аристократије капитала, ни пролетаријата, ни страшне безниавствености и т. д. чиме страдају сви народи на западу. Наш је народ млад народ, чијо и здрав као и млад човек и у њему би се могла остварити најчистија демократична начела и у државном и у друштвеном животу. Све стоји до вођа — до интелигенције као што и ти рече у твојем писму, но ја нисам о томе говорио с' тога што нисам имао целу да покажем шта треба да ради наша опозиција. Ја сматрам да наша опозиција *није кадра* ништа више да ради, — она је завршила своју каријеру. Славна ли, стидно ли — то није тако важно. Ја сам само хтео да покажем омладини да њене пређашње вође нису кадри више да јој предњаче и према томе да се омладина спрема за нов пут, да не лије „ново вино у старе мешине“. Моја је жеља била да изазовем полемику са бившом опозицијом с' тога сам јој казао на свршетку чланка да она гази своја основна начела, да ставља династичке интересе више народних и напоследку захтевао сам од „Заставе“ и „Србије“ да изреку једном јасно и своја начела и своју програму у раду. Но опозиција се уклонила од полемике и тако ја не добих прилике да изречем и другу половину мојих жеља. Доцније кад видех држање наших либералаца у „уставној комисији“ ја се спремих да је још једаред нападнем и већ бијех започео чланак „српска будућност“ кад добих од Љубе писмо где ми пребацује и за оно што сам писао у Застави, вели да није вредно пуцати у ветар. То је заиста тако, нама се треба организоват с' прва па кад станемо ударати да баш одударимо. С' тога ја нехтедох да се излажем ударцима нашег правитељства пре времена и оставих све до боље прилике. Међу тим Стојан ме је позивао преко Паје да му будем кореспондент и ја сам му одговорио да су наши путеви раздвојени. Моје мишљење о свима догађајима што се десеше у Србији после убиства кнежева, ја сам исказао у једном чланку, који ће бити напечатан до који дан у листу руске омладине „Недеља“. Послаћу тај број „Недеље“ бившој опозицији: „дља назиданија“⁴⁰³ што веле баћушке.

Наговори[x] ти много о мом чланку па хитам да завршим, јер ме глава боле. Може бити да ти је до сада Паја већ казао, послао сам прозбу Министру да ме премести у Германију, јер ми овдашњи климат шкоди. Од Октобра т. ј. од како сам овамо дошао страдам једнако кроничким катаром, а при таком стању желутка овде ништа није лакше као уватити тиф или колеру, што су овде аклиматизирани болести. Видаковића 13^г одвезосмо у болницу, мишљасмо да је тиф, после се показа да је повратна грозница, но то је овде врло опасна болест, јер врло лако прелази у врућицу или тиф. Он се је решио да одлази из Русије назад чим изиђе из болнице. Само немој ништа говорити његовој родбини. Да се непоплаше узалуд.⁴⁰⁴

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ЉУБОМИРУ
БЕЛИМАРКОВИЋУ

5/3/69.

Љубо,

Тек данас добих решење за премештај. Одлазим у Цирих са 400 т. У мало што нисам остао фала магарећлуку Матића и подлости Јоце. Дугачку ћу ти историју причати док се састанемо. Ја се нећу моћи да кренем пре 14 но свакојако, јавићу ти на време да ме можеш дочекати на железници, јер ти ћеш управо у то време променути квартир па те нећу моћи да нађем. Сада нећу ништа да ти пишем, тек ти се јављам да ми се надаш, а разговараћемо се о свему. (Немачки сам страшно много заборавио. Тешко ће ми бити с' почетка.)

Светозар.

IV
ДОКУМЕНТИ

**А. СЛУЖБОВАЊЕ РАДОЈА МАРКОВИЋА
(ОЦА СВЕТОЗАРЕВОГ)**

**КОНДУИТ ЛИСТА РАДОЈА МАРКОВИЋА
ИЗ 1844. ГОДИНЕ**

Княжества Срб. Началничество

Окружия Црнорѣчкогъ

КОНДУИТЬ ЛИСТА⁴⁰⁵

Чиновника и Служителя у окружию Црнорѣчкомъ — подъ
преднаведенимъ началничествомъ служећи

текуће число	2.	
чинъ и званіе	Писаръ Началничества	
даиъ година и Н. указа, или предписаніа, коимъ е на званіе наименованъ?	Указомъ Нѣгове Свѣтлости Господара Княза Александра одъ 21. Декемвѣ. 1842 год. в№ 317. за писара Начал. окрѣ. Црнорѣчкогъ поставѣнъ, а съ Декретомъ Высокославъ. Попъ. В. Дѣла одъ 26. ис. м. и, ч. в№ 1432. на исто званіе потврѣенъ	
Име и презиме званичника?	Радое Марковићъ	
Колико е година старъ?	30.	
предѣлъ окружіе и мѣсто рођеня нѣговогъ?	Срезъ Левачки Окружіе Ягодинско Село Сабанта долина.	
Ели оженѣнъ далъ колико деце има?	Оженѣнъ е и има своя два дѣтета	
Време службе нѣгове у Княжеству Србїи	Странымъ државама?	Ние нигди
	у другимъ струкама?	У другимъ струкама ние служіо
	у струцы внутренѣгъ правленія?	Као писаръ Среза вражогрнскогъ за 9. година и 5 месецы, потомъ по имаюћемъ обявленію Существо. приврѣ. правъ. извршителѣмъ должности Старешина Среза Заичарскогъ 5. а вражогрнскогъ 6. неде дана. А потомъ као писаръ Началничества од 1. године дана.
изъ чега се плата нѣгова и съ овомъ можда скопчани додатцы састое?	Плата му се састои изъ 250. талира годишнѣ безъ икаквогъ додатка	
имали бесплатен обиталиште?	Нема	

Гди и какве е науке слушао?		Свршио е две нормалне школе у Крагуевцу
Има искуства и знања у	Краснописанію?	Добаръ рукописъ има
	Рачуноводству?	Добаръ
	Концепту	Добаръ
	Єзицима?	Поредъ матернѣгъ и влашки добро говори
	Осталоме	Добаръ за у народъ у свакомъ случаю умѣтанъ.
Природна дарованя	У добромъ па тсвованію?	Огличанъ
	У брзомъ понятію?	Добаръ.
	У здравомъ разсужденію?	Дегто.
За извршеніе кое дужности бы быо најспособнїй?		За Срезскогъ Началника или окрѣ казнае
Какавъ е у извршенію званичне дужности?		Прилѣжанъ добро
Какогъ е охождєнїя	Према своимъ старшима	Учтивъ и послушанъ
	Према себи равнима	Слисаодителанъ и благъ
	Према себи нижима?	Добаръ
Имали недостатке и кое?		Нема никакове
Єли збогъ ови напоменуть, укorenъ или казнѣнъ?		Ние никада
Заслужує ли произведеніе на вышшїй степенъ или не?		Заслужує, збогъ вѣрности спреми садашнѣмъ, Свѣт. Князу и Правителству.
Примѣчаніе.		Збогъ доброгъ у званичїимъ дѣлїма поступка, достоянъ е одъ Началничества овогъ, препоруке

Къ № 52.
20. Јануарїа 1844
у Засчару

Началникъ Окрѣ Црнорѣчкотъ
Маїоръ
Єремія Здравковићъ

Оригинал. АС, МУД, П. II, 22/1844.

ЈЕРЕМИЈА ЗДРАВКОВИЋ — КНЕЗУ АЛЕКСАНДРУ

Ваша Свѣтлостъ Милостивѣищїй Господару

Писаръ Началничества овогъ Радое Марковићъ кои већ 12. година зашла како Правителство у свако вѣрности служи, и кои е данашнѣмъ Ваше Свѣтлости Правителству у колико самъ шта я дознавао и вѣрностъ указивао, кой мою вѣрностъ нека самъ Г. Книћанинъ по нѣговои души покаже свагда, самномъ непоколебимо в ран б о, особито 1842. године будући самъ я Председатель Суда био онъ е све као Писаръ Срезки по Народу радїо, као што то неможе ни сада бившїй Началникъ Окружни Г. Живко Давидовићъ одрећи окромъ изъ какве пизме къ мени, као и Г. Добросавъ Здравковићъ Шабачкїй кой е онда Помоћникъ Началничества овогъ био, а и сви кметови Среза вражогрнскогъ кое е (онъ) непрестано врбово и онда при волненї ономъ исте подигао збогъ чега сохрани боже да е онда пропасть била (онъ) би равно самномъ безъ икаква изговора йзъ овогъ Окружїя погинуо.

Одъ Врачара пакъ како смо онде съ Народомъ дошли вратио се е съ обавленїемъ привременогъ Правленїя одма натрагъ за привременогъ Срезкогъ Старешину на оба Среза Окружїя овогъ, и овде самъ у Народу и Началничеству Дѣла одправляюћие и политичне апсенике чуваюћи миръ и поредакъ одржао у наиопаснїемъ времену ономъ докъ смо ми одъ Врачара дошли, и после почимъ се друге старешине поставиша, онъ за Писара Началничества остаде, непрестано ми као неписменомъ чинїю и чини. Представлянъ е био одъ мене више пута надлежнои власти (З Попечител) и то молио самъ да би у Окружїю овоме у Полицинои струки нарочито за Началника среза Вражогрнскогъ занцира едно ради помоћи мое будући има повѣренїе у Народу реченогъ Среза, неби имао више никакове бриге да се шта може у Срезу ономъ поради, а друго што е превећ одъ умерше му враће падша нѣму на издржанїе фамилиомъ обтерећенъ, а заслуженъ будући да се неби претресао, а при притомъ овди имало добара свои имаде. Но ми се ова досада чинѣна молба никако уважити нїе могла йзъ коїъ узрока незнамъ, но држимъ да истоїѣ, што е исто зетъ мои, акако мїе овде Стриць Председа-

тель Суда Окружногъ и јоштъ едног зета Писара Срезкогъ ѿмадемъ.

Истина да смо ми овде потрели се Родбина али мѣслимъ да ништа противу права и уредба земальскѣ или Личности... учинили нисмо, окромъ што смо савршени миръ и поредакъ у Народу одржали. Я Стрица водемъ но зета, али онъ човекъ тежакъ и нитѣ шта кадъ особито учинио, нитъ е кадаръ учинити, а а овай би животъ свои изгубио, и одъ 1833. лѣта служи као јудъ и мипа мислимъ да не право да збогъ тога страда што се зетъ мои потрелио, а да не мои зетъ ямачно би јоштъ 1842. год. на врачару по даном му обавленію ванциро као што су многи и незаслужнѣ одъ нѣа.

Зато самъ принуђенъ Вашои Свѣтлости досаду чинити и са свакимъ страхопочитаніемъ колени приклоно Скутъ и Руку цѣливајући јој учтивѣйше молити се, да би у важивши праведну заслугу и дугувремено службу нѣгову, као ѿ молбу учтивѣйшу мою, ванцаментъ му подарити отечески умѣлостивила се ѿ то у Окружјю овоме на упразнѣно мѣсто Началника Среза Вражогрнскогъ.

Ожидавајући премѣлостивогъ Решенія остаемъ Вашои Свѣтлости вѣрно подаинѣши.

18^г Декемвѣа 1.844
у Зайчару

Слуга
Еремѣа Здравковићъ
Началникъ Окружјя Црнорѣчкогъ

РАДОЈЕ МАРКОВИЋ — МИНИСТАРСТВУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Високославно Попечителство!

Како самъ доле покорно подписанѣи одъ године 833. или одъ присоединенія Тимочке къ тада постојавшој премилогъ намъ Отчества Србѣи Области, за Среза вражогрнскогъ Писара произведенъ дужности Писара истогъ Среза До године 842, или до узволненія Народнѣга и промене Правителства у Отчеству догодивше се исполњавао; како самъ по Среѣно Окончаномъ Народнѣм у време наведено узволненію по причинѣи мноме тада Отчеству у Казане по Сили могућства могъ услуге, Существовавшимъ Високославнымъ Привременымъ Правленіемъ на оба Среза Окружјя овогъ за привременогъ Старѣшину поставлѣнъ, и за неко време сходно тада прописане мы дужности. Са ово Окружнѣимъ Народомъ у онѣимъ најважнѣимъ обстоятелствама управљаю; и како ми е за тѣмъ на немалу жалост супротъ дане ми надежде и Супротъ тада равнѣи и гори одъ мене са болѣимъ званіама награђенѣи, поменуто привремено мноме исполњаваемо званіе, са званіемъ Писара Началничества за менуто; и како преко свега тога и у овомъ званію скоро веѣъ 4. године дана дужности исполњавамъ тое Високославному Попечителству Внутренѣи Дѣла познато. А уколико е наведена Стваръ Омени Вышехвалѣномъ Попечителству позната, заистаму е и то у врло добромъ знанію, да се противу мене и личности мое као тринаестогодишнѣгъ званичника, нитко доданасъ потужіо не, нитѣ пакъ Високославномъ Правленію мноме до яко буди каква увреда нанесена, те даме кодъ толико усреѣивше се собраѣе у садашнѣмъ званію држеѣи заборавности преда, нарочито пакъ кадъ мое доякошнѣ владанѣи и услуге Отчеству причинѣне у рассмотреніе а и сравнене спрямнѣѣки узме, — Совршено ѣе се увѣрити, да я съ наведенѣимъ околностима на никакву хвалу мою но на откритіе единствене истине тежимъ. — Теженѣ пакъ исто повода ми дае Високославному Попечителству Внутренѣи Дѣла као мени предпоставлѣной власти, и као таковой одъ кое ми Среѣа и напредакъ, надеждаби сва утѣка зависи, најнѣисходителнѣи начинъ обратити се, и Нѣга препокорнѣше умолити, да бы Оно отеческо и Милостиво Вниманіе свое на мое предпоменуто владанѣи и досадъ вѣрно отпра-

ляему Службу, као и услугу уколико-толико отечеству учинѣну обративши доякашнѣ ми званіе за мене доста теретно по причини мало, скопчане къ истомъ плате, съ болѣимъ званіемъ и платомъ како бы начиномъ тимъ безъ крайнѣгъ унуждномъ препитанію притесненія поредъ себе и умложеноу ми фамилію⁴⁰⁶ лакше издржавати могао, заменути благоизволено.

Подносећи предстоеће прошеніе мое у свакој понизности Высокославномъ Попечителству Внутренѣи Дѣла за подарити ми болѣ какво званіе, немало ше надежда тѣши са стране выше-хвалѣногъ Попечителства инѣко увѣренѣ тѣме да е, да ће Оно изъ прирѣнїя преднавеногъ, а и садашнѣгъ оскудногъ станя могъ, Милостиво удовлетворенѣ молбы мојой подарити. За ко е милостиво подареніе препоручуюћи се са особитимъ страхопочита-ніемъ назвати се усуђуемъ.

23. Септемвра 1846. год.
у Зайчару

Высокославногъ Попечителства Внутренѣи
Дѣла
Препокорнѣишїй
Радое Марковићъ

КОНДУИТЪ ЛИСТА РАДОЈА МАРКОВИЋА ИЗЪ 1847. ГОДИНЕ

Началничество Окружія Црнорѣчкомъ

КОНДУИТЬ ЛИСТА

чиновника и служителя у Окружію Црнорѣчкомъ
у подѣ преднаведенимъ Началничествомъ служећи.

Текуће число	3.	
Чинъ и званіе	Писаръ Началничества	
Дан Година і Нра указа или предписанїя коимъ е на чинъ а коимъ на званіе наименованъ	Указомъ Кнѣжескимъ одъ 21. Декавра 1842, год. в№ 317. за писара Началничества произведенъ	
Име и презыме званичника	Радое Марковићъ	
Колико е година старъ	33.	
Предѣлъ окружіе і мѣсто рођеня нѣговогъ	Окружія Ягодинскогъ Срезъ Левачки Село Сабанта	
Ели оженѣнъ дал і колико деце има.	Есть и има три детета	
Време службе нѣгове у	Странимъ државама	∞
	У другимъ струкама	∞
	У струцы внутренѣгъ правленїя	Као писаръ Среза вражогрнскогъ 9. година и 5. Меѣцы, и садъ као писаръ Началничества одъ 4. године и 15. дана.
Изъ чега се плаћа нѣгова и съ овомъ можда скопчани додатцы састое.	Изъ 250. талпра	
Има ли безплатежно обиталище	Нема	
Гди и какве е науке слушао?	У Србїи нормалну школу	
Има искусства и знаня	Краснописанію	Добаръ
	Рачуноводству	Приличанъ
	Концепту	Дто
	Єзицима	Поредъ матернѣгъ, и влашки говоръ.
	Осталоме	Отважанъ

Природна дарованія	У добромъ памятствованю	Добаръ
	У брзомъ понятю	Дто
	У здоровомъ разсужденю	Дто
За извршеніе кое дужности бы быо найспособнѣи		Практициранъ будући доволъно као писаръ срезски и Началничества а къ тому и при себы — добаръ бы за срезскогъ началника быо.
Какавъ е у извршеню званичне дужности		Тачанъ
Какогъ е обхожденія	Према своимъ старшима	Учтивъ
	Према себы равнима	Умѣренъ
	Према себы нижима	Умѣщанъ
Има ли недостатке и кое?		Нема
Е ли збогъ ови напоменути укоренѣиємъ казнѣенъ		∞
Заслужуе ли произведеніе на вышій степен или не?		Изъ призренія точности, и ревности у извршиваню доякошнѣи дужности нѣгове, као и изъ призренія многогодишнѣи и безъ порочне нѣме извршиване службе до сада нѣгове, заслужуе и по овоме.
Примѣчаніе		Доволъно препоруке за производство срезскогъ началника заслужуе, тимъ болѣ, што бы се онъ — Радое — у производству таковомъ, поредъ предизчислѣногъ притяжанія свогъ и пристоинимъ повереніемъ своимъ у томе за иста отличовао.

27. Јануарія 1847 год.
у Запчару.

Началникъ окружны почестиви
княжески ађутантъ подполковникъ
кавалеръ.

Ј. Наумовић.

Оригинал. АС, МУД, П. XII, 10/1846.

ЈОЦА НАУМОВИЋ — МИНИСТАРСТВУ УНУТРАШЊИХЪ ДЕЛА

Высокославному Попечителству
внутренъи Дѣла

Начелничества Округія Црнорѣчкогъ
Извѣстіе.

Писаръ Началничества овдашнѣгъ Г. Радое Марковићъ желећи своя одъ свое неодѣлите помрле му браће малолѣтно-заоставшии наследника, а у Сабанти округію Ягодинскомъ безъ сигурногъ надзираія находѣа се добра, коя каже одъ 4. Године дана отишао и видіо ние прегледати и рачуне съ онима кои су такова до садъ држали за наведено време непровиђене провидети, а приликомъ истомъ и у Београду имаюћегъ брата едногъ посѣтити, како не бы ни онъ, ни братъ му много манъ ни именоваты а при нѣму наодећи се малолѣшныи наследници у добрама наведенимъ коя се не надзыраванѣмъ умалити и упропатити могу, штету претрпити морали, — писменно е исто Началничест[в]о молю, да би му оно тридесето-дневно одъ дужности одсуствованѣ даровало, како би онъ за исто време именовата добра обићи, и шта неуредно нађе уредити, а при томъ и у Београдъ брату своме отићи могао.

Но као што истой молбы одъ вышегъ мѣста удоволствовенѣ предстои, тако Началничество свданнѣи обраћа се Высокославне Попечителство внутренъи Дѣла препокорно молити, да бы оно молећемъ се Писару Нѣговомъ молбы милостиво удоволстворити благоизволило.

Н 657.

15. Марта 1848. год.
У Запчару.
за Писара, Практикантъ,
Ефремъ Васић

Началникъ Округжны и
Почест. Княжескій Ађутантъ
Подполковникъ Кавалѣръ,
Ј. Наумовић

Оригинал. АС, МУД, П, IV, 26/1848.

Началничеству Окружія

Црнорѣчкогъ.

П№ 1057.
22. Марта 1848. год.
у Београду.

Кт. 23. т. м.
Янковић

Уваживши Попечителство внутренъи Дѣла съ извѣстіем предпоменутогъ Началничества од 15^{гъ} тек. № 657. овамо поднешену молбу Г. Радоја Марковића писара нѣговогъ, — одобрава, да онъ — Г. Марковићъ — на 30. дана одъ дужности отсутствовати и за то време поради приватны свои послова у село Сабанту окружія Ягодинскогъ, отићи и потомъ овамо у Београдъ доћи може, имаюћи му притомъ заказати, да се по истеченію времена овогъ на отсутствіе дозволеногъ му, непремѣино на дуностъ свою повратити има. —

Да се ек.

А. Нен.

РАДОЈЕ МАРКОВИЋ — КНЕЗУ АЛЕКСАНДРУ

ВАША СВѢТЛОСТЪ

Милостивѣишій Господару!

Доле покорнѣше подписани кои самъ у служби званичной скоро већъ 15. година дана и то, као писаръ Срезскій 9^{1/2} година и писаром Началничества 5. година и 4. М да дужности вовѣрене ми са найвећомъ охотомъ унепоколебимой вѣрности къ вашей Княжеской Свѣтлости и Нѣговомъ Высокомъ Правителству пребиваюћи точно и ревностно испуњавао, бездасамъ за сво то време Высокославно Правителство ма и найманъ учему оштетію, или да самъ икакоче опомене доданасъ узваничнымъ дужностима добію, већъ самъ се свагда онако у свему владао као што правомъ званичнику пристои и као што дужность Чиновническа изискуе; Очемуѣду надамъ се и надлежно предпоставлѣне ми власти, а нарочито све мое кондуитѣ листе одъ Окружныи Началника омени досадъ Высокославному Попечителству Внутренъи Дѣла поднешене посведочити. Но при свему томе на превелику жалость мою таке самъ среѣе быю, да се нисамъ вышегъ званія и съ овымъ скопчане веће награде до данасъ удостоити могао; обстоятелство кое союжено съ теретомъ издржанія умложене ми мое и одъ умершеми браће заоставше фамиліе, бацыломе е узабуну и немало отчаяніе.

Поводомъ коимъ у суѣумъ се съ на понизнѣишимъ страхопочитаніемъ колѣбно приклоно къ скуту ваше Свѣтлости припасти и учтивѣише молити се, да бы ваша Свѣтлость узевши упремилостиво призрѣніе дуговремену непорочну службу мою, и тереть издржанія умложене ми фамиліе Высочайшу Княжеску милость надамномъ излити и мене съ болѣомъ службомъ и платомъ у среѣити у милостивила се, како и я небы лишенъ остао оногъ благодѣянія съ коимъ е Ваша Свѣтлость млогу браћу и содрузе мое обасяла, а кои нити Способносу ни пакъ каковымъ особенимъ заслугама мене превасходе; твердо обвезуюћи се да ѣу я све силе мое у сугубити да точнымъ и ревностнымъ отправлянѣмъ званичне ми дужности коя ми се вовѣрила буде, Высочайшегъ Ваше Свѣтлости благоволенія достойнымъ себе покажемъ.

Пуну надежду имаюћи да ме Ваша Свѣтлостъ прещедрогъ и премилостивогъ Высочайшегъ Княжескогъ благоволенія лишити неће, но да ће по учлубливномъ своме отеческомъ правдолюбию надамномъ Высочайшу отеческу милостъ излити, и препонижиши-щей молби мојој милостиво удовлетворенъ учинити.

Очекуюћи прещедрогъ и премилостивогъ утѣшенія усуђуемъ се назвати

у Крагуевцу
28. Априлија 848. год.

ВАШЕ СВѢТЛОСТИ
понижиши робъ
Радое Марковићъ
писаръ Начал. окружія
Црнорѣчкогъ

[НА ПОЛЕВИНИ:]

Прошеніе ово по заповест-ти Нѣгово Свѣтлости пошилъ се Попечителству Внутренъ Дѣла.

В.Н. 614. 16. Мая 848. у
Београду.

Княжескій Представникъ,
Попечитель Иностранъ Дѣла,
Кавалѣръ,
Авръ. Петровиѣвићъ

Пріймъ. 14. Маія 848. год.
Пріймљено 28^{ог} Маія 1848. год.

Нѣговой Свѣтлости
Милостивѣишему Господару
и Князу Србскому
Александру Карађорђевићу

В.Н. 614.
П.Н. 1793.

Внутеръ именоватогъ
покорѣиша молба.

Оригинал. АС, МУД, П, IV, 186/1848.

Писаръ Началничества окр. Црнорѣчкогъ Г. Радое Марковић у прошенію свомъ под 20. Априломъ 1.848. год. Нѣговой Свѣтлости поднешеном а представничествомъ Княжески Индорзатомъ одъ 18. Мая о. г. В.Н. 614. Попечителству внутренъи Дѣла спроведеномъ, моли да бы се нѣгова петнайстогодишня служба писарска — найпре у сре-

зу а после при Началничеству — као и тачностъ у дужности и нѣгово беспорочно владанъ у призрѣніе узело; по чему да бы му се веће какво званіе дало, како бы у станю могао бити крѣпчий одпоръ нуждама нѣгове смрѣу брата приумножене фамилије дати.

П, № 1793.
14^г — Августа 1848
у Биограду.

Будући да за сада таквог упразниѣногъ званія неналази се, кое бы Попечителство ово просителю воевѣрити могло; то овимъ обзнаномъ му се да при попуњаваню нѣговимъ способностима сходна мѣста оно — Попечителство — изъ вида изгубити га неће.

УКАЗ О ПОСТАВЉЕЊУ РАДОЈА МАРКОВИЋА ЗА
НАЧЕЛНИКА СРЕЗА СВРЉИШКОГ

УКАЗЪ

Попечительству Внутренъи Дѣла.

По Представленію Попечительства Внутренъи Дѣла одъ да-
нашнѣгъ П.№ 3.904. поставлямъ Указомъ овымъ доякошнѣгъ
Писара Началничества Окружія Црнорѣчкогъ Радоя Марковића,
Началникомъ Среза Сврљчкогъ Окружія Гургусовачкогъ, произ-
ведеши га у Чинъ Подпоручика; на овога место за Писара На-
чалничества Окружія Црнорѣчкогъ досаданѣгъ Писара Среза
Студеничкогъ Алексу Поповића; а на место овога за Писара, доя-
кошнѣгъ млаћегъ Писара тогъ Среза Бранка Душманића, и пре-
поручуемъ Попечительству да Указъ овай у дѣйство приведе.

В.№ 1691.

21. Ноемврія 1848.
у Београду.

Княжескі Представникъ и
Попечитель Иностраны
Дѣла, Кавалѣръ,
Авръ. Петроніевићъ

А Карађорђевићъ
князь сръбскій.

ДАНИЛО СТЕФАНОВИЋ — МИНИСТАРСТВУ
УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Высокославному Попечительству Внутренъи Дѣла.
Началничества Окружія Црнорѣчкогъ
Извѣстіе.

Досаданѣгъ Писара Началничества овогъ Г. Радоя Маркови-
ћа, кои е Высочайшимъ Указомъ Нѣгове Княжеске Свѣтлости
подъ 21. пр. м. В.Н 1691. изданимъ, за Началника Среза Сврлич-
когъ Окружія Гургусовачкогъ, — Началничество е ово по налогу
Высокославногъ Попечительства Внутрены Дѣла одъ 22. пр. м. П.Н
3917. на ново опредѣленіе Нѣгово Началничеству Окружія Гур-
гусовачкогъ 6. ов. м. упутило; о чему овымъ вышехвалѣно Попе-
чителство покорно извѣщава.

Н 3329.

9. Декемвра 1848. год.
У Зайчару.

Практикантъ,
Лазаръ Найдановићъ

Началникъ Окружный
Маіоръ Кавалѣръ,
Данило Стефановићъ

ЗАКЛЕТВА РАДОЈА МАРКОВИЋА

ЗАКЛЕТВА.

„Я Радое Марковићъ, ступаюћи у званія Началника Среза Сврлѣичкогъ Окружія Гургусовачкогъ, заклинѣмъ се свемогућимъ Богомъ, предъ Светимъ Крстомъ и на Евангелие, да ћу владаюћемъ Князу Србскомъ Александру Карађорђевићу вѣранъ, и Уставу земалѣскомъ покоранъ бити; да ћу дужности овога моего званія по уредбенымъ прописима и законнымъ налозима предпоставлѣнными властей точно, ревностно и савѣстно одправляти; да ћу званичну тайну твердо хранити, и да ћу се свакогъ дѣла клонити, кое бы интересима Правительства и народа противно било. Тако ми Господъ Богъ помоги, и тако да могу о томъ одговоръ дати на нѣговомъ страшномъ суду!“

10. Декемврија 848. год.
у Гургусовцу

Началникъ среза
Сврлѣичкогъ Подпоручникъ,
Радое Марковић

[НА ПОЛЕЋИНИ:]

Дасе предстојећа заклетва по обреду наше православно-источне цркве данас заиста положена, сведочи подлисом и печатом своим

10. Декеврија 1848 год.
у Гургусовцу

Намесник протопресвитер
Окружја Гургусовачког
С. Стојковић

ЈОВИЦА НИКОЛАЈЕВИЋ — МИНИСТАРСТВУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

ВЫСОКОСЛАВНОМУ ПОПЕЧИТЕЛЪСТВУ ВНУТРЕНЬИ ДѢЛА,

Началничества окружја
Гургусовачкогъ Извѣстія.

Доякошњи Писаръ Началничества окружја Црнорѣкогъ Г. Радое Марковићъ, кои е высочайшимъ Указомъ Нѣгове Княжеске Свѣтлости подъ 21. пр. м. вН. 1691. изданнымъ, за Началника среза сврлѣичкогъ окружја овогъ поставлѣнъ, съ писмомъ Началничества поменутогъ окружја одъ 6. т: м: Н. 3329. предстао е Началничеству окружја Гургусовачкогъ, и почемъ е онъ прехобително Заклетву на исто ново нѣгово званіе положію, увело га е Началничество по надлежности у дужность нѣму принадлежећу, и то кадъ Га долеподписаный Началникъ по Налогу высокославногъ Попечительства внутреньи Дѣла, съ предписаніемъ одъ 22. Ноемвра тек. године П. Н. 3917. Народу поменутогъ среза као Началника нѣвогъ представіо; давши му потоме како послати му съ наведенимъ предписаніемъ предпохвалѣногъ Попечительства Декретъ на званіе, тако и Диплому на чинъ высочайше даровану му, и наплативши у исто време одъ нѣга Г. Марковића за Диплому 1. # цесарскій и 3. цванцика за декретъ, такови упокорно высокославному Попечительству заедно са писменомъ Заклетвемъ нѣговомъ овди под ./. приложеномъ пошилиюћи учтиво Га настоећимъ моли, да бы га оно о пріятію исте таксе извѣстити благоизволило.

Н. 2739.
16. Декемвра 848. год
у Гургусовцу

Писаръ,
Димитріе Предићъ

Началникъ окружній
Подполковникъ, кавалѣръ,
Јовица Николаевићъ

Примію горню суму
подпуно
Б. Д. Николић

НАЧЕЛНИК С. ЈОВАНОВИЋ — МИНИСТАРСТВУ
УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

ВЫСОКОСЛАВНОМУ ПОПЕЧИТЕЛСТВУ
ВНУТРЕНЬИ ДѢЛА,

Началничества Окръ
Гургусовач. Извѣстіе.

Началникъ Среза Сврлѣичкогъ Г. Подпоручикъ Радое Марковићъ извѣстіемъ своимъ одъ 22. ов. м. Н. 489. доставіо е Начѣству окръ. Гургусовачкогъ да му е необходимо нужно 25. дана одъ дужности отсутствовати, наводећи у исто време за узрокъ овогъ отсутствованя, едно: што е радъ имаюћу у Зайчару кућу и око такове друге приватне послове уредъ свой кое е при премештаю своје овамо безъ икаковогъ урежденія оставіо быо, довести; а друго пакъ, и што му е фамилія одъ како е овамо дошла све еднako здравля слабогъ, а та е вели приликомъ зимушнѣгъ путованя изъ Зайчара за овамо на ново своѣ опредѣленіе одъ назеба произошла,⁴⁰⁷ па да ю тога ради жели гди у баню купатила ради водити, и молио е у исто време Началство, да бы му се збогъ предизложеный узрока одъ выше власти наведено захтевано време отсутствованя издѣйствовало.

Слѣдствомъ дакле овогъ Г. Радоевогъ навода у важило Началство ово молбу нѣгову, и таково оно у покорности высокославному Попечителству внутреннѣи Дѣла доставляюћи моли Га настоећимъ одъ свое стране учтиво, да бы оно именованомъ Г. Марковићу 25го дневно време за отсутствованѣ одъ дужности наведеногъ конца ради одобрити благоизволило.

Н. 1958.
28. Юлія 849 год
у Гургусовцу

Писарь,
Димитріе Предићъ

Началникъ окръ.
Маіоръ, Кавалѣръ,
С. Јовановић

НАЧЕЛНИК С. ЈОВАНОВИЋ — МИНИСТАРСТВУ
УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

ВЫСОКОСЛАВНОМУ ПОПЕЧИТЕЛСТВУ
ВНУТРЕНЬИ ДѢЛА,

Началства Окружія
Гургусовачкогъ Извѣстіе.

Началникъ Среза Сврлѣичкогъ Подпоручикъ Гнѣ Радое Марковићъ извѣстіемъ своимъ одъ 8. т: м: НР 701. доставляюћи Началничеству овомъ, да му е необходимо нужно и то што скоріе стићи до Зайчара да кућу свою обиђе, и съ кирайціяма кои му у кући и дућану седе, а кирио му некій одъ пре две године платили нису, рачунъ провиди а тако исто и до Неготина да дете свое кое е на науку послао,⁴⁰⁸ тамо гди на кость и квартиръ погоди и намести, — молио е да му се изъ се призрѣнїя гореизложеногъ обстоятелства тридневни одпустъ одъ дужности дозволи.

Ову молбу поменутогъ Срезскогъ Старешине у зевши Началничество ово у рассмотреніе, нашло е таково у свему за умѣстну; и за то му е оно, држећи се Расписа Высокославногъ Попечителства Внутреннѣи Дѣла одъ 28. Фебруарія т. год ПНР 594. тридневно одсуствіе одъ дужности не рачунаюћи путованѣ одовудъ и обратно, — дозволило.

Очему дакле Началничество ово и вышеявалѣно Попечительство по дужности своіой знаня Нѣговогъ ради покорно извѣщава.

Н 2192.
10. Нѣра 1850. год.
У Гургусовцу
За Писара Практ.
Димитріе Предићъ

Началникъ Окружннн
Маіоръ Кавалѣръ,
С. Јовановић

УКАЗ О ПОСТАВЉЕЊУ РАДОЈА МАРКОВИЋА ЗА
НАЧЕЛНИКА СРЕЗА ЛЕВАЧКОГ

УКАЗЪ

ПОПЕЧИТЕЉСТВУ ВНУТРЕНЬИ ДѢЛА.

На представленѣ Попечительства Внутренѣи Дѣла одѣ 16. Ноембра тек. год. ПН 4096. по потреби службе, — пременитамъ Началника Среза Левачкогъ Окружѣя Ягодинскогъ Штабе=капитана Илію Николића, за Началника Среза Сврлѣичкогъ Окружѣя Гургусовачкогъ; а на овога место Началника реченогъ Среза Радоя Марковића за Началника Среза Левачкогъ Окружѣя Ягодинскогъ.

Указъ овай саобштвавајући Попечительству, препоручуѣмъ му, да га оно удѣйству.

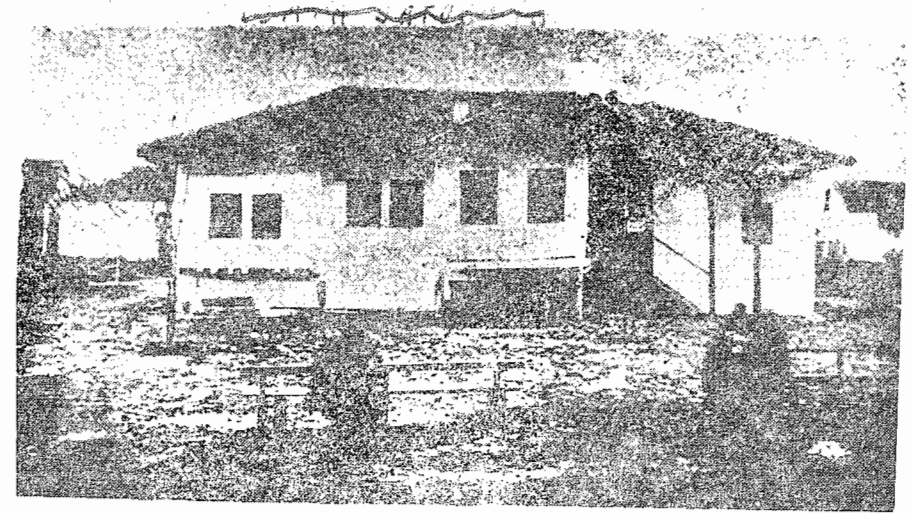
ВН 1026.

17. Ноембра 1851 год.

У Београду.

А. Караѣорђевић
князь сръбскій

Членъ Совѣта, Помоѣникъ
Представника и Попечителя
Иностр Дѣла, Кавалѣръ,
А Янковић

Зграда Магистрата у Јагодини шездесетих година XIX века

НАЧЕЛНИК С. ЈОВАНОВИЋ — МИНИСТАРСТВУ
УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

ВЫСОКОСЛАВНОМУ ПОПЕЧИТЕЛЪСТВУ
ВНУТРЕНЪИ ДѢЛА,

Началничества окружія
Гургусовачкогъ извѣстіе.

Началникъ Среза Сврлѣичкогъ Подпоручникъ Г. Радое Марковићъ кои е у Срезъ Левачкій окружія Ягодинскогъ высочайше премештенъ, но за сада іоштъ у Срезу Сврлѣичкомъ наодеѣи се зато, што іоштъ на мѣсто нѣгово опредѣлений Срезскій Старшина Г. Илія Николићъ дошао ние, — извѣстіемъ своимъ одъ 23. ов. м. Н 787. молю е Началничество ово, да бы му оно одъ выше власти 15^{то} дневный одпустъ издѣйствовало, као бы онъ пре но што бы на ново свое опредѣленіе у Срезъ Левачкій одавде пошао, за то време у Зайчаръ окружія Црнорѣчкогъ отиѣи и тамо съ имаюћимъ своимъ добрама нужно свое расположеніе учинити могао.

Да бы се дакле изложеній молбы реченогъ Г. Марковића удовлетворило, настояћимъ Началничество ово доставля исту упонизности высокославномъ Попечителъству внутренъи Дѣла на нѣгово высоко рѣшеніе.

Н 3050.
26. Декаembra 1851. године
у Гургусовцу

за Писара
Практикантъ,
Димитріе Предићъ

Началникъ окружны
Маіоръ, кавалѣръ.
С. Јовановић

НАЧЕЛНИК ОКРУГА ГУРГУСОВАЧКОГ —
НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА ЈАГОДИНСКОГ:
О ПРЕМЕШТАЈУ РАДОЈА МАРКОВИЋА

Славному Началничеству Окружія
Ягодинскогъ.

Господина Радоя Марковића подпоручика и до яко бывшегъ Началника Среза Сврлѣичкогъ Окружія овогъ, кои е у истомъ Качеству за Началника Среза Левачкогъ Окруж. тамошнѣгъ высочайше премештенъ; настоєћимъ упућуе Началничество ово Славномъ тамошнѣмъ,⁴⁰⁹ почемъ га е оно одъ досаданѣ нѣгове дужности разрѣшило, съ тымъ у одговору отношенія нѣговогъ одъ 15. Дек. пр. год. Н=4.502. званичнимъ доставленіемъ, да е съ истимъ отношеніемъ упућени овамо Штабс-капетанъ Г. Илія Николићъ, кои е на мѣсто предреченогъ Г. Марковића поставлѣнъ, Началничеству овомъ предстао.

У исто време пошилѣ Началничество ово предхв. Началничеству и кондуит-листу честореченогъ Г. Марковића подъ печатомъ долеподписаногъ Началника съ томъ молбомъ, да е оно свомъ Окруж. Началнику Гну Јоцы Наумовићу предати, и како о томе тако и о предстатію Г. Радоевомъ тамо, Начѣство ово извѣстити изволи.

Н — 55.
23. Яну. 1852. год.
у Гургъ.

Практик:
Д. Предићъ

Началникъ Окруж.
Маіоръ кавалѣръ,
С. Јовановић

РАДОЈЕ МАРКОВИЋ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
ЈАГОДИНСКОГ

Славному Началничеству
окруж: Ягодинскогъ.

Началника Среза
Левачкогъ извѣстїе.

Како самъ я по гласу предписанїя Славногъ Н'ства одъ 22. Новембра прошле год. № 4297. высочайшимъ Указомъ Нѣгове Свѣтлости од 17-т: м: в№ 1026. изъ Среза Сврличкогъ Окрь: Гургусовачкогъ у Срезъ Левачкїи Округїе Ягодинско по потребы службе на равно званїе премештенъ, то Славно Н'тво покорно молимъ, да бы ми оно на основу 3^{не} тачке высочайше Уредбе одъ 31. октомбра 1849. год. № в 1533. по приложеномъ овди рачуну уиме службеногъ трошка на 36. сати растоянїя 36. талира или 360. гроша добры изъ кассе свое платити изволило.

№ 131.
18^г Фебруаръ: 852.
у Рековцу

Поручикъ
Радое Марковић

Копїя

Срезъ Левачкїи

Окръ Ягодинскогъ

СПИ СА КЪ

трошка селидбеногъ кои долеподписаный Срезскїи Началникъ за премештай свой изъ среза Сврлѣичкогъ Окрь Гургусовачкогъ у Срезъ Левачкїи горепоменуто Округїе од истогъ Началничества наплатити потражуе. —

число	Наименованїе Растоянїе мѣста	сати	Порезскогъ теченїя	
			Гроша	Пара
1.	Одъ Нишевца гдїе кућа срезска и канцеларїя постаяля до Гургусовца и Главногъ пута.	4	„	„
2.	Одъ Гургусовца до Ягодине по гласу таблице.	28	„	„
3.	Одъ Ягодине до Рековца као мѣста гдї кућа и канцеларїя Среза Левачкогъ постои. —	4	„	„
Свега у суми		36	360	„

К№ 131.
18 Фебруара 852 год
у Рековацъ

Поручикъ
Радое Марковић

РАДОЈЕ МАРКОВИЋ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
ЈАГОДИНСКОГ

Славному Началничеству
Округія Ягодинскогъ.

Началника Среза
Левачкогъ извѣстіе.

По смыслу предписанія Славногъ Н'тва одъ 30го юнія тек:
год: № 2551. я самъ свима Родительима кои децу на науки у
школи имаду, наложио да се они нипошто неусуде допрописаногъ
времена децу свою од школе задржавати, па не само то но да и
уосталомъ по указаной потребности учительима наруцы быти као што
самъ заказао и кметовима даони неизоставно одма удѣиство при-
воде оно што имъ учительи предлагали буду.

О чему овимъ и Славно Н'тво упокорности извѣщавамъ.

№ 786.
24го 8 вра 1852. год
у Рековцу.

Поручикъ
Радое Марковић

РАДОЈЕ МАРКОВИЋ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
ЈАГОДИНСКОГ

Славному Началничеству округія Ягодинскогъ

Началника Среза Левачкогъ
Извѣстіе.

По предписанію Славногъ Началничества округія Ягодин-
скогъ одъ 16. Декемврія прошле године № 4.983. трудіо самъ се
да бы колико пренумеранта Србске Новине добио, па почемъ до
сада нисам ни едно лице добити могао, то отоме увѣдотлѣваоѹи
Хвалѣно Началничество шилѣмъ 72. гроша чар. одъ мене поло-
жены съ томъ покорномъ молбомъ да оно своимъ коракомъ
учини како ће вопроске Новине мени за ову 1853. годину до-
лазити.

№ 1263. одъ пр. год.
8. Януарія 1853. год.
у Рековцу.

Поручикъ,
Радое Марковић¹¹⁰

Среза Левачког *Окружја Ягодинског*

Списакъ

Началника Началства и Началства начелства округа Ягодинског одъ Среза Левачког у августу 1854 годъ

Име и Презвима	Возрастъ	Служба	Знакъ	Служба	Служба	Служба
1. Среза Левачког	35	Началникъ	1	1	1	1
2. Среза Левачког	30	Началникъ	1	1	1	1
3. Среза Левачког	25	Началникъ	1	1	1	1
4. Среза Левачког	20	Началникъ	1	1	1	1
5. Среза Левачког	15	Началникъ	1	1	1	1
6. Среза Левачког	10	Началникъ	1	1	1	1
7. Среза Левачког	5	Началникъ	1	1	1	1
8. Среза Левачког	4	Началникъ	1	1	1	1
9. Среза Левачког	3	Началникъ	1	1	1	1
10. Среза Левачког	2	Началникъ	1	1	1	1
11. Среза Левачког	1	Началникъ	1	1	1	1
12. Среза Левачког	0	Началникъ	1	1	1	1
Сумма	100					

Среза Левачког

1854 годъ

Началникъ Среза Левачког

Радое Марковић

РАДОЈЕ МАРКОВИЋ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА ЯГОДИНСКОГ

Славному Началничеству
Окружја ягодинскогъ.

Началника Среза Левачког
Извѣстіе.

Будући да мы е нужно при концу месеца овогъ, дете у Београдъ на науку водити¹², те му тамо место гдиѣ обитавати и кость погодити, почемъ е Четврту Граматикалну класу у Крагуевцу већ свршило, а исто тако необходимо нужду имаюћу и кућу, са остали нешто имаюћи добара у Зайчару обићи, ови као што одъ дужегъ времена обилазіо нисамъ, а чуо самъ одъ мой тамо люди да су по све убаталѣне поправити, и кирию кою одъ две године дана никако приміо нисамъ наплатити.

То покорно Славно Началничество молимъ да бы мы одпустъ одъ дужности за еданъ мѣц дана, узрока наведеногъ ради своимъ путемъ и начиномъ кодъ надлежногъ мѣста, из деиствовати изволимо.

Н 877.
1. Юнія 854 год.
у Рсковцу

Поручикъ,
Радое Марковић

Копија једног документа са потписом и печатом Радоеја Марковића, начелника Среза левачког⁴¹

Оригинал. АС, НОЈ, VII, 67/1854.

Кућа Светозаревих родитеља у Јагодини

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ДЕЛА —
НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА ЈАГОДИНСКОГ:
О ОДСУСТВУ РАДОЈА МАРКОВИЋА

Началничеству Окр. Јагодинскогъ.

Поредъ одобреногъ 30го дневногъ одсуствія Началника Среза Левачкогъ Г. Радоја Марковића, Попечителство внутрен Дѣла на молбу негову, коју е непосредствено овде представіо, одобрава да онъ јоштъ 10. дана одъ званичне дужности свое одсуствовати може, очему Попечителство у союзу предписанія свога од 15. пр. м. ПН. 2122. извещава Началничество ради знана неговога.

ПН. 2444.
5. Августа 1854 год.
у Београду.

За Попечителя вн. Дѣла
Помоћникъ Попечите
Помоћникъ Кавалер,
А. Ненадовић

Начелникъ
полиц. одделенія,
Н. Христић

НАЧЕЛСТВО ОКРУГА ЯГОДИНСКОГ —
МИНИСТАРСТВУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА:
ОБАВЕШТАВА О СМРТИ РАДОЈА МАРКОВИЋА

Высококславному Попечителству
внутренн Дѣла

Началничества окръ
Ягодинскогъ Извѣстіе

Началникъ Среза Левачкогъ Г. Радое Марковићъ после 20го дневногъ болованя свогъ синоѣ — т. е: 11. с. м. у захожденію Сунца преселіо се е у вѣчностъ⁴¹³ окоемъ извѣшаваюћи Началство ово Высококславно Попечителство Внутренн Дѣла покорно Га моли да оно надлежны коракъ учинити благоизволи, како бы се на место упокоившегъ се Г. Радоя, други Началникъ вышепоменутогъ Среза поставіо, отуда пре што послова много имаде, и тако да Срезъ безъ старешине свогъ дуго быти неможе.

Н. 3189.
12 Септембра 1854
у Ягодини
за Писара,
Практик.
Єфремъ Тирић

Началникъ Округія
Почест. Аѣут. Княжъ.
Подполков. Кавалѣр.
J. Наумовић

ПИСАР СРЕЗА ЛЕВАЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
ЯГОДИНСКОГ

Славному Началничеству
Округія Ягодинскогъ

У недостатку Началника
Писара Среза Левачкогъ
Извѣстіе.

Како е бившіи Началникъ Среза Левачкогъ поч. Г. Радое Марковићъ, неки овди у Рековцу постоећи плаць од Марка Бушетића свд., за 17. # цесаръ. за школу овди градити се имаюћу, усогласію са обштинама надлежнымъ узео; и изъ свое собственности погласу овди подъ ./ приложене квитте, изплатіо, тако почемъ се е исти у вѣчностъ преселіо, да неби новци ови као безплодни, наущтрбъ пупилана стояли, молимъ у покорности Славно Началничество, дабы мы оно изъ касе Фонда Школскогъ, кой се при нѣму налази, означени 17. # цесаръ. на попуненіе массе припослати изволило а я ѣу му означену сумму, како на надлежне обштине учинити за имаюћи на подизанѣ ове Школе трошакъ, разрезоа и покупіо будемъ, одма повратити.

Н 1196
25. Септембра 854. год.
у Рековцу.

Писаръ.
Теодоръ с Саввић

Б. ШКОЛОВАЊЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

а) У ГИМНАЗИЈИ

СПИСАК УЧЕНИКА IV РАЗРЕДА КРАГУЈЕВАЧКЕ ПОЛУГИМНАЗИЈЕ

Број	Имена и презимена	Катихизисъ	Реторика	Латинска граматика	Немачка граматика	Естествена историја	Српска историја	Геометрија	Алгебра
1.	Аврамъ Шокорчевићъ	4.	4.	3.	3.	3.	3.	4.	3.
2.	Алекса Стефановићъ	3.	3.	3.	2.	3.	3.	1.	2.
3.	Василия Вукосавлѣв.	о с т а в и о ш к о л у							
4.	Велько Недељковићъ	4.	4.	4.	2.	3.	3.	3.	3.
5.	Димитрија Молеровићъ	3.	3.	2.	3.	3.	3.	4.	3.
6.	Димитрија Стойковићъ	5.	5.	5.	3.	4.	5.	4.	4.
7.	Живонъ Зисѣићъ	о с т а в и о ш к о л у							
8.	Јованъ Крсмановићъ	3.	1.	2.	2.	3.	4.	3.	3.
9.	Коста Девићъ	3.	2.	1.	1.	3.	3.	4.	3.
10.	Коста Ђорђевићъ	3.	4.	3.	3.	3.	3.	1.	1.
11.	Љбомиръ Лукићъ	5.	4.	3.	3.	4.	4.	5.	5.
12.	Матея Ђирићъ	5.	3.	3.	3.	3.	3.	3.	4.
13.	Милан Евтићъ	о с т а в и о ш к о л у							
14.	Милошъ Милошевићъ	4.	4.	4.	3.	5x	4.	4.	4.
15.	Миленко Нешковићъ	3.	3.	3.	2.	4.	4.	4.	3.
16.	Михаилъ Илићъ	—	—	о с т а в и о ш к о л у					
17.	Михаилъ Стойчевићъ	3.	3.	3.	1.	1.	1.	3.	2.
18.	Нифнѣоръ Младеновићъ	о с т а в и о ш к о л у							
19.	Павле Симићъ	о с т а в и о ш к о л у							
20.	Павле Ђорђевићъ	5x	5x	5x	5.	5x	5.	5x	5x
21.	Петаръ Поповићъ	5x	5x	5x	5.	5x	5.	5x	5x
22.	Петаръ Чоловићъ	5x	3	2.	2.	3.	3.	3.	3.
23.	Радомиръ Путникъ	5x	5x	5x	3.	5x	5x	5x	5x
24.	Савва Поповићъ	5.	1.	3.	2.	4.	4.	5.	4.
25.	Савва Самарѣићъ	о с т а в и о ш к о л у							
26.	Свстозаръ Марковићъ	5x	5x	5x	5.	5.	5.	5x	5x
27.	Свстозаръ Матеићъ	4.	3.	3.	1.	4.	3.	3.	1.
28.	Свстозаръ Молеровићъ	о с т а в и о ш к о л у							
29.	Софронія Радойчићъ	4.	0	3	3.	3.	0	—	—
30.	Стефанъ Стефановићъ	5.	5.	4.	1.	4.	4.	3.	3.
31.	Стефанъ Луковићъ	5.	5.	3	2.	4	4.	5.	4.
32.	Степанъ Радивоевићъ	3	3	3	3.	2.	3.	2.	1.
33.	Танасія Весовићъ	5	5.	3	3.	5.	3.	5.	4.
34.	Тома Милошевићъ	5	5.	3	4.	3.	5.	4.	5.
35.	Урошъ Костићъ	3	3.	3	2.	3.	3.	3.	3.

Број	Имена и презимена.	Универзитет	Француска	Баварија	Прусија	Аустрија	Сардинија	Неапол	Савоја
20.	Павле Ђорђевић	5	5	5	5	5	5	5	5
21.	Петар Поповић	5	5	5	5	5	5	5	5
22.	Петар Поповић	3	3	2	2	3	3	3	3
23.	Петар Поповић	5	5	5	5	5	5	5	5
24.	Лабба Поповић	5	5	3	2	4	4	5	4
25.	Лабба Поповић	—	—	—	—	—	—	—	—
26.	Петар Поповић	5	5	5	5	5	5	5	5
27.	Петар Поповић	5	3	3	1	4	3	3	3
28.	Петар Поповић	—	—	—	—	—	—	—	—
29.	Петар Поповић	4	4	3	3	3	3	3	3
30.	Петар Поповић	5	5	4	5	4	4	5	4
31.	Петар Поповић	5	5	3	2	4	4	5	4
32.	Петар Поповић	3	3	3	2	3	3	3	3
33.	Петар Поповић	5	5	3	3	5	5	5	4
34.	Петар Поповић	5	5	3	3	5	5	5	4
35.	Петар Поповић	3	3	3	3	3	3	3	3

Део извештаја директора Крагујевачке полугимназије министру просвете на крају школске 1859/1860. године, из којег се виде и оцене Светозара Марковића (копија)

ЛИСТ СВЕТОВИД О УСПЕХУ И НАГРАДИ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

29. Јунија Петровъ данъ држалисмо благодареніе за срећно заключеній овогишній училиштимй течай, а после службе Божіе ишли смо и на торжество у полугимназию, гди се е предъ многимъ скуплѣнимъ светомъ найпре класификація читана, затимъ су раздате у награду добрима ученицима слѣдуюће кнѣиге: Све части Гласника на брою XI. добио е Петаръ Поповић; Историю Србскогъ народа Павле Ђорђевић; историю кнѣижевности добио е Светозаръ Марковић; Коста Димитријевић Алгебру Мочникову, коя е по препоруци школске комисіе преведена, а тако исто и геометрія, кою е Радославъ Майсторовић добио, а осимъ овоіу добили су Атанасіе Николаевић, Василіе Банковић и Ђорђе Костић Бугаринъ изъ Ниша свакиј прву часть „исторіе кнѣижевности“ д-ра Петрановића.

Овде безъ да напомнимъ штпендіе и толика благодѣяніа кое наше Србско правителство сиромашнімъ и добримъ ученицима чини, не само у отечеству но и изванъ нѣга шилући у друге землѣ и државе свое младиће, — доста е и то, што толико на кнѣиге троши, кое у награду добрима ученицима по свима заведеніама и основнимъ училиштама у Отачеству преко наставника раздае.

Кадъ су горнѣ кнѣиге раздате, а и „саидѣтелства“ ученицима IV. разреда, после су ученицы слова изговорили на словенскомъ, латинскомъ, нѣмачкомъ и Србскомъ езику. А особито су се целой публики, коя е многобройна и одъ интеллигенціе была, яко допала са своимъ говоромъ Павле Ђорђевић и Петаръ Поповић, кой е за предметъ свога говора имао: »Vita Ciceronis.« и сада се у обште овде говори, да се е наша младежъ своимъ прилѣжаніемъ и владаніемъ одликовала.

Светозар Марковић са школским друговима (стоји, први слева)

б) НА ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ

ИСПИТНЕ ЛИСТЕ СА ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ И ОЦЕНЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА НА ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ

а. ИЗ МАТЕМАТИКЕ

СПИСАК СЛУШАЛАЦА МАТЕМАТИКЕ
ЗА ШКОЛСКИ ТЕЧАЈ 1864. ГОДИНЕ.

а) Философски Факултет:

Број	Имена Слушалаца	Белешке	Примедбе.
1.	Вукашин Петровић	3.	три
2.	Илија Савић	3.	три
3.	Љубомир Шандоровић	2	два
4.	Никола Прванов.	4	четири
5.	Светозар Николајевић	4	четири Има дара Математичког
6.	Спиридон Богдановић	2	два
7.	Стеван Поповић	4	четири
8.			
9.			
10.			
11.			
12.	II ^е године Текничар:		
13.	Петар Новаковић	3.	три

Београд 15/6 1864.
Питао: Димитрије Нешић
Професор. Вел. Школе.

Претседавао:
К. Алковић
Проф. В. Школе.

б) Текнички Факултет:

Број	Имена Слушалаца	Белешке	Примедбе.
1	Алекса Кнежевић	5.	пет Особите препоруке достојан.
2	Коста Ђорђевић	—	ни на испит дошо
3	Мијајло Марковић	—	"

4	Светозар Марковић ⁴¹⁵	5. пет	има здраво дара
5	Јулије Клерић	5. пет	Особите препоруке достојан

Београд 15/6 1864
Питао: Димитрије Нешкић
Професор Математике.

Претседавао:

Оригинал. АС, ВШ, 96, 1864.

б. ИЗ БОТАНИКЕ

13 — VI — 1864

СЛУШАОЦИ БОТАНИКЕ ИЗ II ГОД. ФИЛОСОФИЈЕ

Алекса Јовановић	Четири
Јован Павловић	Четири
Петар Остојић	Пет

I ГОД. ТЕХНИКЕ

Алекса Кнежевић	Четири
Јулије Клерић	Четири
Коста Ђорђевић	Четири
Михаил Марковић	Четири
Светозар Марковић	Четири

у Београду 13. Јунија 1864
Проф. Др Јован Панчић

Претседавајући
Мих. Рашковић

Оригинал. АС, ВШ, 96, 1864.

в. ИЗ ФРАНЦУСКОГ ЈЕЗИКА

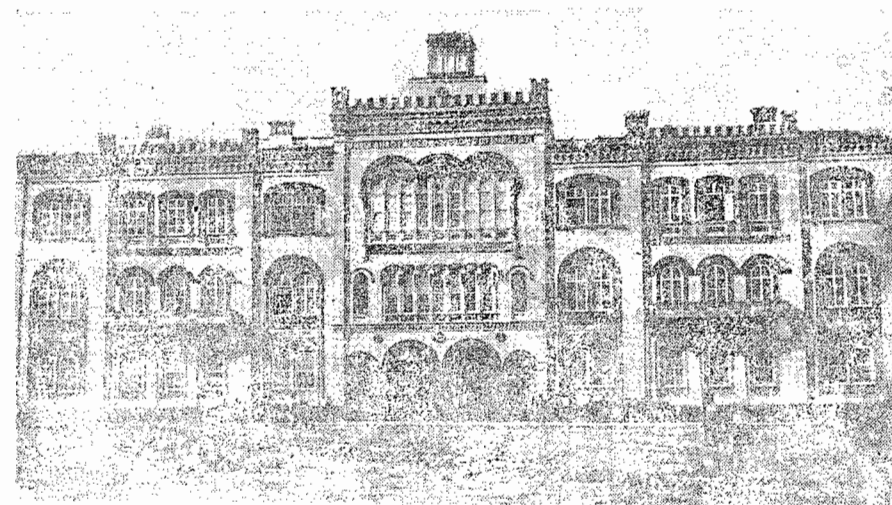
1. Ранко Аранђеловић	I год. прав. а —	Три (3).
2. Никола Прванов	I год. филос. е.	5.
3. Лука Перишић	II г. правос. д.	4.
4. Алекса Ђелмаш	II — — в.	3
5. Илија Маршић	II прав. в.	3
6. Аврам Шокорац	— — в.	3
7. Стеван Вуковић	. . . . в.	3
8. Светомир Николајевић	Философ. I — д.	3.
9. Радисав Милошевић	II. прав. в.	3.
10. Светозар Николић	I — в.	3.

11. Коста Рашић	II права — в.	3.
12. Светозар Лукић	II — в.	3.
13. Спиридон Богдановић	I филос. в.	3.
14. Ђорђе Пантић	II прав. в	3
15. Светозар Марковић	техн. I. д.	4.
16. Владимир Чолак-Антић	I прав. д	4
17. Атонамије Сушић	I прав. в.	3.
18. Никола Аћимовић	I прав. в.	3.
19. Мијаило Никевић	I философ. в	3
20. Величко Аксентијевић	I права в.	3
21. Павле Ђорђевић	I права в.	3
22. Павле Мијаиловић	I прав. в.	3
23. Радивојевић Јован	I права в.	3
24. Коста Путник	I прав. в.	3
25. Милован Радојковић	I пр. в.	3
26. Лазар Стојановић	I прав. в	3
27. Милутин	III прав. в	3
28. Ђорђе Симић	III права в	3

12. септсѐбра 1864.

Претседавао,
П. Срећковић

Оригинал. АС, ВШ, 96, 1864.

Зграда Велике школе (Капетан-Мишино здање) у којој је учио
Светозар Марковић

г. ИЗ ЗООЛОГИЈЕ

СЛУШАОЦИ ЗООЛОГИЈЕ
У I ГОД. ТЕХНИКЕ

Алекса Кнежевић	четири
Коста Ђорђевић	четири
Светозар Марковић	четири
Јулије Клерић	четири

13. Септ. 1864.
у БеоградуПредседајући
Михаило РашковићИспитујући
Др Панчић

Оригинал. АС, ВШ, 96, 1864.

д. ИЗ ФИНАНСИЈА

Накнадни и повторителни испити из Финансије 11 Окт. т. г.
после подне полагали:

1. Илија Савић	Три	другоразред. мудрословацъ	накнад.
2. Светозар Марковић	три	} накнад. другоразредни техничари	накнад.
3. Алекса Кнежевић	три		
4. Мило Димитријевић	Три	трећеразредни правникъ	накнад.
5. Атанасије Весовић	три	дто	дто
6. Коста Голубовић —	три	дто	дто
			повтор.

Накнадни и повторителни испити из Народне Економіе
11. Октоб. т. г. после подне полагали:

1. Илија Аџемовић	II	разредни Мудрословацъ	накнад. два
2. Светозар Лукић	III.	— правникъ	макнад. два
3. Аврамъ Шокорацъ	III.	— правникъ	повтор. три
			Коста Јовановић Заступникъ проф. Финансије и Нар. економіе.

Оригинал. АС, ВШ, 18, 1865.

ђ. ИЗ ПРАКТИЧНЕ ГЕОМЕТРИЈЕ

СПИСАК

Ученика треће године који су за ову
865/6 школску годину слушали Практичну
Геометрију и испит положили.

	Прак. Геом.	Оцена Цртанђ
1. Алекса Кнежевић —	5	није цртао
2. Светозар Марковић	3	није цртао

17 Јунија 866
у БеоградуПредседавао
Коста Алковић
М Петковић
професор.

Оригинал. АС, ВШ, 65, 1866.

е. ИЗ МЕХАНИКЕ

Испитне белешке
из Механикеза слушаоце III^{не} год. Технике:

1 ^{ва} Алекса Кнежевић.	5
2. Светозар Марковић.	4

23^р Јунија 1866.
у Београду.Председавао
М Петковић.испитивао
Коста Алковић
Професор Механике

Оригинал. АС, ВШ, 65, 1866.

ж. ИЗ ХЕМИЈЕ

Прворазредни правници:

Оцена испита из Хеміѣ.

1. Адамъ Германъ,	Четири
2. Алекса Ивковићъ,	Четири
3. Алекса Новаковићъ,	Три
4. дто Гошићъ,	болестан
5. дто Вокићъ,	Четири
6. Алекса Ђорђевићъ, н. д.	н. д.
7. Аранђелъ Стоилковићъ,	Три
8. Благое Стоядиновићъ,	Три
9. Вићентије Вешевићъ,	Четири
10. Владимиръ Поповићъ,	умро
11. дто Тајсићъ,	Три
12. Димитрије Димитрисвићъ,	Три
13. дто Ристићъ,	Четири
14. Глигоріе Ђорђевићъ,	Четири
15. Илија Атанацковићъ,	Четири
16. Јованъ Елчићъ,	Три
17. Јованъ Станосвићъ,	Три
18. Лазаръ Лазићъ,	Три
19. Лазаръ Спасосвићъ,	Три
20. Любисавъ Матићъ,	Три
21. Любомиръ Николићъ, — нема	
22. Миланъ Радовановићъ,	Пет
23. дто Јуришићъ,	Три
24. Милошъ Давидовићъ,	Три
25. Михаиљ Анђелковићъ,	Четири
26. Петаръ Божићъ,	Три
27. дто Николићъ,	Три
28. Панта Дробњаквићъ,	Три
29. Сава Станићъ,	Три
30. Сима Поповићъ,	Три
31. Сава Райковићъ,	Три
32. Светозаръ Миљковићъ,	Три
33. Павле Бакићъ,	Три
34. Светозаръ Лацковићъ,	Три
35. Стеванъ Поповићъ,	Три
36. Тимотије Николаевићъ,	нема
37. Трифунъ Милошевићъ,	Три
38. Хранислазъ Петровићъ,	Три
39. Димитрије Буићъ, нема га	
40. Коста Михаиловићъ,	Три

Светозар Марковић (први здесна) у друштву Пађе Михаиловића и Косте Рашића у време студија на Великој школи

III годишњи Техничари.

1. Алекса Кнежевић	Пет
2. Светозар Марковић н. д.	Четири

15. Јунија 866. год.
у Београду.

Председајући
Др Панчић

Испитуюћи
Михаилъ Рашковићъ
Проф. Хеміѣ

Оригинал. АС, ВШ, 65, 1866.

з. ИЗ АГРОНОМИЈЕ

КЛАСИФИКАЦИЈА УЧЕНИКА ИЗ АГРОНОМИЈЕ.

III техника.

1) Алекса Кнежевић	Четири
2) Светозар Марковић	Четири

II Техника.

1) Данило Арбазановић	Четири
2) Љубомир Мутавџић	Три
3) Михаило Михаиловић	Четири
4) Никола Пашић	Четири
5) Петар Велимировић	Четири
6) „ Живковић	Четири
7) Светозар Машин	Три

27 Јун 866 г.
у Београду

Председавао
Михаилъ Рашковићъ

Испитао
Др Панчић

Ботаника

1 Данило Арбазановић	Четири
2 Светозар Машин	Три.

27 Јун 866. г.
у Београду

Председавао
Михаилъ Рашковићъ

Испитао
Др Панчић

Оригинал. АС, ВШ, 65, 1866.

СВЕДОЧАНСТВО СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА СА
ВЕЛИКЕ ШКОЛЕСВЕДОЧАНСТВО
ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ КНЯЖЕСТВА СРБСКОГЪ.

Г. Светозар Марковић родомъ из Засчара вероисповести Православне синъ Пок. Радоја Марковића чин. у својој 20-ој години узраста слушао е 1863/64 4/5 5/6 год. школске I. II и III разредъ техничког факултета у Великој Школи, и показао е на испитима успехъ I^e г. из: Геометријског цртања, Зоологије, Ботанике, и Француског језика врло добар; из: Елементарне Математике (I и II. сем.) и Логике Одличан. IIe г. из: Финансије и Нацртне Геометрије добар; из: Минералогіје и Више Математике врло добар; из: Народне Економије Одличан.

IIIe г. из: Практичке Геометрије добар; из: Агрономије, Хеміје и Механике врло добар; из: Физике одличан.

У посеђаваню школе био е Приљежан⁴¹⁶
Владаня био е доброг

У Београду 11 Јулија 1866 год.

Деловодитељ
П. С. Срећковић

Ректоръ Велике Школе
Др Панчић

Степени су оцене: одличанъ, врло добаръ, добаръ, слабъ, рђавъ.

Копија. УБ „Светозар Марковић“, МК₂—234.

КОСТА ЦУКИЋ — РЕКТОРУ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ

ГОСПОДИНУ РЕКТОРУ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ.

Съ концемъ ове школске године послаће се одавде два младића у инцинирско Заведенѣ, кои ће се у истоме трошку рускога правительства изучити. Младићи ови најпреће се бирати изъ техничкога факултета, али тако, да поредъ осталихъ необходимыхъ условія, мораю се спремити и у рускомъ езику тако да могу у канцелариу Министарства Просвете и Црквенихъ дела пре избора, испитомъ доказати да езикъ тай разуму, и да се одма њиме могу служити.

Ово саобштите ученицима велике школе ради његовога знања и управляња.

№ 4465
29. Децембра 1865 г.
у Београду.

Заступникъ Министра
Просв. и Цркв. дела
Министеръ Финансіе
К. Цукић

УПРАВА ВАРОШИ БЕОГРАДА — РЕКТОРУ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ: ПОЗИВА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Господине.

Г. Светозаръ Марковићъ, техничаръ у вел. школи, позиватъ е неколико пута одъ стране извршителя Управительства ово-варошкогъ да овамо дође, па ни по едномъ опзиву дошао није. — Изволи те га упутити да данасъ по подне у 2. сата непременно дође.⁴¹⁸

23. фебруара 1866.
у Београду.

ваш,
поштоватељ,
Љ. Банковић

Господину Јосифу Панчићу ректору вел. школе.

КОСТА ЦУКИЋ — РЕКТОРУ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ: О
ПРИПРЕМИ ПИТОМАЦА ЗА РУСИЈУ

У Београду 21. Априла 1866.

Господине,

У свези с предписом моим од 24. Апр. пр. год. Н 1001 чинијум вас позоровивим на извршенѣ садржая истог акта, почем се то лане због задоцнѣног приявљеня кандидата ние могло извршити. За ову школу треба да конкурираю ученици технике из ког вишег разреда, кои с добрим успѣхом сврше те разреде око Петровадне, и кои ће одма по испиту имати се кренути на пут, да до 15. Августа науче што руски и спреме се за полагањѣ испита, ако се то буде од нѣи захтевало. Добро би било да кандидати за ово два м-ца још овдѣ уче руски. Наравно да мораю доброг здравла бити. Я вам шалѣм и приказ царскій⁴¹⁹ /. ради обясненя предмета кандидатима.

ваш
почитатељ
К. Цукић

Ректору Велике школе

ВАРОШКИ КВАРТ — РЕКТОРУ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ:
ТРАЖИ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА ЗБОГ НАПЛАТЕ
ТАКСЕ

Господине!

Светозар Марковић, техничар у вел. школи, има по акту суда вароши Београда од 17. Марта ов. г. Н. 16729. 50. гр. 8. пор. чарш. таксе да плати.

Светозар е позват више пута да полицији, предстане, и таксу ову плати, но до данас ние хтео то учинити. С тога вас Господине овим молим да ми Светозара амо са листодавцем заједно упутите.

21. јунија, 1866. г.
у кварту варошком.

ваш
поштоватељ,
М. Цветковић

Г. Ректору велике школе.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — МИНИСТАРСТВУ
ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

Министарству Просвете и црквених дела

Господин Ректор велике Школе објавио је, да су упражњена у руском петроградском инжењирском институту два места за питомце из Србије, и то, које Министарство Просвете и црквених дела изабере. Потписани молим Министарство Просвете и црквених дела да и мене у број кандидата прими. Како сам чуо да ће се о томе итно решавати не имадох времена да извадим сведочанство; то молим министарство Просвете и црквених дела, да се о мојој способности извести код савета академијског.

У Београду 30^г Јунија 1866. године

Светозар Марковић
Техничар III године

Министарству Просвете и црквених
дела

Господин Ректор велике Школе објавио је, да су упражњена у руском петроградском инжењирском институту два места за питомце из Србије, и то, које Министарство Просвете и црквених дела изабере. Потписани молим Министарство Просвете и црквених дела да и мене у број кандидата прими. Како сам чуо да ће се о томе итно решавати не имадох времена да извадим сведочанство; то молим министарство Просвете и црквених дела, да се о мојој способности извести код савета академијског.

У Београду 30^г Јунија 1866. године
Светозар Марковић
Техничар III године

Копија молбе Светозара Марковића Министарству просвете за одлазак на студије у Русију

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — МИНИСТАРСТВУ
ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

30. јунија 1866.

Министру Просвете и црквених дела!

По објављењу господина Ректора Велике школе два су места упразњена, у институту Инженерском, за Србске младиће. Па почем бих једно од истих уживати желео, то се најпонижније обраћам Министарству Просвете и црквених дела, с' молбом да би ме једно од истих удостојило; уз то прилажем и сведочанство.⁴²⁰

Јесам
Министарства Просвете и црквених дела
понижни
Светозар Марковић
техничар III године.

КОСТА ЦУКИЋ — РЕКТОРУ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ
ПОВОДОМ МОЛБЕ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА И
ДРУГИХ ЗА СТУДИЈЕ У РУСИЈИ

Господину ректору велике школе.

Светозар Машин II год. Алекса Кнежевић III год. техничар подневши своя сведочанства и Светозар Марковић III год. техн. без сведочанства,⁴²¹ молили су да се пошлю у инџинирскій институт у Русию где има два места за србске питомце.

У свези са моим писмом од 24 Априла 1865. № 1001. шилѣм вам поменуће молбе са сведочанствама, да иѣ совет академійскій у оцену узме и свое миѣније ми све исти поднесе.

Прилози ми се имаю повратити.

№ 1.716. и 1.717. 1.730.
1. Јулія 1866 год.
у Београду.

Заступник министра
просвете и цркв. дела
Министер Финансіе,
К. Цукић

РЕКТОР ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ — МИНИСТРУ
ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА О ОДЛУЦИ ДА СЕ У
РУСИЈУ ПОШАЉУ СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И
АЛЕКСА КНЕЖЕВИЋ

Господине,

По налогу Вашем од 1. Јулија о. г. Н 1716, 1717 и 1730. ради избора два ученика у инџинирски институт у Русији, у коме има два места за српске питомце, ја сам данас 1. Јул. сазвао академијски савјет, који пошто је прегледао сведочбе и белешке ученика техничког факултета II^{ег}. Светозара Машина и III^{ег}. Алексе Кнежевића и Светозара Марковића једногласно је овога мњенија:

Да заслужују да се пошаљу у инџинирски институт у Русији ученици III^{ег}. техничког факултета Алекса Кнежевић и Светозар Марковић.

Н 214.
Београд
1. Јулија 1866. г.

Велике школе
Ректор
Др Панчић

Господину Министру просвете и црквених дела.

МИНИСТАРСТВО ФИНАНСИЈА — МИНИСТАРСТВУ
ИНОСТРАНИХ ДЕЛА О ОДЛАСКУ ПИТОМАЦА ЗА
РУСИЈУ

Господине,

У слѣдъ писма нашегъ одъ 14. Априла т. год. И№ 1,482. ја самъ, саслушавши мнѣніе професорскогъ Совѣта велике школе, избрао Алексу Кнежевића и Светозара Марковића ученике III. године техничкогъ факултета велике школе, за питомце, кои се имаю послати у петербурскій „институтъ инџинира путова саобштенія“ ради изучаваня инџинирскихъ наука.

Извештавајући васъ о томе, Господине Министре, честь имамъ и то вамъ јавити, да ће речени ученици скоро кренути се на путъ и у Петербургу у рускомъ езику спремати се, како бы могли при почетку школскога течаја, издржавши нуждни испитъ, прећи у кои виши разредъ, те тако и мѣста отворити другимъ питомцима кои ће се на мѣсто њино доцнѣ послати.

Молимъ васъ, Господинъ Министре, да изволите и овомъ приликомъ примити уверенѣ мога особитогъ поштованя.

№ 1746.
5. Юлія 1866. год.
у Београду.

Заступникъ Министра
просв. и цркв. дела
Министеръ Финансіе,

Господину министру иностранихъ дела.

[НА ПОЛЕЋИНИ.]

Јулія 1866.

№ 1.746.

Да се пише министру Иностр. дѣла, да сам на позив руског правит. одредио ову двоицу, кои ће скорим на пут се кренути и у Петербургу у руском езику се спремати како би могли при отварању школе положити испит и прећи у кои вишій разред, те тако и места отворити што пре да се други питомци умѣсто њи доцније послати могу. Пасоше да им изда. А они се наставлѣнѣма нарочитим упуте, да оно горе изврше и да путују преко Немачке (Француске) и Пруске (ако не преко Маџарске и Кракове) у Русију. Да се представе руском Консулу овдѣ.

Св. Машину да се кратким путем поврате документи.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА —
МИНИСТАРСТВУ ИНОСТРАНИХ ДЕЛА О ОДЛАСКУ
ПИТОМАЦА ЗА РУСИЈУ

Г. Мин. иностр. дѣла

Н. 1746.

5. Јулія 1866. у Београду

Ек. 11. истога мѣс.

М. Милошевић.

Услѣд писма вашег од 14. Апр. пр. год. ИН 1482. я сам по саобштеню прилога ученицима в. Школе исте позвао, да конкурираю за полученѣ отворена за србске младиће два питомазка мѣста у императр. инжинирском институту у СПетербургу. Из младића, кои су ове године за та мѣста конкурирали, изабрао е академійскій совѣт свршивше трећу годину техничког факултета в. Школе ученике Алексу Кнежевића и Светозара Марковића, кои сам избор и я одобрио. Я сам ове ученике унутіо, да се за пут спреме, на кои ће се они до десет дана и кренути тако да ће се, надам се, до конца текућег месеца лично дирекцији поменутог института у СПетербургу представити моћи.

Што још лане ніе на позив руског правительства одговорено пошилянѣм два младића србска у поменутиј институт имам обяснити да е то с намѣром одложено до ове године, како би се могућим учинило, да се пошлю зреліи и даровитіи, у ученію ревностіи и у владаню одличніи младићи, кои су и више наука на отечественом заведеню себи прибавили. Овим се постизаваю те цѣли едно да се има више поуз-

даня, да ће се они достойни указати милостивог призренія, кое е цар император према младежи србској показао, а друго је да ће се потреба Србије, имати што више изучени техника тим, подпуније задовољити, што ће младићи изучивши на овдашњој Академији великиј део исты наука, кое се и у СПетербуршском инжинирском институту предаю, моћи одма ступити у кои виший разред института и тако за краће време свое науке на страни свршити и тим скоріе за друге кандидате се мѣста упразнити. Я сам зато сада шалоћим се младићима издао налог, да се дошав у СПетербург потруде научити толико руског езика, да могу по потреби бар из наука кое се у две најниже године предаю і кое су они овде учили, испыте положити, како бы с наступаюћом школском годином одма у трећій разред института ступити могли. На тай начин поступиће се и при другом шилияню питомца, по истеку три године, и учиниће се могућим да се бар сваке треће уместо сваке пете године по два питомца у поменутой институт шалю, и кас изучени техници у свое отечество враћаю.

Извештаваюћи вас, Господине, о свему предизложеному чест имам молити вас, да о томе изволите у знанѣ поставити г. овд. руског генр. консула с тим да он о томе, уколико к ствари приноси яви своим путем и дирекцији поменутог института додавши іюш да сам я оба питомца снабдѣо новчаним средствима за пут и за живлѣнѣ кроз месец дана у СПетербургу изван института: коя бы им се новчана помоћ пак од стране србског правительства за време нѣіовог живота у ин-

ституту давати имала, молим, да о томе своим путем извѣстіе прибавити и мени исто до знаню до-ставити изволите.

Примите. Г.

КЦ

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА
ОДРЕЂУЈЕ ПУТНИ ТРОШАК ПИТОМЦИМА ЗА
ПЕТРОГРАД

№ 2041.

У Београду 16. Јулія 1866. године.

Г. Г. Алекса Кнежевић и Светозаръ Марковићъ ученици III. године техничкогъ оделеня велике школе, избрани су да се као правителствени питомци пошлю на изучаванѣ инжинирски наука у императорско-рускиѣ инжинирскиѣ институт у С Петербургу; па да би се снабдѣли са потребнымъ путнымъ трошкомъ као и са потребама кое су имъ нуждне за спреманѣ да у истѣѣ институтѣ ступити могу

Решено е:

да се свакомъ одъ њи изда на путный трошакъ по сто талира, изъ призрениа на саданю скупѣ путованя збогъ постоеѣи ратны околностиѣ,⁴²² и по сто талира свакоме на издржанѣ и спреманѣ њино да у поменуто заведенѣ ступити могу, кои последноѣи сто талира да имъ се рачунаю и као издржанѣ њино најдалѣ до конца Августа ове године припадаюѣ имъ.

Заступникъ министра
просвете и цркв. дела
министеръ финансиѣ,
К. Цукић

МИНИСТАРСТВО САОБРАЋАЈА — ВИСОКОЈ
САОБРАЋАЈНОЈ ШКОЛИ У ПЕТРОГРАДУ: НАЛАЖЕ
УПИС СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА И АЛЕКСЕ
КНЕЖЕВИЋА

МИНИСТАРСТВО
САОБРАЋАЈА

Директору Високе саобраћајне
школе

ШТАБ
Одељење II
Реферат I

Петроград
11. августа 1866. г.
Бр. 347

Министарство иностраних послова, актом од 8. августа бр. 2713, обавештено је да је Српска влада, за попуњавање слободних места српским држављанима, избрала два студента техничког факултета Алексу Кнежевића и Светозара Марковића и послала их овамо, молећи да се та два млада човека приме у школу.

У вези с тим предлажем Вам да одмах предузмете све што је потребно за њихов упис.

Помоћник министра
инжењер генерал пуковник . . . . . [потпис нечитак]

Начелник штаба . . . . . [потпис нечитак]

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ДИРЕКТОРУ ВИСОКЕ
САОБРАЋАЈНЕ ШКОЛЕ

Примљено 17. августа 1866. г.

Бр. 318

Његовом превасходству

Господину директору Високе саобраћајне школе
генерал мајору и кавалеру Собољевском

МОЛБА

Српског држављанина и свршеног ученика Београдске академије у
Кнежевини Србији

Завршивши Београдску академију и желећи да ступим у Ви-
соку саобраћајну школу, имам част најпокорније молити Ваше
превасходство да ме прими на I годину.

Прилажем диплому Београдске академије Кнежевине Србије.

Светозар Марковић

Петроград, 16. августа 1866. г.

Живим на Познањском проспекту, дом Леја, бр. 30, стан 3

ЗАПИСНИК СЕДНИЦЕ ПРОФЕСОРА ВИСОКЕ
САОБРАЋАЈНЕ ШКОЛЕ О УПИСУ СВЕТОЗОРА
МАРКОВИЋА У ПРВУ ГОДИНУ СТУДИЈА

Петроград, 16 августа 1866

Слушали: Предписаніе г. товарища министра путей сообще-
нія сть 11 августа текущего года № 34/1, на имя г. директора
Института, о зачисленіи въ учащіеся Института двухъ сербскихъ
уроженцевъ, студентовъ технического факультета, Алекса Княже-
вича и Светозара Марковича, присланныхъ сербскимъ правитель-
ствомъ для замѣщенія вакансіи стипендистовъ изъ сербскихъ уро-
женцевъ въ Институтъ. Независимо отъ сего, студенты Алекс. Кня-
жевичъ и Светозаръ Марковичъ вошли сами къ г. директору Ин-
ститута съ прошеніями о зачисленіи ихъ въ учащіеся I курса
Института съ предьявленіемъ аттестатовъ объ успѣшномъ окон-
чаніи ими курса наукъ въ Ђылградской Великой школѣ.

Имѣя въ виду что 16 февраля 1865 года Государемъ импе-
раторомъ повѣлено предоставить въ Институтъ сербскимъ урожен-
цамъ двѣ стипендіи на счетъ остатковъ отъ штатныхъ суммъ Ин-
ститута, а въ случаѣ недостатка ихъ изъ общихъ остатковъ Мини-
стерства путей сообщенія, каковая Монаршая воля объявлена г.
министромъ путей сообщенія въ предписаніи на имя г. директору
Института отъ 16 февраля 1865 г., № 68.

Постановили: Сербскихъ уроженцевъ Алекса Княжевича и
Светозара Марковича зачислить неотлагательно въ учащіеся I
курса Института, не повергая ихъ повторному испытанію изъ гим-
назическихъ курсовъ математики и физики такъ какъ изъ доку-
ментовъ ихъ видно что означенные сербскіе уроженцы съ успѣхомъ
окончили курсъ въ высшемъ сербскомъ учебномъ заведеніи.

[Препис са оригинала В. Г. Карасјова.]

[Превод:]

Слушали: Наређење г. министра саобраћаја од 11 августа о. г.
бр. 34/1, упућено г. директору Института, о упису за студенте
Института два Србина, студента Техничког факултета; Алексе Кне-
жевића и Светозара Марковића, које је српска влада послала на

места одређена за српске стипендисте у Институту. Независно од тога, студенти Алекс. Кнежевић и Светозар Марковић сами су се пријавили г. директору Института с молбом да буду уписани за слушаоце I године Института и поднели су уверења о свршеној Великој школи у Београду.

Имајући у виду заповест господара императора од 16 фебруара 1865. да се одреде у Институту две стипендије за Србе на рачун вишка Институтског буџета, а уколико не буде довољан из општег вишка Министарства саобраћаја, коју је царску вољу г. министар саобраћаја саопштио г. директору Института наређењем од 6. фебруара 1865. бр. 68.

Решили: Србе Алексу Кнежевића и Светозара Марковића неодложно уписати за слушаоце I године Института не подвргавајући их поновном испиту из гимназијских предмета математике и физике пошто се из докумената види да су поменути Срби с успехом свршили факултет у Србији.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

Министру просвете и црквених дела!

Двадесет деветог Јула стигосмо у Петроград, а првог Августа јависмо се Министарству иностраних дела, у школу пак јависмо се тек петнајстог овог месеца, јер је школа била распуштена до тог времена. У школу примљени смо са истим правима и дужностима, као и руски ђаци и то: почем без полагања испита из свих предмета неможе нико прескочити коју годину, то смо уписани као редовни у први курс а дозвољено нам је да слушамо трећи, па да на свршетку године положимо испите из сва три курса, иначе би морали полагати испите из свих предмета, а то нам је немогуће с' тога што незнамо језика.

Што се тиче школе она је тако уређена, да се у прве две године уче сви предмети, што се код нас уче за три године, изузевши механику, тако рећи опште техничке студије свршавају се за прве две године, а остале три године остају за изучавање стручних инжинирских предмета. Осим ове добре стране, сваког лета почевши од првог Јуна па до петнајстог Августа, одређују се ученици понаособ на разне практичке радове као: на разна премеравања, прављење гвоздених путова, постројавања разних фабрика, канала, водовода и т. д. Како је ова школа снабдевена можемо казати само за школску библиотеку за читање књига, — а има друга из које се носе књиге кући на читање — у коју нас је сам Г. Директор водио, да има по избор најновијих техничких књига 20.000, а прима годишње сто журнала, што нам је такође сам Г. Директор казао. Школа је отворена, т. ј. ученици живе у вароши а стипендије се издају у новцу. Нама је одређено по двадесет и пет рубаља месечно. Да најскромније живимо, код грдне скупоће у Петрограду, што је Г. Министру по свој прилици познато, не можемо изићи на крај, а нарочито, што због овдашње строге климе на коју нисмо навикли требамо много више угодности, но што треба једном овдашњем урођенику, који осим стипендије имају и други средстава као: помоћ од куће, кондиције и т. д. Зато, да би могли онако науке довршити, као што се од нас очекивати има, молимо најпокорније Г. Министра, да нам изволи одредити помоћ

правитељствену, а ми ћемо колико до нас стоји свим силама трудити се да се покажемо ње достојни.

Надајући се да ће нам се ова наша молба уважити остајемо Г. Министру

Покорни
Светозар Марковић,
Алекса Кнежевић.

У С. Петрограду 17^г Августа
1866. г.

Адреса је наше школе: Институтъ инжинеревъ путей саоб-
щенія.

[НА ПОЛЕЋИНИ:]

24 Авг. 1866 год.
№ 2504.

Нека за потребе које имају прибаве препоруку од дирекције
и онда ће им се одредити помоћ по препоруци.

МИНИСТАРСТВО ИНОСТРАНИХ ДЕЛА, ОДЕЉЕЊЕ
ЗА АЗИЈУ — ДИРЕКТОРУ ВИСОКЕ САОБРАЋАЈНЕ
ШКОЛЕ

Бр. 554

МИНИСТАРСТВО
ИНОСТРАНИХ
ПОСЛОВА
Одељење за Азију

Одељење I
Реферат I

19. августа 1866. г.

Бр. 2841

Господину директору Високе
саобраћајне школе

Одељење за Азију има част да
обавести Ваше превасходство, на
основу података којима распола-
же, да су Алекса Кнежевић и
Светозар Марковић, српски др-
жављани, заиста завршили Вели-
ку школу (академију) у Београду
у Кнежевини Србији.

Заменик директора . . . . . [потпис нечитак]
Начелник Одељења . . . . . [потпис нечитак]

ВИСОКА САОБРАЋАЈНА ШКОЛА — МИНИСТРУ
САОБРАЋАЈА: О УПИСУ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА
У ШКОЛУ

ВИСОКА САОБРАЋАЈНА
ШКОЛА

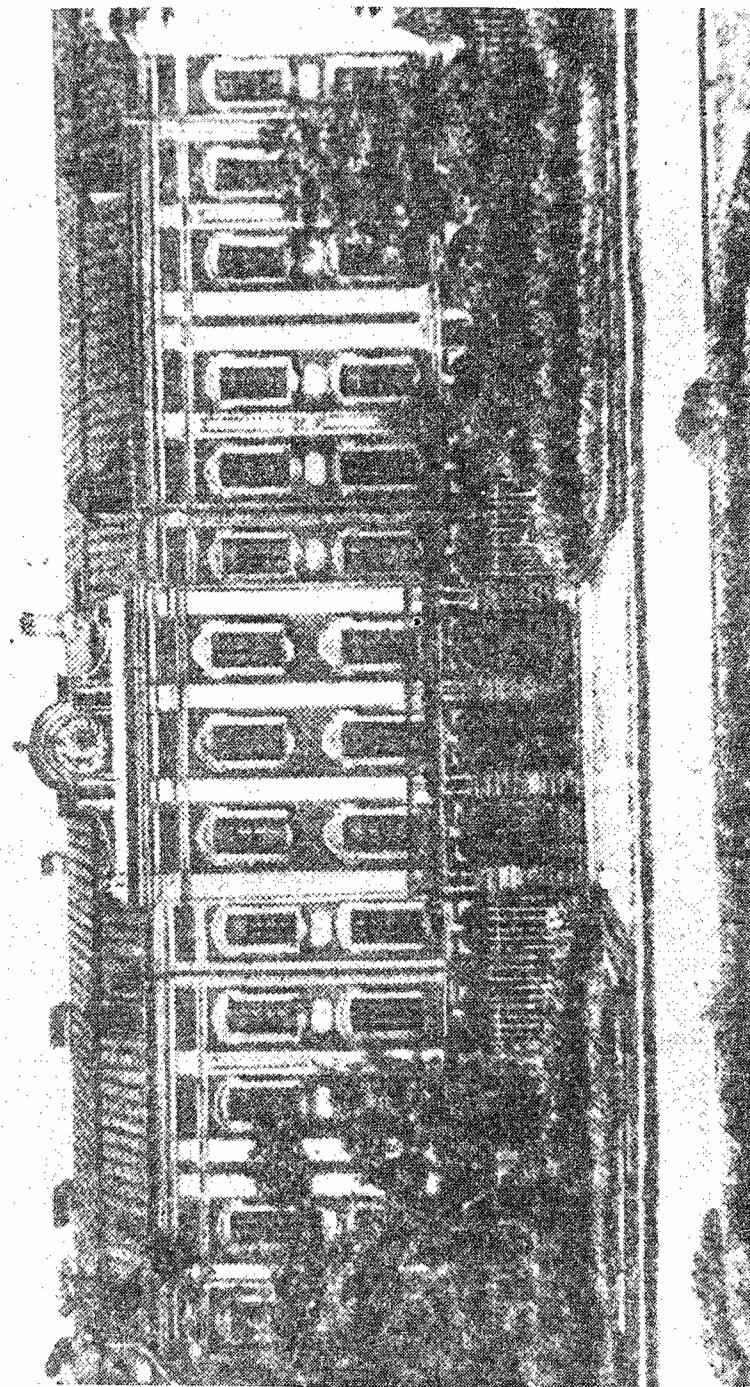
Петроград
2. септембра 1866. г.
Бр. 1015

Господину министру саобраћаја

Извештај

Конференција мени поверене Високе саобраћајне школе је, с обзиром да је цар, 16. фебруара 1865. г. одредио да се у Високој саобраћајној школи ставе на располагање две стипендије српским држављанима на рачун расположивих редовних средстава Високе саобраћајне школе, а у случају њиховог недостатка из расположивих средстава министарства саобраћаја, својом одлуком од 16. августа бр. 55, одлучила је да упише у Високу саобраћајну школу српске држављане Алексу Кнежевића и Светозара Марковића на I годину, не подвргавајући их испитима из гимназијских предмета математике и физике јер се из њихових докумената види да су са успехом стекли високу школску спрему.

Потписан: генерал мајор Собољевски
Оверава: управник канцеларије Мардаков

Зграда Високе саобраћајне школе у Петрограду

ПРЕДСЕДНИК МИНИСТАРСКОГ САВЕТА —
МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА: О
ПОВЕЋАЊУ СТИПЕНДИЈЕ ПИТОМЦИМА У
ПЕТРОГРАДУ

Господине,

На основу ноте овдашњег Царско-Руског Генералног Консула Г. Шишкина од 10. о. м. № 536 имам чест доставити Вам у одговору на Ваше писмо од 5. Јулија т. г. № 1746, да би се по мњенију Царско-Руске владе Алекси Кнежевићу и Светозару Марковићу србским питомцима у инџинирском заведену у Петрбургу олакшало бавленѣ у Петрбургу, — кад би им се дало при ступању у школу по 100 до 150 сребрни рубаља, а осим тога месечно по 15 рубаља свакоме, како би при владајућој скупоћи у Петрбургу могли набављати нуждне књиге, кое е тешко постићи са 25 рубаља, што е свакоме од њи у име штипендије одређено.

Примите, Господине, уверенѣ мога поштованя.

№ 3654
16. Септемвра 1866,
У Београду.

Председник
Министерскога Совета,
Министер Иностраны Дела,
И. Гарашанин

Господину Министру Просвете и Црквени Дела.

[НА ПОЛЕЋИНИ:]

№ 2844

Да се по овој препоруци новци пошљу.

Изложити исторички како је ствар ишла и како им је дата сума до ступања а сада им се шиљ и т. д.

Оригинал. АС, МПС, VI, 828/1874.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА —
ПИТОМЦИМА У ПЕТРОГРАДУ

Правит. питомцима Алекси
Кнежевићу и Светозару
Марковићу: у Петербургу.

№ 2844
30. Септе[м]бра 1866.
у Београду.

одправљено 2, Октом. 866 год
с новцима.

[Потпис нечитак.]

Г. Председник Министерства, Министар Ин. дела, на основу писма овд. Царско-руског Консула, коме је из Петробурга од стране Института писано, јавио ми је, да ће вама бити нужно, да вам се да по 100—150 рубаља, при ступању у школу, а и после сваког месеца по 15 рубаља у помоћ к стипендији која вам је од Царско-руског правит. одређена.

У следству чега ја сам вам одредио свакоме по 15 рубаља месечно које ће вам се одавде уредно слати. А при поласку своје одавде добили сте сваки по 100 талира у име трошка при ступању у заведенију, осим путнога трошка, којом сумом имате се задовољити старајући се да потребе своје удешавате према средствима која имате на располагање.

Речену помоћ од 15. рубаља месечно шаљем за месеце Септембри и Октобри т. г. свакоме по 30 рубаља у особенем кожном завијутку под знаком М. Р. Н=3: у 24 франц. дуката, што чини наши порески гроша 570; коју су-

МУ КАНД ПРИМИТЕ ПОСТАЋЕТЕ МИ
ОДМА ОБОИЦА УРЕДНЕ ПРИЗНАНИЦЕ
И ТО СВАКИ ЗА СЕБЕ НА 285. ГР.
ПОР.

[Потпис нечитак]

СПИСАК ПИТОМАЦА ВИСОКЕ САОБРАЋАЈНЕ
ШКОЛЕ И ВИСИНА РУСКИХ СТИПЕНДИЈА
ЗА ОКТОБАР 1866. ГОДИНЕ

Редни број	ИМЕНА	Припада годишње				Од тога упла- ћено за I месец	Припада месечно или за три месеца				Одбитак	Треба испла.	од тога		
		сти- пен- дија	заис- хра- ну	за стан	Уку- пно		сти- пен- дија	заис- хра- ну	за стан	Уку- пно			Тр еба испла- ти	ост аје за	испла- ту
58.	СТИПЕНДИСТИ II ГОДИНЕ НИКОЛАЈ ВСМА- НОВИЧ	300	..	..	300	225	25	..	..	25		25	..	..	
67.	СТИПЕНДИСТИ I ГОДИНЕ СРПСКИ ДРЖА- ВЉАНИ АЛЕКСА КНЕЖЕ- ВИЋ	300	..	..	300	..	25	..	..	25		62 50	..	..	
68.	СВЕТОЗАР МАР- КОВИЋ	300	..	..	300	..	25	..	.	25		62 50	..	..	

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА —
СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

Правителственом питомцу
Светозару Марковићу
у Петроград.

№. 3.198.
Октобра 866. год.
у Београду.

По решеном моме од 30. прошлог мџа № 2844. припадајућу вам помоћ правителственом за шест месеци од 1. Ноембра ове године рачунајући, у 1674. гроша пореска, шиљем вам с препоруком да од исте суме половину себи задржите а половину другу вашем г. Алекси Кнежевићу предате, па ми потом уредну признаницу на целу суму са назначењем монете, а од обоице подписану пошљете.

Новци вам се шиљу у особеном кожном завоју а под знаком М. Р. № 10. и то у монети 59 # цес. и 12. комада руски од 20. копџики.

АЛЕКСА КНЕЖЕВИЋ И СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ —
МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

Господину министру просвете и црквених дела.

Ваше писмо примили смо осмог овог месеца, а новце двадесет првог истог месеца, као што приложене признанице показују. Благодаримо господину министру, што нас је поставио у такво стање, давши нам помоћ правителственом, да можемо вршити цели, због којих смо послани овде у Петроград. Ми ћемо се свима силама трудити, да нашу дужност савестно извршимо.

Положење, у коме се сада налазимо, принудило нас је, да се обратимо на вас још са једном молбом. Вама је познато, како смо због изванредних околности морали много дужим и скупљим путем путовати; а у Петрограду самом док нисмо редовно поступили у Институт много смо се истрошили, које због скупоће, а које што нисмо познавали живот петроградски, па нисмо умели да уредимо наше потребе. Ми смо вас известили, да су нас примили у трећи курс под условом, да на концу године држимо испит из сва три курса, и тако на концу године имамо да издржимо испит из сљедујућих осамнаест предмета: Богословија за сва три курса, Полит. економија, Штатистика, виша Математика, Нацрт. Геометрија, Геодезија нижа и виша, Физика, Хемија, Минералогија и Геологија за први и други курс, Аналит. Механика, Практ. Механика, Строит. Механика, Строит. Искусство (Грађевина) Химичко испитивање материјала, Законовједјеније и Телеграфи. Предмети ови читају се по другој системи, него што је код нас, и зато нам је нужно читати аукторе по тој системи; а у овом институту олакшано нам је тим, што сваки професор литографира своје лекције — записке —, које смо морали да купимо, јер нам је код оволике мложине предмета немогуће на други начин држати испите. Ви знате, како су руске књиге а нарочито техничке врло скупе.

Све горе изложено скупа учинило је, те нисмо могли, да се снабдемо са зимним хаљинама. Ми се нисмо к вама обраћали зато, што смо се надали, да ће нам руска влада, која нас је примила за своје питомце, дати новаца за зимне хаљине. Но како од руске владе нисмо добили ништа више, но двадесет и пет рубаља месечно, а руска зима, која прелази преко 30°Р може сва-

ки час наступити; то нас је принудило, да се обратимо вама с молбом, да нам и у том помоћ правителствени не одкажете, молимо, да нам новаца за зимне хаљине одредите, јер ћемо од петроградске сурове климе пропасти.

Надајући се да ће Господин Министар нашу молбу милостиво уважити остајемо:

у Петрограду 22^г Октомбра
1866 године

Најпокорнији
Питомци Правителствени
Алекса Кнежевић
Светозар Марковић

[НА ПОЛЕЋИНИ.]

1. Нов. 1866. № 3379. Да им се пошље по двадесет дук.
3/11 66. К. Цукић

ЛИСТА БОЛЕСНИХ СТУДЕНАТА ВИСОКЕ САОБРАЋАЈНЕ ШКОЛЕ

ЛИСТА

болесних ученика Високе саобраћајне школе којима је указана медицинска помоћ како у згради Високе саобраћајне школе тако и ван ње од 1. новембра до 1. децембра 1866. године. —

Презиме	Болест	Примедбе
У становима: Тосман	Дизентерија	
Амбулантно:		
Григорјев Марковић Дараган	Брадавице Шкрофуле Зубобоља	

КОСТА ЦУКИЋ — СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ И
АЛЕКСИ КНЕЖЕВИЋУ

Правителственим питомцима
г. г. Светозару Марковићу и
Алекси Кнежевићу
у Петроград.

№ 3379
3. Децембра 866 год.
у Београду

Одправљен новац
16 дек. 866

Ја сам уважио вашу молбу од
22 октом. ове године, коју сте
ми поднели за новчану помоћ
ради набавке зимњи хаљина, и
шиљем вам на ту целъ сваком
по 20 # цесарски или 560 гро-
ша порески, свега 1120 гроша,
сврх које суме не пропустите
одма послати ми уредну призна-
ницу.

Новци су у особном кожном
савитку под знаком М. Р. № 10.
а у монети 40 # цесарски.

СПИСАК УЧЕНИКА ВИСОКЕ САОБРАЋАЈНЕ ШКОЛЕ
ПО ГОДИНАМА СТУДИЈА

СПИСАК

ученика Високе саобраћајне школе по школским годинама са
подацима о вероисповести, узрасту, сталежу, пореклу, месту где
су завршили школу и када су ступили у Високу саобраћајну школу

Бр.	Име и презиме	Веро-исповест	Год. старости	Чији је син	Када је ступио у Високу саобраћајну школу	Из које гимназије или универзитета и с каквим успехом је завршио
<i>I година</i>						
2.	Алберти Отон	протестант аугсбуршке вероисповести	20	Пасторов син из г. Вишеграда Плоцка губернија	1866.	Варшавска главна школа
3.	Антонович Александар	православац	18	Син губернијског секретара	„	Студент Новоруског универзитета
23.	Марковић Светозар	православац	20	Син капетана	„	Велика школа Кнежевине Србије

КОСТА ЦУКИЋ — СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ И
АЛЕКСИ КНЕЖЕВИЋУ

Правителственим питомцима
Светозару Марковићу
и Алекси Кнежевићу
у Петроград

№ 1010
27. Априла 867
у Београду

У име благодејања које вам
припада од 1. маја па до послед-
њег октомбра ове године, шиљем
вам 1674 гроша а препоручујем
вам да ми одма сврх ове суме
пошаљете уредну признаницу.

Новци су ови у особеном кож-
ном савитку под знаком М. Р.
№ 12 а у монети 59 # дес. 4
полурубље, 1 комад од 25. и 1.
од 20. копјејки.

ОЦЕНЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА И АЛЕКСЕ
КНЕЖЕВИЋА НА КРАЈУ I ГОДИНЕ СТУДИЈА

Петроград, 19 маја 1867

Имена и фамилии	Средние баллы по каждому предмету									Сумма годовых баллов	Общая сумма экзаменационных баллов
	Изъ статистики	Изъ начертательной геометрии	Изъ высшей математики	Изъ физики общей и технической	Изъ химии	Изъ геодезии	Изъ богословия	Изъ черчения	Изъ рисованія		
23. Алекс. Кнежсвичъ	3,50	3,66	5	3	4	5	3	3	3	23,66	23,66
24. Свѣг. Марковичъ	3,50	4	3	3,50	3	3	3	3	3	19,50	19,50

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ДИРЕКТОРУ ВИСОКЕ
САОБРАЋАЈНЕ ШКОЛЕ

№ 408

Прим. 22. Маја 1867.

ЊЕГОВОМ ПРЕВАСХОДСТВУ

господину директору Високе саобраћајне школе инжењеру
генерал-мајору и кавалеру Владимиру Петровичу Собољевском

Студента I године
Светозара Марковића
М о л б а

Пошто због обавеза код куће морам отпутовати за време
распушта у Србију, понизно молим Ваше превасходство да ми
одобри ово одсуство и да нареди да ми се изда карта за сло-
бодно путовање тамо и натраг.

Петроград
20. маја 1867. г.

Светозар Марковић

ВИСОКА САОБРАЋАЈНА ШКОЛА ОДОБРАВА
СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ ПУТОВАЊЕ У СРБИЈУ

Бр. 542

ПОТВРДА

Да Висока саобраћајна школа нема ништа против путовања
студента Светозара Марковића за време школског распуста из
Петрограда у Србију у времену до 15. августа о. г. под условом
да Светозар Марковић издејствује себи одобрење градске управе
у Петрограду за своје путовање.

Петроград,

23. маја 1867. г.

Потписан: директор генерал мајор Собољевски
Оверава: управник канцеларије Мардаков

САВА ГРУЈИЋ И СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — СРПСКОМ
УЧЕНОМ ДРУШТВУ У БЕОГРАДУ

СРПСКОМ УЧЕНОМ ДРУШТВУ.

у Београду.

Друштво „Српска општина“ у Петрограду жели да има ваш журнал „Гласник“ за своју читаоницу. Зато одбор општине обраћа се овим Ученом друштву с' молбом, да му се по могућству пошаљу сви бројеви „Гласника“, а и у будуће, који буду излазили, да му се шиљу за читаоницу општинску.

Адрес друштвени: Груичу, въ славяносербской кухмистерской Сербіи, напротивъ малой морской, на Невскому.

Председник друштва
Сава Грујић.

У Петрограду
30^г Августа, 1867 год.
Перовођа друштвени
Светозар Марковић

СВЕТОЗАРЕВ ПОВЕРИЛАЦ МИЛАН СПАСОЈЕВИЋ —
МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

Мин. просвете и црквених дела.

Г. Светозар Марковић, техничар и правителствени питомац у Петрограду, дугује ми по облигацији ./. шест дуката и дао ми је у истој облигацији право да ову суму примим од његова благодејања из мин. просвете и црквених дела.

По овоме понизно молим мин. да ми изволи ову суму издати од благодејања г. Марковића.

16^{ог} Октобра 1867. год.
у Београду.

Мин. просвете и цркв. дела
понизан,
Милован Спасојевић
практ. у мин. правде

[НА ПОЛЕЉИНИ:]

16. окт. 1867.
N. 3082.
Да се пита питомац.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА —
СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

Правит. Питомцу
Г. Светозару Марковићу, у Петербургу.

№ 3082.
30. Октобра 1867.
у Београду

Одправљено
22 Ноем, 867

Г. Милован Спасојевић, практ.
у Министарству Правде, под 16.
т. м. поднео ми је једну призна-
ницу на којој сте ви подписани
и у којој признајете да сте му
дужни 6 # цесарски дозвољава-
јући му да се од ваше стипенди-
је наплати овде у Мин. просве-
те, захтевајући наплату.

Пре него би дао решење на
ову молбу препоручујем вам, да
ми своје изјашњење о овоме ду-
гу поднесете.

[Потпис нечитак.]

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ
И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

Министру Просвете и црквених дела.

У писму од 17 Новембра 1867 год. тражилисте од мене из-
јашњење о дугу мом Г. Миловану Спасојевићу. На то јављам
Г. Министру, да сам Г. Спасојевићу заиста дужан 6 дук. цесар.,
на коју сам суму издао признаницу с' дозвољењем, да се од
мог благодјејања наплати.

Шиљући ову изјаву, уједно молим Г. Министра, да своје ре-
шење у смислу речене признанице изда.

У Петрограду 1867 год.
3^г Децембра

Правитељствени питомац
Светозар Марковић.

[НА ПОЛЕЉИНИ:]

18. Дек. 1867
N. 3.615.

По овоме да се од првог благодјејаниа што се има послати,
наплати, и г. Спасојевићу онда пошаље.

20. фебр.

[Потпис нечитак.]

Одбијено и послато Спасојевићу, а признанице Марковићу.

[Потпис нечитак.]

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ДИРЕКТОРУ ВИСОКЕ
САОБРАЋАЈНЕ ШКОЛЕ

Бр. 226

Примљено 4. августа 1868. г.

Његовом превасходству,
Г-дину директору Високе саобраћајне школе
инжењеру генералу мајору Владимиру Петровичу Собољевском

Студента Светозара Марковића

М о л б а

Потврду о боравку, која ми је издата 28. августа 1867. г. бр.
948, изгубио сам и зато најпокорније молим Ваше превасходство
да ми изда другу потврду.

4. априла 1868. г.
у Петрограду

С. Марковић
студент Високе саобраћајне
школе

Потврда издата 4. априла
Бр. 320

ВИСОКА САОБРАЋАЈНА ШКОЛА ОГЛАШАВА
НЕВАЖЕЋОМ ИЗГУЂЉЕНУ ПОТВРДУ О
БОРАВКУ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Висока саобраћајна школа објављује да је студент Школе Све-
тозар Марковић изгубио потврду о боравку у Петрограду издату
28. августа 1867. г. бр. 948 с важношћу до 1. јула 1868. г. и да ако
се та потврда било где појави треба је сматрати неважећом и
доставити је Високој саобраћајној школи.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА —
СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

Правитељственом питомцу
Светозару Марковићу
(5. по реду.)

Припадајуће вам благодејање од 1. Маја до 1. Новембра ове године шиљем вам у 837 гроша порески, и то 14 француских дуката, 2. цванц. здрава и 6 # цес. у вашој признаници по којој је 168 гр. пор. или 6 # цес. одбилено за нашег поверитеља Милована Спасојевића и њему послато.

Новац који вам се шиље налази се у особеном савитку под знаком М. Р. № 5 а под вашом адресом, сврх кога ћете ми и то подпуно на 837 гр. пор. послати своју признаницу.

БЕЛЕШКА О НАПЛАТИ ДУГА ОД
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

№

19. Априла 868. године у Београду.

Од благодејања Светозара Марковића правитељственог питомца у Петрограду, задржано је за његовог поверитеља Милована Спасојевића такође питомца правитељственог у Хајделбергу 6 # цес. или 168. гроша порески, и овоме, — Спасојевићу — послато с благодејањем; па предлажем да се ова исплата дуга заведе у Аманетни дневник како у примање тако и у издавање.

Рачуноводитељ
[Потпис нечитак.]

ВИСОКА САОБРАЋАЈНА ШКОЛА: ПОТВРДА
СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

Бр. 738

ПОТВРДА

Канцеларија Високе саобраћајне школе овим потврђује да је доносилац потврде студент Високе саобраћајне школе Светозар Марковић српски држављанин из града Зајечара, православне вероисповести. Петроград, 14. јуна 1868. г.

Потписан: управник канцеларије Мардаков
Оверава: управник канцеларије Мардаков

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — СКУПШТИНИ УЈЕДИЊЕНЕ
ОМЛАДИНЕ СРПСКЕ

Омладинској скупштини, Бечкерек.

Кога слобода и срећа народа покреће на рад,
тога не плаше тавнице!
Срећан вам рад браћо!

Марковић⁴²³

Оригинал. МС, РО, 28.721.

Vonal. Linie _____ Szám. Nr. _____

№. 1872

UNTERAUSTRIEN
KÖNIGT. AUSTRIAL. TÄVIRÄSZATI EGYLET DEUTSCH ÖSTERR. TELEGRAPHEN VEREIN

Hö _____ 186 _____
Rouat _____

Rendeltetés helye { _____ Feladás helye { _____
Südföldi _____ Südföldi _____

Feladás száma Csofj-Nr.	Üzleti Csofj	Szavak száma Bövelet	Feladás ideje Az idő megjelölése	Érkezés ideje Az idő megjelölése	Árnyékos jegyzetek an. Szavak száma
			nap óra perc másodperc Datum Stunde Minute Tausendtel	nap óra perc másodperc Datum Stunde Minute Tausendtel	
4	19	12	11 15 12	1 10 12	12

TÁVIRAT. TELEGRAMM.

Омладинској скупштини Бечкерек - Кога слобода
и срећа народа покреће на рад,
тога не плаше тавнице!
Срећан вам рад браћо! - Марковић - 1868.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ЗАСТУПНИКУ МИНИСТРА
ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

Господину Заступнику Министра Просвете и црквених дела.

Пре две године послат сам у Петроград на позив Руске владе и ова ми је одредила стипендију од 25 рубаља месечно. Позната скупоћа у Петрограду принудила је мене и мога друга Алек[с]у Кнежевића, који је са мном заједно отишао, те смо се обратили српској влади да нас прими за своје питомце и да нам одреди државну помоћ. У исто време и сама руска влада увидела је да се са 300 руб. у Петрограду живети не може, па с' тога је известила српску владу да је нама нужно 150 руб. као ванредна помоћ док у школу ступимо и после по 15 руб. редовне помоћи, што нам је и дато. Но одма прве године, код све наше штедње, ми нисмо могли да изађемо на крај са 400 талира, колико је цела наша стипендија износила, зато се обратисмо министру просвете и црквених дела да нам се изда једновремена помоћ за зимње аљине и министар је решио те нам се издало по 20 #. С' овим ванредним приходима ја сам могао живети у Петрограду 1866/67 школске године. Године 1867/68 живео сам само с' мојом стипендијом и уверио сам се да могу даље остати у школи само: или на штету свог здравља или уваљујући се све више и више у дугове. С' тога молим Господина Заступника министра просвете и црквених дела, да ми повећа државну помоћ, имајући у виду превелику скупоћу и сурову климу у Петрограду, а тако исто и струку којом се занимам и због које морам трошити више но питомци, који се занимају другим наукама.

У Београду 27 Августа
1868 године.

Државни питамац
Светозар Марковић
техничар.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И СВЕТОЗАР ВИДАКОВИЋ —
МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

Министру просвете и Црквених дела.

Вашу наредбу од 2^г Децембра примили смо тек 7^г овог Месеца, (због празника који су се у то време десили); но ми смо поитали да се известимо о начину како да изучимо стенографијску вештину што брже и што потпуније, као што сте нам Ви у вашој наредби препоручили и да вам то саопштимо заједно са изјавом да смо вашу наредбу примили. Ево шта смо могли дознати за ово кратко време:

У Русији су [се] јавили тек пре 3—4 године два учитеља стенографије са разним методама: Паулсон и Ољхини као што је сваки од њих тврдио да метод његовог противника не ваља; руска је влада дозволила обоици да ради опита читају курс публичних лекција онима који усхтеду да се занимају стенографијом. Од тог доба они читају „публични курс“ и то први у „второј“ овдашњој гим[н]азији, а други у петој и то почињући с' јесени. До сада је још неизвесно чија је метода боља, но у опште се зна да су и једна и друга доста добре и да се и једном и другом достизава циљ: записивати за говором. Но и за једну и за другу потребан је цео курс учења од прилике 8 месеци и то озбиљног и свесрдног занимања. Наше је време распоређено овако: На свршетку Фебруара свршавају се лекције у нашем институту и у почетку Марта започињу[у] се испити, који се продужавају до половине Маја. За све то време испита није могуће занимати се никаквим споредним предметима особито Видаковићу, који још није добро познат ни са руским језиком. По свршетку испита трећи курс у коме се налази Марковић одлази на практичку радњу и тамо остаје до свршетка Септембра. И тако непрекидно изучавање стенографије, што је неопходно нужно, могли би започети: Видаковић од половине Маја, а Марковића од почетка Октобра. Што се тиче самог течаја учења осим непрекидности нужно је занимати се у средњу руку 4 часа на дан. Не говорећи да ли би толико време одузето од наших других наука шкодило нашој специјалности за коју смо послани, само изучавање стенографије посао је чисто механички и захтева особиту способност: врло јаку вољу у занимању, а у противном случају сав ће посао бити узалудан.

Осим тога кад се изучи стенографија нужно је постојано упражњавање, јер се та трудно задобијена способност врло лако губи, а ми по свршетку наше струке не би могли да [се] постојано занимамо стенографијом или би морали да сасвим забаталимо нашу струку.

Ми смо сматрали за дужност да Вам Г. Министре саопштимо [о] околностима које су нераздељиво скопчане са изучавањем стенографије и условима у којима се ми налазимо, у остало очекујемо од Вас даље наредбе.

У Петрограду 9^г Јануара
1869 године.

Правитељствени питомци
Светозар Марковић.
Светозар Видаковић⁴²⁴

[НА ПОЛЕБИНИ:]

17 Јануар 869.
№ 238.

Да се причекају сви одговори.

ЛЕКАРСКО УВЕРЕЊЕ СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

ПОТВРДА

Потврђује се да Светозар Марковић, стар 22 године, поданик Кнежевине Србије, студент Високе саобраћајне школе, болује, од октобра месеца 1868. године, од хроничног желудачно-цревног катара (*Catarrhus gastro-intestinalis Chronicus*), што је веома отежало исхрану Светозара Марковића и захтева, ради поправљања здравља, одлазак из Петрограда и пресељење у Немачку.

Потврђује лекар Петар Боков.

Петроград, 9. јануара 1869. године

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — МИНИСТАРСТВУ
ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

ПРОЗБА.

У Октобру прошле године разболео сам се од растројства у желудцу и цревима и боловао сам тешко цео Октобар и Новембар месец. Последица тог боловања био је кроничан катар у поменим органима, као што сведочи приложено лекарско сведочанство познатог пријатеља Срба у Петрограду дра Бокова, код кога се лечим и до данас. Болест је та у Петрограду климатична и силно разрушава организме особито нас Срба навикнутих на сасвим други климат. Једино је сретство избавити се од опасних и крајњих последица, које подобна болест може за собом повући: отићи одавде. По савету лекарском за мене би било врло опасно остати и на будућу зиму у Русији, а ради поправке здравља неопходно је да оставим Петроград. С' тога ми је Др. Боков, који је добро познат и са мојом болешћу и са мојим школским околностима, саветовао да се преселим у Германију ради довршења мога образовања. Ја сам био науман да у Септембру ове године дам прозбу ради премештаја у Германију. Но сада сам дознао да се државни питомац по техничној струци Г. Клерић враћа у отаџбину и његова стипендија остаје незаузета. То ми даје наду да се обратим још сада к' вама Г. Министре, да ми дозволите да се преместим у Германију и то или у Карлсруе или у Цирих, јер тамошње политехничне школе по свом устројству стоје најближе школи у којој се сада учим. Осим повратка Г. Клерића има и других узрока, који ме покрећу да вас баш сада а не у Септембру молим за премештај, а то су ови:

Као што вам је познато ја сам сада на трећем курсу у овдашњој школи и морао би овде учити још 2 године па да довршим науку јер овде је учење подељено на 5 курсова, сваки од године дана. Ако би ми дозволили да пређем за летњи семестар (који се н. пр. у Цириху почиње 1^г Априла по новоме) у Германију моје би се време учења скратило за по године, јер се овде завршују лекције с' концем Фебруара и ја би управо овде свршио трећи курс а тамо би одма почео слушати предмете старијих курсова. Тиме би се знатно смањила разлика између помоћи, коју би ми влада давала кад би овде остао и помоћи, која би ми била нужна

до свршетка мојих наука. Истина не бих овде држао „преводни“ испит но зато у школама, које сам споменуо у Германији, суштасвују главни испити „на диплому инжинирску“, који дају много више гаранције за успех ученика но преводни испити сваке године, који и овде као и свугде често бивају чиста играчка.

Ја се тврдо уздам у вашу познату праведљивост Г. Министре да ћете ми дати могућности да вратим дуг српском народу, који је до сада доста потрошио на моје образовање — да му будем од користи. А то ћу бити у стању, само ако изучим добро струку, на коју сам до сада употребио моје најбоље године.

У Петрограду 1869 год.
10^г Јануара.

С' особитим поштовањем
Светозар Марковић
владино питомац.

[НА ПОЛЕЋИНИ:]

Прим. 22. Јануара 1869.

Министру Просвете и цркв. дела

№ 332

Послати и Министру грађевина, као надлежном.
Решено је 26. фебр. у мин. седници

Да се Светозару Марковићу дозволи премештај у Цирих, да му се на садање благодетење дода онолико, како ће од сада 400 талира годишње имати, и путни трошак да му се сразмерно од Петрограда до Цириха изда.

ДМатић

ВИСОКА САОБРАЋАЈНА ШКОЛА — ПЕТРОГРАДСКОЈ
ПОЛИЦИЈИ: ДОСТАВЉА СПИСАК СТУДЕНАТА

ВИСОКА САОБРАЋАЈНА
ШКОЛА

Петроград
22. фебруара 1869. г.

Бр. 222

Поверљиво

Господину петроградском
главном полицијском начелнику

У одговору на акт Ваше Пре-
узвишености, од 26. јануара о.г.
бр. 774, имам част приложити
списак свих студената мени пове-
рене Високе саобраћајне школе
са подацима о њиховој старости,
вероисповести, месту пребивања
и ко је какву школу завршио.

Потписан

директор Високе саобраћајне школе
инжењер генерал-мајор Собољевски.

Сачинио управник канцеларије Мардаков.

Оверава: управник канцеларије Мардаков.

СПИСАК СТУДЕНАТА ВИСОКЕ САОБРАЋАЈНЕ ШКОЛЕ

Број	Име и презиме	Године старости	Вероисповест	Коју је школу завршио	Место боравка
1.	Василиј Рубан	27	право-славац	Кандидат Харковског универзитета	Коломенски део 1. кварта, Велика Садова код Староникољског моста дом Тона, стан 9
2.	Александар Климчицки	24	право-славац	Кандидат Петроградског универзитета	Спаски део IV кварта, Фонтанка бр. 101 стан 46
80.	Александар Књагин	23	право-славац	Завршио Вјатску гимназију	Јекатаринхофски проспект бр. 4 стан 4
81.	Светозар Марковић	22	право-славац	Завршио Београдску академију	Спаски део III кварта Јекатаринхофски проспект дом Јаковлева, стан 5

РЕКТОР ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ — МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ:
ПОДАЦИ О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

Господине Министре!

На питање Ваше долазим да Вас известим да је Светозар Марковић родом из Јагодинске год 1865/6 свршио у нашој Великој Школи III (за сада последњу) годину Технике и да је концем 1866 г Академијским Саветом изабран био, да се пошаље ради усавршења у техничким наукама у Русију.

С највећим поштовањем јесам

Господине Министре
Ваш
понижни слуга
Др Ј Панчић
Ректор у Вел Школи.⁴²⁵

[НА ПОЛЕЋИНИ:]

24 фебр. 1869 г.

МИНИСТАРСТВО ГРАЂЕВИНА — МИНИСТАРСТВУ
ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА: САГЛАСНОСТ
О ОДЛАСКУ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА ИЗ
ПЕТРОГРАДА

Господине!

Пошто Г. Светозару Марковићу Државном Питомцу, који се учи у Петербургу у Инжињерскоме Институту, тамошња клима јако уди здрављу, као што овде под ./ враћајуће се Лекарско Сведочанство уверава; то сам ја, из призрења на побољшање стања здравља Г. Марковића, мњења, да му се може, и да му ваља дозволити прећи у Германију за даљу Науку.

Молба Г. Марковића коју сте ми га писмом вашим од 27. Јануара ове године № 332 послали, враћена вам је кратким путем. —

Примите, Господине, уверење мога поштовања.

Г № 254.
26. Фебруара 1869
у Београду.

Заступник
Министра Грађевина
Полковник
Ј Бели-Марковић

Г. Министру Просвете и Црквени Дела.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА —
СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

Државном питомцу у Петрограду, г. Светозару Марковићу.

N. 332
У Београду, 26. фебруара
1869.

По вашој молби од 10. јануара, ов. год. решио сам да се преместите из Петрограда у Цирих и тамо продужите летњи семестар техничких наука, који почиње 1. априла по новоме. Тога ради повишено вам је благодејање на 400 талира годишње.

Ви сте досадање државно издржање примили до првога маја. Дакле примили сте за

март — — —	139 1/2
за мај — — —	139 1/2
Свега —	279.

Онда вам припада за март и мај још — — —	521.
--	------

Па сте тако при- мили за та два месеца — — —	800.
--	------

колико вам припада према садањем благодејању.

У име путна трошка од Петрограда до Цириха шиљем вам 900 гроша пореских, што са оних 521 гроша чини 1421 гроша пореских.

Кад будете стигли у Цирих јавићете ми и послати квиту сврх ове суме која вам се шиље. Новац је у особеном савијутку под знаком: М. Р. № 1. а у монети: 9. Империјала, 20. Лујидора, 1 # од 10 франака — 10. цванц руских и 1. комад од 15. копјејака.

ВИСОКА САОБРАЋАЈНА ШКОЛА — МИНИСТАРСТВУ
ИНОСТРАНИХ ПОСЛОВА, ОДЕЉЕЊЕ ЗА АЗИЈУ:
ОДОБРАВА ИСПИС СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

6. марта 1869. г.
бр. 278

Министарству иностраних
послова
Одељењу за Азију

Светозар Марковић, српски држављанин, студент II године мени поверене Високе саобраћајне школе, моли да се уважи његова молба за испис из Високе саобраћајне школе јер му је здравље потпуно нарушено.

Имам велику част обавестити Одељење за Азију да Висока саобраћајна школа не налази препреке испуњењу молбе Светозара Марковића.

Потписан: директор генерал-мајор *Собољевски*.
Оверава: управник канцеларије *Мардаков*.

МИНИСТАРСТВО ИНОСТРАНИХ ПОСЛОВА —
ВИСОКОЈ САОБРАЋАЈНОЈ ШКОЛИ: НЕ НАЛАЗИ
ПРЕПРЕКЕ ЗА ИСПИС СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Бр. 209

Примљено 8. марта 1869. г.

МИНИСТАРСТВО
ИНОСТРАНИХ
ПОСЛОВА

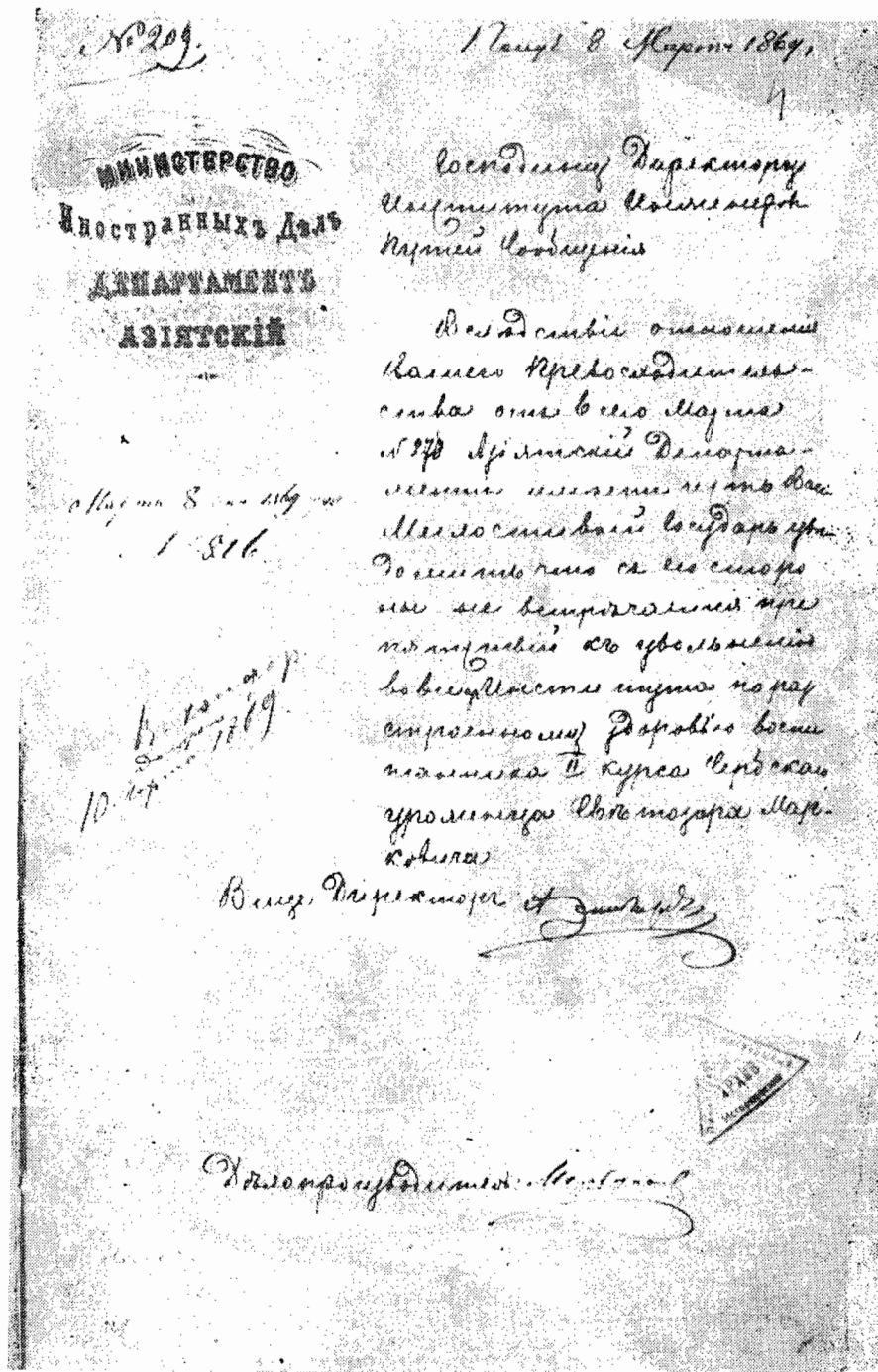
Господину директору Високе
саобраћајне школе

Одељење за Азију

У вези са писмом Вашег пре-
васходства од 6. марта о.г. бр.
278, Одељење за Азију има част,
овим путем, обавестити Ваше
превасходство да са његове стра-
не нема препреке да се уважи
молба Светозара Марковића, срп-
ског држављанина и ученика II
године Високе саобраћајне шко-
ле, за испис из Школе због нару-
шеног здравља.

8. марта 1869. г.
Бр. 816

Заменик директора . . . . . [потпис нечитак]
Деловођа . . . . . [потпис нечитак]

ВИСОКА САОБРАЋАЈНА ШКОЛА — СВЕТОЗАРУ
МАРКОВИЋУ: ИЗДАЈЕ ИСПИСНИЦУ

Бр. 286

ПОТВРДА

Носилац овога, Светозар Марковић, српски држављанин, уписан 16. августа 1866. г. у Високу саобраћајну школу, студент III године који се добро владао, дана 10. марта о.г., на основу његове молбе да се испише из Високе саобраћајне школе због рђавог здравственог стања, исписан је одлуком Конференције Високе саобраћајне школе. Да би се горе наведено потврдило Висока саобраћајна школа издаје му овај документ и потврђује га потписом и државним печатом.

Петроград, 11. марта 1869. г.

Потписан: директор генерал-мајор *Собољевски*.
Оверава: управник канцеларије *Мардаков*.

ВИСОКА САОБРАЋАЈНА ШКОЛА ПОНИШТАВА
ПОТВРДУ О БОРАВКУ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Бр. 335

Канцеларија Високе саобраћајне школе овим потврђује да се бивши студент Школе, српски држављанин, Светозар Марковић, због болести исписао из Школе, сагласно његовој молби од 10. марта о.г. и да је у Канцеларију Школе враћена и поништена његова потврда о боравку у Петрограду која му је издата на основу његове молбе 11. септембра 1868.г. под бр. 1277.

Петроград, 21. марта 1869.г.

Потписан: управник канцеларије *Мардаков*
Оверава: управник канцеларије *Мардаков*

Светозар Марковић са друговима великошколцима.
Стоје, слева надесно: Атанасије Ј. Весковић, Светозар Марковић, Васа Пејкић, Паја Михаиловић и Љубомир Белимарковић; седе: Коста Рашић, Сима Симић и Герцуков, Бугарин. (Фотографија, АС)

РУСКИ КОНЗУЛ У БЕОГРАДУ, ШИШКИН — МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

Број 243

Београд, 22. април 1869.

Господине Министре,

Ученик Института инжењера за путеве и саобраћај Светозар Марковић чија болест захтева повратак у отаџбину, не могавши више да настави студије у овој установи, оставља упражњену једну од стипендија које је Царска влада ставила на располагање Кнежевској влади. Ову стипендију с друге стране тражи бугарски стипендиста Гимназије Николајев који би требало да је добије у замену за ону која је стављена на располагање Технолошком институту у Петрограду.

Обавештавајући ме о претходном, Царско министарство ми је поручило да позовем Кнежевску владу да пошаље у Петроград једног младог човека на једно од упражњених места, било на Институту инжењера за путеве и саобраћај, било на Технолошком институту, према сагласности Кнежевске владе.

Поступивши по захтевима Царског министарства, молим Вас, Господине Министре, да ме изволите обавестити, што пре, о одлуци Кнежевске владе у погледу избора установе и младића који ће бити одређен да заузме место које је остало упражњено, да бих што пре могао да саопштим ту одлуку Царском министарству.

Примите, Господине Министре, изразе мог најодличнијег поштовања.

Шишкин

Господину Матићу, Министру за образовање
културу и иностране послове

V
ПРИЛОЗИ

„ОПШТИНА“ — СРПСКО ОМЛАДИНСКО ДРУШТВО У РУСИЈИ

Извештај „општине“, поднешен скупштини „уједињене
српске омладине“, у Београду 1867. године⁴²⁶

Од „општинског“ одбора у
Петрограду, на Илијин дан.⁴²⁷

Колико из дужности каква по IV. одлуци новосадске омладинске скупштине на општини српској у Русији такођер лежи, толико више и из сазнања да је сабору — поглавито данашњем сабору — цјелокупне омладине српске потреба по изближе се упознати са својом српском браћом на големом северу, — „општина“ износи скупштини свој извештај. — Извештај пропраћа околности у којима је „општина“ поникла и постоји, разабера лични састав и стање „општине“ а у свези с тиме — постизаване цели којом се је „општина“ — сходно својим српским потребама — забављала.

Није нужде говорити како се међу Србима у Русији поодавно осјећала пријека потреба у што вишој, што *општијој* узајамности и тјешњој међусобној свези. Код људи једног и истог народа који једним језиком говоре, кад су у туђинству, на далеко од своје домовине, — та је потреба тим виша, тим се чешће осјећа, него и при свем том теже јој је доскочити; то се исто може рећи и у односу Срба на Русију. Срби у Петрограду чешће вијећали су о том у појединим својим састанцима, чега последицом би то, да год. 1866. на неђељу пред часне посте,⁴²⁸ на једном општем свом састанку изабраше из средине своје комисију, која би израдила пројект устава за будућу „општину“ у духу тек што изјављене мисли. Комисија, у течају три неђеље, посла неколиких сједница, успјела је да изврши наложени јој посао, о чему је одма дала на знање свима који се затекоше на минувшем општем скупу и позвала их да се опет нађу на пређашњем мјесту, те да саслушају пројект устава. На велики петак догодило се тај други састанак,⁴²⁹ на коме — и ако не у присуству свију бивших на првом скупу — опет зато у присуству замашне већине би пројект коми-

сије узет у зрело обдућење, и после учињених поправака углас усвојен свима присуствујућима.⁴³⁰

Тиме беше положен темељ данашњој општини српској у Русији.

Извјештају овом прилаже се устав општине за који се жели да се обнародује у „заједници“, како би се и све омладинске дружине — чланови „уједињене српске омладине“ — поизближе упознали с њиме, а ми овде још ћемо коју да кажемо о опредјељењу цјели „општине“.

Шта је друштво? Друштво је скуп људи, који имају једне тежње да заједнички раде на постижењу неке — опште — цјели. „Општина“ какву могаше поставити себи цјел, која би била општа Србима у Русији — људма који се из разних узрока у земљи овој на више или мање времена станише и о различитим се пословима баве? Да би одговорили на то, најприје нам треба да се запитамо: шта се жели од Србина, који се ван своје домовине налази? Нај-узвишенији одговор — тај је, да он и у туђинству не престаје бити Србин. У интересу тога и српска општина у Русији постави себи за задатак — узајамно зближење међу члановима, јербо у међусобном помагању као и у помагању сиромашних својих сународника који се у Русији наукама уче — што по уставу општине такођер спада у цјел њезину — не треба видети ништа друго него једно важно средство којим се то зближење постизава. Цјел „општине“ точније и шире опредјељује се цјелу сваког из чланова, другчије рећи: патриотска цјел сваког Србина у Русији — саставља и цјел српске општине у Русији, а потоме и свака патриотска радња Срба налазећих се у Русији — радња је и „општине“. Срба у Русији има занација, трговаца, учећих се у школама, има их и војника: ти који приљежно и поштено раде о свом послу а незаборављају на своје српско происхођење, кад се свуд, на сваком мјесту опомињу дужности према своје српскоме роду и служе овоме на корист а имену српском на част, — ти су и у туђинству и у отачбини српској достојни Срби. Кад се оваки сународници — Срби између себе познају и упливом својим, које каквим снажан, један другоме помажу и садјејствују у свему што се гођ чинило буде у интересу напретка и благостања: тад су они сближени и уједињени, тад они представљају собом целину — у нашем случају „општину“, — а радом својим — рад општине. Ето шта је по духу свог устава „Српска општина“ у Русији.

Пошто су нам тако јасне цјели и општи карактер општинског састава, да сад наставимо даље о развићу и раду „Општине“.

Оном другоме општем састанку Срба у Петрограду такођер част припада што је особитим драговољним прилогом похитао да положи темељ општинској каси.

После тијех састанака настао је ред уставних општинских скупштина. На првој из њих сходно уставу изабрани су били чланови за „општински“ одбор, кога круг радње вама може бити извјестан из устава. На тој скупштини јавише се неколико из чланова, који не бијаху на последњем општем састанку, и за њихов атар предузе се изнова претресање општинског устава, што је међутим дало прилике учинити у уставу рацијоналну поправку

на оном мјесту, ће се говори о подјелењу општинске касе. Али у исто вријеме та је скупштина оставила спомен себи и у другом погледу; као што то у таким приликама обично бива, на њој се појавила силна агитација са стране неколицине чланова, који неувидијаху могућности предузете ствари. Унутрашња агитација у „општини“ није прошла а да за собом неостави сљеда; већином чланова овладао је неспокојство и сумња о могућности обстанка „општине“ без особитог спољног јемства; — то је дало повода сљедећој за тим скупштини изјавити жељу да се за наше предузеће иште више званично одобрење мјестних власти; с тога је одбору дато поручење да размисли о начину и путу како да се задовољи скупштинска жеља.

Извјесни априлски догађај у Петрограду⁴³¹ био је узроком, да је одбор нашао за паметније нехитати са поручењем, и тек у мају мјесецу он је приступио к дјелу.

Већ у посљедњој скупштини такође је рјешено да устав, што ће се поднијети на више одобрење, треба да буде простији но онај општином усвојени; зато се одбор првом тога посла и латијо, те је у духу првобитног устава саставио нови краћи и овај, заједно са руским преводом општини поднио на одобрење; уз тај нови пројект одбор је спремио и просбу на име г. министра унутрашњих руских дјела, коју је општинска скупштина по саслушању и одобрењу подписала.

Сад је остала на одбору обвезаност да те артије сprovede даље надлежним путем; но прије него што ће тај рјешителан корак учинити, одбор је нашао за умјестно и неопходимо да најприје о нашем намјерењу доведе до знања директора азијатског департамента, — као човјека по своје званичном положају највише интересујућег се нашим српским пословима. Зато је одбор поручио своје предсједнику да овај оде поменутом лицу па да га подобро извјести о нашем предузећу и да измоли са његове стране у томе искрену подржку. — Не може се тајити да је одбор мало рачунао на успех наређене мисије, предполажући да ће названо званично мјесто увиђети у постојећу општине устројство, које је противно томе — што са стране правитељства овдашњег постоји за Србе у Русији; али се на велику радост његову у ствари показало иначе: директор азијатског департамента с особитом пажњом саслушао разлоге одборског предсједника и посље тога изјавио на свему с похвалом своје одобрење, замјетив најзад, да за таку благородну и скромну цјел „општина“ нема нужде да тражи даљег већег званичног утврђења. Такав пријатан одзив једног из високих овдашњих званичника наравно да је врло радо био примљен нашом општином у једној ванредној општини.⁴³²

Тиме је „општина“ наша уклонила с пута једну важну незгду, што развићу њезину могаше доста сметати; од тога дана развише се све сумње и неспокојства, што на вријеме влађаху у њезиној средини; она могаше без стјешњавања да продужи тежити к остварењу својих намјера, неналазећи на тај мах особите нужде, у већем спољном јемству, до искренности и постојанства својих чланова.

Међутим настаде вријеме љетњег доба; доста повећи број чланова разиђе се из Петрограда по разним својим пословима, и рад у општини ограничити се на редовни сходно њезину уставу. Мора служити на част члановима који при свеколикој тадашњој распустици вазда имадоше у виду првом своју „општину“, те ни на часак не сметнуше с ума оне обвезаности, које сами драговољно узеше на се.

Учињени успјеси у развићу Срб. Општине у Петрограду дали су овој довољно моћи и права, да ради на своме раширењу и даље ван своје вароши: по мјестима у Русији, где би се још находило наших сународника; ту је она управо ишла даље к својој раније постављеној мети, пошто је издржала најприје борбу са свима незгодама што јој у првом мјесту бијаху од сметње. Тако у јунију мјесецу поговарало се да се позову у општину сви Срби бавећи се у Москви, Кијеву и Одеси; у тој намјери одбор се у јулију обратио на сва гореречена мјеста са позивом сљедећег садржаја:

„Драга браћо! Ће нема слоге и јединства тамо неможе бити ни среће ни напретка: то је цијела истина оправдана многим тешким искушењима. Така искушења била су узроком да су људи почели долазити к томе убеђењу да без међусобног споразумљења и братскога јединства неможе се доћи до општега благостања. У тој цјели, видимо да се у свакој радњи појавише друштва која поставише себи задатак да се заједничким силама спреме к заједничком добру. Ми се можемо радовати што су тијем путем пошли и српски радници, нарочито свјестна омладина србска, па тако склопише друштва то на пољу литературе, то на пољу вјештина, то за помагање благодјетних предузетака итд.

„Нема сумње да нама Србима живећим изван своје миле домовине — још је прече братско јединство зашто оно једно може нам бити у туђинству најмоћнијим хранитељем свега онога што нас чини да смо Срби. Руковођени тим убеђењем, Срби налазећи се у Петрограду, после општег договора, рјешили су се — пред васкрсеније т. г. — да образују „Српску Општину“, која има задатак: сблизити све Србе живеће у Русији и бити од рукопомоћи сиромашним нашим сународницима који би амо ради науке дошли.

„Да би ‘Срб. Општина’ вјерна остајала своме опредјелењу, она има своју касу која се образује из редовних и ванредних, доброволних прилога њезиних редовних и почастних чланова.

„Сад, дакле, ко од вас — браћо — одобрава намјеру „Србске Општине“ и жели да буде њезиним чланом, нека изволи о томе јавити постојећем у Петрограду одбору „Српске Општине.“

Као што рекосмо, позив тај разаслан бијаше у јулију мјесецу прошле године, а већ у августу „општина“ би поздрављена од више српских родољуба; број њезиних чланова би наскоро увећан слушаоцима духовне академије у Сергијевском Посаду (московск. губер.) и Кијеву;⁴³³ из Одесе доби се одговор да се због љетњег времена није могло ништа предузети у ползу „општине“;⁴³⁴ зашто се већина из тамошњих Срба разишла ван вароши; уз то одески Србин — на име кога је позив управљен

био, — похваљујући предузеће Срба у Петрограду, учинио је неке своје примјетбе које су могле тек произићи из неимања пред собом општинског устава, али свакојако из пријатељства к „Србској Општини.“ Тамо се разлагаше: како се је општина задала себи широку цјел какву неће бити у стању постигнути; доста ће бити да општина има у виду прву половину цјели — морално сближење, а другу — материјално помагање да одбаци; то би дало могућности да општина ради у интересу свог српског самопознања, да се на средства новчана „општине“ заведе библиотека за коју би се исписивале српске књиге и журнале којима би се користовали чланови „општине“.

На ту прву добросавјестну критику нашег предузећа одбор је дао подробно изјаснење, но одговора на то друго писмо своје он још није добио. Том приликом одбор је ове разлоге о „Општини Србској“ у Русији исказао. При уређивању устава о опредјелјавању цјели општине нису се избацивали из очију исти путеви који се и у писму Србина одеског предлажу „општини“ за усавршавање себе у српском самопознању, и устав општински управ говори да се, како средства дозволе, установљава библиотека. „Општини“ — као србској установи — усавршавање себе — и јесте то чему се она као главноме свом стреми, него јој ићи на то требало је путем колико њој природним толико и најпрактичнијим. Узимајући у призрење разнородни лични састав и потребе појединих чланова „општине“, — долазимо на то да би неприродно било „општини“ задати себи — то би значило невезати себи — искључиво таки задатак по ком би чланови њени имали само књигу у рукама држати или из ње нешто слушати; осим тога, ту се је требало руководити и са мјестним земаљским условима, пред којима је општини тек скромна цјел помагања могла огарантирати право на живот. А шта значе оне вапијуће материјалне нужде, у какве често на краће или дуже вријеме пада човек док је у туђини. Наш поштовани сабрат одески сам врло добро знаде — пред очима је имао доста примјера — какву патњу често подносе и они наши сународници који овамо порад наука долазе. Даклен, као што рекосмо, за неизбјежну неопходност „општине“ сматра се ићи к моралној цјели путем удовлетворавања својих првих насушних нужди. Што се тиче питања, оће ли „општина“ моћи одговорити тако узетом задатку, можемо рећи то да општинска средства која се састављају из добровољних прилога њезиних чланова — и ако су ови последњи сви сиротиња — раја — опет свагда могу бити така да је општина у стању бар у најважнијим случајевима свом нуждавајућем се брату пружити руку помоћи — што се је и на дјелу послен оправдало, неиспуштајући међутим из вида и другог рода општинских нужда, као што су набављање материјала за читаоницу, печатање на руском језику брошура које би трактовале о нашем народу и интересима његовим, и т. д. Ако општина није у стању да задовољи све нуждавајуће се своје сународнике у Русији, то јој неможе бити узроком да нечини односно тога оно што може.

Да сад опет наставимо даље течај „општине.“

Наши другови из Сергијевског Посада у одзиву своје савјетовали су одбору да се посебно обрати с позивом на Србе у Москви, зашто они с овима последњим по својој мјестној одвојености имају мало сношаја да би их сами могли позвати. Одбор је тако и учинио, и у новембру уз позив познатог вам садржаја пратио им је — на име једнога од њих — подробно спроводно писмо, у коме се у главном говораше да материјална оскудица не треба да буде причином да се тамошња браћа немогу одазвати „општини“; но при свем том одбор недоби одговора на то своје писмо. Неможемо одиста знати чему ваља приписати такво ћутање московских Срба; међутим, о постојећу наше „општине“ њима је извјестно било још у јулију мјесецу од нашег једног Србина — Херцеговца, путовавшег у то вријеме кроз Петроград у Москву, који је нарочно одбором умољен био да у Москви узгред поради и у ползу нашег предузећа.⁴³⁵ Свакојачко та околност мало је говорила у ползу искреног братског споразумљења међу тамошњим сународницима „општине“, чега им ова искрено жељаше.

Из свију братских одзива, што их одбор доби на свој позив, јави се једно као опште недоразумљење, а на име: од свуда се извињаваше слабо материјално стање. Доцније то је још јасније развезао мали Јово Љепава (ћак у Кијеву, сад свршио IV. разред гимназије) у своје родољубивом писму на Луку Иванишевића (ћак у Петрогр., сад сврш. II. разр. гимн.), у коме — међу осталим — говораше да једва очекује вријеме кад ће до нара доћи да што гођ и он пошље у општу касу. То је дало повода одбору, те је у одговору своје на поменуте одзиве разјаснио да материјална слабост не треба ни пошто и никоме да затвара врата од „српске општине“, у којој се достојанство на чланство цијени не по масноћи кесе већ по чистој патријотској изјави на таково звање, као што то н. пр. нађосмо у писмима Љепавиним, и кога „општина“ зато одма уврсти у ред своих чланова.

У то се и нова година приближаваше, а заједно с тиме у „општини“ жива потреба осјећаше се у што скоријем одређењу своих сила; „општина“ нађе за нужно држати на нову годину своју главну годишњу скупштину, и ако то бјеше на два мјесеца раније но што би — по дотадашњем уставу — следовало. Општина се још, као што — разумије се — и цијела омладина српска са данашњим својим сабором, налази у истом нечекивајућем стању, у каквом је могла бит и била у онако доба, какво настаде скоро после поникнућа њезиног и под благотворним упливом под којим би среће да се развија. Нове прилике које ево година дана од како српски народ окружују, па и дан данас још трају, ни су могле да неизазову највећу пажњу општине.⁴³⁶ По првобитном општинском уставу главној скупштини општине требало је чекати васкрса; него у вријеме пред нову годину какве наде и изгледи обузимаху васцијелу омладину српску, није ли у то доба сва наша омладина мислила да о васкрсенију исчекују њу — уједињену — на свечану скупштину васцијелог српског народа, на свему простору српском. При такијем је

околностима „општина“ за нужно нашла своју главну скупштину назначити зараније, како би заблаговремено и спољни свој положај и унутрашње ствари своје боље одредјелити и осигурати могла.

За тај рачун у неколико ванредних општинских скупштина састављен је програм за општи рад на тој скупштини. По том програму на скупштини се у главном имало ово радити: Одбор је имао изложити извештај о годишњој радњи општине, извештај о стању и занимању свију чланова „општине“, споредно с тиме саопштити податке — сакупљене њим — уопште о Србима у Русији који се још не броје члановима „општине“, и извештај о годишњем стању касе; даље разкрао би се устав, рјешавало би се шта да се ради са непокретном половином Касе општинске која у то вријеме допираше безмало до 100 руб., савјетовало би се о читаоници којој тад бјеше темељ положен, и т. д. Програм заједно са копијом устава општинског и с позивом на главну скупштину одбор је разаслао на све стране неживећим у Петрограду члановима. У томе је позиву речено како би општини мило било да види у скупу све своје чланове, но да у исто вријеме ништо није рада да их тиме и њиховим пословима и рачунима стјешњава; зато им се и послао програм о предстојећем раду и устав да би на све могли написмено изјавити с чиме се слажу, а с чиме не, како о чему мисле, — и шта имају ново казати.

У духу саме општинске цјели и — као што рекосмо — времена лежи да чланови општине ближе један другог познају; зато је одбор и нашао за нужно да покупи што више података о стању и положају чланова општинских; тако и ето одбор је написао члановима ван Петрограда да му таке податке пошљу и о другим нашим земљацима који се још не урачунаше у чланове општине.

Удаљени чланови који не могуше доћи на скупштину замјенише присуство своје писменим изјавама, у којима изричући своје одобрење и слогу у свему што је општина дотлен урадила, они поклањају истој своје пуно повјерење и у предстојећој њеној радњи; дадоше мњења у односу појединих питања у програму, и саопштише нужне податке.

Из рада главне скупштине истиче: Да се уставно за члана „општине“ рачуна сваки поштен и ваљан Србин у Русији који одобрава цјел „општине“, јер само такво одређење права на чланство могаше одговарати духу саме цјели; осим тога, установише се редовне — првог дана сваког мјесеца општинске скупштине, независно од ванредних, и чешће одборске сједнице. За читаоницу упут да се испишу новине, а даље, како средства дозвољавала буду, да се набављају нужније књиге. Непокретна каса општинска, да неби забадава лежала, има се дати под вајду тако како би се у свако доба могла добити опет подпуна у општинске руке; новци припадајући на фонд у наступајућој години да се могу давати општинарима у зајам, с вајдом, у мањим суммама, на краће вријеме и под сигурно јемство.

На одбору је остало да сходно рјешењима ради на овоме:

Особитог су значаја за скупштину имали извјештаји одборски, по којима скупштина увиђаше срећне плодове постојећа општине, увиђаше да мисао уједињавања Срба у Русији напредно се остварује, даље — исти извјештаји даваху општини могућности вјерније схватити свој даљи рад у интересу што ширег уједињења Срба у Русији.⁴³⁷

К томе ова скупштина бјеше ваљана прилика кад општинари могаху још више развити своју мисао — која у принципу општине лежи: да је кућа општине не овде ће су њу различите причине⁴³⁸ настаниле, него у општој домовини српској, у будућности тек које и њезина је будућност; да су, дакле, очи општине упрте свагда тамо на своју српску кућу. Потом, општина треба да је средство које Србе у Русији свезује са отачбином и рад њихов управља сходно општим српским потребама; „општина“ треба да силу своју увиђа у томе да су чланови њезине истински израз њезиних постављених начела; њезино је то да док и једног Србина буде у Русији, мисао њезина и у њему живи и њега руководи.

После главне скупштине настају у општини уставне редовне скупштине, редовни рад којих може се свести под ове тачке:

а) разбирање о стању здравља, о занимању и о свему што је нужно да чланови једно о другом знаду; ту се разумије и предмет материјалног помагања „општине“, ако би је било нужно то учинити;

б) читају се писма који би одбор или поједини чланови — ако су писма посљедњих општег интереса — у течају тога мјесеца добили, и ту се упут савјетује шта се има урадити у смислу тијех писама;

в) одбор као и поједини чланови извјештају шта су и коме су писали у течају тога времена;

г) одбор доводи до знања скупштине стање и рад читаонице и држи се савјетовање о свему што би се тог предмета тицати могло;

д) прегледа се списак чланова, притом казначеј⁴³⁹ прибира улоге за тај мјесец и предлажу се нови чланови, ако би их било;

е) прегледају се рачуни и каса.

Такав је општи карактер редовних скупштина у општини. Овде ћемо примијетити како је одбор, у интересу тога да и у другим мјестима Русије општинари држе подобне састанке у својој средини, узео се једампут за свагда, посље сваке ред. скупштине у Петрограду, извјештавати удаљене чланове о радњи скупштине, независно од тога што би им се и о другом чему у истом имало писати.

Ми не налазимо за нужно ређати овђе све одговарајуће тој или другој тачци случајеве какви су подлежали обсуђивању и рјешавању наставшег реда скупштине и који су више мјесног интереса. Примјера ради навести ћемо неке да би се повише зауставили на раду општине, који има ширег, не искључиво мјесног, значаја. — Даклен:

Скупштина на Св. Саву, кад је на једног члана „општине“, који се овди трговином бави, ударена била тешка пореза, одредила је депутацију која би у име „општине“ предала овдашњем варошком старјешини (градској глави) писмено састављену изјаву о неправедно наложеној порези; „општина“, на основу закона, изискиваше да старјешина назначи комисију која би извидила одговара ли стање и обрт радње тог трговца удареној нањ дацији. Не можемо прећутати да је изјава остала без удвољетворења. Без комисије, на њу је било одговорено како је распредјељивање пореза већ свршено, и не може бити да тај и тај непреветно мора платити то и то.

У сједници одборској од 19. јануар[а], бјеху уређена и у фебруарској ред. скупштини усвојена ова правила о издавању пара из општинске касе:

1) издавање из касе бива двојако; помоћ и зајам и једно и друго само међу члановима.

2) помоћ се даје само из покретне касе, из које се троши и на редовне послове „општине.“

3) у зајам даје се без разлике из обје касе.

4) у каси покретној наличних новаца мора вазда бити најмање шездесет руб. који се под зајам не могу давати и служиће на помоћ и на редовне трошкове општине.

Тог смисла пословање општинско учини да се у почетку марта држаше нарочита општинска скупштина приликом пута у Србију опет другог члана „општине“.⁴⁴⁰ Овом времену треба однијети и почетак непосредних сношаја „општине“ са „Зором“ као овогодишњим Представништвом „Уједињене српске омладине“. Полазивши општинар истом приликом имао је изближе упознати „Зору“ са „општином“ и изискати од „Зориног“ одбора да му саопште закључке новосадске омладинске скупштине као и све што би се тицало ствари „Уједињене српске омладине“. Овај сабрат наш вратио се к' нама у првој половини априла и скупштини, том приликом држатој, уз извјештај свој о резултатима путовања, пребивања свог у Србију, изнио је и познате нам из „Зоре“ одлуке омладинске као и последњу „Зорину“ изјаву.⁴⁴¹

Одговор „општине“ на поменути „Зорину“ изјаву одбор је поднио мајској редовној скупштини, која га је по саслушању одобрила. „Зора“ је добила тај одговор „општине“ и — мислимо — у „Застави“ обнародовала га.⁴⁴²

Тим временом у Москви и Петрограду спремаху се к' дочеку Славена који би из разних крајева дошли овамо приликом етнографске изложбе у Москви. „Општински“ одбор није пропуштио да пише о том предстојавшем састанку Славена у разна српска мјеста српским патријотима, не би ли имали могућности они да приме учешће на састанку.⁴⁴³ По обстојателствима независним од њих самих, и великом сажалењу, већином не могоше доћи. — Споразумљење о тој ствари „општинског“ одбора са „Зориним“ показало је да је у Москви неопходно нужно заступништво омладине српске и то као „Уједињене омладине“. Усаглашењу тијех

одбора за заступништво омладине, ради поменуте цјели, бјеху избрати један одборник из „Зоре“ и „општине“,⁴⁴⁴ о чему је одбор „општине“ упуг дао на знање постојавшем овде „комитету за примање словенских гостију.“ Омладинско заступништво, усиљено с присаједињењем к' њему депутата из „Преоднице“⁴⁴⁵ и још неколицине врских чланова омладине наше, мислимо да је имало не маловажног значаја за српску странку на том састанку Славена,⁴⁴⁶ и да је оправдало *неопходност* његовог присуства у Москви. Него о томе, као и извјештај о изложби етнографској омладински сабор чуће од „Зоре“. Ми имамо још то додати да је „општина“ чрез свог одборника том приликом у Москви учинила и нужног посла међу нашим тамо саотачественицима.

То је у главном што је одбор „општински“ имао казати сабору о дојакошњем раду у „српској општини“ у Русији. Само још овди не можемо да не споменемо онај дан кад се је „општина“, у мјесту свог становања и у обичном смјештишту својих скупштина, огледала су толико својих сународника колико их нејма прилике други пут виђати. То бјеше 29. маја — дан састанка Срба у Петрограду како ту станујућих тако тијех који у то вријеме гошћаху код Петрограђана. „Општина“ веома жељаше да добије могућности једно вече провести са овим земљацима својим уз фамилијарну, нашу српску, бесједу, и тиме да дође до прилике у својој овђе кући видети се с њима и чути што о нашим тамо кућама и кућанима; с друге стране, и за њих, то бјеше начин да се виде и упознаду с њом и животом њеним. Другом приликом „општински“ ће одбор што повише казати о овом састанку Срба у Петрограду, а сад толико, да је „општина“ сачувала успомену о том дану.⁴⁴⁷

Нама остаје да још прегледамо *састав* општине и њену материјалну *имаовину*. О *стању* и *занимању* чланова, као у опште о Србима у Русији, у „општини“ се као што напријед рекосмо, води потребнијег рачуна у нарочитим за то извјештајима одбора, какве овај подноси главној годишњој скупштини „општине“; а ми ћемо овђе у кратко да још погледамо како се, односно састава и материјалног стања, „општина“ развијала.

На оном састанку, на коме се првом поведе ријеч о потреби бољег и тјешњег јединства међу Србима у Русији, бијаше *једанајсторица* који *искрено* увиђаху у томе нужду. Они даклен и бијаху првим члановима „општине.“ Број чланова у[с]пут би увећан другим српским родољубима овђе станујућим, како се пренесе глас о српској општини. Доцније амо јавише се неколико нових наших земљака који се не затезаше уз нас пристати; и кад се општина наша пружила ван Петрограда, у њезино се коло радо похваташе и садашњи чланови из Кијева, Сергијевског Посада и друг. мјеста, тако да она данас рачуна више но *триред* толико чланова колико их бијаше при њеном постанку. Из свеколиког броја чланова (који се простире до 36) на друге народности, које у „општини“ имају савјетујућег гласа, припадају *четворица*, ти су *један* бугарин и *три* руса. Остали број чланова, 32. састављају Срби са једним Хрватом. Три члана налазе се ван Русије, из ко-

јих су два у Бијограду; сви други у разним мјестима Русије станују.

Даклен, Срби који живе у Русији и сачињавају у данашње вријеме „општину“ *тридесет* је; из њих на Петроград спада највећи дио, т. ј., *половина*. Остала *половина* на то да су ван ове вароши, и то: у Новгородској губернији — *два* Србина општинара, у Московској — *четири*, у Ковенској — *један* и у Кијевској — *осам* (из њих 3 сад свршавају богословске науке).

Односно *занимања* чланова, то се показује да из цијелог броја *половина* бави се на школама, а *половина* трговином, занатом и на државној ил' приватној служби.

Напоследку нам остаје показати како Срби који су чланови „општине“ и живе у Русији долазе по предјелима српским: *осамнајест* их је из Кнежевине Србије, *два* из Војводине, *један* из Хрватске, *седам* из Херцеговине, *један* из Старе Србије и *један* из Маћедоније.

Новчата имаовина или *каса* „општине“ образује се из редовних улога ред. чланова (они чланови, Срби, који редовно и постојано помажу општину а у Русији су), из ванредних прилога и из дохотка од свега тога. „Ради суштаственог опстанка општине“, говори устав, *каса* се дијели на *покретну* и *непокретну*; *половину* од свега што поступа у касу, чини *непокретну* или *фонд*; на општинске нужде троши се из *покретне*.

Постојећа општинска *каса* састављена је *само кругом* „општине.“ Осим драговољно чињених каси од појединих чланова, ванредних прилога, у њу систематично поступали су и поступају редовни улози тијех општинара који су сами на то вољу изјавили и драговољно улог свој опредијелили. Још у почетку нашег извјештаја примјетили смо да је општинској каси темељ бијо положен упут, како је, састављени комисијом, устав за „општину“ бијо усвојен Србима у Петрограду. Та прва драговољна писанија у „општини“ даде суму од 30 руб., која и би основа касе, од тога доба до данас средства њена, на више показани начин, замјетно су напредовала; с ширењем „општине“ и средства су расла. Уопште може се рећи да су у свако вријеме *двје трећине* чланова учествовали у састављању касе, и да је мјесечни приход ове, кад мањи кад виши, бијо кроз вријеме средњи 23 рубље. На тај начин свега новаца од 29. марта пр. г. до закључно јуна ов. г. поступило је у касу општинску 347 р. 50 коп. непокретна, *сљедов*, или *фонд* чини 173 р. 75 коп. покретна, толико. Из посљедње (покретне) досад потрошено је на редовне послове општинске 8. р. 53. коп., издана једном редовн. члану једновремена помоћ од 25. руб. и још једном члану систематична годишња помоћ од 48 руб., одскора праћено је на перијадичка српска издања за библиотеку општинску 15 рубаља. Свега, видимо, било је издатака из покретне касе на суму 95. р. 53. коп.; у њој, *сљедоват*, данас лежи 78 руб. 22 коп.

Даклен, *каса* „општине“ има данас свега новаца, рачунајући у једно дио покретни и непокретни на суму 251 рубаља, 97. коп.

Библиотека „општине“ постоји од нове године. Књига и сопствени састанци појединих општинара стадоше имућством „општине“ и саставише библиотеку. Доцније у њу поступише неколико прилога од неких овдашњих наших пријатеља, из Бијограда послата нам дјела г. Димитр. Матића, Гер. Христића, „Основне школе у Америци“, нека издана и списи госп. Миловука и списи Владана Ђорђевића.

Састав библиотеке у опште овакав је:

О језику разних књига у њој 5., педагогичких 5., дуовних 5., белетрист. и појезије 11., природне науке 17., историја 14., земљопис и штатист. 15., период. журналистике 30., истор. политични брошура 16., за војну 5.

Књиге ове на српском су или на руском језику, него све тичуће се Југославена.

За „општину“ нашу, која се по удаљености својој у тако ванредном положају налази, колико је потреба да има могућности сљедовати за текућом српском књижевношћу и за данашњом нашом публицистиком, то се самом собом разумије. Општина при свим назгодама какве јој се у тој ствари овди сретају, сва могућа старања чини да доскочи томе овди недостатку; него без садејствовања у томе наших омлад. дружина, као и у опште наших родољуба, њезина старања свагда ће се слабо награђивати.

У закључењу да бацимо поглед на морални развитак „општине“. Без сумње у том погледу могла би се развезати подужа историја кад би строго разабрали све дојакошње одношаје међу члановима, него ко зна пређашњу разједињеност и пређашњи неможни живот међу Србима у Русији, нека упореди то са данашњим, па ће наћи да је слога и јединство сљедства братског споразумјевања међу већином наших сународника у Русији постигнуто. А није ли то што је у стању постицати нас и на све друго што би ишло на добро нама и народу нашем? —

Из изложеног прегледа сабор је могао увиђати да за ову прву годину свога постојећа Српска општина у Русији не само да се је утемељила и осигурала свој обстанак за будуће, него у своме раду и развићу приносила видиме ползе како за све чланове уопште, тако још више за оне који су могли пасти у веће незгоде, него саборово је да о том суди и да оцијени путове којима се удаљена српска општина стреми бити од користи народу своме; а ми ћемо да завршимо наш извјештај при убјеђењу: да ће „општина“, кад у средини својој види и остале наше сународнике у Русији, спремнија и снажнија јавити се, у нашем општем, братинском, колу омладинском, на рођено своје огњиште: да ће „уједињена омладина српска“ до цјели своје доћ кад — и уједињен — васцијел народ српски на свом огњишту буде свој.

У име одбора „Општинског“

Јован Дреч
секретар.

С. Груић
председник.

Застава, бр. 83, 84, 93 и 102 од 3. и 7. IX; 8. X и 9. XI 1867.

СТАТУТ ПЕТРОГРАДСКЕ СЛАВЈАНСКЕ БЕСЕДЕ⁴⁴⁸

[нацрт]

ЦИЉЕВИ БЕСЕДЕ

1. Славјанска беседа је клуб, друштво у коме лица која симпатишу Словене и њихове књижевности могу да се окупљају и размењују мишљења и подацима који се тичу Словена.
2. Ради остваривања тих циљева Славјанска беседа 1) отвара за своје чланове посебне просторије које могу посеђивати како за забаву и разговоре, тако и за читање повремених издања и књига 2) организовати у једној од сала костирање и ручкове за чланове и госте 3) да организује породичне свечаности, литерарне вечери и друге забаве.
3. У просторијама Беседе дозвољене су игре: шах, билијар и све игре које нису хазардне сем карата.

САСТАВ СЛАВЈАНСКЕ БЕСЕДЕ

4. Чланови Беседе могу бити лица оба пола које предложи неко из редова чланства и која буду прихваћена већином гласова.
5. Недељу дана пре избора у просторијама Беседе истиче се име предложеног у чланство са напоменом ко је предлагач.
6. Лице које није изабрано једном може бити предложено опет најраније после шест месеци.
7. Годишња чланарина се одређује од 12 рубаља.
Примедб. 1 Чланарина се може повећати или смањити одлуком скупштине;
примедб. 2 У случају потребе Одбор Беседе има право да одлаже плаћање чланарине
8. Члан има право да уводи по две даме на сваку приредбу Беседе бесплатно.

9. Лица која су учинила неку услугу друштву Славјанске беседе могу одлуком скупштине да добију право уласка као и чланови али не дуже од једне године по истеку које чланство може бити обновљено истом процедуром.
10. Гост Беседе може бити свако ко улази уз гаранције било којег од чланова.
11. Путници, како из унутрашњости Русије тако и из свих словенских земаља имају право бесплатног уласка као и чланство у току једног месеца.
12. Осим тога, свако може бити уведен као гост у Славјанску беседу ако плати суму коју је одредило друштво.
13. Како чланство тако и гости морају се покоравати одредбама овог статута.
14. За веће кршење статута и правила клуба или лоше поступке, макар и ван просторија клуба Славјанске беседе чланови се искључују из клуба или на предлог Одбора или на основу закључака најмање десеторице чланова и то на основу гласања скупштине код 2/3 присутних чланова. Новац дат на име чланарине не враћа се.
- 15.(16) Лице искључено једном може бити поново предложено, за чланство у Беседи на скупштини али да би било изабрано мора добити не мање од 3/4 бирачких гласова.
16. Због мањих прекршаја или због непристојног понашања у просторијама Беседе како чланови тако и гости дужни су на захтев дежурног старешине да одмах напусте просторије клуба али имају право жалбе скупштини ако сматрају да су неправилно кажњени. Скупштина решава жалбу и пошто се увери да оптужба старешине не стоји позива га на одговорност.

УПРАВА

17. Беседом управљају Скупштина чланства и Савет старешина
18. Ради управљања текућим пословима Скупштина бира из редова свих чланова Беседе Савет старешина у саставу за који сматра да је одговарајући. Те старешине расподељују између себе дужности у вези са управљањем друштвом.
19. Компетенције власти овог Одбора и његова задужења одређују се посебним правилима које утврђује скупштина. Сви послови за које скупштина не сматра за потребно да задужи организационом или каквом другом одбору, разматра и решава сама скупштина.

20. О пословима се на скупштини одлучује простом већином присутних гласова. Изузетак чине предлози који нагињу ка промени статута, као и случајеви из чл. 4, 14 и 15; Промена чланова статута може се донети са 2/3 гласова. Предлог који добије једнак број црних и белих куглица сматра се као одбијен.
21. Чланови беседе имају право да предлажу одбору све што буду сматрали да је од користи за Беседу, а Одбор у оним случајевима кад извршење зависи од њега предузима одговарајуће кораке, а у случајевима који превазилазе његове компетенције предлог предаје Скупштини.
Примедба. Свака представка или примедба члана Беседе уноси се у књигу уз напомену да ли га је Скупштина прихватила или одбацила и ако је одбачен из којег разлога.
21. Сваки предлог поднет Скупштини мора бити истакнут у просторијама Беседе најмање недељу дана пре гласања.
22. Скупштине могу бити редовне и ванредне и годишње.
  1. Обичне (редовне) за разматрање текућих послова сазивају се не ређе од једном у месец дана у дане које је Одбор одредио за читаву годину
  2. Ванредне се сазивају према одлукама Одбора.
  3. Годишње се сазивају у септембру на иницијативу Одбора ради слушања годишњег извештаја и бирања новог Одбора и привременог одбора за проверу финансијског обрачуна.
23. Осим ових општих поставки, које су дате у овом Статуту, Одбор Славјанске беседе може према потреби да издаје допунска правила о очувању реда у просторијама клуба а и из других разлога у складу са одредбама овог Статута. Таква допунска правила одбор износи на дискусију на прву наредну седницу скупштине.
25. Измена одредби Статута врши се на Скупштини и даје се на сагласност Влади.

СТАТУТ ПЕТРОГРАДСКЕ СЛАВЈАНСКЕ БЕСЕДЕ

1. Славјанска беседа је друштво у којем лица која симпатишу Словене могу да се окупљају и размењују мишљења и податке који се односе на Словене.
2. У циљу остваривања тих тежњи, Беседа: 1) отвара за своје чланове посебне просторије које могу посећивати како за забаву и разговоре, тако и за читање периодичних издања и књига. 2) организовати у тим просторијама породичне свечаности, музичке вечери, предавања и друге забаве. 3) да организује костирање и ручкове за чланове и госте.
3. У просторијама Беседе дозвољени су гимнастика, мачевање, шах, билијар и све нехазардне игре осим карата. Хазардне игре су категорички забрањене.
4. Чланови беседе могу бити лица оба пола које предложи неко од чланова и прихваћена од обичне већине гласова.
5. Недељу дана пре избора у просторијама беседе истиче се име предложеног у чланство са напоменом ко је предлагач.
6. Лице које није изабрано може бити поново предложено тек после шест месеци.
7. Годишња чланарина (12 рубаља) плаћа се у једној рати или месечно по 1 рубљу.
8. Лица која су учинила услугу Славјанској беседи могу одлуком Скупштине да добију право на бесплатан улазак као и чланови, али не дуже од једне године, по истеку које право може бити обновљено истом процедуром.
9. Гост беседе може бити свако ко улази уз гаранцију једног од њених чланова.
10. Намерници, како из унутрашњости Русије тако и из свих Словенских земаља имају право бесплатног приступа Клубу као и сви гости у току једног месеца.

11. Осим тога свако може бити уведен као гост Славјанске беседе ако плати суму коју је одредио Одбор (напомена: цео члан је прецртан).
12. Како чланови тако и гости морају се покоравати одредбама овог статута.
13. За очигледно кршење статута и правила Клуба или рђаве поступке чињенично доказане макар били учињени и ван Клуба Славјанска беседа чланови се искључују из Клуба или на предлог Скупштине или на основу изјава најмање 10 чланова и то на основу гласања Скупштине са најмање 2/3 гласова. Новац који је искључени члан дао на име чланарине не враћа се.
14. Лице које је једном искључено може бити поново предложено у чланство беседе према постојећим правилима али да би било изабрано мора да добије најмање 3/4 гласова.⁴⁴⁹
15. Због мањих прекршаја или због непристојног понашања у просторијама беседе, како чланови тако и гости дужни су да на захтев дежурног старешине одмах напусте просторије Клуба, али имају право жалбе на неправичност такве одлуке Скупштине.
16. Беседом управљају Скупштина и Савет старешина.
17. Ради управљања текућим пословима Скупштина бира из редова свих чланова Беседе старешине у саставу за који сматра да је одговарајући. Старешине распоређују између себе дужности у вези са управљањем друштвом.
18. Компетенције власти овог Савета као и његове дужности одређују се посебним правилима које потврђује Скупштина. Све послове за које Скупштина не сматра за потребно да задужи организациони или какав други одбор, разматра и одлучује сама Скупштина.
19. О пословима се на Скупштини одлучује простом већином присутних гласова. Изузетак чине предлози који имају тенденцију мењања појединих чланова статута, а у случајевима као што су из чл. 14. Промена чланова статута може се донети са 2/3 гласова.
20. Чланови беседе имају право да предлажу одбору, Савету старешина све што сматрају да је од користи за Друштво. Ако Савет прихвати овај предлог као користан и погодан за циљеве Беседе, онда Савет, у оним случајевима кад извршење преставке зависи од њега, доноси одговарајуће одлуке, а у случајевима који превазилазе његове компетенције као Савета, износи га пред Скупштину. Ако предлог члана буде оцењен као неподесан за прихватање, онда се он одбија а о томе се извештава

- предлагач. Предлог који подржава најмање 10 чланова у сваком случају се предлаже у име Савета Скупштине. Примедба. Свака примедба или предлог члана беседе уноси се у заједничку књигу са напоменом да ли га је Савет или Скупштина прихватила или не, па ако је одбачен — из ког је разлога. По жељи члана чији је предлог одбијен Савет преноси Скупштини предлог и разлоге одбијања.
- 22.⁴⁵⁰ Сваки предлог Скупштине мора бити истакнут у просторијама беседе најмање недељу дана пре гласања.
  23. Скупштине могу бити редовне, ванредне и годишње: 1) редовне за разматрање текућих послова, а сазивају се најмање једном месечно, у дане које је Савет старешина одредио за читаву годину; 2) ванредне које се сазивају на иницијативу Савета или Скупштине, и 3) годишње које такође сазива Савет у октобру месецу ради слушања годишњег извештаја и бирања новог организационог Савета и привременог одбора за контролу финансијског обрачуна.
  24. Осим општих поставки изложених у овом статуту, организациони Савет Славјанске беседе може према потреби да издаје допунска правила: о чувању реда у просторијама Клуба и из других разлога, а у складу са овим статутом. Та допунска правила Савет износи на дискусију на једној од првих седница Скупштине.
  25. Измене чланова Статута врше се на Скупштини и дају се на сагласност Влади.

КОМИТЕТУ СРПСКЕ „ОМЛАДИНЕ“

БРАЋО!

Познато вам је да после трагичне смрти бившег владара Србије Михајла Обреновића у његовој каси нађоше посебно издвојен један милијон дуката са напоменом коју је он Михајло Обреновић лично написао „на рат“; осим те забелешке, власник тих пара „на рат“ неколико дана пре 28 маја (10 јуна) причаше да у случају рата има намеру да сам издржава војску о свом трошку две године и да је у те сврхе већ спремио новац. Ту забелешку коју је Михајло Обреновић написао својеручно, као и његове речи које сам ја навео, Привремена српска влада није нигде оповргла, напротив, њој је чак корисно да прикаже умрлог кнеза у таквом патриотском светлу, у каквом се он заиста и показа овог пута.

За све је била јасна неприкосновеност новца „на рат“; он не сме бити искоришћен ни зашта сем у циљеве које му је наменио бивши власник. Без обзира на све то, новине јавише невероватну вест о некаквој подели новца „на рат“ од стране рођака Михајла Обреновића што се ни у ком случају не може допустити из следећих разлога:

Прво. Један милион дуката „на рат“ у складу са вољом бившег његовог власника може бити употребљен за ствар Српске независности („на рат“) и ни на шта друго не може бити употребљен; свака друкчија употреба новца „на рат“ претстављала би атак на патриотску вољу бившег његовог власника коју сам потпуно доказао на почетку ове изјаве, а сем тога био би то атак и на ствар српске слободе, јер је Михајло Обреновић правећи ону забелешку „на рат“ мислио не на некакав други рат већ на рат за независност Срба или чак свих јужних Словена;

Друго. Према нечијој одлуци већи део тог новца „на рат“ припашће, наводно, Михајловом наследнику на престолу, човеку који ће управљати Србијом искључиво према жељи кнежевој (израженој за живота) много мање одређено него што је била изражена његова воља у вези дуката „на рат“, а то значи човеку кога најмање од свих треба претварати у нехотичног саучесника у атаку на патриотску одлуку о новцу коју је донео Михајло Обреновић;

Треће. Треба бити непријатељ Југо-словенске слободе уопште а Српске нарочито, па допустити неправично присвајање народних пара које имају тако свету намену. Такво непоштење ја не могу претпоставити ни код једног Србина а још мање бих могао допустити такво отворено нарушавање кнежеве воље од стране људи који од дана погибије његове стално понављају: његова воља за нас је неповредива.

На основу ових сазнања могло се очекивати да ће она бесмислена вест бити истог часа демантована од стране Привремене владе и да ће она предузети мере за формирање посебног за случај рата фонда од тог новца чиме би патриотска воља кнежева била испуњена. Али, ни Привремена влада ни Регентство нису то учинили, па стога Омладина као организација која по својим принципима не може да се равнодушно односи према гажењу интереса свога народа, мора:

а) да на сав глас протестује против непоштења оних лица која су допустила поделу новца који је био вољом његовог бившег власника одређен за народне потребе.

б) да предложи лицима која су противзаконито добила то наследство да га врате одмах коме следује.

в) у случају одбијања да се новац врати према намени, треба покренути истрагу на начин који ће бити најзгоднији.

г) у случају да је новац потрошен или да се не може вратити из неких других разлога од лица која су га неправилно стекла, онда истрагу треба уперити против лица која су допустила ту про- неверу, т.ј. против Привремене владе, бившег министарства и др.

Сматрам да на све то Омладина има не само право већ и обавезу.

Мој поздрав свим прегаоцима ствари слободе и лепше будућности Југо-славенства.

Иван Бочкарјов

13. Јула, 1868 г. Женева, Пост Рестанг.

КО ЈЕ ОПОЗИЦИЈА?⁴⁵¹

I.

Ко шта хоће, мора и исказати своје хтјење. Казати пак своје хтјење, треба га и доказати. Доказати га — значи обући своје мисли у прилично, чисто одело и ставити их свету на видик, у сред бела дана, да издрже борбу на мегдану, па кад издрже борбу, и законитим путем постану правила живота, онда су оне одржале победу. У том случају није главно да оне побједи пошто по то, па и ако нису истините и праведне, него је баш у томе суштина ствари, да се један народ или људство истим победним мислима користи стварним добитком.

Државно је друштво велика задруга, која има овакав или онакав склоп живљења према својој свести, наравима, обичајима, према своме хтјењу. Људи су у друштву за то, да подјелом рада и узајамношћу све своје моћи и своју снагу развију, да задовољавају своје потребе и да остваравају своје мисли у животу, да савладају природу, да удесе праведно своје одношаје, те да живе срећно. Људи живе, мисле, раде, говоре, састају се, предузимљу радове и т. д. да им буде боље и удесније живљети. То пак значи, да и друштво има своје жеље, своју вољу, своје мисли, своје тежње, своје мане и своје добре стране. Наравно, да се и друштво мора доћеривати све на боље и оно то и ради онаквим начинима, како ствар разумје. Друштво законитим путем износи мане прошлости и садашности и своје тежње да се курталише мана, а да се стави у онакво стање, које ће му најбоље помоћи, да се остваре његове тежње и његове мисли. Онај који је најбоље поњао и схватио то све, и у исто доба довео те мисли у ред, намалао слику тежња друштвених и хоће да их оствари, јесте вођ друштвени.

Наравно је и то, да има различних гледишта и обзира кад се ради о стању друштвеном, у коме би били сви срећни. Кад дакле изађу на јавност са својим мислима чланови те опште задруге и изводе своје мисли на мегдан, да се боре са противним мислима „свету на видик“ имајући и једни и други на уму опште благо- стање задруге, пак су подједнако спремни да се боре за срећу и самосталност своје задруге и са спољним непријатељима, али да су и у задрузи слободни и сигурни, онда су то прави и истинити

задругари: њихне се мисли и начела боре са мислима и начелима законитим путем, а сви скупа осигуравају своју самосталност споља, а да унутра најправедније и најистинитије и најкорисније за земљу мисли одржавају побједу: онда су то и политичне партаје, и патриотичне и доиста су од неоцењене хасне земљи и народу.

У исто доба противборци, на видјелу, борећи се за опште добро, не смију се за живу главу мјешати у приватне ствари, нити у начине рада основане на поштењу: не смију клеветати, нити се користити подлим, минутним или заблудним стварима; јер ако се буду мијешали у приватан живот својих задругара, то није политичка партаја са начелима наравственим и државним, него је то језуитска дружина; ако-ли би хтјели нагнати све друге да путују по једном начину, онда је то секта, а није партаја. Партаја мора бити на темељу наравственом, на начелима општег добра и као таква може, па и обстоји радећи јавно.

У оваквим приликама, са оваким начелима, борци узајамно поштују личности један другоме кад сви раде и поштено и за опште добро; а ако од свега овога нема ни трага ни гласа, онда је радња ма чија била — насилничка т.ј. ако се не ради по начелима поштеним, а за опште добро.* Само овако партаја радећи има смисла, користи земљи, корисна је противницима и има мјеста у друштву, у противном случају, она није опозиција, него подмукло — коцобацијска чета, — интригашко бургиашење, које вија по буцацима, намигује, негативно мудрује, клевета, опада, лаже, измишљава, сије неповерење међ људма, улива сумњу, вајка се за пређашње гријехе, ставља у изглед златна брда, стара се да жигосе све што је честито, како би у његов ранг дошли и т.д. у опште поступа језуитски, „мислио сам,“ „био сам увјерен,“ то су им изговори. Човјек је израз проживљеног живота, па ко је окорео у каквоме положају, он је онакав и нема тога творца овде на земљи, који би га могао претворити. То и јесте одредба божија и судбина свију људи било добрих било злих, те их мучи или тешти савјест.

Кад дакле подобне чете иза бусија раде, под патосима ходају, кад измишљавају и набеђују, онда се појављује казн божија и неваљалци сав живот интригавши, морају најзад срамно свршити. То су општа начела основана на законима друштвенога развитка. Правда још нигде није изгубила битку. Кривда је вазда зло свршавала.

II.

Пред нама су решења суверене светоандрејевске скупштине, а тако и захтевања суверене, велике народне скупштине и беседа г.г.г. Наместника уставноме одбору.

* Питама сваког правога патриота и Србина: има-ли више патриотизма у радњи раденика, који су радили са народом или у радњи оних, о којима „Подунавка“ од 1858 год. вели: „Има неколико дана, да се у Бечу налазе неки српски великаши... Ову знану господу примио је јуче књаз Калимати (тур. посл). Они су и другој великој господи подворење учинили.“

Према свему овоме, како стојимо и ко је опозиција?

Нравствена средства, државна начела, достојанст[в]о земље, ујемчење права и среће свију и свакога јесу темељ радње наших скупштина. Народња захтевања вазда су била једна и иста, кадгод је народ био у стању да преко својих повереника искаже своју жељу. Читајте Павловића новине од 1842 год. пак ћете у њима наћи како народ захтева, да му се осигура народна скупштина и даду сва друга јемства слободе, да земља буде уставна. Те своје жеље народ је изложио у „18 точки“, а даље се подухватају два бивша великаша да ће то све остварити, па јесу-ли остварили? Један је доцније говорио, да је преварио народ и да ће га та превара у гробу мучити, „што смо“ како је он говорио — „сла-гали“ народ.

Па је ли народ малаксао или одустао од свога захтјевања?

Читајте радњу прве суверене народње „СветоАн[д]рејевске“ скупштине, па ћете се увјерити, да народ није одустао од свога захтјевања, да има своју „народну скупштину“ и сва друга јемства уставног живота, — и та законита скупштина у Прокламацији овако говори:

„ПРОКЛАМАЦИЈА“.

„Од стране скупштине свему народу српском. Народна скупштина у име народа српског изјављује следејуће:

„Почем су безакоња кнеза Александра Карађорђевића у скупштини претресена и почем се она уверила да се њему не може и даље поверена му власт књажевска оставити, народна је скупштина решила, да он за љубав среће и спокојства — отечества... даде оставку.

„... На грдну жалост и срамоту Карађорђевић неодржа реч, но шта више, изневери земљу и народ, јер ноћас пре по ноћи тајно у град утече.

„Због тога је народна скупштина једногласно закључила и проглашује, да је А. Карађорђевић збачен са књажевог достојанства и да је власт књажевску изгубио, које скупштина свима властима и свему народу обзнањује.

„Па почем је тако земља без поглавара остала, то је народна скупштина, имајући на уму жеље народа, и сматрајући за потребу државну једну династију са правима насљедства имати, и налазећи, да се жеље народа и потреба државна с фамилијом Обреновића задовољава — у име народа у данашњем заседанију своје проглашава:

„Да се књаз Милош Обреновић воспоставља на достојанство књаза српског, са правима насљедства и т.д.

„Тако утврђено и проглашено у заседанију српске народне скупштине у четвртак 11. Дек. 1858 г. у Београду № 57.“

Та је иста свето-андрејевска народна скупштина положила темељ нашим слободама и сигурности, као: да је скупштина најстарија света српска установа, да буде слободна штампа, порота, да су одговорни министри и т.д.

Да-ли се то изврши и ко би крив, да се та народња решења не изврше?

Читајте даље и опет радњу суверене „велике народне скупштине“ од 20 Јун. 1868 г. и ви ћете наћи на страни 20-ој ово:*

„Знајући, да је по гласу старих народних закључења пре 1839 г. и по гласу султанског берата и хатишерифа од 1830 г. што је и на свето-андрејевској народној скупштини 1858 г. опет изречено, књажевско достојанство у Србији наслеђено у племену Обреновића;

„Знајући да је законом о наследству књажевског српског престола од 20. ок. 1859 г. опредељен и ред, којим наслеђије престола од једног на другог владаоца прелази;

„И најпосле знајући да је до сада владајући књаз Михаил Обреновић III преминуо без порода, а има у животу од племена Обреновића син његовог умрлог брата од стрица М. Е. Обреновића по имену Милан;

„Велика народна скупштина на основу основаних закона једногласно закључује и проглашава: да је после књаза Михаила М. Обреновића закони и наслеђни књаз српски Милан М. Обреновић, као четврти владалац од племена Обреновића.

„Велика народна скупштина закључујући и проглашујући ово у име свега народа српског: узвикује да живи Србија, да живи Милан Обреновић IV књаз српски!“

Даље иде анатемисање онога, који је „преварио, погазио реч, утекао у град“, па после убио нигда незаборављеног кнеза Михаила Обреновића III. „криви народ министре и полицију; кори ондашње привремено правитељство, што је у својој прокламацији говорило о „избору“ кад се знало да је Милан Обреновић књаз српски после Михаила Обреновића, а за тим захтева да се ршири закон скупштински; да се изда закон о слободној штампи, о суђењу поротном и о одговорности министарској и да се скупштина сваке године сазива.

Ова је иста „Велика народна скупштина“ изабрала Наместнике и ово им наручила да се оствари у животу; уз то им наручила „да се према иностранству у свему држи онако, како је држао покојни књаз Михаило т.ј. у свему достојно Србије и српског народа, који ће за своје достојанство жртвовати своју крв и своје имање.“

Наместници књажевског достојанства „беседом“ уставноме одбору и сазивањем одбора одпочели су да следују изјави народне скупштине.

III.

Према тежњама, захтевима и законитим закључцима народним и према раду различних министара, како се владала учевна народна странка?⁴⁵² Она је устала она је захтевала оно што и народ и бранила оно што и народ брани; она је нарочито у Ми-

* Књига Вел. Нар. Скуп.

хољској скупштини изашла јавно на мејдан са својим захтевима;⁴⁵³ она је у овим новинама „Србији“ и у другима заступала начела народна; она се одрекла министарства, што није могла погазити начела народна и служити с човеком „чији савети несу били спасоносни ни за династију нити за народ“;⁴⁵⁴ она је у одсудном тренутку одбранила законе наслеђства и помагала да се тако ради, како ће се сав свет дивити разборитости и зрелости српског народа. Она је енергички устала противу „избора“ који би нашу земљу довео до пропасти; она је бранила законитост земље;⁴⁵⁵ она је одбранила поштено име српске омладине;⁴⁵⁶ она хоће да се једном остваре жеље свега народа српског унутра и споља.

Е сада питамо: Ко ће бити опозиција народној странки? Ми мислимо, да је за свакога одговор јасан, као бели дан. Опозиција могу бити — или саможивци, који говоре: „устани ти да седнем ја“, или анаркисти, који управо незнају шта хоћеју, већ да се само ларма, или ноћне совуљаге којима су пресушили извори тајних фондова или окорели назадњаци, који одавно свој лов вребају.

Тако стоји унутра. А што се тиче новинара и дипломата са стране, садањем току наших ствари опозициом могу бити или она наша једнокрвна браћа, којима се досадило чекање или и опет она наша браћа на југу, која подбадана буди ким хтедоше да нас повуку за собом у Балкан, па да спремна, моћна, готова за бој Србија, пође за једном четом у туђинству рекрутираној; или најпосле она наша „братија“, која су вијала по извесним конзулатима и великим кућама, па како им ствари не испадеше за рукотом, они се сложише у „Напретку“ те клеветају на све што је честито или пишу „Мемоаре“ против омладине или против појединих питомаца што се учише у известним земљама. Така опозиција, дакле, ако је има, (јер је на видик у нема), јесте проста чета, која не сме јавно да води борбу, па с тога и ради подмукло и пише подле чланке у непријатељске листове. Немој тако чето! него изађи на видик, ако имаш начела, па да се огледамо. Истина, у појединостима, чланови народне странке у погдеојим стварма могу се разликовати, али у главном, у начелу баш ама ни за длаку. У главним смо стварма сада сви сложни. Народ је, већ има преко педесет година у свима приликама изјавио шта он хоће. Либерална странка јавно, на видик у казује шта она хоће већ од 1858 године, па је тек сада дошло време, да она може слободно и с успехом радити да се остваре жеље народне и народне странке. Немојте тако, ако сте људи, изађите на среду! Изађите на умни мејдан да се огледамо. Народна странка не тражи јемства слободе и слободну печатњу само за себе, као — што се радило пређашњег времена, кад је камарила (чета) грдила кога је год хтела а није допуштала да се одговара. Ми хоћемо слободу и за вас и за нас. На видело ноћни и буџачки раденици!

Ми натраг нећемо, а ви шта мислите: ко је сада опозиција, или другим речма, ко је противник народа?

Јувенис

VI
БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

¹ Овај, као и следећи прилог *Целокупних дела Светозара Марковића*, узет је из његових школских, гимназијских забелешки, које су чуване у његовој породици, а затим су доспеле у Историјски архив града Београда. Данас се ове прве забелешке (условно назване *свеске*) налазе у Историјском архиву Београда, а друге у Народном музеју у Крагујевцу.

Опис Београда је у свесци која има 8 листова, и која, по свим особинама, представља његову „свеску“ домаћих радова. На првој страници свеске припремљен је текст за превод са грчког језика, а на последњој упоредни превод са српског језика на немачки (видети прилог илустрација). У средини свеске, на седам страна, налази се текст описа Београда, исписан старим правописом. *Превод са грчког* и *Превод на немачки* писани су мастилом, а *Опис Београда* графитном оловком. Овај текст је могао настати као домаћи рад из реторике 1860—1861. школске године, јер је овај предмет предаван у V разреду (према *Устројенију књажеско-србске гимназије* из 1853. године, које је важно до новог „устројенија“ 1863. године, „частна“, тј. посебна реторика предавана је у V, а „обшта“ у IV разреду, и то само у београдској гимназији, пошто је она тада била једина виша гимназија у Србији).

² Београд је у време Римљана носио назив Сингидунум, наслеђен још од Келта; Таутурм или Тауринум, како то бележи Марковић, звао се у римско доба Земун (више: *Историја Београда*, I, уредник академик Баса Чубриловић, САНУ, 1974, стр. 50. и даље).

³ У свесци на овом месту стоји *Име*, што је свакако омашка, треба да стоји: *Положај*.

⁴ *Авалски град* био је на месту данашњег споменика *Незваном јунаку*, а датира из средњег века под називом: *Жрнов*; од 1442. године изграђено турско утврђење насупрот Београду, отуда и турцизам *авале* — сметње, узнемирење. Народна традиција везује авалско утврђење за Порчу од Авале, јер је он у њему дуже обитавао управо у време надирања Турака (према народној песми *Змај Огњени Вук* убио га је пред самим улазом у авалско утврђење; о *Жрнову* више: *Историја Београда*, I, стр. 175. и даље).

⁵ Аустријски фелдмаршал Г. Е. Лаудон (1717—1790) заузео је Београд у аустро-турском рату 8. октобра 1789. године; више: *Историја Београда*, I, стр. 724—736.

⁶ Светозар Марковић је прешао у Београд из крагујевачке полугимназије управо 1860. године и у време настанка ових белешки то му је била прва школска година у Београду, па вероватно отуда проистиче и његово недовољно познавање Београда, јер читање хатишерифа и фермана из 1830, односно 1833. године, није обављено на Врачару, већ на Ташмајдану, на месту садашње цркве Светог Марка. (Књаз М. је кнез Милош Обреновић.)

⁷ Испод овог наслова Светозар није исписао текст.

⁸ Овакво стање било је до 1862. године; по добијању градова 1867. године Турци су напустили Београд, па и саму калемегданску тврђаву.

⁹ Велика пијаца — данас Студентски трг, Мала пијаца — део код хотела „Бристол“; Турска варош — између Калемегдана и Дорћула, тј. Дорћола, који је задржао назив до данас, као и Савамата, а Сокак црквенски био је код Саборне цркве (више: *Историја Београда*, II, стр. 299—320).

¹⁰ Абаџијска чаршија била је на потезу данашње Улице Народног фронта.

¹¹ Главна чаршија — данас Улица 7. јула; Господарска улица је везивала Зелени венац и Варош-капију; Пивара је била у Савамата, на месту војне библиотеке — угао Улице Адмирала Гепрата; видети више у тексту и плану *Историје Београда*, II, стр. 299—316.

¹² Пијаца. тј. Велика пијаца, данас Студентски трг.

¹³ Очито у брзини написано, треба: *празничне дане*.

¹⁴ Видети Кинову литографију у илустрованом прилогу, насталу у то време.

¹⁵ У време бомбардовања Београда 1862. године из Чаршије се сели у Град 600 Турака. Већ те године српско и грчко-цинцарско становништво (православно) чини 89% варошког становништва, 9% били су католици, а 2% протестанти. Између 1862. и 1867. године одселило се из Београда и Србије укупно 23000 Турака (више: *Историја Београда*, II, стр. 525—531).

¹⁶ Овај део текста у загради Светозар Марковић је прецртао, а управо нам он говори веома много. Поред осталог, сведочи да овај текст није могао настати као белешка по предавању професора, већ да је реч о његовом слободном саставу. Затим сведочи и о Светозаревом изузетном критичком запажању још као четрнаестогодишњака. Већ у уводу овог издања смо напоменули да се нећемо упуштати у тумачење Светозаревог дела. Међутим, овде сматрамо неопходним скренути пажњу на овај Светозарев веома рани критички прилаз у посматрању своје околине. Он покушава, већ тада, узрочно-последичном методом да објашњава оно о чему пише и да даје свој критички суд. Када утврђује да је становништво духа трговачког, он налази за потребно да одмах и објасни да је то због географског положаја града. Критичка опаска на рачун интелектуалаца и чиновника изненађује утолико више што је он тада био тек ступио у престоницу, што је тек у 15. години и што ће о томе касније у свом зрелом добу дати своје најбоље текстове. Истовремено је увидео и да са овим опаскама не може ни пред професора и зато је тај део текста прецртао.

¹⁷ Мисли се на свакодневни службени, јавни говор у Београду.

¹⁸ Даљи део текста, као ни његова коначна верзија, нису сачувани.

¹⁹ Овај текст је по свим особинама свеска белешки Светозара Марковића са часова математичке географије из VII разреда гимназије. Рукопис се састоји од 5 листова зеленкастог папира, формата 35,5×22 см, који су превижени и прошивани ланеним концем, тако да формирају мању свешчицу од 20 страна. Скоро су све стране исписане. Ми смо их све прочитали. У прилогу дајемо и део копије овог рукописа, који се чува у Народној музеју у Крагујевцу. У наслову рукописа стоји и следеће: „Светозара Марковића, слушатеља 9 године правословља у бечко-паришко-лондонско-берлинском универзитету. У Београду у Гимназији београдској.“ Како је ово уобичајен ђачки шеретлук, ми смо то изоставили у штампаном тексту.

Овај предмет предаван је у VII разреду београдске гимназије, 1862/3. школске године. О томе Светозар Марковић пише у својем чланку *Како су нас васпитавали*.

²⁰ Схематичност и сувопарност у тадашњем начину предавања огледа се и у овим белешкама Светозара Марковића из географије; све је поређано и подељено по главама и параграфима, а тако је било и у тадашњим уџбеницима. Уџбеник тадашње *Математичне и физичне географије за средње школе* од Ђ. Мишковића, нпр., био је сав сведен на 170 параграфа; део математичног земљописа имао је укупно 55 параграфа.

²¹ Светозар Марковић изгледа да није водио редовно белешке, после 1. § ставља 3. Такође је прецртавао неке речи, што смо означили угластим заградама; испуштена слова или речи означили смо великим заградама.

²² Следи и цртеж на маргини странице; видети прилог копије.

²³ Исто.

²⁴ Кониопеја, тј. Касиопеја.

²⁵ Следи цртеж; видети прилог копије.

²⁶ Исто.

²⁷ Недостаје наставак текста; на маргини су нацртане звезде Ориона.

²⁸ Знак Козорога у Марковићевом рукопису није учртан. Како неки симболи нису прецизно учртани, прилажемо табелу:

☿ = Меркур	♋ = Ован	= Пролећна тачка
♀ = Венера	♌ = Бик	
♁ = Земља	♊ = Близанци	
♂ = Марс	♋ = Рак	= Летња тачка
♃ = Јупитер	♍ = Лав	
♄ = Сатурн	♎ = Девица	
♅ = Уран	♏ = Вага	= Јесења тачка
♆ = Нептун	♏ = Шкорпија	
♇ = Плутон	♐ = Стрелац	
	♑ = Козорог	= Зимска тачка
☉ = Сунце	♊ = Бодолија	
☾ = Месец	♋ = Рибе	

♃♄♅ } Јупитер у конјункцији са Сатурном

♂♁♂ } Марс у опозицији са Сунцем

♆☉ } Нептун у квадратури са Сунцем

♋ = Узлазни чвор

♌ = Силазни чвор

☐ = Застој

○ = Звезда 1. величине

● = Звезда 2. величине

● = Звезда 3. величине

● = Слаба звезда

²⁹ Нечитко, видети прилог копије.

³⁰ Недостаје наставак.

³¹ Нечитко написана реч.

³² Параграфи у загради не постоје у оригиналу. Сматрамо да су омашком испуштени и ми смо их наново ставили.

³³ Овде је била исписана реч *нам*, па је прецртана.

³⁴ Клаудије Птоломеј, II век, оснивач познате *геоцентричне теорије*, изнете у делу *Алмагест*, зборнику астрономских знања хеленског света, који се састојао од 15 књига (ова теорија одржала се све до Коперникове *хелиоцентричне теорије*, изнете у XVI веку).

³⁵ У оригиналу следи цртеж, видети прилог.

³⁶ Изнад овог наслова погрешно је унет § 12, по други пут, и ми смо га изоставили.

³⁷ Фернандо Магелан (1480—1521), португалски морепловац. Експедиција коју поминае Светозар Марковић трајала је од 1519. до 1522. године; било је то прво путовање око света.

³⁸ Франсис Дрејк (око 1545—1596), енглески морепловац и гусар; његов пут око света трајао је знатно дуже него што то стоји у белешкама Светозара Марковића: 1577—1590.

³⁹ Џејмс Кук (1729—1779), познат као Капетан Кук; земљу је опловио 1772—1775. Погинуо је на Хавајским острвима, а не на Јави, и то 1779, а не 1789. године.

⁴⁰ Светозар Марковић је рачунао у тзв. немачким географским миљама (1 миља = 7,420 km).

⁴¹ Због геонидног облика Земље екваторијални полупречник износи 6378,388 km, а поларни полупречник 6356,909 km.

⁴² Површина миље износи 510,1 мил. km²; географска миља износи 7.420 km.

⁴³ Текст у заградни уписан је накнадно оловком.

⁴⁴ Светозар Марковић је рачунао по старом календару. Сунце је у највећој негативној деклинацији 21—22. децембра, када уђе у зимску солстицијску тачку, која се поклапа са уласком у знак Јарца, и тада се рачуна почетак зиме на северној земљиној полулопти (обрнуто је на јужној полулопти, на којој се то дешава 21—22. јуна). Летњи солстициј се поклапа са доласком Сунца у знак Рака и то се рачуна почетком лета на северној полулопти.

⁴⁵ Перилиј = Перихел, Афилиј = Афел. Бројеви које наводи Светозар Марковић показују растојање перихела и афела од Сунца и дати су нешто већи. Узето округло, перихел је удаљен од Сунца 147 милиона km, а афел 152 милиона, док се из података које наводи Светозар Марковић добија 150 односно 156 милиона km.

⁴⁶ Овај параграф је релативно јасан. Реч је о опису кретања Земље по еклиптици и њеном прелазу преко екваторске равни. Као нагиб еклиптике наводи се угао од 23 и 1/2°; тачна вредност износи 22°27'. Датуми су и овде наведени по старом календару.

⁴⁷ Следи цртеж; видети копију.

⁴⁸ У цртању знакова код Светозара Марковића има непрецизности, што је и разумљиво за овакву врсту рукописа (видети копије); где је било потребно ми смо то исправили за штампу (видети белешку 28).

⁴⁹ Овде су, у заградни, прецртане речи: као што се нашим очима чини, па је додато тако *рећи*.

⁵⁰ Реч *повраћа* уписана је после прецртане речи *почиње*, а иза речи *сунцем*, прецртано је *слуштати и пролазећи*, написано у заградни.

⁵¹ Опет грешка у броју §. Довде је текст писан мастилом, а даље оловком. Текст сравнио Ђорђе Игњатовић.

⁵² Следи цртеж. — На последњој страни рукописа пише и следеће: „По... од покретања око сунца, — Оно време од кое сунце у први путовању по еклиптици дође до знака рака и опет у овај знак [дође] зове се година. Време то траје 365 дана, 5 сати, 48 минута, 45 секунди и 32...“ Данас се тзв. *тропска* година рачуна између два узастопна пролаза Земље кроз пролећну тачку, а она је данас у сазвежђу Рибе, а онда је била у сазвежђу Рака, и она износи 365,2422 дана = 365 дана, 5 часова, 48 минута и 46,02 секунде. Постоји, међутим, и звездана година, која је дужа од тропске (она износи 365,25636 = 365 дана, 6 часова, 9 минута и 9,5 секунди); овде је у рукопису свакако реч о еклиптици, па је, према томе, реч о тропској години. — На последњем листу рукописа, са унутрашње стране, нејасне су забелешке оловком; као да је наставак неког текста, од којег се разазнаје следеће: „Заступа док сван после своју борбу...“ Затим, на истој страни следи забелешка од десет редова на немачком језику, писана готицом, као и низ нејасних и неповезаних речи и цртежа, очити пример ђачког пискарања по свесци. Исто је и на спољној страни последњег листа.

⁵³ Овај први непотписани допис Застави из Петрограда, као и онај у бр. 109 Заставе, писао је Светозар Марковић (Хенрик Писарек, *Библиографија рукописа, списа и кореспонденције Светозара Марковића и рукописа и списа о њему*, Дијалектика, 3, 1972, стр. 143—167; Душан Недељковић, *Светозар Марковић о револуционарном друштвеноекономском развоју Србије и Балкана и „јасан програм“ првих социјалиста Србије*, Глас САНУ, ССХСIV, Одељење друштвених наука, књ. 19, стр. 17. и даље). Још док је био студент Велике школе у Београду Светозар Марковић се активно укључио у рад омладине (писма Светозара Марковића Владимиру Јовановићу од 10. X 1865 и брату Јеврему од 8. X 1866. године; Јеремија Митровић, *Светозар Марковић у белешкама Паје Михаиловића*, Зборник ИМС, 11—12, 1975, стр. 116). По одласку на студије у Русију, Светозар Марковић наставља да ради у Српској, доцније Југославенској општини, о чему има много података у овом тому. Поред осталог, он из Петрограда шаље за Заставу и Србију телеграме, краће вести и чланке. Ова публицистичка активност појачана је после његовог боравка у Србији у лето 1867. године, које се подударило и са боравком И. И. Бочкарјова, са којим Светозар постаје веома близак

(Витомир Вулетић, *Једна руска веза УОС. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, VII, 1963; Мисао и реч Светозара Марковића, *Замак културе*, Врњачка Бања, 1975). Са уредником Заставе, Светозарем Милетићем, Марковић је и пре тога био у добрим односима (Забелешке М. Швџића, РО МС, М. 11.057; Ваца Милинчевић, *Светозар Марковић на студијама у Петрограду и Цириху*, *Књижевне новине*, 496 од 1. X 1975). Нашим прегледом Заставе и Србије установљено је да Светозар Марковић једини стално пише из Русије за ова два листа. Прва вест у Застави, послата из Русије, датира од 3. VIII 1866, а Светозар тамо стиже 29. VII. До тада овај лист доноси чланке о Русији пренете из стране штампе. Те прве вести Застави, које почињу да стижу августа 1866. године, углавном су телеграмама, међу којима налазимо и вест о оснивању Српске општине у Петрограду, и то тек октобра 1866 (текст телеграма је у овом тому, белешка 63). У 1867. години Застава објављује, поред телеграфских вести, и два поменута чланка, извештаје о раду Општине и дописе о Свесловенској изложби, које углавном шаљу Владан Ђорђевић и Михаило Полит-Десанчић.

Лист Србија, покренут 1867, у почетку, као и Застава, о Русији објављује вести пренете из стране штампе. Почетком 1868. објављује два дописа из Петрограда, за које, из писма Светозара Марковића брату Јеврему од 16. II 1868, сазнајемо да их је он писао. Све ово, узето скупа и доведено у везу, намеће закључак да је и два поменута дописа у Застави написао Светозар. Садржина, стил и језик чланака само нам још више потврђују овакав закључак. Наслов: *Решење источног пигања* додали смо ми.

⁵⁴ Мисли се на рат са Турском, за који су 1866. године постојали повољни спољнополитички услови (рат Пруске и Италије против Аустрије, устанак на Криту).

⁵⁵ Српски ђаци и студенти у Петрограду били су организовани у Српску, доцније Југославенску општину, која се сматрала делом Уједињене омладине српске, о чему има доста података у овом тому.

⁵⁶ О слању топова и официра из Србије у Црну Гору писала је Застава у бр. 12 од 20. III и бр. 45 од 13. VII 1866.

⁵⁷ Мисли се на припреме које су претходиле догађајима на Чукур-чесми и бомбардовању Београда 1862, о чему Светозар пише и у чланку *Партије у Србији*.

⁵⁸ Мисли се на I српски устанак 1804. године.

⁵⁹ О овоме је Светозар више пута писао, посебно у чланку *Велика Србија* (регистар појмова дајемо на крају овог издања).

⁶⁰ Овај спис изишао је 1863. године у Лондону, а затим и у Београду.

⁶¹ Ово је први од пет дописа *Српске општине из Петрограда*, који су објављени у време док је Светозар Марковић био њен члан. Трећи и четврти допис Светозар Марковић потписује као „деловођа“ и „первовођа“ Општине, па је и његово суделовање у њиховом састављању неоспорно. За овај први, и онај последњи, пети допис, може се такође претпоставити да их је састављао Светозар Марковић, као што је то већ и писано (Х. Писарек, *Библиографија рукописа, списа и кореспонденције Светозара Марковића и рукописа и списа о њему*, Дијалектика, VII, 3, Београд 1972, стр. 143—167; Д. Недељковић, *Светозар Марковић о револуционарном друштвеноекономском развоју Србије и Балкана и „јасан програм“ првих социјалиста Србије*, Глас САНУ, ССХСIV, Одељење друштвених наука, 19, Београд 1975, стр. 13—39; Ђ. Игњатовић, *Светозар Марковић и „Српска општина“ у Петрограду*, ИЧ, XXII, Београд 1975, стр. 113—147). Суделовање Светозара Марковића у другом од ових дописа (видети прилоге) такође је извесно, јер је то извештај Општине за другу Скупштину Уједињене омладине српске, која је држана у Београду, где је он допутовао као њен представник. Међутим, неоспорно је и то да су сви ови текстови дело групе аутора, тј. Светозара Марковића и његових сарадника. Наслов је узет из текста објављеног у Србији (видети белешку 64).

⁶² Псеудоним неког од чланова омладинског друштва Зора у Бечу, које је једно време вршило улогу Главног одбора Уједињене омладине српске. Зора је скоро све дописе разних омладинских друштава слала Застави или

Србији да их објаве, а често и у оба листа, као што је то случај са овим, упућеним од Српске општине из Петрограда.

⁶³ Прву вест о оснивању Српске општине у Петрограду објавила је Застава, и то тек у бр. 74 од 22. X 1866. године. Та вест у целини гласи: „Из Петрограда нам пишу 12. о. м., да су млади Срби који се тамо уче, саставили се у дружину под именом 'Српска омладина'. Та дружина има за циљ узајамно подпомагање у сваком погледу; као и сарадњу у делу народног напретка, што је целокупна омладина српска као задатак свој означила. Ми се надамо да ћемо скоро моћи јавити, да се и млади Срби који се у Ђерманији, у Француској и Швајцарској уче, сјединили у цели припомагања народног напретка“. Српска општина основана је фебруара—марта 1866. године. Како се о њој објављује ова прва вест тек октобра месеца, могуће да је то због тога што се нико из Општине није до тада бавио слањем вести српским листовима. Пошто је Светозар Марковић био у добрим односима са уредником Заставе Светозарем Милетићем (Белешке М. Шенића, Рукописно одељење Матице српске, М 11.057), вероватно је он и послао ову вест, јер се тада већ био зближио са својим петроградским друговима (хронологију видети у XIV књизи).

⁶⁴ Овај допис објављен је у Застави бр. 49 од 28. V 1867. године и у Србији бр. 22 од 27. V исте године. Овде је дат текст из Заставе, а у белешкама су назначене разлике (сви датуми су изворни).

⁶⁵ У Србији нема горњег поднасловa, већ стоји: „Општина из Петрограда 'Зори' у Беч“ (што смо и оставили као наслов), а затим следи — „Драга браћо!“

⁶⁶ Поменута изјава Зоре изишла је у Застави бр. 29 од 29. III и у Србији бр. 13 од 25. III 1867. године.

⁶⁷ Ова реченица је наведена према навођењу Зоре, у поменутој изјави, и односи се на апел да не треба сви задаци да зависе само од ње, а затим је набројано у пет тачака шта све треба предузети за побољшање рада омладине.

⁶⁸ „Велеважна скупштина“ је I скупштина Уједињене омладине српске, одржана у Новом Саду од 15. до 18. VIII 1866. године. О „утемељењу“ Општине има више података у следећем допису Општине.

⁶⁹ О том „јединству“ видети даље у тексту, као и у следећа два извештаја о раду Српске општине у Петрограду, која је временом прерасла у Југославенску општину.

⁷⁰ У листу Србија овде почиње нови ред.

⁷¹ Наведена реч „дјелини“ односи се на прву тачку Одлуке I скупштине Уједињене омладине српске, која гласи: „Српска омладина саставља се у целину“. Из следећих редова се види да Општина у Петрограду није имала те одлуке; овде ту реч подвлаче, јер се Зора на њу позвала у поменутој изјави. Наставак реченице је интерпретиран од Општине („да ова не остане више само у идеји“; у Србији тај део реченице гласи: „да ова последња не остане више само у идеалу“).

⁷² Овде је цитат Зорине изјаве тачно наведен. У Србији завршетак ове реченице гласи: „... задовољава постојеће општине“.

⁷³ Овај цитат је сажет и није у потпуности тачно наведен, али суштина није мењана.

⁷⁴ У каснијим текстовима биће више речи о овом уставу. Превод тог устава са руског језика дајемо на стр. 43, а факсимил оригинала на стр. 39.

⁷⁵ Речи — „подпомоћи ће рад Заједнице“ у Србији су подвучене. Међутим, називи Заједнице и Општине сложене су малим почетним словима, без навода, а има и других мањих разлика, — највише у интерпункцији. Под Заједницом се мисли на публикацију коју је планирала да покрене Уједињена омладина српска под називом Омладинска заједница (пета тачка I скупштине Уједињене омладине српске; касније је излазила и у њој су објављивани записници са скупштине).

⁷⁶ Ово задужење имао је и Светозар Марковић.

⁷⁷ Вероватно се мисли и на чланак Светозара Марковића Партије у Србији, који дајемо у овом тому.

⁷⁸ Цитат није цео ни дослован; суштина није измењена, али је изостао део где се захтева слање резимеа предавања која су држана у омладинским дружинама, у чему је посебно била ревносна Завера из Минхена.

⁷⁹ Зора је именовала Одбор за јединство у следећем саставу: Лазар Стевановић, Владан Ђорђевић, Лазар Ђокић, Ђорђе Илић и Иван Маринковић, док је Општина у Петрограду, као што видимо, именовала свој стални Одбор — Одбором за јединство.

⁸⁰ Сава Грујић (1840—1913), официр, учесник пољског устанка, председник Општине, био у Петрограду до 1870. године, сарадник Светозара Марковића и касније — у Србији. Димитрије Ђурић (1838—1893), доцније генерал и професор Војне академије. Јован Дреч (1845— ?), Мостарац, секретар Општине, у Русији боравио од 1858. године; 1869. студира медицину у Москви. Стеван Дамјановић је био Шапчанин, власник кафана „Славено-сербскаја кух-мистерскаја Србија“; кафана се налазила на Невском проспекту, близу Мала морскаја улице, и ту су чланови Општине одржавали једном недељно своје састанке, уз ручак који је коштао једну рубљу (они који нису имали новаца добијали су ручак бесплатно); Стевана су називали и „српски конзул“, јер је свако ко дође из Србије ишао прво код њега за савет и помоћ у налажењу стана, службе и слично. О Јовану Самарцићу немамо података. Димитрије Дучић (1841— ?), брат Нићифоров, студирао је права у Петрограду 1866—1869. године; једно време је становао са Светозаром Марковићем; Димитрије је добио од Славенофилског друштва велику библиотеку, коју је доцније наследио његов брат Нићифор Дучић (подаци узети из поменутих белешки М. Шенића и рада Ђ. Игњатовића).

⁸¹ Тај извештај доносимо у овом тому.

⁸² Почетни део текста у изјави Зоре гласи: „Предлажемо да свако друштво у своја правила стави тачку: Да је сваки члан тога друштва обвезан дати два форинта или рубљу на издавање омладинских књига.“

⁸³ Поред Заједнице и Календара, Зора је предлагала да се покрене и „један омладински дневник“. Предлог Српске општине није сачуван, али је Застава обављала функцију гласила Уједињене омладине српске.

⁸⁴ Зора је нагласила, у вези са овим: „... разуме се где има Срба, јер од 'Завере' или 'Општине', или другог ког друштва, што је у туђини, неће нико тога тражити“.

⁸⁵ Завршни део ове реченице у Србији гласи — не Словенска заједница, већ — „Словенски комунизам“. М. Шенић је, у поменутих белешкама сећања члана Општине Светозара Видаковића, поред осталог записао и следеће: „Сви смо онде били комунисте.“

⁸⁶ Ова реченица у Србији гласи: „б) Така општина ступила би са српском општином у везу на најширем принципу који би обухватао наше заједничке опште послове, као што је: подржавање љубави и свезе међу Славенима основане узајамном изучавању историје, језика и данашњег стања Славена.“ (Подвучено у оригиналу.)

⁸⁷ У каснијем извештају Светозар Марковић објашњава зашто није дошло до оснивања ове „Бесједе“ у организацији Српске општине.

⁸⁸ Даљи текст у Србији гласи: „У тој 'бесједи' свака би се славенска народност или поједине групе славенске представљале као једно, тако: српска општина са Хрватима а по могућству и са Бугарима представљала би једну групу а Чеси и Моравци другу, Русини и Руси трећу и т. д. колико их буде. Свака би од тих група имала своју засебну организацију (српска општина задржава своју дојакошњу) а јединство 'бесједе' оличено у заједничкој библиотеци, читаоници и мјесту састанка. — Ми се надамо и настојаваћемо да славенска бесједа на што здравијим начелима поникне. — Одбор српске 'општине'.“ (Подвучења у оригиналу.)

⁸⁹ Овај Статут Српске општине, или Устав, како то стоји у извештајима, пронашао је руски историчар Б. П. Козмин у списима са суђења руском револуционару, блиском сараднику Светозара Марковића, И. И. Бочкарјову. Налази се са осталим списима са тог процеса Бочкарјову, ЦГИАМ, ф. 95,

оп. 2. ед хр. 354. 1. 1 — 2. В. Г. Карасјов објавио га је у делу: Светозар Марковић, *Избранье сочинения*, Москва 1956, стр. 860—862. Највероватније да је Бочкарјов за време присуства II скупштини Уједињене омладине у Београду, где је Светозар Марковић поднео извештај Општине и овај Устав (видети Прилоге овога тома), тражио да се он преведе за потребе руске револуционарне омладине, па је отуда и писан Светозаревом руком. Поред овога, у истом материјалу И. И. Бочкарјова налази се и једна верзија рукописа чланка *Српској омладини*, који такође објављујемо као факсимил (стр. 103 ове књиге). О И. И. Бочкарјову писао је код нас В. Вулетих, *Једна руска веза УОС, и Реч и мисао Светозара Марковића*, Замак културе, Врњачка Бања, 1975.

⁹⁰ Превод *Устава Српске општине* у Петрограду, који овде дајемо, објавио је М. Игњатовић — В. Штумпф, па и Д. Недељковић: *Светозар Марковић о револуционарном друштвеноекономском развоју Србије и Балкана и „јасан програм“ првих социјалиста Србије*, Глас САНУ, ССХСIV, Одељење друштвених наука, 19, Београд 1975, стр. 33—35, али је омашком испуштен део текста после 23. члана *Устава*.

⁹¹ Да је овај чланак писао Светозар Марковић, утврдио је Виктор Георгијевич Карасјов: К вопросу о русском компоненте в формировании мировоззрения Светозара Марковича (*Глас ССЛXXXV Српске академије наука и уметности*, Београд 1973, стр. 75—89).

⁹² Чланак је на српски превео М. Игњатовић — А. Штумпф.

⁹³ Бугарску легију образовао је Г. Раковски још у јесен 1861. ради дизања устанка у Бугарској. То је тзв. I бугарска легија у Србији, која је узела учешћа и у сукобима са Турцима приликом бомбардовања Београда 1862. године.

⁹⁴ У ствари, то је био државни дефицит, који је настао услед издатака око бомбардовања Београда, разрезан на народ као ванредни порез.

⁹⁵ То је тзв. други Вукаловићев устанак, који је, настављајући се на низ мањих акција, избио почетком 1861; помагала га је Црна Гора. Податак о броју турске војске је преувеличан.

⁹⁶ У Београду је јула 1862. боравио Едвард Булвер, секретар енглеског посланства у Бечу, а не његов стриц Хенри, посланик Енглеске у Цариграду.

⁹⁷ Алузија на пруско-италијански рат против Аустрије, када је Србија одбила позив Пруске да се укључи у рат.

⁹⁸ Овде се мисли на тач. 15 хатишерифа, у којој је стајало: „муслиманима који не припадају гарнизонима градова забрањује се да могу становити у Србији“; на основу ове тачке Гарашанин је имао да захтева од Порте иселјење из Србије оних Турака који су настањени ван тврђаве. Гарашанин је кренуо на пут крајем марта 1861, знатно пре бомбардовања Београда.

⁹⁹ То је познати догађај на Чукур-чесми, после којег је уследило бомбардовање Београда два дана касније, 5. VI 1862. године.

¹⁰⁰ Мисли на независност у унутрашњој управи, тј. аутономију.

¹⁰¹ За „народног војводу“ био је проглашен Г. Раковски; проглас је свакако онај из августа 1862, у коме је Раковски позвао бугарски народ на устанак.

¹⁰² Одлуке Канлишке конференције европских дипломата, одржане у Цариграду јула и августа 1862, чиме је окончана криза између Србије и Турске изазвана бомбардовањем Београда.

¹⁰³ Излазиле у Београду 1860—1863. под уредништвом Милана Миловука.

¹⁰⁴ *Српски дневник*, излазио у Новом Саду 1852—1864; уређивали га Данило Медаковић, Ђорђе Поповић и Јован Ђорђевић; под Ђорђевићем лист добија све више либералну оријентацију.

¹⁰⁵ Друштво Српске словесности, основано 1841, укинута је јануара 1864. због либералних, антирежимских тенденција које су у њега продрле избијањем млађих чланова — либерала — на његово чело; на годишњој скупш-

тини Друштва, која је држана јануара 1864, поред осталих, за чланове Друштва предлагани су: Чернишевски, Херцен и Гарибалди.

¹⁰⁶ Светозар свакако мисли на Уредбу од 8. VI 1862, која је била у важности за време нередовних прилика у вези са бомбардовањем Београда; сличних прописа нема у Закону о чиновницима из 1864. године, последњем закону који је био на снази пре писања овог чланка.

¹⁰⁷ То је тзв. Мајсторовићева завера, откривена при крају 1863. у Смедереву, која је наводно имала за циљ да у Србији изврши династички преврат; судије Великог суда, са Грујићем на челу, били су оптужени што су нашли да дело не постоји и заверенике ослободили (тзв. „пропаст Великог суда“).

¹⁰⁸ Овај Закон о Народној скупштини донет је на Преображенској скупштини 1861. године.

¹⁰⁹ Мисли се на *Српске новине*.

¹¹⁰ Објављено под насловом: *Протоколи редовне Народне скупштине држане о Великој Госпођи 1864. године у Београду*, Београд 1864.

¹¹¹ То је Закон о устројству општине и општинских власти од 24. III 1866. године.

¹¹² *Видов-дан*, реакционарни лист, излазио у Београду (1861—1876) под уредништвом Милоша Поповића; у доба кнеза Михаила субвенционисан, полузваничан орган режима.

¹¹³ На Светоандрејској скупштини предлагано је да се заседања Скупштине одржавају сваке године, али је усвојено да то буде сваке треће; такође, није усвојен ни предлог о министарској одговорности пред Скупштином; слобода штампе остала је само на прокламацији, јер о томе није донет закон који је предвиђен.

¹¹⁴ Под „триумвиратом“ Светозар подразумева И. Гарашанина, Т. Вучића и М. Анастасијевића, о којима су се, између осталог, неосновано ширили гласови да желе да завладају Србијом као намесници у име султана.

¹¹⁵ Главни, а вероватно и једини, писац „дукатовачких“ чланака (које су инспирисали кнез Михаило и његова најужа околина) је Матија Бан (чланци су из друге половине 1859, писани су у антилибералном духу новог режима, који је чинио прве кораке у правцу реакције); *Ода султану* објављена је анонимно на нашем језику у часопису *Седмица*, бр. 7 од 20. II 1854, стр. 49—51, под насловом: *Установитељу грађанске једнакости у турском царству, просветитељу Истока и пријатељу човечанства, султану Абдул-Медиду*. Бан је мислио да ће њеним објављивањем стећи наклоност Порте, јер је неколико месеци боравио у Цариграду као повереник српске владе 1854/1855; ода је објављена и на француском у *Le Moniteur universel*.

¹¹⁶ Тодор Туцаковић (1825—1896), трговац, познати либерал, потпредседник Народне скупштине 1859. и скупштине 1868. и 1869. године.

¹¹⁷ Како Србија није могла мењати Устав донет на Порти 1838, ове измене о којима говори Светозар регулисане су законима (о Народној скупштини и Државном савету) и њима су доиста обезвређени неки чланови тога Устава.

¹¹⁸ Гарашанин је пошао на пут пре Скупштинс, марта 1861; мандат за састав владе добио је децембра исте године. Извесне нетачности, премештање и замена збивања, које се сусрећу у овом Светозаревом чланку, проистичу отуда што он у Петрограду није имао потребну литературу.

¹¹⁹ Ова тројица либерала покушали су да покрену лист *Народна скупштина*. Међутим, били су похашени под оптужбом увреде кнеза и Државног савета. Ово се збило крајем 1860, а окончало априла 1861; дакле, прогони су почели још пре заседања скупштине.

¹²⁰ Реч је о Стевчи Михаиловићу. Он је био потпредседник Светоандрејске скупштине (председник је био Миша Анастасијевић), а смењен је са положаја председника Државног савета децембра 1861. године.

¹²¹ У вези с овим изгледало би да Светозар мисли на смену владе извршену почетком децембра 1861, када је место Филипа Христића на њено чело дошао Илија Гарашанин; у ствари, он има у виду либералску владу

Цветка Рајовића, коју је сменила Христићева влада крајем октобра 1860; међутим, Д. Матић, министар просвете, тада већ неколико месеци није био у влади, док је Грујић, министар правде, прешао у Христићеву конзервативну владу, али је смењен још крајем априла 1861, пре њеног пада.

¹²² Реч је о већ смењеном Вукаловићевом устанку од 1861. године.

¹²³ Политичке партије у Србији у модерном смислу организују се тек од 1881. године. У ово време, о којем говори Светозар, у Србији нема институционално организованих политичких партија, али су политички истомишљеници били јасно идеолошко-политички опредељени окупљајући се око својих гласила (листова).

¹²⁴ Лист *Слобода* издавао је Владимир Јовановић за време емиграције у Женеви од средине 1864. до средине 1865, затим под измењеним насловом *Српска слобода* до почетка 1866; то је био опозициони, либерални лист уперен против режима кнеза Михаила.

¹²⁵ Лист *Застава* покренуо је Светозар Милетић у Пешти 1866, као орган Српске слободоумне странке у Угарској (либералне); следеће године пренео је у Нови Сад; првих година била је орган Уједињене омладине српске; после расцепа Српске слободоумне странке 1885. постала је орган Српске радикалне странке у Војводини и излазила до 1929 (с прекидом у време I светског рата).

¹²⁶ Мисли на рад Уједињене омладине српске и организације српских студснота и ђака у иностранству.

¹²⁷ Проглас „Зоре“ о потреби омладинске организације објављен је под насловом *Неколико речи целокупној омладини српскога народа у Застави*, бр. 31 од 26. V 1866. године.

¹²⁸ Прва Скупштина Уједињене омладине српске одржана је у Новом Саду од 15. до 18. августа 1866. године. Светозар се тада налазио у Петрограду.

¹²⁹ Има у виду прву тачку Одлуке Прве скупштине Уједињене омладине српске, која у оригиналу гласи: „Српска омладина саставља се у целину“.

¹³⁰ Ово је друга тачка Одлуке, која у оригиналу гласи: „Задатак јој је да усавршава саму себе, да буди народни живот у свим гранана његовим...“

¹³¹ Устанак на Криту (1866—1869) имао је за циљ ослобођење од Турске и присаједињење Грчкој; „покрет“ у Епиру и Тесалији био је повезан с устанком на Криту (састојао се из покрета добровољачких одреда ка северној граници, ради проширења рата на европску Турску).

¹³² Наведени цитат из писма кнеза Михаила Јовану Ристићу од 20. IV 1867. у оригиналу гласи: „... да понајвећи део заслуга мог правитељства што се српска застава вије над бедемима београдског и свију осталих градова у Србији вама припада“, и даље „... у ком раду сте ми били десна рука.“

¹³³ Чланак је објављен у *Застави* бр. 15 од 18. II 1867, као и чланак *И опет: Београд или Српство?* у бр. 31 и 32 од 13. и 15. IV исте године.

¹³⁴ Мисли се на присталице Светозара Милетића.

¹³⁵ *Србија* је излазила у Београду (1867—1870) под уредништвом Љубомира Каљевића, у којем је објављивао чланке и Светозар Марковић.

¹³⁶ *Напредак* је излазио у Новом Саду (1848/49. и 1863/69); лист војвођанских клерикалаца и мађарона, при крају излажења изразито реакционаран. Чланак о којем говори Светозар објављен је под насловом *Београд* у 27. броју од 2. IV 1867 (други наставак).

¹³⁷ Реч је о Милану Пироћанцу, тада начелнику Министарства спољних послова Србије, и капетану Љубомиру Ивановићу, који су добили одређене задатке у унапређењу српско-црногорске сарадње.

¹³⁸ Реч је о упаду добровољачких чета из Влашке у Бугарску под вођством Панајота Хитова и Филипа Тотја, крајем априла и почетком маја 1867; ове чете је бугарска национална организација у Румунији „Добродетелна дружина“ опремила да испитају расположење у народу за устанак; после тромесечног пушкарања са Турцима, остаци чета су се августа пребацили у Србију.

¹³⁹ Кнез Михаило је тада путовао на свој посед Иванку у Мађарској, где је одржао састанак са мађарским председником владе Андрашијем.

¹⁴⁰ О том сусрету *Застава* је донела извештај „Зорс“ у бр. 58 од 18. VI 1867. године.

¹⁴¹ Друга скупштина Уједињене омладине српске одржана је у Београду, од 6. до 8. VIII 1867. године. О њеном раду руска јавност била је упозната и преко *Московских вједомости (Застава, бр. 90 и 91, 1867)*.

¹⁴² Чланак је објављен у бр. 26 од 24. VI 1867; Светозар ниже наводи текст према оригиналу.

¹⁴³ Изјава, полузваничног карактера, изишла је у *Српским новинама*, бр. 83 од 27. VI 1867, поводом чланка *Пред омладинску скупштину*.

¹⁴⁴ Назив је гласио: „Годишњи одбор“, а не Централни.

¹⁴⁵ Под овим последњим мисли се на убиство Цветка Павловића, Србина, и Николе Војводове, Бугарина, на аустријској лађи „Германија“ при њиховом повратку из Влашке, где су врбовали бугарске омладинце за (другу) бугарску легију или Учевну чету (врста подофицирске школе, 1867—1868, чији команданти су били Јован Драгашевић а потом Јеврем Марковић). Убиство су извршили турски војници на самој лађи када је она пристала у Рущук 8. VIII 1867. године.

¹⁴⁶ О ауторству чланка било је речи у 53. белешци овога тома.

¹⁴⁷ Јован Ристић је дошао на место Илије Гарашанина за министра спољних послова Кнежевине Србије 3. XI 1867.

¹⁴⁸ *Голос*, недељни лист либералних и напредних погледа, излазио у Петрограду 1863—1884, у издању и редакцији А. А. Крајевског.

¹⁴⁹ Михољска скупштина је одржана крајем септембра и почетком октобра 1867. године.

¹⁵⁰ Јован Суботић (1817—1886), војвођански књижевник и политичар, заступао десно крило у покрету Светозара Милетића; отпуштен из службе због посете изложби у Москви 1867.

¹⁵¹ Да је Светозар Марковић аутор овог непотписаног чланка налазимо потврду и у његовом писму брату Јеврему од 16. II 1868. (стр. 223 ове књиге).

¹⁵² Под „Југом“ Светозар подразумева Балканско полуострво у вези с решењем Источног питања.

¹⁵³ Мисли се на тројни савез Француске, Пруске и Аустрије који је требало да се формира на основу једног меморандума поднетог Наполеону III, а до којег није дошло.

¹⁵⁴ Садова, село у Чешкој, где је Аустрија у рату са Пруском (1866) претрпела пораз.

¹⁵⁵ Фснијани су били чланови Републиканског братства, тајне ирске организације национално-револуционарне, основане 1858. с циљем ослобођења испод енглеске власти и стварања независне ирске републике.

¹⁵⁶ Има у виду енглеску војну експедицију у Абисинији јануара—фебруара 1868. године.

¹⁵⁷ Мисли се на импликације у вези са грађанским ратом у САД (1861—1865).

¹⁵⁸ Ментана, село близу Рима, где је Гарибалди претрпео пораз у борби с француским и папским трупама у свом другом походу на папски Рим 1867. године; од тада је покрет за уједињење Италије потпуно прешао у руке крупне сардинске буржоазије и савојске династије.

¹⁵⁹ Алузија према басни Доситеја Обрадовића *Лав и медвед (Сабрана дела, I, „Просвета“*, Београд 1961, стр. 420).

¹⁶⁰ Мисли се на интервенције Француске, Енглеске и Аустрије код српске владе због ратних припрема против Турске и образовање Друге бугарске легије, о чему су писале стране (*La Patria*) и наше новине (*Српске новине*, бр. 4 од 9. I 1868; *Србија*, бр. 3 од 10. I 1868. и *Видов-дан*, бр. 7 од 10. I 1868).

¹⁶¹ Поглед по свету, наслов спољнополитичке рубрике у листу Видов-дан.

¹⁶² Светозар прави алузију на једну рубрику часописа Даница (излазила у Новом Саду 1860—1872; да би се одржала увела је илустровани додатак Париска мода). Часопис је уређивао Ђорђе Поповић-Даничар.

¹⁶³ Скраћенице за листове: Напредак, Световид и Видов-дан.

¹⁶⁴ Ауторство овог непотписаног чланка утврђено је на основу његове садржинске надовезаности на претходни (видети уводни део и даље).

¹⁶⁵ У вези с овим видети белешку бр. 160. Ову званичну исправку пруске владе београдска штампа није донела.

¹⁶⁶ Јосип Филиповић је био на Цетињу у другој половини децембра 1867, с циљем да одврати кнеза Николу од „кобног“ савеза са Србијом, и да утиче на њега да смањи, ако не да сасвим повуче своје захтеве које је био упутио Порти; у јавности је било објављено да је Филиповић однео помоћ аустријског двора изгладнелом народу.

¹⁶⁷ Мисли се на кримски рат (1853—1856), који је отпочео између Русије и Турске. Међутим, по ступању у рат Енглеске, Француске и Сардиније на страну Турске, Русија је доживела пораз.

¹⁶⁸ Биржевњ е ведомости, Петроград 1861—1917.

¹⁶⁹ Evening Star = The Evening Star (Вечерња звезда), амерички грађански лист, основан 1852. године у Вашингтону (вечерњс издање: The Morning Star).

¹⁷⁰ Славянские комитети в Росии в 1858—1876 годов. Москва 1860.

¹⁷¹ Тачан назив овог комитета је: Тајни заверенички централни бугарски комитет или, краће, Тајни централни комитет; то је бугарска национално-револуционарна организација, основана ради дизања на устанак против Турске и стварања независних балканских држава на конфедеративној основи; Комитет су основали мање познати бугарски политички емигранти под румунским утицајем. „Устројство“, о коме говори Светозар, објавио је лист Комитета Народност крајем 1867. године.

¹⁷² „На нову годину“, мисли се на 1868 — извештај је писан о раду Српске општине у Петрограду за претходну, 1867. годину.

¹⁷³ Канић — ситан руски новац.

¹⁷⁴ Змај, сатирично-хумористички лист, који је покренуо и уређивао песник Јован Јовановић Змај; излазио је у Пешти и Бечу 1864—1871. године.

¹⁷⁵ Светозар овде мисли на 1. тачку Устава, али је не наводи дословно.

¹⁷⁶ О овоме је Општина упутила посебан апел (стр. 181 ове књиге).

¹⁷⁷ Исто, тачка 1. Устава.

¹⁷⁸ О упознавању руске публике са српским народом не говори се у сачуваној верзији Устава, који смо овде донели.

¹⁷⁹ Српско ђачко друштво у Пешти, основано 1861.

¹⁸⁰ Реч је о II скупштини Уједињене омладине српске, која је одржана у Београду 1867. године; на I скупштини, 1866. године, у Новом Саду нису учествовали представници Српске општине из Петрограда. О путовању Дучића, Грујића и Светозара Марковића видети у белешкама 435 и 440.

¹⁸¹ У верзији Устава који смо овде објавили не налази се звање „пријатељи Општине“, али постоји звање „почасног члана“ (чл. 2. и 26). Могуће да је Светозар Марковић приликом састављања овог извештаја имао неку другу верзију Устава.

¹⁸² Ова два дописа увршћујемо под исти наслов, дат од самог аутора, и сматрамо их неоспорно Светозаревим. Ови дописи немају оне уједначености коју имају његови остали чланци из тог времена, највероватније због брзине писања, која је била изазвана жељом да се из Петрограда, са лица места, Застави што пре одговори на полемику коју је у овом листу изазвао чланак Михаила Полит-Десанчића Русија и њени немачки господари. Политика у Застави почела је у бр. 12 од 11. II, а завршила се у бр. 23 од 21. III 1868. године. Овај први допис послат је, како то на почетку текста

видимо, 3. марта, а објављен је тек у бр. 26 од 31. III. Претпостављамо да се редакцији Заставе није свидео овакав приступ политичким партијама у Русији, те чланак није одмах објавила (вероватно је у том интервалу, од слања дописа па до објављивања, дошло и до размене писама између Светозара Марковића и уредника Заставе Светозара Милетића, после чега је уследио и други допис о истој ствари; ми смо га овде дали као II део истог чланка, што он у суштини и јесте). — У другом допису не одступа се знатније од оног што је речено у првом, сем што се уместо нихилиста, за руске револуционаре ставља назив „Напредњачка прогресивна странка“, што је вероватно резултат преписке са Заставом и утицаја другова у Петрограду. Како је други допис без датума објављен тек у бр. 32 од 21. IV, могуће је да Застава није имала намеру ни њега да објави. Међутим, уз чланак Лазе Костића, у бр. 21 од 14. III, редакција Заставе дала је и напомену „да се са неким резонима... не слаже“, али га објављује, јер није „рачу слободном претресу и слободној речи места да закрати“, на шта се Светозар могао позвати, уколико је било оклевања у редакцији Заставе у вези с објављивањем овог чланка. — У првом од ових дописа у загради је стављено Руске партије, што смо ми извукли као наслов за оба дописа.

¹⁸³ Ова ознака „О“ је псеудоним који је уредништво Заставе ставило уз ове дописе. Тада су уредници Заставе стављали различите ознаке за непотписане чланке, а нарочито уз дописе за које из разноразних разлога нису хтели да објаве име аутора. Обично су то били словни знаци, затим крст, као код Светозаревог дописа од 22. XI (стр. 85 ове књиге), крст са оцилима, знак једнакости и други. Слово „О“ је највероватније узето од речи Општина из Петрограда.

¹⁸⁴ Поменули смо да је овај чланак настао као својеврсна реплика на полемику у вези с чланком Михаила Полит-Десанчића, у којем је, поред осталог, закључено да Словени, чекајући руску помоћ, „могли би постићи и не само славу на земљи него и на небу“. Он је, каже, пишући раније о Русији, прећутао оно што је „зло“, јер пише: „нектедосмо уништити идеале“. Али, како је увидео да одлучујућу реч у политици Русије имају „руски Немци и немачки Руси“, и да жестоко нападају словенофиле (нападали су и њега као учесника Свесловенске етнографске изложбе у Москви 1867), и да су чак основали и друштво у Петрограду, закључује: да се од Русије Словени немају чему надати док у њој имају утицај немачки племићи, насељени тамо још од Петра Великог. Био је то и позив огорченог Полита на обрачуна словенофила и „велико-Руса“ са „руским Немцима“. (Полит је споменуо и Бакуњиново иступање на конгресу Лиге за мир, у којем је изнета тврдња да је Русији потребно једно крвавење попут кримског рата да би се руски народ освестило. Полит поводом тога упозорава словенофиле у Русији да такав развој, који наговештава Бакуњин, а који није немогућ, треба предупредити акцијом, реформама). Светозар се на ово осврнуо тек две године касније у свом чланку Француска и Пруска (видети другу књигу овог издања). — Чланак Полита условно је први допис Светозара Марковића. Међутим, као што је речено, он није одмах објављен, већ је објављен чланак песника Лазе Костића под насловом Ст. Петербург и Москва, прво у подлистку у бр. 21 од 14. III, а затим на првој и другој страни броја 22 од 17. III, у којем, као учесник пута на Свесловенску етнографску изложбу у Москву с М. П.-Десанчићем, покушава да ублажи утисак који је изазвао чланак „московског сапутника“. Лаза Костић закључује да ће престолонаследник, који мрзи Немце и који се васпитава у духу парламентарне монархије, решити проблем у корист словенофила! Истовремено с изласком другог наставка Костићевог чланка, у истом. 22. броју Заставе објављен је први део чланка „Московске вједомости“ на чланак дра Полита о Русији (други део изишао је у бр. 23 од 21. III 1868). У њему је изражено разумевање за огорченост М. П.-Десанчића („Тужни утисак чини укор који долази са мили и пријатељски уста...“ пишу Московске вједомости); потврђује се да су Peterburgerzeitung и Вести писале непријатељски против словенофила и словенских гостију на етнографској изложби и да први лист делује по инструкцијама из Беча. Међутим, Московске вједомости сматрају да Полит претерује када пише о утицају немачког племства у Русији (тек након ових чланака објављени су дописи

Светозара Марковића, што наводи на претпоставку да је било проблема око њиховог објављивања).

¹⁸⁵ О нихилистима („нигилистима“, како то овде стоји) није било речи у поменутој полемици. Термин *нихилист* употребљаван је у ранијој руској и европској грађанској литератури као негативна ознака за руске напредне омладинце, чији је материјалистички и револуционарни став према освештаним принципима старог поретка приказиван као рушилачки став свеопштег одрицања и скептицизма (отуда је и код нас превођен као *рушисвети*). Насупрот осталим руским напредним писцима из шездесетих година прошлог века, који су термин „нихилист“ одбацивали, једино га је прихватио Д. Писарев у његовом позитивном смислу, поставши тиме идеолог нихилизма. Светозар, као што се види, управо прихвата такав приступ нихилистима (о Писареву и нихилистима Светозар пише и у чланку *Литературни вечер*).

¹⁸⁶ Алузија на кратко борављење М. П. Десанчића у Русији у време одржавања Свесловенске етнографске изложбе у Москви 1867. године.

¹⁸⁷ Прво тврђење износила је западноевропска штампа, а друго, веома наглашено, Десанчић у помнотом чланку.

¹⁸⁸ Монголи су владали Русијом од 1240. до 1480. године.

¹⁸⁹ Светозар је ову реченицу унео вероватно под утиском чланка *Како су нас васпитавали*, који је тада почео да пише за лист *Србију*.

¹⁹⁰ М. Полит-Десанчић је писао само о „руским Немцима“ и „словенофилима“.

¹⁹¹ Речи познатог и већ поменутог словенофила В. И. Ламанског.

¹⁹² Светозар је о овом комитету писао више пута.

¹⁹³ Тј. М. Полит-Десанчића, који је био на Свесловенској етнографској изложби у Москви.

¹⁹⁴ Пошто о нихилистима, тј. руским револуционарима, није било спомена у штампаној полемици, ово је вероватно одговор (чланком) на неко писмо Светозару Марковићу.

¹⁹⁵ Према расположивим изворима, Светозар није учествовао у манифестацијама за време Свесловенске изложбе ни у Москви ни у Петрограду.

¹⁹⁶ М. Полит-Десанчић је у поменутом чланку написао да, уколико Словени не нађу потпору у Русији, морају радити на организовању „*Sonderbund*“-а, тј. посебног савеза у који би ушли и Пољаци и Украјинци.

¹⁹⁷ Уредништво *Заставе* је на крају пренетог чланка из *Московских вједомости* дало један текст у којем брани М. Полит-Десанчића.

¹⁹⁸ На крају предлога разних омладинских дружина усвојено је да се омладинска скупштина те, 1868. године одржи у Великом Бечкереку (Зрењанину).

¹⁹⁹ Овај стих узет је из песме Ђуре Јакшића *Падајте браћо...*, и у оригиналу гласи: „Ми несмо браћа, ми Срби несмо“.

²⁰⁰ Беседе су скупови омладине на којима се углавном забављало; пре забаве одржавани су рецитали, предавања и сл. Овај облик састајања омладине пренет је из Чешке још 1848—1849. године, али се у Србији и Војводини у већој мери раширио тек 60-их година XIX века. Светозар Марковић је о овоме писао и у чланку: *Литературни вечер* (стр. 107 ове књиге).

²⁰¹ Овај чланак Светозар Марковић је писао по договору са члановима *Општине*, како се то може закључити из овог чланка; а он сам о томе говори и у писму брату Јеврему од 16. II 1868. године (стр. 223 ове књиге).

²⁰² Слично је писао и у поменутом писму брату Јеврему.

²⁰³ Стихови узети из поменуте песме Ђ. Јакшића.

²⁰⁴ Ово се односи, као и стихови Јакшићеве песме, на устанак у Херцеговини 1862. године.

²⁰⁵ Алузија на илустроване прилоге које је доносио часопис *Даница*.

²⁰⁶ Стихови из песме Филипа Вишњића *Бој на Салашу* нису верно наведени, јер их је Светозар Марковић писао у Петрограду према сећању.

²⁰⁷ Као што смо споменули у белешци 89, овај рукопис Светозара Марковића пронађен је у материјалу са суђења И. И. Бочкарјова.

²⁰⁸ Русизам = књижевно вече.

²⁰⁹ Асоцијације, произвођачке задруге на кооперативној основи, основане су у Русији 60-их година прошлог века под утицајем руских револуционара; у Западној Европи је овај покрет подржавала и I интернационала, како би се ситне занатлије и трговци одржали у конкуренцији са све јачом крупном индустријом; код нас је ове *дружине* основао Светозар и његове присталице 70-их годна XIX века, о чему ће бити више речи у IV тому овог издања; у неким земљама (Скандинавија) ове дружине су се очувале до данас.

²¹⁰ О њеном докторирању *Србија* је објавила вест, вероватно упућену од Светозара, у бр. 112 од 14. XII 1867, а Светозар о њој пише и у чланку *Је ли жена способна да буде равноправна с човеком?*

²¹¹ Овај чланак Светозар је написао да би допринео расправама које су тада вођене око питања реформе школа; у Историјском архиву у Панчеву делимично је сачуван Светозарев редиговани примерак овог чланка, који такође објављујемо. У писму брату Јеврему од 16. II 1868. Светозар говори и о овом чланку, па даје и резиме, који у ствари чини пренету мисао из чланка *Српској омладини*.

²¹² То је село Рековац, где му је отац Радоје био срески начелник 1852—1854. године.

²¹³ Новчана глоба коју је плаћао родитељ ако не шаље дете у школу (од немачке речи *die Strafe* — казна); Попечитељство просвете предложило је да се ова казна увведе 1849, али је Државни савет одбио, па је заведена тек 1857. године (родитељ је кажњаван глобом од 1—3 цванцика ако му дете неуредно посећује школу и то тек после опомене и укора; исто тако родитељ је кажњаван од 3—6 цванцика ако детету не набави уџбенике).

²¹⁴ Пошто је Светозарев отац Радоје умро 1854, породица се преселила у Јагодину, где је Светозар завршио III и IV разред основне школе.

²¹⁵ Емилио Цвстић забележио је причање Светозаревог школског друга Паје Михаиловића о неким Светозаревим карактеристикама из школовања у основној школи: „Светозар је био добар ђак и врло миран, али никако није могао лепо писати; његови карактери (тако су се тада звале ученичке писанке у основној школи) нису никад били лепо написани (то признаје и сам Светозар), али је доцније нешто мало поправио рукопис. Једном приликом учитељ је прегледао карактере и сви смо редом излазили пред учитељев стол. Кад је и Светозар изнео свој, учитељ се, видећи Светозарево шкрабање, раздере и нареди му да легне на под. Светозар је био слабачак и недовољно развијен. Преплашен од учитељеве вике легне потрбушке, као што је већ то био обичај. Учитељ онда узме Светозарев карактер и рашири му га по дебелом месу, па почне по њему ударати прутом. Уколико је више и јаче шибао, утолико се Светозар све више дерао и припијао уз под. — Светозар је врскао у говру, р није могао никад чисто да изговори у млађим годинама. И због тога је био често грђен и вређан од учитеља, а и исмеван од својих другова. Зато је био ћутљив, врло осетљив, па често и нерасположен. Од дечјих игра у основној школи готово ни једну није знао, нити је играо у свом друштву“ (Емилио Цвстић, *Споменици Јагодине*, I, Јагодина 1910, стр. 13—14).

²¹⁶ По свршетку основне школе у Јагодини, где тада није било гимназије, Светозар је прешао у Крагујевац, где је свршио 4 разреда тзв. полугимназије 1856—1860. године.

²¹⁷ Професори Светозареви у крагујевачкој полугимназији били су: I разред — Светозар Ђорђевић (свештена историја); Димитрије Теодоровић (српска граматика); Вуле Паштрмчевић, касније Паштрмац (рачун); Димитрије Протић, или Димитрије Теодоровић, или Петар Кречаревић (земљопис); Петар Кречаревић (немачко читање). II разред — Светозар Ђорђевић (свештена историја); Димитрије Теодоровић (српска граматика); Павле Радовановић (словенска граматика, рачун); Димитрије Теодоровић или Павле Паштрмац (земљопис); Петар Кречаревић или Вуле Паштрмац (латинско читање, немачка граматика). III разред — Милоје Барјактаревић (свештена историја, катихизис); Сима Живковић (српска граматика); Вуле Паштрмац (словенска граматика, земљопис, јестаственица); Павле Радовановић (рачун); Коста Ву-

јих (латинска и немачка граматика). IV разред — Милосав Анђелковић (католицизам); Сима Живковић (реторика, српска историја); Вуле Паштрмац (јестаствена историја); Павле Радовановић (алгебра, геометрија); Јосиф Веселић (латинска и немачка граматика). У сваком разреду учио се и краснопис. Директори гимназије били су: I разред — Димитрије Протић; II—IV разред — Павле Радовановић. Познатији школски другови Светозаревих били су Паја Михаиловић, Димитрије Стојковић, касније уредник *Јавности*, Радомир Пугнич, касније војвода (подаци узимани од Скерлића, наведено дело, и Календара са шематизмом). Паја Михаиловић је, поред осталог, казивао да „О великом распусту, Божићу и Ускрсу, Светозар је увек са друговима из Јагодине долазио кући пешке прско Црног Врха. Није се гледало на време ићи на тешкоће у путу, увек се весело ишло и стизало. Тада му се унеколико изменила његова природа; постао је живахнији, тражио друштво и радо се играо обичних ђачких игара...“ (Е. Цвестић, исто, стр. 14).

²¹⁸ Наслов Маринковићева уџбеника гласи: *Јестаствена повесница за младеж српску*, Београд 1851, I издање, стр. 493; II издање, 1861, стр. 557; уз књигу је изишао и посебан атлас са 12 табела и 231 сликом.

²¹⁹ Пошто је тада у целој Србији постојала само једна потпуна, седмогодишња гимназија, и то у Београду, Светозар се у њу уписао по завршетку 4 разреда полугимназије у Крагујевцу, 1860. године; потпуну гимназију је завршио 1863. За време бомбардовања Београда, 1862, гимназија је била привремено премештена у Пожаревац (18. VIII—24. IX); многи сиромашни ђаци су остали у Београду, па је, с обзиром на његов онако живописан опис тих догађаја, међу њима вероватно био и Светозар.

²²⁰ Овај *Опис Београда* налази се у једној од двеју сачуваних школских свезака Светозаревих (видети почетак ове књиге).

²²¹ Јеремија Обрадовић-Караџић или Слепац Јерсмија, торбар-књигопродавац и издавач разних књижица и календара, нарочито 50-их и 60-их година XIX века; од краја 40-их година почео је да пише и издаје и сопствене књижице у стиховима, углавном о појединим догађајима везаним за историју у духу десетерачких народних песама; брат од стрица је Вуку Караџићу.

²²² Роман Милована Видаковића, I издање изишло 1829, од тада више пута прештампаван.

²²³ *Развалине тврдиње Друденштајн*, превод Јована Јанковића, Сегедин 1852. године.

²²⁴ Овде Светозар мисли на школске уџбенике Ђорђе Малетића: *Теорија поезије*, Београд 1854, и *Реторика*, I део, Београд 1855, II део, Београд 1856.

²²⁵ *Чича-Томина колиба* (од Х. Бичер-Стоу) први пут је изишла у српском преводу у Београду 1854. године.

²²⁶ *Лицејку* су издавали београдски студенти Велике школе (лицејци) 1862—1864; изишло је три свеске овог алманаха.

²²⁷ Професори у београдској гимназији били су: V разред — Јован Јовановић (историја цркве); Владимир Вујић (српска словесност); Ђорђе Ђирић (општа историја, земљопис); Јевтимије Ђорђевић (алгебра, геометрија); др Панајот Папакостопулос (грчки); Димитрије Балаитски (латински); Антоније Шулиц (немачки); Шарл Арсен (француски). VI разред — Никола Стајевић (историја цркве); Владимир Вујић (поетика); Ђорђе Ђирић (општа историја, земљопис); Јевтимије Ђорђевић (математика, физика); др Панајот Папакостопулос (грчки); Димитрије Балаитски (латински); Антоније Шулиц (немачки); Јосиф Поповић (француски); Јован Дерок (цртање). VII разред — Димитрије Исаковић (литургија); Владимир Вујић (историја српске књижевности); Стојан Бошковић (општа историја, земљопис); Јевтимије Ђорђевић (математика, физика); др Панајот Папакостопулос (грчки); Димитрије Балаитски (латински); Антоније Шулиц (немачки); Јосиф Поповић (француски); Јован Дерок (цртање). — Директор за све три године био је Ђорђе Малетић (1816—1888), књижевник. За детаље о овој гимназији видети: Гимназија краља Александра I у XIX веку од Петра Типе у *Извештају о гимназији краља Александра I за 1899—1900*, Београд 1900. и *Споменицу о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду 1839—1939*, Београд 1939. године.

²²⁸ Наслов ове књиге гласи: *Историја српске књижевности*, Београд 1867, I издање; Светозар је помиње под каснијим насловом.

²²⁹ Ово преустројство, о коме говори Светозар, када је укинут грчки језик, извршено је 1863. посебним законом (Закон устројства гимназија).

²³⁰ Јевтимије Ђорђевић, професор физике и математике у VI и VII разреду гимназије.

²³¹ Димитрије Нешић (1836—1903), професор математике на Великој школи, био и министар просвете.

²³² Као одличан ђак, Светозар је у I разреду добио „Похвални лист“, у II разреду *Сочиненија Соломонова и Сиракова* и у III *Историју књижевности* од Д. Петрановића (Скерлић Јован, цитирано дело, стр. 6).

²³³ Светозар је по доласку у Београд становао једно време код Јована Драгашевића, официра и песника, друга Светозаревог брата Јеврема; Драгашевић је био веома строгах моралних назора.

²³⁴ У другој верзији овог чланка (који следи иза овога), уместо Ј. М. стоји: директор, тј. Ђорђе Малетић.

²³⁵ *Подунавка* је био недељни додатак *Српских новина* (1843—1848); *Седмица*, недељни додатак новосадског *Српског дневника* (1852—1858); *Шумадинка*, часопис који је излазио у Београду 1850, 1852, 1854—1857, под уредништвом Љубе Ненадовића.

²³⁶ Преводилац Константин Поповић, комад је изишао у Новом Саду 1838. године.

²³⁷ Писац Стефан Стефановић (1807—1828). Дрamu *Смрт Уроша Петог* први пут су приказали гимназијалци у Новом Саду 1825, а објављена је први пут у Будимпешти 1840. године.

²³⁸ До периода о коме Светозар говори, од поменутих страних писаца у облику посебних издања било је објављено следеће: од Е. Си-а *Тајне париске*, част прва, Земун 1855; од Шекспира *Ромео и Јулија*, Будим 1829; *Венус и Адонис*, Беч 1861; од Шилера *Паразит*, Нови Сад 1861; остале је Светозар вероватно читао на немачком, пошто се у то време већ служио овим језиком.

²³⁹ Овде је текст преправљен према напомени у *Србији*, бр. 57, где је дата исправка на грешке словослагача.

²⁴⁰ Љубен Каравелов (1837—1879), осврнуо се три пута на савремену српску књижевност, подвргавајући је оштрој критици, и то два пута у осврту на новонашле књиге: први пут, у листу *Србија*, под општим насловом *Историја народног образовања код Срба*, од А. Васиљевића (бр. 51 и 52 за 1867. и бр. 1 и 2 за 1868); затим само под горњим општим насловом, где пише о књигама Д. Матића *Преглед историје васпитања* и М. Ружића *Наука о васпитању*, као и М. Кујунџића *Кратак преглед хармоније у свету* (бр. 3—6 и 13—16 за 1868); други пут, у *Застави* (бр. 36, 5. V 1868) у рубрици *Књижевне новости*, где употребљава термин „громопуцателни“, и у часопису *Матица*, где је, без посебног наслова, дао оцене књига М. Кујунџића *Први јек*, Ј. Илића *Пастири*, М. Т. Јанковића *Српски цар Стјепан* и превод С. Поповића *Индијске приповетке* (из *Махабхарате*), *Матица*, III, 1868, стр. 302—305, 326—329, 349—353, 374—378, 397—400. Сем у *Матици*, он је о поезији нарочито писао у *Србији*, у бр. 52 за 1867. Већ смо споменули да је Светозар у Петрограду често наводио цитате према сећању, због недостатка литературе.

²⁴¹ Овај роман А. Диме — *Гроф од Монте-Христа* — први пут је изишао у српском преводу у Бечу 1855—1856. у 10 свезака; друго издање изишло је у Београду 1864—1868. године.

²⁴² Мисли се на *Летопис Матице српске*, који је почео излазити 1825. године.

²⁴³ *Вила*, омладински часопис, излазио у Београду 1865—1868, под уредништвом Стојана Новаковића; од Февала су у овим часописима изишле две приповетке, једна у *Даници* за 1864 (*Банкар од воска*), друга у *Вили* за 1866 (*Пливачи*); од Фејеа је изишла једна приповетка у *Даници* за 1864 (*Лука Долчи*)

²⁴⁴ Спор о Ј (јот) и њ (дебело јер) био је у ствари спор о старом и новом (Вуковом) правопису.

²⁴⁵ Мисли се на књижевни алманах *Преодница*, који су издали српски студенти у Пешти 1863. године.

²⁴⁶ У својој монографији о Светозару Јован Скерлић наводи да је Светозар у VII разреду гимназије, 1863, „добрио од професорског савета опомену због 30 неоправданих изостанака“ (цитирано дело, стр. 16).

²⁴⁷ Значи: замаскиран и јаван; у ствари, алузија на жене и вино. Слободније преведено: „главом и брадом“.

²⁴⁸ Емилио Цветић забележио је, према сећању савременика, да се Светозар највише дружио с Љубомиром Белимарковићем, Пајом Михаиловићем, Стјепаном Поповићем Бслим, Бугарима Каравсломом и Сукнарвом. Светозар се био и разболео: „У последној години свога школовања, у почетку 1866. г., зими, после јаког бурног веселја са својим друговима Светозар врло јако назебе, и оболе од тифуса. Неговао га је дању и ноћу Степа Бели, те су се кад је Светозар оздравио, и побратимили“ (исто дело, стр. 16).

²⁴⁹ Светозар је уписао технички смер на Великој школи у Београду 1863, а завршио 1866. године.

²⁵⁰ Према Шематизму, професори за одговарајуће предмете који су наведени у дипломи били су: I година — Коста Бранковић (етика); Јосиф Панчић (зоологија, ботаника, геологија); Димитрије Нешић (елементарна математика, геометријско цртање); Шарл Арен (француски). II година — Јосиф Панчић (минералогичка); Димитрије Нешић (виша математика); Михаило Петковић (нацртна геометрија); Коста Јовановић (народна економија, финансије); Михаило Рашковић (хемија); Коста Алковић (механика, физика); Михаило Петковић (практична геометрија). Ректор за све три године био је Коста Бранковић, а од друге половине III године Јосиф Панчић.

²⁵¹ Овај навод Светозар је узео из чланка Д. Писарева *Наша универзитетска наука*, 1863, али тако да је у њему задржан само општи смисао (Сочиненія Д. И. Писарева, III, С. Петербург 1894, 4—5).

²⁵² То су *Остроумнаја домишљенија Бертолда...*, у преводу Јоакима Вујића, Будим 1807, II издање изишло у Београду 1854. године.

²⁵³ Да је и Светозар био један од тих који су ретко долазили на часове, а ипак били веома добри студенти, потврђује нам његов савременик Паја Михаиловић. Овде наводимо ону верзију његовог казивања коју је забележио Е. Цветић, а само писање Паје Михаиловића дајемо уз Испит из математике Светозара Марковића (стр. 428 ове књиге). Е. Цветић је забележио ово о Димитрију Нешићу на испиту: „Не познавајући га, јер га никад на самом часу није видео, Нешић се обрати Светозару и упита ко је и зашта је дошао на испит. Кад му Светозар одговори да је и сам техничар и да је дошао да положи математику, Нешићу се учини то неверица, нарочито још кад и Светозар признаде да никад на час математике те године није дошао. Хтевши само да се нашали, Нешић изведе Светозара и почне му задавати најтеже задатке, мислећи тиме да му најбоље докаже како се само вредним долажењем на предавања ученик може надати успеху. Али је обратно било; као одличан математичар, Светозар је без икакве забуне и помоћи радио све што му је Нешић задавао. И професор се више није шалио, већ изненадио знањем; тек тада је видео како се може и погрешити у суду појединим ученицима.“ (Цитирано дело, стр. 16).

²⁵⁴ Полемика о преустројству школа, коју помиње Светозар, вођена је у тадашњој штампи, нарочито у *Србији*, 1867. и 1868. године; она је изазвала акт министра просвете Д. Црнобарца од 25. V 1868, којим је позвао све професорске колегијуме широм земље да ставе своје примедбе на тадашње „устројство“ гимназија како би се извршила њихова реформа; убиство кнеза Михаила, које се десило 4 дана касније, прекинуло је ову акцију.

²⁵⁵ У писму брату Јеврему, које смо већ споменули, од 16. II 1868 (стр. 223 ове књиге), Светозар каже да је почео да пише овај чланак; Паја Михаиловић, школски друг Светозарев, у својим примедбама *Додатку Поменика*, од М. Ђ. Милићевића (Београд 1901), записао је уз Светозареву

биографију да га је Светозар овластио да понешто исправља и допуњава у чланку, који је изишао у листу *Србија*. Кад је Светозар већ био у Србији и кад је у Панчеву изишла његова прва књига, *Неколико чланака*, 1870, за другу књигу је хтео да припреми и овај чланак, што се делимично види из његове напомене уз прву књигу, где каже да ће предговор дати уз следећу књигу. Међутим, до тога није дошло, али је у оставини издавача, Браће Јовановића, сачуван тај припремани рукопис чланка *Како су нас васпитавали*, истина, не у целини (сачувани су табаци 1, 2, 5, 7 и 8, а недостају 3, 4 и 6). Овде дајемо тај очувани рукопис како би се имао увид у извесне измене које Светозар уноси.

²⁵⁶ Светозар мисли на објављивање овог чланка у листу *Србија*.

²⁵⁷ Могуће је да је реч о штампарској грешци, али није искључено да је Светозар III разред почео учити у Рековцу, јер му је отац умро 11. IX 1854, после чега се породица преселила у Јагодину.

²⁵⁸ Светозар је овде, у загради, написао па прецртао следеће: „То се види по нашим варошанима који су учили само основне школе: све рачуне који се раде множењем и дел.“

²⁵⁹ У Светозаревом рукопису је прецртан следећи текст: „Ја сам ступио у једну од наших полугимназија. Ову полугимназију — као и све остале по Србији — наши заштитници класицизма казиваху 'класичном'. Ми који смо учили у тим школама нисмо ни сањали како знаменито 'прилагателно' носи наша школа, а сада морам, што но кажу, да се крстим и левом и десном кад читамо оне филипике у заштиту класицизма т. ј. грчког и латинског језика код нас. Какву је и колику корист он допринео Европи у своје време то долази у историју, а чему су нас научиле наше 'класичне' гимназије, ја ћу верно насликати у следећим врстама.“

²⁶⁰ Светозар је на крају пасуса додао: „прод. у 46 бр.“, а на почетку следећег листа у загради: „После бр. 47 наставак“, што значи да је текст из претходног чланка остао неизмењен.

²⁶¹ После овога Светозар је написао: „Наставак у 51. бр.“, а на следећој страници: „Продужење из бр. 51-г.“ — што значи да је текст из претходног чланка остао неизмењен.

²⁶² Мисли се на устав из 1838, по којем су саветници бирани уз сагласност Порте и нису мењани без њене сагласности.

²⁶³ Едвард Лабуле (1811—1883), француски публициста и политичар, писао и о нашој народној поезији (*Немачка и словенске земље и Срби*); његову приповетку из српског живота *Златно руно* превео је С. Матавуљ.

²⁶⁴ Тројица истакнутих свештених лица у I српском устанку: *Поп Лука Лазаревић* (1774—1852), постао војвода; *Прота Матеја Ненадовић* (1777—1854), војвода и дипломата, и *Хаџи-Мелентије Павловић* (1776—1833), који се посебно истакао у бојевима на Љубићу и Палежу; у време кнеза Милоша постао први Србин београдски архиепископ и митрополит (до тада су на том положају били углавном Грци).

²⁶⁵ Мисли се на сазив Велике народне скупштине, која се састала у Топчидеру јула 1868, после убиства кнеза Михаила.

²⁶⁶ Светозар је овај чланак писао у Русији пре сазива Велике народне скупштине (одобрење за одлазак у Србију добио је још 23. V — стр. 337 ове књиге — и одавде надаље извршена је допуна чланка од стране редакције листа. О томе је Светозар писао у чланку *Отворено писмо г. Матићу* следеће: „Прошле год. 31 маја ја сам био у Петрограду кад сам први пут чуо да је кнез Михаило убијен. Чим сам чуо тај глас написао сам чланак *Шта треба да радимо?* који је доцније печатан у *Србији*, али у многоме измењен и, што је најглавније — доцкан, јер је чланак управо писан да се печата пре Велике топчидерске скупштине. Ја сам се у томе чланку старао да покажем зашто је српски државни развитак у Кнежевини ишао преко врата и куда ће dospети *Србија* ако продужи тим путем. То је све печатано у *Србији*. Али што је било главно то је изостало. Ја сам у том чланку казао какве ће установе, по мом мишљењу, ујамчити развитак Србије; казао сам, даље, да Народна скупштина најпре изрази и узакони све те установе и да *унапред обвеже владу да ће владати по тим устано-*

вама, па тек онда да бира, па ма био изабран Н. Христић. Редакција Србије којој је чланак био послан и која није нашла за добро да га печата у то време, може ово све посведочити.“ На овакав поступак редакције Србије Светозар се жалио и у преписци (стр. 240 ове књиге).

²⁶⁷ Овај чланак Светозар је послао Владимиру Јовановићу, који се тада налазио као емигрант у Новом Саду, у писму од 12. VI 1868. године (стр. 157 ове књиге), с намером да га Јовановић објави у *Застави*, где је тада био сауредник. Међутим, Владимир Јовановић, осумњичен као саучесник у убиству кнеза Михаила, већ је био у пештанском затвору, тако да овај чланак није објављен у *Застави*; други примерак рукописа истог чланка Светозар је послао Србији, али га ни она није објавила, јер је већ била режимски оријентисана.

²⁶⁸ Убијен у Коштутљаку, 29. V 1868. године. Општина из Петрограда је поводом тога послала листу Србији телеграм следеће садржине: „Уредништву Србије. — Јужно-словенска општина, као члан Уједињене омладине српске, с тугом приреди данас парастос покојном кнезу Михаилу. Међу многобројном публиком присуствовали су и кнез Горчаков са персоналом министарства спољних послова. — 5. Јунија, 1868. — Јужно-словенска општина у Петрограду.“ (Србија, бр. 46 од 8. VI 1868).

²⁶⁹ Миливоје П. Блазнавац (1824—1873), под кнезом Михаилом министар војни, после његовог убиства — намесник.

²⁷⁰ Светозар у овом чланку за кнеза Михаила Обреновића употребљава скраћеницу *К. М.*, а за црногорског кнеза Николу: *К. Н.*

²⁷¹ Мисли се на време од протеривања кнеза Михаила 1842 (Вучићева буна) до ступања на престо Карађорђевог сина, кнеза Александра Карађорђевића, и тада формирану уставобранитељску владу А. Петронијевића и Т. Вучића-Перишића (август—октобар 1842. године).

²⁷² Мисли се на уговор између Србије и Црне Горе из септембра 1866, први у систему савеза који је склопљен на Балкану ради ослобођења од Турске. Овај уговор чуван је дуго као тајна. Међутим, Светозар је сазнао за његову садржину вероватно од својих пријатеља са којима се, у овако деликатним случајевима, дописивао шифрованим писмима. У поменутом писму В. Јовановићу, поред осталог, он пише: „Ја сам полазим сутра увече и желим да се састанем с вама на обали дунавској... Нужно је да ми дате препис тог уговора, па ћу ја гледати у Београду да га неко од депутата прочита у Скупштини.“

²⁷³ Јован Мариновић (1821—1893), истакнути дипломата, у кога је кнез Михаило имао поверења.

²⁷⁴ Излазила у Прагу, на немачком језику; током 1868, уместо *Политике* излазио лист *Кореспонденција*, такође на немачком језику (Светозар је и њега цитирао); оба листа су била органи Старочешке странке, на клоњене Србији и њеној влади (видети и *Заставу*, бр. 1 од 1. I 1869. године).

²⁷⁵ *Београдско огледало*, од Јована Илића, објављено анонимно у *Даници* за 1861, представља низ књижевно уобличених слика из београдског живота; горњи навод Светозар је узео из прве приповетке, *Јерко Стрмоглавац*, где се излажу подсмеху Војвођани који су дошли у Србију као „културтрегери“; то место код Илића гласи: „Кажми да си био по „горњим местима“ да си тамо „дочерпао просвешћеније“, и баш управо можеш казати поменце и места где си био, нпр. у Шарошвару, у Кежмарку, у Шарошпатку...“ (*Даница*, стр. 138).

²⁷⁶ Док је раније био знатан прилив и утицај војвођанских Срба интелектуалаца у културно-политички живот Србије, од Светоандрејске скупштине 1858, кад је била велика повика на „немачкаре“, то је бивало све мање и ређе.

²⁷⁷ Кнез Михаило Обреновић.

²⁷⁸ Управа фондова основана је у Београду 1862. ради давања кредита земљорадницима под повољнијим условима, чиме их је требало спасити од зеленаша, али се то показало неефикасним; повољне кредите користили су трговци и стављали их у промет опет под зеленашким условима.

²⁷⁹ Владимир Јакшић (1824—1899).

²⁸⁰ Ђорђе Нагошевић (1821—1887).

²⁸¹ Комисију су сачињавали: Милован Спасић, М. Ђ. Милићевић, Сава Сретеновић, Владимир Вујић, Стојан Бошковић и Стојан Новаковић; извештај ове комисије објављен је у *Српским новинама*, бр. 28 од 5. III 1868, и посебно: *Извештај министарству просвете и црквених дела*, Београд 1868 (у њему се помиње и Нагошевићев извештај *О стању основних београдских школа* од 30. I 1868).

²⁸² Срећковић Пантелија (1834—1903), историчар, професор на Великој школи; његови чланци у *Србији* су следећи: *О „основним“ школама*, бр. 21—27 од 13. III до 3. IV — поводом извештаја поменутог у претходној белешци, и *Средње школе* у бр. 35—42 од 1. до 25. V. Живојин Жујовић (1838—1870), први српски социјалиста, објавио је у *Србији* о школама следеће чланке: *Сад ил' никад*, бр. 16 од 24. II; *Зар ни сад?* бр. 25—28 од 27. III до 6. IV (поводом истог извештаја); *Мисли о преустројству школа*, бр. 54 од 26. VI и *Г. Милораду П. Шапчанину*, бр. 69—72 од 3. до 10. VIII — објављен после чланка Светозаревог.

²⁸³ Вучићева буна, протеран кнез Михаило из Србије.

²⁸⁴ Ово „писмо“, објављено у *Српским новинама*, бр. 143 од 4. XI 1867, у ствари је кратак указ којим се Илија Гарашанин разрешава дужности председника владе и министра иностраних послова, а на његово место постављају Никола Христић за председника владе и Јован Ристић за министра спољних послова; у указу није било никаквог образложења о отпуштању Илије Гарашанина.

²⁸⁵ *Матица*, омладински часопис, излазио у Новом Саду 1866—1870; уређивао га Антоније Хаџић.

²⁸⁶ Ови одбори Уједињене омладине српске растурали су углавном њена издања, понајвише *Младу Србадију* (Нови Сад—Београд, 1870—1872), *Српски омладински календар* (Београд—Нови Сад, 1868—1873), *Омладинску заједницу* (Нови Сад, 1867—1869) и др. Светозар, по повратку у Србију 1870, и сам је био члан Београдског одбора и веома активно радио и на растурању књига.

²⁸⁷ Михољска скупштина, одржана крајем септембра и почетком октобра 1867. године.

²⁸⁸ Белешке 288—302 изостављене су приликом ревизије као сувишне.

²⁸⁹ У вези с овим, Томасовић Шлосер дао је изјаву у *Србији*, бр. 85: „Изјава. — У 80 броју „Србије“ читих један допис из Јагодине у коме се жестоким начином доводи у сумњу моја солидност у погледу мога владања и посла. — Ја држим да ћу сва та нападања најдостојније и најснажније одбити ако просто кажем, да је лице које је писцу поменути допис диктирало самном у сукобе долазило које је ваљало судским путем расправљати и да је оно и дан данашњи непријатељски расположено према мени. Отуда дакле она необична жестокост и неисправност с којом се износе противу мене ствари које изненадише и немило дирнуше свакога мога познаника и пријатеља. — Писцу дописа несамсрам, јер сам уверен да је онако писао само зато, што је хрђаво обавештен у кругу у коме се кретао, а никако из эле воље. — У Крагујевцу, Светозар Томасовић Шлосер“.

²⁹⁰ Овим чланком скоро се и завршила сарадња Светозарева с листом *Србија*. Крајем те, 1868. године објављен је још један допис *Општине*, који вероватно саставља Светозар (стр. 181 ове књиге). После оног преправљања чланка *Шта треба да радимо?* и необјављивања чланка *Наше свето право*, Светозар се оријентише на сарадњу у Милетићевој *Застави*. Међутим, све до доношења устава 1869. и објављивања чланака *Видовданској господи* и *Српске обмане*, као да постоји нада и притајена жеља Светозарева да сарадња са *Србијом* и либералима може да се настави. На овакав закључак упућују дописи (без потписа) упућени листу *Србија* из Русије, у пролеће 1869. и у лето исте године из Цириха (о овим последњим биће речи уз чланак *Са конгреса лиге за мир и слободу* у II тому овог издања). По избору тема и њиховом приступу које се шаљу *Србији*, као и по стилу, језику и резонувању, сматрамо да је и два последња прилога из *Србије*, које дајемо у овом тому, послао Светозар Марковић из Петрограда. То је било не-

посредно пре његовог одласка из Русије за Швајцарску. Наслове ових прилога, који су објављени у рубрици *Различности (Предавање о саставу ваздуха и Писмо царице Катарине II сину Павлу)*, ми смо дали, што је и наглашено заградама.

³⁰⁵ Светозар је овај чланак послао А. Хаџићу уз писмо 24. IX 1868. да га објави у *Матици*; почео је да га пише за време распуста у Србији у лето 1868. године (писмо А. Хаџићу видети на стр. 229 ове књиге).

³⁰⁶ Основно теоријско правило класичне драме: јединство места, јединство времена и јединство радње.

³⁰⁷ Овај израз употребио је Доброљубов у своме чланку *Что такое обломовщина* (1895), али у нешто друкчијем облику: „Обломов ће изазвати, без сумње, мноштво критика... и естетско-апотекарских које ће строго проверавати да ли је свуда тачно по естетском рецепту...” (видети Н. А. Доброљубов, *Књижевно-критички чланци*, Београд 1948, стр. 91).

³⁰⁸ Овај цитат из Јакшићеве песме, Ј. Андрејевић, главни естетички теоретичар из омладинског покрета 60-их година прошлог века, навео је у својој студији *Одломци естетични*, објављеној у *Даници*, IV, 1863, 601 (у више наставака); стихови које је он цитирао (и који су идентични са стиховима Јакшићеве песме првобитно штампане у *Даници*, III, 1862, 773) гласе:

Свет осећа, васиона знаде
Да је слаба, немоћна и мала,
Пак да пружи упорну десницу
Срушиће је помисао вечна,
Нестаће је... А поноћ је црна
Хрпу гледат сињег пепела
Што се љуља на крилима шумним
По ништини вековечне таме —
Грдан спомен васионе целе.

Као што се види, Светозар је песму наводио према сећању, немајући пред собом *Даницу*.

³⁰⁹ Овај цитат узет је из Писаревљевог чланка *Разрушение эстетики* (1865), али је дат у репродукованом облику (упоредити: *Сочинения Д. И. Писарева*, IV, С. Петербургъ, 1894, 511).

³¹⁰ Цитат је узет из дисертације Чернишевског: *Эстетическия отношения искусства къ гѣйствиелѣности* (1855), и то верно (упоредити: *Полное собрание сачинений Н. Г. Чернишевского*, том X, 2, Петроградъ 1918, 152; српско издање: *Летопис Матице српске*, св. 117 и 118 за 1874—1875, и у књизи Чернишевског: *Естетички и књижевно-критички чланци*, Београд 1950, стр. 92—93).

³¹¹ Песма *Код тебе*... објављена је у *Даници*, IV, 1863, 305.

³¹² Ове стихове нисмо могли пронаћи у тадашњим песмама Милана Кујунџића Абердара објављиваним у *Даници* и *Матици*, главним изворима Светозаревим, као ни у збиркама *Први јек* и *Други јек*, 1868, 1870 (могуће да песма и није Абердарева, јер је Светозар писао доста по сећању, пошто у Петрограду није имао литературу).

³¹³ Песма *Наша љубав* објављена је у *Вили*, II, 1866, стр. 308.

³¹⁴ *Вила*, II, 1866, стр. 38.

³¹⁵ Наведени чланци Љ. Каравелова, па и онај из *Матице*, на који Светозар овде мисли, поменути су у белешци бр. 240.

³¹⁶ *Ноћ на Дорћолу* је од Ј. (Јанићија), тј. Милана Кујунџића Абердара, објављена у *Даници* за 1861; *Минехата*, *Махараца* и *Чедо вилино* су од Лазе Костића, прва објављена у *Даници* за 1860. под потписом „—стр—“, друга у *Даници* за 1861, трећа у *Јавору* за 1862; *Сужањ* је од Ђуре Јакшића, *Даница* за 1861.

³¹⁷ Игњатовићеве приповетке на које Светозар мисли јесу: *Мензор* и *Цемила*, *Једна женидба* (одн. *Љуба Чекмеџић*) и *Крв за род*, објављене: прве две у *Даници*, 1860. и 1862, трећа у *Јавору* за 1862, као и роман *Чудан свет*, објављен у *Даници* за 1868 (довршен на истом месту, 1869).

³¹⁸ Овај роман, под насловом *Тридесет година из живота Милана Наранића*, изишао је у две књиге у Новом Саду 1860. и 1863. године.

³¹⁹ Овај роман Владана Ђорђевића није изишао у целини, а несумњиво није ни завршен. Од њега су објављена само два одломка — први под насловом *Газда Милић*, други *Славна комисија*, оба у *Даници* за 1866; ови одломци прештампани су и у Ђорђевићевим *Скупљеним приповеткама*, књ. III, Панчево 1876.

³²⁰ Ђорђевићева драма *Народ и великаши* (у 5 чинова) изишла је у подлску *Србије* за 1868 (први чин је објављен под насловом *Један београдски салон од године 1857. Неколико сцена*, од М. И-ћа); Ђорђевић је имао намеру да ову драму, исправљену, изда као посебно издање и крајем новембра штампао је у неколико листова позив на претплату, али књига није изишла.

³²¹ Овде се мисли на *Матицу српску*; питање које помиње покренуто је на седници Књижевног одбора 5. XII 1864; тада је расписана и награда за расправу о теми: *Зашто наш народ од покрета 1848/49 морално, економски и нумерично у Аустрији пропада, који су то узроци због којих пропада и која су прека и сигурна средства која ће га од тога пропадања сачувати?* (*Летопис Матице српске*, 109, 1864, 269); на основу реферата Светозара Милетића и Стевана Павловића награђен је рад Ђорђа Натошевића: *Зашто наш народ у Аустрији пропада (Летопис Матице српске*, 110, 1865, 305—306); овај рад објављен је прво у *Летопису Матице српске*, 110, 1865, 77—129, а затим и посебно, Нови Сад 1866 (приказ А. Васиљевића у *Матици*, II, 1867, 15—17).

³²² Овде Светозар мисли на део извештаја који је министар унутрашњих послова Никола Христић поднео Михаљској скупштини (*Протоколи редовне Народне скупштине држане о Михаљудне 1867*, Београд 1868, 31—32; ту је штампан извештај Христићев за период 1864—1867, па и део који се односи на задруге).

³²³ Наведени чланак Каравелова објављен је у *Матици*, III, 1868, стр. 377.

³²⁴ Ове приповетке су од следећих писаца: *Трубадурово срце* од Ј. Гараија (*Вила*, 1866), *Београдске лепотице (Даница, 1860)*, *Мач и муња (Даница, 1865)*, *Потомак канова (Даница, 1866)* и *Десет милијона долара (Матица, 1868)* су од Мавра Јокаија; од њега је и приповетка *Гусарски краљ*, објављена посебно, Нови Сад 1867, штампало је пештанско ђачко друштво „Преодница“; о приповеткама *Лука Долчи* и *Пливачи* видети белешку бр. 243; писца *Тореадора* нисмо нашли, као ни где је и када изишла ова приповетка.

³²⁵ Од ових писаца у три омладинска часописа, која Светозар поглавито има у виду, превођено је и објављено следеће: *Робкиња побарешка (Даница, 1861)*, *Очин грех (Даница, 1864)* и *Гвинеја хrome Терезије (Вила, 1865)* од Ч. Дикенса; *Је ли свему крај испод шест стопа земље (Вила, 1866)*, *На белом хлебу (Даница, 1866)* и *Работници на мору (Даница, 1867)* од В. Игоа; *Вије (Даница, 1863)*, *Приповетка како се свадно Иван Иванович са Ивановом Никифоровићем (Даница, 1866)*, *Портрет (Даница, 1867)*, *Изгубљено писмо (Даница, 1867)*, *Каруце (Даница, 1867)* и *Нос (Вила, 1867)* од Н. Гогоља.

³²⁶ Од свих непотписаних чланака из *Општине* овај је по стилу најближи Светозаревом начину изражавања; о ауторству је било речи у првој белешци ове књиге).

³²⁷ Да је овај чланак имао одјека у српској јавности, види се и из позивања на њега од Панте Поповића у чланку *Српској омладини*, који је лист *Србија* објавио на првој страни у бр. 10 од 23. I 1869. године.

³²⁸ Ову напомену дала је редакција листа *Застава*. Међутим, своје приредбе није штампала, иако је то нагласила још једанпут на крају овог чланка. Светозар је у писму Паји Михаиловићу од 7. I 1869 (стр. 239 ове књиге) у вези с овим чланком писао како је *Застава* изрекла „јасно своја начела и свој програм у раду“, вероватно мислећи на ову забелешку, која је већ дата, или пак на програмску оријентацију листа у целини. Уместо *Заставе* одговорила је *Србија* чланцима: *Ко је опозиција?* (стр. 393 ове књиге).

Шта смо хтели и шта сад хоћемо (видети 3. књигу), оба пута индиректно. Застава (односно Светозар Милетић) одговорила је тек годину дана касније на овај и остале Светозареве антилибералске чланке написом: *Српска слободњачка странка* (2. књига). О томе Светозар говори у *Питању уредништва Заставе* (2. књига овог издања).

³²⁹ Мисли се на војну помоћ Наполеона III папи у Риму против Гарибалдија 1867. и интервенцију у Мексику против републиканаца (Бенита Хуареца) 1861—1867. године.

³³⁰ Војводства Шлезвиг и Холштајн припадала су Данској и њих су Пруска и Аустрија у рату против Данске 1864. одузеле и поделе; Кенигсгрец је друго име за Садову, где је Аустрија претрпела пораз у рату са Пруском 1866. године.

³³¹ Критски устанак 1866—1869; Кандија, други назив за Крит.

³³² Водеће личности мађарске националне мисли из времена аустро-угарске и угарско-хрватске нагодбе 1867—1868.

³³³ Стварање „једног политичког народа“, конкретно у Угарској у XIX веку, значило је покушај мађаризације немађарских народа давањем уставом загарантованих, индивидуалних политичких слобода уз одрицање од националних права.

³³⁴ Делегација, по нагодби 1867, представљала је заједнички Аустро-Угарски парламент, састављен од делегираних чланова бечког и пештанског парламента, који је одобравао буџет и др. за три заједничка министарства: војни, спољних послова и финансија.

³³⁵ „Држава — то сам ја.“

³³⁶ Ова брошура изишла је у Новом Саду 1864; навод у оригиналу гласи: „Да буде свакоме и свима добро.“

³³⁷ Светозар овим вероватно прави алузију на памфлетски одговор Ђуре Даничића: *Србин Србенди*, Београд 1864, мада се у Даничићевој брошури не налази реченица коју је Светозар навео, па је могућа његова формулација смисла Даничићеве брошуре.

³³⁸ Наслов овог чланка, објављеног у *Застави*, гласи: *Регентство у Србији*, „Кореспонденција“ (прашка) и „Застава“ (бр. 85 од 24. X 1868); то је полемички одговор на чланак *Српско регентство и бугарски устанак*, објављен у *Кореспонденцији*, који је Застава донела уз свој чланак *Регентство у Србији* (бр. 80 од 6. X 1868), написан као увод прашком чланку, у коме се углавном напада српска влада што „достапа према бугарском устанку као полицијски биро“, иако је, по њој, био сазрсо моменат за устанак балканских народа против Турске.

³³⁹ „Рат црногорски“ је рат турско-црногорски из 1862; бомбардовање Београда такође је из 1862. године.

³⁴⁰ То је чланак Ј. Павловића *Наше политичко владање*, објављен у *Застави*, бр. 15 од 24. X 1868. године.

³⁴¹ Ово је рат који су Сардинија и Француска водиле против Аустрије 1859. године за ослобођење италијанских покрајина које су се налазиле под аустројском влашћу; тај рат с Аустријом представља почетак уједињења Италије.

³⁴² Ницу и Савоју добио је Наполеон III за своје учествовање у рату против Аустрије 1859, али по ранијем споразуму с Кавуром.

³⁴³ Аспромонте, планина на југу Италије, код које је, на основу Наполеонове претње, сардинска војска зауставила Гарибалдија приликом његовог првог похода на Рим 1862; Кустоца и Лиса (острво Вис), места код којих су поражене италијанске војске и флота 1866. у рату Италије и Пруске с Аустријом.

³⁴⁴ Опозицију су тада представљали либерали.

³⁴⁵ У предлогу Јеврема Грујића и другова, 1858. године, стајало је и следеће: „Само чиновници не могу бирати нити изабрани бити у окружју где власт извршују“. Међутим, тада тај предлог закона није усвојен. На скупштини 1860 (без либерала) усвојена је слична одредба (чл. 187), а на скупштини 1861. је још додато да не могу бити бирани ни војници и „сви

који у ред чиновника долазе“ (чл. 20, у вези с чл. 19); ове одредбе је касније преузео и закон из 1870, односно устав из 1869. године.

³⁴⁶ Та окружна варош је несумњиво Јагодина, посланик је вероватно Милета Илић, а Великогоспојинска скупштина одржана је августа и септембра 1864. године.

³⁴⁷ Под „крвавом револуцијом“ Светозар мисли на револуцију 1848; крајем те године Наполеон је изабран за председника републике (друге); почетком децембра 1851. он је извршио државни удар, који је после три недеље плебисцитом одобрен; ово је санкционисао нови устав с почетка 1852, који му даје сву власт; почетком децембра исте године Наполеон се прогласио царем (о овоме Светозар, по угледу на Марксов *Осамнаести бри-мер Луја Бонапарте*, пише у *Српским обманама*).

³⁴⁸ То је чланак Живојина Жујовића *Две речи о узајамном одношају Срба и Бугара*, објављен у бр. 34 од 27. IV 1868. године.

³⁴⁹ Адрес султану је тзв. *Мемоар султану* који му је упутио Бугарски централни комитет фебруара 1867; у њему је тражена аутономија за Бугарску, али на бази дуалистичког (турско-бугарског) устројства царевине (посебна народна скупштина, правосуђе, народна војска, црква и администрација).

³⁵⁰ Ова комисија сазвана је да приступи „испитивању недостатака у основним законима земаљским“ и изради пројеката нових закона, који ће бити поднети Народној скупштини на претрес и потврду (из циркуларног писма Д. Матића изабраним члановима комисије, *Застава*, бр. 93 од 21. XI 1868); то је тзв. *Уставна комисија* или *Никољски одбор*, чији је рад (почет на Никољдан 1868) Намесништво ограничило на расправљање о потреби доношења новог устава и неким његовим основним принципима (тај је устав прокламован 1869).

³⁵¹ Фердинанд Аст, комесар мађарске владе, био је у Новом Саду с циљем да испита деловање магистрата, тј. Светозара Милетића; имао је широка овлашћења у вези са „смиривањем“ Милетићеве Народне странке.

³⁵² О ауторству овог чланка писао је Виктор Г. Карасјов: *К вопросу о русском компоненте в формировании мировоззрения Светозара Марковича*, *Глас САНУ*, ССLXXXV, Београд 1973, стр. 75—89.

³⁵³ Бечки конгрес, реакционарни мировни скуп владара победника над Наполеоном I, 1814—1815, кројио је карту Европе по својим мерилима и није изишао у сусрет захтевима Срба, које је узалуд покушавао да наметне конгресу на решавање прота Матеја Ненадовић; аутономија Србије, о којој овде говори Светозар, регулисана је тач. 8. Букурештанског мира 1812, Акерманском конвенцијом 1826, Једренским миром 1829. и Миром уњкар-искелеснијским 1833. године.

³⁵⁴ Питање о саветницима регулисано је тач. 17 устава из 1838. године.

³⁵⁵ Светозар овде, као и у чланку *Партије у Србији*, мисли на привремено укидање институције савета за време Светоандрејске скупштине; у ствари, тек Закон о Државном савету, који је донет на Преображенској скупштини 1861, укида одредбе о саветницима из устава од 1838; овим и још неким другим законским одредбама, које је донела иста скупштина, практично је обеснажен устав из 1838, и турско мешање у унутрашње послове Србије.

³⁵⁶ Први српски устанак 1804. године.

³⁵⁷ Према истраживањима, број становника у Србији после I српског устанка износио је преко 530.000, а после II устанка — око 470.000.

³⁵⁸ Да земља у ослобођеној Србији припадне „ономе ко је обрађује“, велика је заслуга и кнеза Милоша Обреновића, који је то омогућио, наравно из својих интереса (да не би имао конкуренције у економском снажењу појединаца); после хатишерифа, 1833. године, овај принцип припадности земље је сprovedен де факто, а затим и правно регулисан Законом о повраћају земље, 1839. године.

³⁵⁹ Систем успостављен у Европи после Бечког конгреса 1815. године назван је по Мстерниху, аустројском министру — Метернихов; срушен је

револуцијом 1848. године. Сломом револуције 1848—1849. године у Аустрији се успоставља апсолутизам, назван, по министру Александеру Баху — Бахов апсолутизам 1851—1860.

³⁶⁰ Тј. у Србији.

³⁶¹ Овај закон укинут је новим Законом о Народној скупштини 30. VI 1860. године.

³⁶² Чланак је превео М. Игњатовић (А. Штумф).

³⁶³ Наслове писмима и документима дали су приређивачи ове књиге.

³⁶⁴ Светозар Марковић је мањеху Марију оловљавао са „мајко“.

³⁶⁵ Владимир Јовановић, либерал из 1858, налазио се у емиграцији у Швајцарској, где је издавао лист Слобода, преко којег је нападао режим кнеза Михаила.

³⁶⁶ Алузија на владајуће готоване, које је Владимир Јовановић напао у својој брошури Србенда и готован.

³⁶⁷ Вероватно се ради о Светозаревој грешци, те уместо „о“ у оригиналу стоји — „од“.

³⁶⁸ Реч је о другом Вукаловићевом устанку од 1861—1862.

³⁶⁹ Говори о помоћи Грчке устаницима на Криту (1866—1869) за ослобођење од Турака и уједињење са Грчком.

³⁷⁰ Као што је речено, Светозар је мањеху Марију звао мајком. Овде он поздравља и остале чланове фамилије: Милка је најмлађа Светозарева сестра Милица; Кица је старија сестра Кристина, зет (Светозар пише са велико З) је Кристинин муж Мата Аранђеловић, јагодински трговац, а Драгољуб је син Кристинин (умро млад).

³⁷¹ Мисли на кнеза Михаила Обреновића.

³⁷² Светозар је у Србији провео школски распуст 1867. године.

³⁷³ Реч је о Допису из Петрограда од 8. I 1868, објављеном у Србији.

³⁷⁴ Тај позив објављен је под насловом Српској омладини (видети 103. стр. ове књиге).

³⁷⁵ Омашком је написано „фразне“ уместо „фразе“.

³⁷⁶ Чланак је, међутим, објављен у Србији.

³⁷⁷ Тај део писма, упућен снаји Илки, недостаје.

³⁷⁸ Чланак носи наслов Наше свето право, није тада објављен (видети текст чланка у овој књизи, стр. 157).

³⁷⁹ Уговор између Србије и Црне Горе, који је Светозар желео да искористи против устоличења кнеза Милана Обреновића на српски престо.

³⁸⁰ Нови наслов је Певање и мишљење.

³⁸¹ Љубомир Каљевић био је уредник Србије.

³⁸² Ипак је Марковић доцније написао чланак *Нешто за пољско-привредну грађевину*, објављен у Омладинском календару за 1871. годину.

³⁸³ Иако је новосадска Застава у броју 70 од 1. IX 1868. донела вест да су из затвора пуштени Владимир Јовановић и Љубен Каравелов, који су се тамо нашли због сумње да су умешани у убиство кнеза Михаила, они су и даље тамновали, те Светозар пита: „па шта би“ од те вести. Затвореници су пуштени тек јануара 1869.

³⁸⁴ Димитрије Матић постао је тада, 24. IX 1868, министар просвете у влади Ђорђа Ценића.

³⁸⁵ Миша је кнез Михаило.

³⁸⁶ То је Светозарева молба министарству просвете од 27. VIII 1868, којом тражи повећање државне помоћи због скупоће и сурове климе у Петрограду.

³⁸⁷ „Треће одељење“ представљало је специјалну полицију за политичке кривце у Русији.

³⁸⁸ То је чланак Велика Србија.

³⁸⁹ Омашком је у оригиналу написано „најдерад“.

³⁹⁰ Мисли на чланак Велика Србија.

³⁹¹ Уставна комисија за израду устава који је обнародован 1869. године; познат као „намеснички“ устав.

³⁹² Вероватно је реч о Светозаревим друговима: П. Михајловићу, В. Љотићу, В. Илићу, М. Ђурићу и другима, који су се приближили извесним либералским првацима.

³⁹³ Драгиша Станојевић је у то време такође говорио о радикалној партији, која све из темеља руши. Овакав Светозарев став према Драгиши долази као последица њиховог принципијелног неслагања и полемике, која ће изићи на јавност после чланака у Панчевцу 1870. године.

³⁹⁴ Реч је о већ поменутом критском устанку од 1866. године.

³⁹⁵ Реч је о посети црногорског књаза Николе руском двору почетком 1869. године.

³⁹⁶ О преписци са Светозарем оставио је Михајловић у својим *Мемоарима* интересантне податке. „После убиства кнеза Мијајла“, пише он, „многа важна писма из мога ђаковања и преписке са мојим друговма у земљи и на страни, предао сам на чување мојој снахи Милеви, бив. жени мога брата од стрица (сестри Др. Радмила Лазаревића) да их сачува. Али она их је из страха сва побацала у пећ да изгоре и тиме ми је много штошта упропастила. То је била читава историја покрета омладине после ступања на престо кнеза Мијајла, па све до његове смрти. Нарочито ми је жао писама Свет. Марковића. Од његових писама једва се нешто сачувало, те сам их предао Пери Тодоровићу, који их је штампао и то не сва писма. Употребно је само она, која су му се онда учинила као важнија од осталих. И ако ми је обећао да ће их сам преписати и ориџинале вратити, — никад није то учинио, и тако су ми ова писма пропала“ (АИИ, 5/XVI). Он наводи да се са Светозаром дописивао шифром: „Пам-тим“, пише Михајловић, „да се шифра састојала само из једне речи, коју сам до скоро памтио, па се разрешавала почетним словом једне обичне књиге. Ова реч шифре често ми дође на памет и ја ћу је записати чим је се први сетим. Ево је: „Пасавакунтер“ (АИИ, 5/XVI). — И Скерлић наводи текстове писама за које се засад не зна да ли су сачувана. Тако он цитира део писма Љубомиру Белимарковићу од 11. V 1869, упућеног из Цириха (Јован Скерлић, *Светозар Марковић*, 1919, стр. 30; исто тако и на стр. 36, 127, у издању од 1922. године). У предговору првог издања књиге *Светозар Марковић* Скерлић наводи да је од Анке Анђелковић-Нинковић добио 119 Светозаревих писама. У истом предговору он се захваљује и сугрузи пок. Мише Димитријевића што му је ставила на располагање преписку Светозара Марковића са омладинским одбором. А сама Анка Анђелковић-Нинковић, сећајући се Светозара и његовог рада, пише да је уступила „једној познатој личности“ Светозарева писма и да јој она никад нису враћена. — Све ово указује на чињеницу да ми данас располажемо само незнатним бројем писама из богате Светозареве преписке.

³⁹⁷ „Рат црногорски“ јесте турско-црногорски рат из 1862. године.

³⁹⁸ То су биле крилатице кнеза Михаила.

³⁹⁹ „Уставна комисија“, односно Никољски одбор (почела да ради на Никољдан, 6. XII 1868), урадила је пројект устава који је прокламован 1869. године.

⁴⁰⁰ Намесништво је поставило неколико питања Уставној комисији у вези с израдом устава; на прво питање, које помиње Светозар: „Је ли потреба и време да се да земљи устав сходан данашњем стању народа“, Јован Илић је одговорио — да су задаци спољне политике Србије важнији од задатака њене унутрашње политике и да се због уставне реформе не сме пренебрегнути ослобођење српског народа испод Турака.

⁴⁰¹ Тј. два дома: горњи и доњи.

⁴⁰² Говори о дејству свог чланка Велика Србија.

⁴⁰³ „Дља назиданија“ значи: „ради поуке“.

⁴⁰⁴ Писмо није потписано, па се може претпоставити да није сачувано у целини.

⁴⁰⁵ Ова Кондуит-листа и она из 1847. године пружају податке о рођењу Светозара Марковића.

⁴⁰⁶ Има у виду новог члана породице, Светозара, који се родио 9. септембра 1846. године.

⁴⁰⁷ Овај податак говори да је породица Радоја Марковића по хладном времену превалила тежак и напоран пут, што је довело до обољења његове деце. Како је Светозар био најмлађи (имао је свега две године и три месеца), то су последице пресељења биле вероватно најтеже по његово здравље.

⁴⁰⁸ То је био старији син, Јеврем.

⁴⁰⁹ Иако је указ о премештају Радоја Марковића за начелника среза левачког донет 17. XI 1851. године, он је на нову дужност у Рековац стигао тек 12. II 1852. Разлог лежи у одуговлачењу начелника среза левачког Илије Николића да оде на ново место — за начелника среза сврљишког — што се сматрало за неку врсту казне, мада је он наводио здравствене разлоге. Окружни начелник Јоца Наумовић упутио је Радоја на ново место опредељења, Рековац, 11. II 1852, скренувши пажњу писару који је замењивао среског начелника да „г. Марковића, када тамо дошао буде, за свога старешину пристojно предусретите, примите и признате, који ће одма дужности срескога старешине одпочети радити“. Радоје Марковић примио је дужност среског старешине у Рековцу 12. II 1852, о чему је окружни начелник Јоца Наумовић известио Министарство унутрашњих дела.

⁴¹⁰ Окружни начелник известио је Милоша Поповића 13. I 1853. године да је упутио распис свим срезовима, али се за претилатника у целом округу пријавио и новац послао само Радоје Марковић, начелник среза левачког.

⁴¹¹ Овај документ не објављујемо, као ни низ других из фонда НОЈ, мање битних за осветљавање лика Радоја Марковића.

⁴¹² Олет је у питању Радојев син Јеврем.

⁴¹³ У Министарству унутрашњих дела урађен је извештај о смрти Радојевој — кнезу и за *Српске новине*. Из копије тог извештаја види се да је погрешно унет дан Радојевој смрти — 10. IX 1854, уместо 11. IX 1854. године. Зато и *Српске новине* бележе да је Радоје умро 10. IX 1854. године.

⁴¹⁴ За оцене из претходних разреда, као и за оне из основне школе, нема података у архивској документацији, али су остали подаци које је дао Скерлић. Према њему, Светозар је показао следећи успех у прва три разреда Крагујевачке полугимназије: I разред — свештена историја и српска граматика 5; рачун 4; немачко читање 3; земљопис 3; II разред — свештена историја, земљопис, рачун, словенска граматика, латински — читање, немачка граматика 5; српска граматика 3; III разред — свештена историја, српска граматика, земљопис, рачун, словенска граматика, немачка граматика, катихизис, латинска граматика и јестаствена историја 5 (Јован Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд 1910, стр. 5, напомена 1).

Ни из београдског периода Светозаревог школовања не постоје архивски документи, јер је архива Прве београдске гимназије, у којој је Светозар учио, уништена у току другог светског рата. Скерлић доноси оцене из тог периода Светозаревог школовања (Јован Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд 1910, стр. 7, напомена 1). Оцене се могу утврдити и на основу радова Петра Типе (*Гимназија краља Александра I у XIX веку*) и *Извештаја исте од 1899—1900. и Миодрaга Југовића (Споменица Прве мушке гимназије у Београду, 1839—1939)*. Светозареве оцене изгледале су овако: у V разреду годишња оцена — 4; испитна — 3; годишњи резултати — 4; у VI разреду: историја цркве, физика, цртање — 5; поезика, немачки језик, француски језик, општа историја, земљопис, математика — 4; грчки и латински језик — 3; у VII разреду: историја српске књижевности, латински, немачки, француски језик, земљопис, општа историја, физика — 5; литургија, математика — 4; грчки језик — 3.

⁴¹⁵ Паја Михаиловић, школски друг Светозарев, бележи како је Светозар полагао математику: „На најтежем предмету — математике (најтежи бар за већину ђака) који је предавао пок. Димитрије Нешић, одличан професор, није преко целе године долазио. Кад је било пред испит дан-два, он би узео од кога друга белешке из тога предмета, прочитао и то би му било

доста. Кад је дошао на испит математике, њега напослетку прозове председавајући Алковић, проф. Велике школе. Кад је Светозар изишао да говори, Нешић се окрене Алковићу и рече: 'Ја овога господина нисам видео целе године и сад први пут, те му зато не могу дозволити да вади питање (онда смо на парчету хартије исписана и сложена на столу питања вадили, па шта ко извуче из гомиле тих питања, на то одговори), него ћу га питати што ми се свиди'. И онда му стане задавати најтеже ствари и држао га дуже испитујући но друге. Светозар је на све знао да одговори, да се Нешић био запрепастио од чуда, јер је одговарао најбоље од свију његових другова, иако није завиривао у школу. Кад је свршио све што му је задавано, онда му Нешић рекао: 'Сад видим да сте имали право што нисте долазили у школу, па не морате ни долазити.'" (АИИ, 5/XVI). Као што се из Испитног листа види, Светозар је из математике добио највишу оцену, а у Примедби забелешку: „Има здраво дара“. Поред овога и Скерлић је оставио сличну забелешку: „Његов [Светозарев] професор математике, Димитрије Нешић, који је неколиким гимназијама предавао, у својим старим данима причао је да није имао ђака са више дара за математику но што је био Светозар Марковић“ (Јован Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд 1910, стр. 11).

⁴¹⁶ О тој „прилежности“ Светозара Марковића на Великој школи дао је нешто друкчије податке његов школски друг Паја Михаиловић: „Кад смо били на Великој школи“, пише Паја, „он је учио технички факултет. Онда је у том факултету било њих 4—5. С њим је у истом факултету био и Вукашин Петровић, који је после напустио тај факултет и прешао на правни. С њима је био и пок. Љуба Мутаџић из Крушевца. Ја сам био у правном факултету. Седели смо заједно код неке старе г-ђа Магде, у оном тесном сокачету између енгл. посланства и музеја. Ова је госпођа била изпрека и годинама је држала ђаке на косту и од тога живела. Многи су ђаци код ње живели. Ја сам код ње седео 5—6 година. Плаћао сам за све 4 дуката... Али да наставим о Светозару. Он никад није учио преко године, већ само читао на немачком разне романе. Кад год је имао времена (тада смо много банчили, скитали а највише се бавили политиком осуђујући ондашњи режим кнеза Михаила и његовог пандура — министра Николу Христића. О овоме ћу доцније више). Памтим да је читао на немачком Валтера Скота и немачке класичаре: Шилера, Гетеа и др. и јако их је хваљно. Он не само што није учио, него ни у школу није долазио..." (АИИ, 5/XVI).

⁴¹⁷ Светозар је увршћен у списак „просиоца за питомце државне 1865“, али није примљен (АС, МПС, VII, 1660/1865).

⁴¹⁸ Овде су унети и неки документи, попут овог, који нису везани за Марковићеве школовање, али су хронолошки нашли место ту.

⁴¹⁹ Приказ представља штампано обавештење о условима студија на Високој саобраћајној школи у Петрограду и налази се уз овај акт у Архиву Србије. — Иако је Светозар желео да настави студије у Русији, било је сугестија и покушаја утицања на његовог брата Јеврема да Светозара пошаље на један од западноевропских факултета. У том смислу деловао је на Јеврема Драгутин Драгиша Милутиновић који се налазио на студијама у Немачкој. Јон 1863. године он показује интересовање за Светозара, што се види из једног писма Јеврему: „Ха, збиља! Ту неки дан дошао је твој Светозар, па смо се упознали. Добро дете као добар дан, — али само да се не поквари у Лицеју, јер безобразлук и будалаштине лицејаца прелазе сваку меру..." (МС, РО, 35.894). — У другом писму из Берлина он саветује Јеврему: „Светозару немој, молим те, да уливаш мисао у главу о благодинању и Паризу. Ја сам већ о томе говорио да, ако буде жив и здрав, да нигди на друго место у инжињерску школу не отиде него у Цирих (Швајцарска) и то о свом трошку. Боље је, мој Јевреме, све што год има у маси да потроши, пак да се изобрази самостално — како би могао у целом свету леба наћи, и то много, много, па још бели леба, синко мој..." (МС, РО, 35.895). — Нови покушај утицања Милутиновић чини 1865, па каже: „Ти Јевреме имаш једног брата Светозара, за кога си ми причао у Берлину, да је врло отворено момче; даље си ми рекао, да твој Светозар има вољу за Технику, о чему сам се и сам уверио, кад сам 1863. год. у Београду био. — Мени пак моја мати пише, како је твој Светозар наумио да иде у Русију

у *Политехнику*, и то као питомац руске владе, која тражи по Србији питомице! Благо нама, кад смо такве среће!! — Ил се моја мати шалила, ил је озбиљно говорила, да Светозар иде у Русију, — то неznam. Али то знам да ако се и твој Светозар у ту Русију заљубио, да га врло сажаљевам. — Заиста не могу да понам, како да се баш твој Светозар нађе да иде у Русију, и зашто? — Кад ево болан овде у Карлсру има 48 Руса, — а камо у Цириху, па и Минхену, па у Берлину, па у Белгији, па у Паризу? Још Руси иду сами на страну, а ми идемо у Русију да тобоже учимо *Технику*...“ (МС, РО, 35.896). — У писму мајци, августа 1865, Милутиновић поручује Јеврему да ће послати Светозару програм за испите за технику у Карлсруеу, па додаје: „Ако дакле Јеврем оно разуме, што сам му преко Драгише писао, то се неће покајати, ако брата у Карлсру пошље. Ја сам му све потанко разложио, па он нека гледа шта ће. Само му велим да је данас овдашња *Техника* прва у целој Ђерманији...“ (МС, РО, 35.837). — Оставши рано без родитеља, Светозар је био принуђен да слуша сугестије са разних страна, али је ипак остао при својој одлуци да школовање настави у Русији.

⁴²⁰ Светозар је истог дана, уз нову молбу, приложио и сведочанство, али га министар није проследио ректору Велике школе, што се види из следећег документа.

⁴²¹ Светозар није предао сведочанство, јер је његов поверилац Ђура Елчић тражио од управе Велике школе да сведочанство задржи док Светозар не измири дуг од 72 гр. чар. (АС, VIII, 1866, 120). Светозарево сведочанство о завршеној Великој школи налази се сада у Лењинграду.

⁴²² Има у виду пруско-аустријски рат 1866. године.

⁴²³ Телеграм је објављен у листу *Србија*, бр. 83, од 7. 9. 1868. г.

⁴²⁴ Пошто је прибавио све одговоре, министар просвете обавестио је министра грађевина да је само питомац Данило Абразановић, из Беча, „обећао потрудити се да учи и стенографију...“ А два питомца у Русији, Светозар Марковић и Светозар Видаковић, разлажу како би им учење стенографске вештине одузело много времена... (АС, МПС, I, 102/1869).

⁴²⁵ Ово је одговор ректора Панчића министру просвете који је тражио податке у вези са Светозаревим преласком у Швајцарску. Пада у очи да је у одговору речено да је Светозар рођен „из Јагодинске“, мада је ректор Панчић потписао Светозарево сведочанство о завршеној Великој школи на коме стоји да је Светозар рођен у Зајечару. Очито, овај одговор послао је без пуног увида у документацију.

⁴²⁶ О ауторству извештаја о раду Српске општине у Петрограду писали смо у белешкама 53, 55 и 61. Овде је неопходно да напоменемо да смо били и овај извештај прикључили уз Светозареве чланке, као рад у којем је он неоспорно морао суделовати. Међутим, како је потписан од Дреча и Грујића, ипак смо га унели у „Прилоге“. Да је Светозар Марковић морао учествовати у његовом састављању, нама изгледа сасвим извесно. Пре свега у Општини су разматрана и мање важна питања од извештаја о раду Општине, а за овај извештај Марковић је морао бити посебно заинтересован, јер га је он носио на омладинску скупштину у Београд. Уз то, он је један од најактивнијих чланова, а и становао је са председником Савом Грујићем, па је тако био не само у току збивања већ је могао и да утиче на свеукупни рад Општине.

⁴²⁷ Илијин дан је 2. августа, а скупштина је почела 6. августа.

⁴²⁸ Ово — „на недељу дана пред часне poste“ — било је 6. фебруара (односно 18. фебруара по новом календару) 1866. године.

⁴²⁹ Велики петак, 1866. године, био је 25. марта (односно 6. априла по новом календару).

⁴³⁰ Светозар Марковић тада још није био у Русији.

⁴³¹ Реч је о атентату на цара Александра II, који је извршио студент Караказов.

⁴³² Немамо податке када је потврђен *Устав Општине*. Из претходног текста се види да је због атентата на цара, априла месеца, „Одбор нашао за паметније нехитати“ са подношењем *Устава* на одобрење руским властима. Пошто се тек у мају, највероватније крајем маја, приступило измени

Устава, сасвим је вероватно да се у време његове коначне редакције ту нашао и Светозар Марковић (имамо у виду да су убрзо наступиле ферије; Марковић је стигао у Петроград крајем јула, а једина верзија сачуваног *Устава* је писана његовом руком). Паја Михаиловић у својим белешкама оставио је и податак да је Светозар Марковић „стекао велика познанства и дружио се са њиховим најнапреднијим људима. Чак је стекао познанства и поверење у вишим круговима. Тако је, знам, био почаствован поверењем ондашњег начелника (мислим да се звао Стремук) ‘азијатског департамента’, који му је многе политичке ствари поверавао“. Између осталог, пише Михаиловић, поверио му је и садржај строго поверљивог разговора између цара и Јована Мариновића (Јеремија Митровић, *Светозар Марковић у забелешкама Паје Михаиловића, Зборник Историјског музеја Србије*, 11—12, Београд 1975, стр. 117). Највероватније да то познанство, из којег је простекло поверење са директором азијатског департамента, датира из времена одласка код њега због потврде *Устава Општине*.

⁴³³ У Кијеву је основано посебно омладинско друштво *Одјек*, јануара 1869. године (*Застава*, бр. 18, 1869. године).

⁴³⁴ У Одеси је такође формирано посебно удружење под називом *Славено-српско братство (Србија)*, бр. 21 од 20. II 1869).

⁴³⁵ Вероватно Димитрије Дучић, који је у лето 1866. године ишао у Херцеговину с посебним задатком добијеним од *Општине*, па је, како се то овде каже, „узгред“ обавио и поменуте разговоре. На ово указују и подаци из писма Светозара Марковића брату Јеврему од 8. X 1866. године.

⁴³⁶ Мисли се на околности настале пруско-аустријским ратом и могућношћу устанка у Турској и евентуалног уласка Србије у рат. О овоме има податак и у писму Светозара Марковића, поменутом у претходној белешци.

⁴³⁷ Из овога се види колика је важност придавана извештајима о раду *Општине*. Извештаје је припремао и потписивао Одбор. Једини извештај који има само један потпис је онај о раду *Општине* у 1867. години; потписује га „деловођа Марковић“. Извештај о раду *Општине* у 1868. години нема ни уобичајеног потписа — *Одбор Општине*. Када је овај извештај објављен, Светозар се већ налазио у Швајцарској (*Застава*, бр. 102 од 29. VIII 1869).

⁴³⁸ *Причине* — узроци.

⁴³⁹ *Казначеј* — благајник.

⁴⁴⁰ Ово је могао бити Сава Грујић. У извештају о раду *Општине* у 1867. години стоји да су у вези с одржавањем додира путовали Дучић, Грујић и Марковић. Пошто знамо да је Дучић путовао у лето 1866. године, а да је Светозар Марковић био на Омладинској скупштини у Београду 1867, за коју је и писан овај извештај, произилази да је ово путовање у марту 1867. могао обавити само председник *Општине* Грујић.

⁴⁴¹ Реч је о већ помињаној изјави Зоре, изишле у бр. 29 *Заставе* од 29. III 1867. године, и у бр. 13 *Србије* од 25. III исте године.

⁴⁴² Текст тог извештаја објавили смо испред овога, а изишао је, као што смо споменули, и у *Застави* и у *Србији*.

⁴⁴³ Вероватно је реч о писмима упућиваним познатим личностима. Први допис из Петрограда о свесловенској етнографској изложби, који смо запазили, објављен је у бр. 34 *Заставе* од 22. IV 1867. године и мислимо да га је писао неко од приспелих гостију. У том извештају се каже да је изложба одгођена до 4. маја, док и остали пошаљу „своје заступнике“. У том допису се, поред осталог, извештава: „Србска општина у Петрограду не само да се трпи, него јој је остављена слобода за развитак сила њених. Према снази и средствима својим она и чини што јој је слободно, и сваки дан све боље стоји. Но колико јој је добро овде, опет она једва чека, да јој пушка из Србије даде гласа, да је земан кући својој враћати се“.

⁴⁴⁴ Представник Зоре био је Владан Ђорђевић, који је слао и извештаје *Застави* (бр. 45 и 56, 1867); ко је био делегиран од *Општине*, није познато.

⁴⁴⁵ Њихов делегат био је Ј. Крстић.

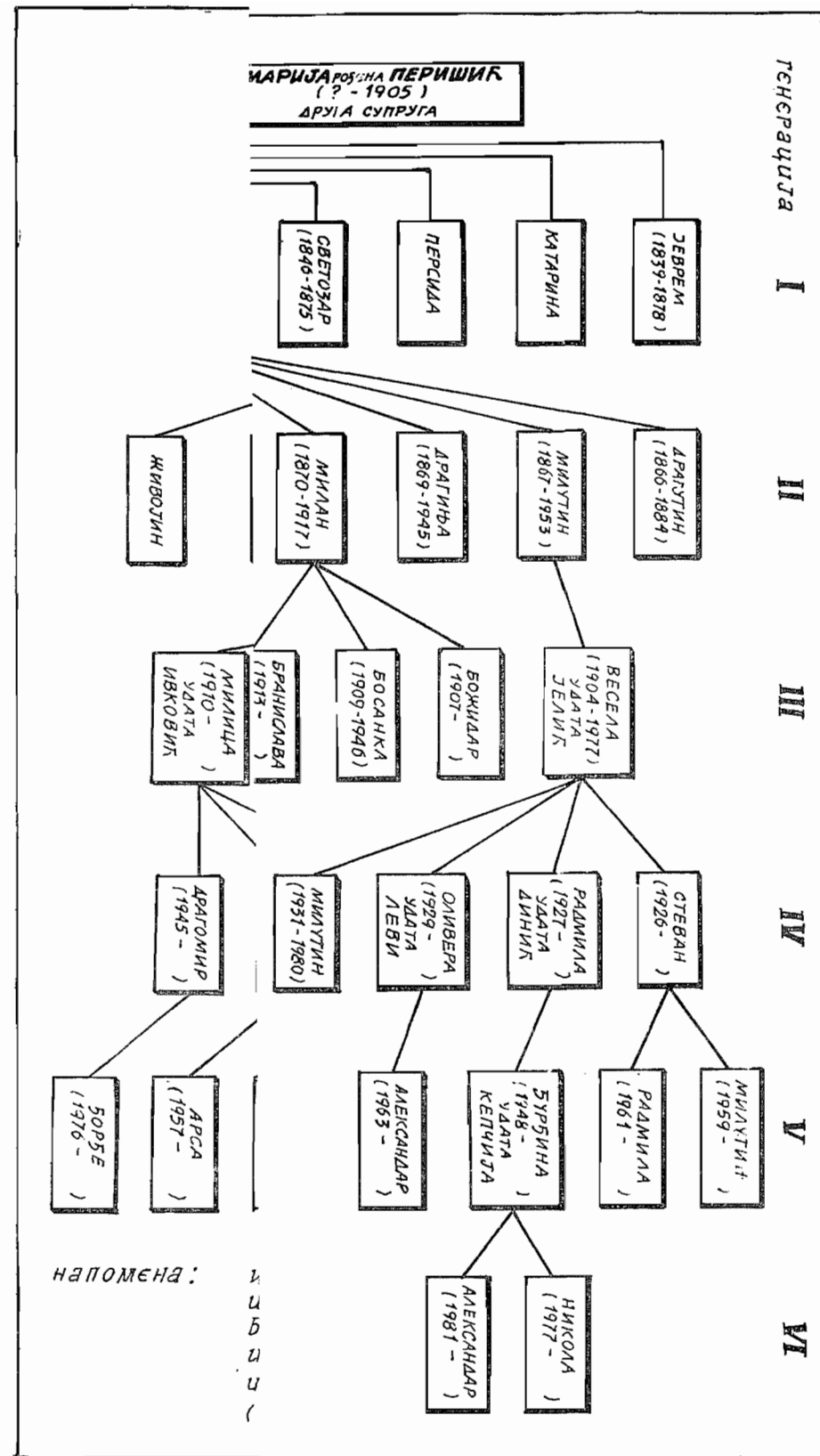
⁴⁴⁶ Дочек од стране Руса био је доиста топао и срдачан. О томе пише Владан Ђорђевић *Застави*, по доласку у Петроград: „Све живо се слеже око

нас, да нас једва провукоше општинари до скипажа, који нас одведоше до у гостионицу 'Belle Vue.' Кнез Горчаков, министар спољних послова, примио је 10. маја „Србе из Кнежевине“: Милана Петронијевића, Ј. Шафарика, М. Милићевића, С. Тодоровића и В. Ђорђевића (Застава, бр. 45 од 18. V 1867).

⁴⁴⁷ у извештају В. Ђорђевића Застави говори се и о овом дочеку од Општине. Тај део извештаја дајемо у целини:

„Б. У Бечу 8. јуна. Хитам да вам опишем и крај нашег бављења у Русији, јер до сад никако не стигох. Кад смо се вратили из Москве, мишљамо да ћемо само видети Кронштат, па да ће нас пустити кући, али Петербуржани нас не пустише без осам дана. Ево шта смо радили: Српска омладинска дружина у Петрограду, 'Општина', уреди, један дан, ванредни састанак, да се поздрави и упозна са свим Србима који су у слов. депутацији дошли у Русију. Разуме се да су Срби с особитом љубављу одазвали се томе позиву, и тај састанак 'Општине' походише: др. Ј. Суботић, др. И. Костић, професор Ст. Тодоровић, гроф И. Јанковић (последњи изданак из породице нашег славног витеза Јанковић Стојана), архимандрит Ковачевић (такође из приморја), свештеник и песник П. Беговић, свешт. Кукић и медик. В. Ђорђевић. Састанак је отворио председник сталног одбора, брат Сава Грујић који нам у краткој беседи разложи одношај Срба према Русима, како га мора схватити 'Општина', па нам онда јави како је њихова дружина ступила у чврсту свезу с Уједињеном омладином српском. — За њим је говорио брат Д. Ђурић, који нам је кратко нацртао како се та дружина основала пре годину и нешто више, и како је поставила себи мету: да се стара, да сваки Србин, који ма каквим послом дође у Русију да неко време проживи, или да се сасвим настани, остане Србин, да не пође на какву странпутицу у начелима и свакидашњем животу, и да ни један не заборави свој језик. Осим тога је цел 'Општине', да добровољним прилозима оснује појачи фонд из којег ће Србима у Русији помагати у нужди, у болести, у свакој невољи. Из те беседе Ђурићеве сазнасмо још да сад 'Општина' има 42 члана, од којих дванаест их живи у Петрограду, а остали у Москви, серг. Лаври, Кијеву. Међу тим члановима има браће из све четири државе у којима данас Срби живе, у тој је дружини загрљен официр с ђаком, свештеник с трговцем ил' механџијом — речју то је доста омладинска дружина на братству једнаком и слободи. — После Ђурићеве речи видесмо и живи доказ од колике је користи рад 'Општине'. Један брат, родом из Хрватске, који је од раног детињства запао негде међу Немце, па сасвим заборавио свој матерњи језик, дошао је у Петроград пре 3—4 месеца, стао је као члан у 'Општину', и он нам је то вече тако красно српски говорио да смо га врло добро разумели. — Затим је Владан Ђорђевић казао 'Општини' братско поздравље од 'Зоре', која је њега послала као свога заступника у Москву. — На то председник Грујић саопшти скупу једно решење од последњег састанка у коме 'Општина' изјављује браћи М. Политу и В. Ђорђевићу своје подпуно саглашавање и одобрење онога, што су они јавно говорили у Русији, јер су сасвим били верни Уједињене омладине српске. — Ј. Крстић каза поздрав 'Општини' од омладинског друштва 'Преодница', и показа како српска омладина уме достојно уважити труде 'Општине' јер зна с коликим јој се тешкоћама ваља борити према њеној цели у тако сродном народу као што је руски. — После њега говорио је др Суботић, истина мало дидактички, али сасвим с очинском намером, савет: да се 'Општина' ваља вежбати у борби с живом речју, јер је ово век речи у коме живимо, да јој ваља образовати политичке карактере, да им ваља увек сматрати се као младе људе, који немају искуства, и да треба да им народ и одазд остане највећа светиња. — Цео му се скуп одазва громким 'Живио!' — Ст. Тодоровић каза као председник 'Београдског певачког друштва' поздрав омладине из Београда својој браћи у Петрограду. — Пошто се свршила седница не дадоше браћа да идемо, него лепо поставише софру, па онако по српски изнесе киселе чорбе, пасуља с пастрмом, пите с месом итд. Славнијег банкета за нас Србе не беше у Русији од тог општинскога. Од здравица поменућу само народу српском (Суботић), цару руском (поч. члан Теренчев), омладини српској (арх. Ковачевић)“. — (Застава, бр. 36 од 14. VI 1867). Због извештаја слатих са свесловенске изложбе у Русији, Владан Ђорђевић је изгубио стипендију српске владе (Застава, бр. 65 и 74 из 1867. године).

ГЕНЕРАЦИЈА

I

II

III

IV

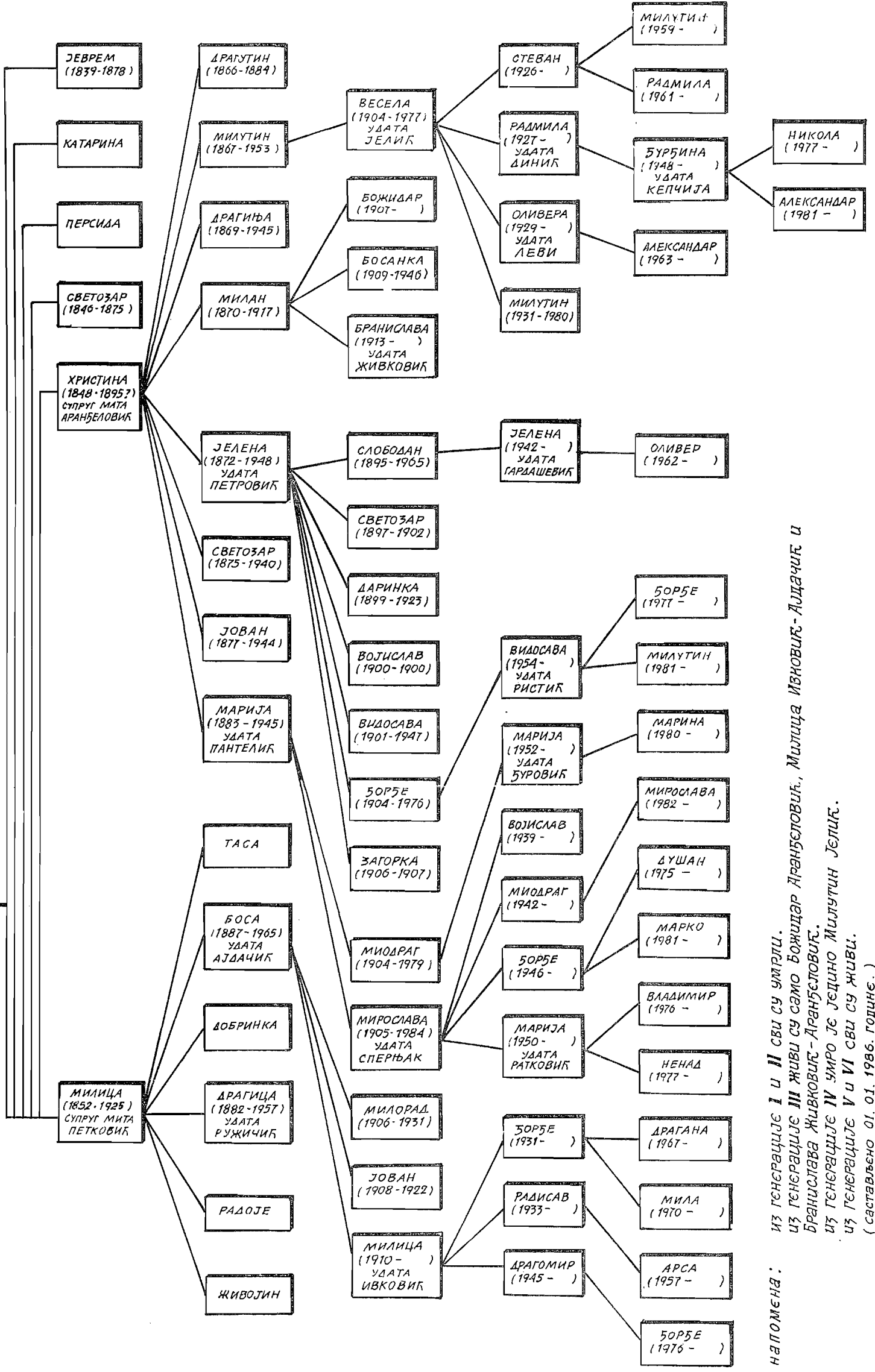
V

VI

МАРИЈА РОЂЕНА ПЕРИШИЋ
(? - 1905)
ДРУГА СУПРУГА

РАДОЈЕ МАРКОВИЋ
(? - 1854)

СТАНА РОЂЕНА ЗАВРКОВИЋ
(? - 1852)
ПРВА СУПРУГА

НАПОМЕНА:
 ИЗ ГЕНЕРАЦИЈЕ I И II СВИ СУ УМРЛИ.
 ИЗ ГЕНЕРАЦИЈЕ III ЖИВИ СУ САМО БОЖИДАР АРАНЂЕЛОВИЋ, МИЛИЦА ИВКОВИЋ-АЈДАЧИЋ И БРАНИСЛАВА ЖИВКОВИЋ-АРАНЂЕЛОВИЋ.
 ИЗ ГЕНЕРАЦИЈЕ IV УМРО ЈЕ ЈЕДИНО МИЛУТИН ЈЕЛИЋ.
 ИЗ ГЕНЕРАЦИЈЕ V И VI СВИ СУ ЖИВИ.
 (САСТАВЉЕНО 01. 01. 1986. ГОДИНЕ.)

⁴⁴⁸ Следећа три текста у *Прилозима*, пронађени су у грађи са суђења Бочкарјова. Како су важни за праћење рада Светозара Марковића у Русији и њих објављујемо. Сличности са Статутом Српске општине у Петрограду су очите, посебно са Нацртом Статута Словенске беседе (видети напомене 79, 83, 84 и текстове у вези са њима).

⁴⁴⁹ Другим рукописом накнадно додато: „кроз 6 месеци“.

⁴⁵⁰ У рукопису је изостављен члан 21.

⁴⁵¹ Овај чланак, као и онај у трећем тому, *Шта смо хтели и шта сада хоћемо*, представља посредан одговор либерала на Марковићев чланак „Велика Србија“ (видети белешку 245).

⁴⁵² Мисли се на либерала; у Србији тог времена није било политичких странака у њиховој каснијој организационој форми.

⁴⁵³ Скупштина из 1867. године, када су либерали, на челу са протом Јованом Јовановићем, опозиционо иступили према режиму кнеза Михаила (предлози о слободи штампе, министарској одговорности, пороти, праву чиновника да могу бити бирани за посланике, итд.).

⁴⁵⁴ Алузија на излазак из владе Јеврема Грујића због сукоба са Н. Христићем, крајем априла 1861. године.

⁴⁵⁵ Мисли се на догађаје после убиства кнеза Михаила и проглашење Милана Обреновића за кнеза Србије.

⁴⁵⁶ Тобожње либералско оповргавање оптужбе да је Уједињена омладина српска саучесник убиства кнеза Михаила.

⁴⁵⁷ О Марковићима у Доњој Сабанти доста је писано, па сматрамо да је интересантно дати и родослов који овде доносимо (више: *Библиографија радова о Светозару Марковићу, 1875—1975*, део I, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд, 1976, посебно страна 109, део II, 1976—1980, 1981). Мајка Светозара Марковића, Стана, потиче из великог рода Живуловци из Источне Србије, из којег је и Аца Станојевић, као и истакнути прваци Здравко и Марко, који су се истакли у бици на Малајници. Здравка Марковића је за буљубашу поставио хајдук-Вељко, а у време кризних година 1814—1815, у Црној Реци хајдукују и Здравко и Марко (више: *Дошли су са јужних страна*, у делу А. Бароци—М. Марковић, *На новим огњиштима*, СУБНОР Србије, *Дневник Нови Сад*, 1969, стр. 7—16). Родослов смо добили од унука Светозареве сестре Христине, удате Анђелковић, Божицара и Бранке (удате Живковић).

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Прва страница најраније сачуване гимназијске свеске Светозара Марковића — — — — —	4
Мотиви Београда из времена школовања Светозара Марковића	5
Последња страница најраније сачуване гимназијске свеске Светозара Марковића — — — — —	7
Зграда гимназије у Београду у којој је учио и Светозар Марковић — — — — —	18
Десет страница из Светозаревог рукописа <i>Математични земљопис</i> — — — — —	19
Светозар Милетић — — — — —	33
Светозар Марковић из времена студија у Петрограду — — —	36
Копија Статута Српске општине у Петрограду — — — — —	39
Копија Светозаревог чланка <i>Партије у Србији</i> — — — — —	47
Прва страница Марковићевог рукописа <i>Српској омладини</i> — —	106
Димитрије Иванович Писарев — — — — —	108
Зграда основне школе у Јагодини у којој је учио и Светозар Марковић — — — — —	112
Портрет Светозара Марковића из времена студија на Великој школи у Београду — — — — —	129
Прва страница Светозаревог рукописа <i>Како су нас васпитавали</i>	133
Љубомир Каљевић — — — — —	160
Насловна страна Светозаревог чланка <i>Певање и мишљење</i> —	167
Николај Александрович Доброљубов — — — — —	170
Николај Гаврилович Чернишевски — — — — —	173
Милан Кујунџић Абердар — — — — —	175
Копија Светозаревог чланка <i>Кореспонденција из Београда</i> — —	197
Љубен Каравелов са српским омладинцима — — — — —	179
Марија, маћеха Светозара Марковића, са дететом Светозареве сестре Христине — — — — —	216
Светозар Марковић у време студија у Петрограду — — —	219
Јеврем Марковић — — — — —	221
Копија Светозаревог писма брату Јеврему, 16. фебруар 1868. (прва и последња страница) — — — — —	226
Зграда Магистрата у Јагодини шездесетих година XIX века —	271
Копија документа са потписом и печатом Светозаревог оца Радоја — — — — —	278

Кућа Светозаревих родитеља у Јагодини — — — — —	280
Део извештаја крагујевачке полугимназије из 1859/60. — —	286
Светозар Марковић са школским друговима — — — — —	288
Зграда Велике школе — — — — —	291
Светозар Марковић, Паја Михаиловић и Коста Рашић — —	295
Диплома Светозара Марковића са Велике школе — — — —	298
Копија молбе Светозара Марковића у вези са одласком на школовање у Русију — — — — —	305
Зграда Високе саобраћајне школе у Петрограду — — — —	323
Телеграм Светозара Марковића скупштини УОС — — — —	347
Молба Светозара Марковића Министарству просвете и црквених дела да му се дозволи прелазак са студијама из Русије у Швајцарску — — — — —	354
Одобрење руског Министарства спољних послова Светозару Марковићу да може да се испише из Саобраћајне школе у Петрограду — — — — —	363
Светозар Марковић са друговима великошколцима — — — —	366

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Абдул-Меџид, 409
 Абрамовић Данило, 296, 430
 Аксентијевић Величко, 29;
 Алберти Отон, 333
 Александар (Македонски), 120, 139
 Александар I, 416
 Александар II, 430
 Александар Карађорђевић кнез. 73, 75, 203, 205, 207, 253, 261, 262, 264, 266, 270, 395, 420
 Алимпије (в. Васиљевић)
 Али-паша, 149
 Алковић Коста, 289, 293, 418, 429
 Анастасијевић Миша, 409
 Андраши, 183, 184, 411
 Андрејевић др Ј., 171, 422
 Андрић М., 174
 Анђелковић-Нинковић Анка, 427
 Анђелковић Милосав, 416
 Анђелковић Михаил, 294
 Анђелковић Срета, XIV
 Антонович Александар, 234, 333
 Аранђеловић Драгољуб, 220, 426
 Аранђеловић Мата, 426
 Аранђеловић Милутин, 291
 Аранђеловић Ранко, 290
 Аранђеловић Христина (Кристина, Кица, сестра Светозара Марковића), 216, 220, 426, 433
 Арен Шарл, 416, 418
 Аристотел, 172
 Аст Фердинанд, 196, 425
 Атанацковић Илија, 294
 Аћимовић Никола, 291
 Аџемовић Илија, 292

Б

Бајрон (Џон Гордон), 109
 Бајст, 34, 80, 87, 184
 Бакић Павле, 294
 Бакуњин (Михаил Александрович), 413
 Балаитски Димитрије, 416
 Бан Матија, 77, 409
 Банковић Василије, 287
 Банковић ЈБ., 301
 Барјактаревић Милоје, 415
 Бароци А., 433
 Бах Александар, 205, 426
 Беговић П., 432
 Белимарковић Ј., 359
 Белимарковић Љубомир, 230, 232, 236, 245, 247, 366, 418, 427
 Бертолд, 131, 418
 Бесермењи, 184
 Бешовић Вићентије, 294
 Бизмарк, 34, 87
 Бучер-Стоу Х., 416
 Блазнавац Миливоје, 230, 233, 240, 242, 244, 245, 420
 Богдановић Спиридон, 289, 291
 Божић Петар, 294
 Боков Петар, 351, 352
 Бочкарјов Иван, 232, 392, 404, 407, 408, 414, 433
 Бошковић Стојан, 78, 83, 121, 140, 230, 238, 245, 416, 421
 Бранковић Коста, 418
 Броз Јосип Тито, XV
 Булвер Едвард 408
 Булвер Хенри, 408
 Бушевић Марко, 283

В

Васић Јеврем, 259
 Васиљевић А., 83, 120, 230, 231, 417, 423
 Велимировић Петар, 296
 Веселић Јосиф, 416
 Весковић Ј. Атанасије, 366
 Весовић Атанасије, 217, 285, 292
 Видаковић Милован, 416
 Видаковић Светозар, 121, 126, 139, 143, 246, 349, 350, 407, 430
 Вишњић Филип, 414
 Војводов Никола, 411
 Вуић Димитрије, 294
 Вујић Владимир, 421, 416
 Вујић Јоаким, 418
 Вујић Коста, 415
 Вукаловић, 410
 Вуковић Стеван, 290
 Вукосављевић Василије, 285
 Вулетић Вигомир, 405, 408
 Вучић Тома, 205, 409

Г

Гарашанин Илија, 71—73, 77, 78, 80—82, 85, 161, 162, 207, 324, 408, 409, 411, 421
 Гарн Ј., 423
 Гарибанди, 188, 190, 409, 411, 424
 Герман Адам, 294
 Герцуков Иван, 366
 Гете, 429
 Глигорић Велибор, XV
 Глишић Милован, XIII
 Гогољ (Николај Васиљевич), 109, 180, 423
 Голубовић Коста, 292
 Горчаков, 85, 92, 432
 Григорјевић, 331
 Грујић Андро, 96, 174
 Грујић Јеврем, 73, 75, 76, 78, 83, 424, 433
 Грујић Сава, XII, 37, 220, 338, 382, 407, 409, 412, 430—432

Д

Давидовић Живко, 253
 Давидовић Милош, 294

Дамјановић др Перо, XVI
 Дамјановић Стеван, 37, 407
 Данило Петровић Кнез, 190
 Даничић Ђура, 424
 Дараган, 331
 Дарије, 120, 139
 Деак, 183—185
 Девић Коста, 285
 Демостен, 123, 141
 Дерок Јован, 416
 Дикенс Чарлс, 127, 143, 180, 423
 Дима А., 417
 Димитријевић Димитрије, 294.
 Димитријевић Коста, 287
 Димитријевић Мијаило, 292
 Димитријевић Миша, 229
 Димитријевић Сергије, XVI
 Димитријевић Стача, 98
 Доброљубов (Николај Александрић), 109, 169, 170, 422
 Драгичевић Јован, 411
 Драгашевић Јован, 417
 Дрејк Франсис, 15, 403
 Дреч Јован, 37, 382, 407
 Дробњаковић Панта, 294
 Дубовац др Јован, XVI
 Дучић Архимандрит, 81
 Дучић Димитрије, 37, 96, 98, 235, 407, 412, 431
 Дучић Нићифор, 407
 Душан (цар), 186
 Душманић Бранко, 264

Ђ

Ђелмаш Алекса, 290
 Ђокић Алекса, 294
 Ђокић Лазар, 407
 Ђорђевић Алекса, 294
 Ђорђевић Владан, 282, 405, 407, 423, 431, 432
 Ђорђевић Глигорије, 294
 Ђорђевић Јевтимије, 416, 417
 Ђорђевић Јован, 408
 Ђорђевић Коста, 285, 289, 290, 292
 Ђорђевић Павле, 285, 287, 291
 Ђорђевић Светозар, 415

Ђурић Димитрије, 37, 407, 432
 Ђурић Милош, 179, 223, 232, 427

Е

Елчић Ђура, 430
 Емануел Виктор, 88
 Есмановић Николај, 327
 Етвеш, 183, 184
 Евжен Сиј, 126, 127, 143, 417
 Евжен Д'Арно, 88, 92
 Евтић в. Јефтић Милан

Ж

Живковић Бранка, 433
 Живковић Петар, 296
 Живковић Сима, 415, 416
 Жујовић Живојин, 161, 231, 421, 425
 Жуковски, 234

З

Здравковић Добросав, 253
 Здравковић Јеремија, 252—254
 Зиснић Живојин, 285

И

Иванишевић Лука, 376
 Ивановић Љубомир, 410
 Ивковић Алекса, 294
 Игњатијевић, 87
 Игњатовић Ђорђе, 404, 405, 407
 Игњатовић Јаша, 177, 422
 Игњатовић М., 408, 426
 Иго Виктор, XI, 180, 423
 Илић Влада, 179, 427
 Илић Ђорђе, 407
 Илић Јован, 75, 161, 242, 417, 420, 427
 Илић Милета, 423, 425
 Илић Михаил, 285
 Иљо Војвода, 82
 Исаковић Димитрије, 416

Ј

Јакшић Владимир, 161, 421
 Јакшић Ђура, 103, 171, 180, 414, 422
 Јанковић А., 76, 78, 260, 270
 Јанковић И., 432
 Јанковић Јован, 416
 Јанковић Милован, 75, 78
 Јанковић М. Т., 417
 Јанковић Сава, 98
 Јелчић Јован, 295
 Јеремија Слепац, 121, 139
 Јефтић (Ефтић) Милан, 285
 Јовановић Владимир, 229, 437

К

Кавур, 188, 424
 Калимати — књаз, 394
 Каљевић Љубомир, XIV, 160, 410, 426
 Камбиз, 121, 140
 Каравелов Љубен, XIV, 82, 106, 143, 176, 179, 180, 229, 417, 418, 422, 423, 426
 Карађорђе, 205
 Караказов, 430
 Карасјов Виктор Георгијевић, 317, 408
 Караџић Вук, 74, 416, 418
 Катарина II, 211, 212, 422
 Кесјаков, 98
 Кир, 121, 140
 Кировић, 98
 Клерн Јулије, 290, 292, 352
 Климчицки Александар, 357
 Кнежевић Алекса, 289, 290, 292, 293, 296, 307—309, 311, 314, 315, 317, 318, 320—322, 324, 325, 327—330, 332, 334, 335, 348
 Книћанин, 253
 Књагин Александар, 357
 Ковачевић (архимандрит), 432
 Козмин Б. П., 407
 Комадинић Слободан, XVI
 Коперник (Никола), 13, 14, 403
 Коперфилд Давид, 127
 Косовац Јова, 165
 Костић, 229
 Костић Ђорђе, 287

- Костић Лаза, XII, 174, 413, 422, 432
 Костић Урош, 285
 Крајевски А. А., 411
 Краљевић, 229
 Кречаревић Петар, 415
 Крсмановић Јован, 285
 Крстић Ј., 431, 432
 Кујунџић Милан Абердар, 174, 175, 417, 422
 Кук Џемс, 15, 403
 Кукић (свешт.), 432
 Курције Руф, 123
- Л**
- Лабуле Едвард, 419
 Лавов Петар, XIV
 Лазаревић Лука, 154, 419
 Лазаревић др Радмило, 427
 Лазих Лазар, 294
 Ламански В. М., 88, 414
 Лаудон Г. Е., 3, 401
 Ла-Фонтен, 126, 143
 Лацковић Светозар, 294
 Лејард Михаило, 73
 Лесинг, 126, 143
 Либкнехт (Карл), XIV
 Лудвиг, XVI, 211
 Луј XIV, 184
 Лукић Љубомир, 285
 Лукић Светозар, 291, 292
 Луковић Стефан, 285
- Љ**
- Љенава Јово, 376
 Љотић Владан, 179, 426, 427
- М**
- Мавро-Јоакије, 423
 Магда, 429
 Магелан Фернандо, 15, 403
 Мајсторовић Радослав, 287
 Малетић Ђорђе, 416, 417
 Мардаков, 322, 337, 346, 356, 361, 364, 365
 Мариновић, 158
 Мариновић Јован, 420, 431
 Маринковић В., 115, 138
 Маринковић Иван, 407
 Маринковић, 416
 Маркс, 425
 Марковићи, 433
 Марковић Јеврем, XI, XII, XIV, 218, 221, 223, 226, 244, 404, 405, 411, 414, 415, 417, 418, 428—431
 Марковић Љубомир, 217, 220
 Марковић Мијајло, 289
 Марковић Милица (Милка, в. Петковић)
 Марковић Михаил, 290
 Марковић Радоје, IX, 215, 251, 253, 255—257, 259—262, 264—270, 272—279, 281, 283, 297, 415, 428
 Марковић Стана, IX, 433
 Марковић Христина (Кристина, Кица, в. Аранђеловић Христина)
 Маршић Илија, 290
 Маслеша Веселин, XV
 Матавуљ Сима, 419
 Матејић Светозар, 285
 Матија Прота, 154
 Матијашевић, 165
 Матић Љубисав, 294
 Матић Душан XVI
 Матић Димитрије, 78, 230, 247, 353, 367, 382, 410, 417, 419, 425, 426
 Маџини, 188
 Машин Светозар, 296, 307, 308, 310
 Мсдаковић Данило, 220, 408
 Метерних, 205, 425
 Мијаиловић Мијаило, 296
 Мијаиловић Павле, 291
 Мијатовић Ђока, XII
 Мил в. Миљ
 Милан Обреновић кнез, 3, 157, 158, 239, 396, 433
 Милетић Светозар, XII, XIV, 33, 78, 139, 229, 405, 406, 410, 411, 413, 421, 423—425
 Милинчевић Васа, 405

- Милићевић Ђ. М., 355, 418, 421, 432
 Миловук Милан, 408
 Милош Обреновић кнез, 72, 75, 76, 77, 78, 148, 203, 205, 395, 396, 401, 419, 425
 Милошевић Милош, 285
 Милошевић Радисав, 290
 Милошевић Тома, 285
 Милошевић Трифун, 294
 Милутиновић Драгутин Драгиша, 429—430
 Миљ Џ. С., 234
 Миљковић Светозар, 294
 Митровић Јеремија, 404, 431
 Михаило Обреновић, кнез, 75, 76, 78, 80, 82, 84, 157, 158, 161, 162, 183, 186, 189, 190, 192, 194, 203, 205, 207, 230, 236, 239, 240, 241, 391, 396, 409, 410, 411, 418, 421, 426, 427, 429, 433
 Михаиловић-Лазаревић Милева, 427
 Михајловић Евстатије, 126, 143
 Михајловић Коста, 294
 Михајловић Паја, 179, 217, 220, 223—225, 230, 231, 234, 236, 238, 239, 244—246, 295, 366, 404, 415, 416, 418, 423, 427, 428, 429, 431
 Михајловић Стевча, 409
 Мишковић Ђ., 402
 Младеновић Нићифор, 285
 Милтијад (Милцијад), 120
 Молеровић Димитрије, 285
 Молеровић Светозар, 285
 Монте-христо, 143
 Мутавџић Љубомир, 296, 429
- Н**
- Најдановић Лазар, 265
 Наполеон, 88, 183, 188, 189, 192, 195, 244, 425
 Наполеон II, 411, 424
 Нагошевић Ђорђе, 161, 421, 423
 Наумовић Јоца, 258, 259, 273, 282, 428
 Недељковић Вељко, 285
 Недељковић Душан, XVI, 404, 405, 408
 Недељковић Т., 229
 Нен А., 260
 Ненадовић А., 281
 Ненадовић Љуба, 417
 Ненадовић Матеја, 419, 425
 Непот Корнелије, 123
 Нешић Димитрије, 290, 417, 418, 428, 429
 Нешковић Миленко, 285
 Никевић Мијаило, 291
 Никола Петровић кнез, 81, 238, 412, 420, 427
 Николајевић, 367
 Николајевић Атанасије, 287
 Николајевић Јовица, 267
 Николајевић Светозар, 289, 290
 Николајевић Тимотије, 294
 Николић Д. Ђ., 267
 Николић Илија, 270, 272, 273, 428
 Николић Љубомир, 294
 Николић Светозар, 290
 Николић Петар, 294
 Новаковић Петар, 289
 Новаковић Стојан, 122, 417, 421
- О**
- Обрадовић Доситеј, 411
 Обрадовић Јеремија, 416
 Ольхини, 349
 Остојић Петар, 290
- П**
- Павле, син царице Катарине II, 211, 422
 Павловић Хаџи-Милентије, 419
 Павловић Стеван, 423
 Пазван Оглу, 149
 Пантић Ђорђе, 291
 Панчић др Јосиф (др Јован), 290, 292, 296, 297, 301, 308, 358, 418, 430
 Папакостопулос Панајот, 416
 Паулсон, 349
 Пашић Никола, 296
 Паштрмац Вуле (Паштрмчевић), 415, 416
 Пајкић Васа, 217, 366

Пелагић Васа, XII
 Пенденис Артур, 127
 Перишић Лука, 290
 Перишић Марија, X, 215, 216, 426
 Перишић Вучић Тома, 420
 Перовић Радослав, XV
 Петковић Милица (Милка), 220, 426
 Петковић Михаило, 293, 418
 Петар Велики, 99, 150, 152
 Петрановић, 287, 417
 Петровић Вукашин, 289, 429
 Петровић Ђорђе в. Карађорђе
 Перовић Радослав, XV
 Петровић Хранислав, 294
 Петронијевић А., 262, 264, 420
 Петронијевић Милан, 432
 Пипин, 234
 Пироћанац Милан, 410
 Писарев Димитрије Иванович,
 108, 109, 129, 145, 172, 414, 418,
 422
 Писарек Хенрих, 404, 405
 Полит-Десанчић Михаило, 101,
 102, 405, 412—414, 432
 Поповић Владимир, 294
 Поповић Ђорђе, 408, 412
 Поповић Јосиф, 416
 Поповић Константин, 417
 Поповић Милош, 409, 428
 Поповић Милорад, 176
 Поповић Мита, 174
 Поповић Панта, 423
 Поповић др Петар, XVI
 Поповић Петар, 285, 287
 Поповић Сава, 285
 Поповић Стеван, 289, 294, 417, 418
 Порча од Авале, 401
 Прванов Никола, 289, 290
 Предић Димитрије, 267—269, 272
 Протић Димитрије, 415, 416
 Птоломеј Клаудије, 13, 14, 403
 Путник Коста, 291
 Путник Радомир, 285, 416

P

Раденковић, 73
 Радивојевић Јован, 291

Радовановић Александар (Шан-
 дор), 229
 Радовановић Милан, 294
 Радовановић Павле, 415, 416
 Радојковић Милован, 291
 Радојчић Софроније, 285
 Радуловић Здравко, 433
 Радуловић Марко, 433
 Радуловићи, 433
 Рајковић Сава, 294
 Рајовић Цветко, 410
 Раковски Г., 408
 Рашић Коста, 217, 291, 295, 366
 Рашковић Михаило, 290, 292, 296,
 418
 Ристић Димитрије, 294
 Ристић Јован, 80, 85, 230, 233, 236,
 242, 244, 245, 410, 411, 421
 Рубан Василиј, 357
 Ружић М., 417
 Рvco (Жан Жак), 145, 211

C

Савић Илија, 289, 292
 Савић Теодор, 283
 Самарцић Јован, 37, 407
 Самарцић Сава, 285
 Сандов Жорж, 126, 143
 Светозар, теча Светозара Марко-
 вића, 215
 Симић Ђорђе, 291
 Симић Павле, 285
 Симић Сима, 366
 Скерлић Јован, 416, 417, 418, 427,
 428, 429
 Скот Валтер, 429
 Сираков, 417
 Собољевски Петровић Владимир,
 316, 322, 336, 337, 342, 356, 361,
 364
 Соломон, 417
 Спасић Милош, 421
 Спасојевић Милан, 339—341, 344,
 345
 Сретеновић Сава, 421
 Срећковић Пантелија, 83, 161,
 230, 291, 297, 421
 Стајевић Никола, 416

Стаменковић, 75
 Станић Сава, 294
 Станојевић Аца, 238, 433
 Станојсвић Драгиша, 427
 Стевановић Лазар, 407
 Стефановић Алекса, 285
 Стефановић Данило, 265
 Стефановић Стефан, 285, 417
 Стоилковић Аранђел, 294
 Стојадиновић Благоје, 294
 Стојановић Лазар, 291
 Стојковић др Андрија, XVI
 Стојковић Димитрије, 285, 416
 Стојковић С., 266
 Стојчевић Михаил, 285
 Суботић Јован 86, 411, 432
 Сукнаров, 418
 Сулова, 107
 Сушић А., 291

T

Темистокло, 120
 Теодоровић Димитрије, 415
 Теренчев, 432
 Типа Петар, 416, 428
 Тихонов, 13, 14
 Тодоровић Пера, XV, 427
 Тодоровић Ст., 432
 Тајсић Владимир, 294
 Томазовић Светозар, 421
 Тотја Филип, 410
 Тотић Алекса, 294
 Туцаковић Тодор, 77, 409

Ћ

Ћирић Ђорђе, 416
 Ћирић Јеврем, 282
 Ћирић Матеја, 285

Ф

Февељ Павле, 143, 127, 417
 Феје, 417
 Фељета Октав, 127, 143

Филиповић Јосип, 91, 412
 Фишер Куно, 172

X

Хајдук-Вељко Петровић, 433
 Хајне Хенрих, 109
 Хаклендер, 126, 143
 Хаџи Антоније, 229, 421, 422
 Хаџи Ј., 126, 143
 (X)аџи Мелентије, 154
 Хегел, 121, 139, 172
 Хершел, 12
 Херцен, 409
 Хитов Панајот, 410
 Хорације, 124
 Христић Гер., 382
 Христић Никола, 207, 239—241,
 281, 420, 421, 423, 429
 Христић Филип, 409, 410
 Хуарез Бенито, 424

Ц

Цветић Емилио, 415, 416, 418
 Цветковић М., 303
 Ценић Ђорђе, 426
 Црнобарац Д., 418
 Цукић Коста, 77, 83, 300, 302, 307,
 313, 314, 330, 332, 334

Ч

Чарапић Васа, 3
 Чернишевски Николај Гаврило-
 вич, 109, 172, 173, 234, 409, 422
 Чоловић Петар, 285
 Чолак-Антић Владимир, 291
 Чубриловић Васа, 401

Ш

Шарош-Патак, 161
 Шандоровић Љубомир, 289
 Шапчанин П. Милорад, 174, 421
 Шафарик Ј., 432
 Шевић М., 405, 406, 407

Шекспир Вилијем, 126, 143, 170, 172, 417
 Шилер (Јохан Фридрих), 126, 143, 417, 429
 Шишкин Г., 324, 367
 Шлосер Светозар, 165, 166
 Шокорац Аврам, 290, 292
 Шокорчевић Аврам, 285
 Штумпф В., 408
 Шулц Антоније, 416

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

А

Абисионија, 92, 411
 Авала, 3
 Авалски град, 401
 Азија, 321, 361—363
 Албанија, 70
 Александрија, 92
 Америка, 88, 153, 382
 Амстердам, XVI
 Аркадион, 92
 Аспромонте, 189
 Аустрија (Аустро-Угарска), 31, 32, 70, 73, 74, 78, 79, 81, 84, 87, 149, 154, 177, 183, 185, 188, 190, 196, 203, 205, 405, 408, 411, 423, 424, 426, XII, 424
 359, 360, 367, 371, 381, 382, 395, 401, 402, 404, 405, 408—412, 416—418, 420—425, 428—433
 Берлин, XVI, 429, 430
 Беч, XIV, XVI, 35, 82, 394, 405, 406, 408, 412, 417, 430, 432
 Бечкерек, 347
 Босна, 70, 193, 204, 224
 Босна и Херцеговина, XII, 75, 82, 190, 239
 Букарска, 70, 81, 92, 193, 230, 408, 410, 425
 Будим, 417, 418
 Будимпешта, XVI, 417
 Буковичка Бања, XIII
 Букурешт, XVI

Б

Балкан, 70, 224, 397, 404, 405, 408, 420
 Балканско полуострво, 74, 78, 97, 193, 411
 Банат, 6
 Белгија, 430
 Београд, X—XII, XV, XVI, XXI, XXIII, 3—6, 8, 18, 31, 70—73, 78, 80, 82—85, 88, 92, 93, 120, 121, 126, 139, 143, 186, 187, 190, 215, 220, 224, 230, 231, 233, 259, 260, 263, 264, 270, 279, 281, 292, 293, 296, 297, 299—304, 307—309, 311, 314, 318, 321, 324, 325, 328, 332, 334, 338—340, 345, 348, 355,

В

Ваљево, XIV
 Варшава, 218
 Вашингтон, 412
 Велики Бечкерек (Зрењанин), 414
 Винер Нојштат, XVI
 Вишеград, 333
 Влашка, 93, 410, 411
 Војводина, XII, 70, 381, 410, 414
 Врачар, 3
 Врњачка Бања, 405, 408

Г

Галиција, 100, 101
 Германија (Берманија), 189, 246,

352, 353, 359, 406, 430
Грчка, 79, 91, 123, 141, 220, 224,
238, 410, 426
Гургусовац, 266—269, 272, 273, 275
275, 280, 282, 358, 415, 416, 425,
430
Јадран, XIV
Јадранско море, 185
Јерусалим, 131

Д

Далмација, 220
Данска, 424
Дебрецин, 183
Доња Сабанта, IX, 259, 260, 433
Дрина, 81
Дунав, 3, 4

Е

Европа, IX, X, 31, 75, 81, 85, 87,
88, 91, 92, 99, 102, 109, 115, 120,
122, 130, 140, 149, 152—155, 158,
184, 185, 188, 415, 419, 425
Египат, 92, 121, 140, 211, 212
Енглеска, 72, 75, 78, 92, 153, 188,
408, 411, 412
Епир, 32, 80, 410

Ж

Женева, XVI, 211, 392, 410

З

Загреб, XIV, XV
Зајечар, IX, X, 254, 256, 258, 259,
268, 272, 279, 297, 346, 430
Земун, 401, 417

И

Иванка, 411
Италија, 74, 88, 188—190, 220, 405,
411, 424

Ј

Јава, 15, 403
Јагодина (Светозарево), IX, X,
XIII—XVI, 112, 165, 215, 271,

К

Кандија (Крит), 92, 183, 220, 224,
405, 410, 424, 426
Карлсруе, 352, 430
Карпати, 185
Картага, 130
Кенигрец, 183
Кечкемет, 161
Кијев, 374, 376, 380, 431, 432
Кијевска губернија, 381
Кикинда, 102
Књажевац, 82
Ковенска губернија, 381
Косово, 32, 186, 220
Кошутњак, 420
Крагујевац, IX, X, XIII—XVI, 80,
85, 165, 262, 279, 401, 415, 416,
421
Краков, 310
Крањска, 70
Крим, 91
Крит, в. Кандија
Кронштат, 432
Крушевац, 429
Кустоца, 189, 424

Л

Лавра, в. Сергијевска Лавра
Лајпциг, XVI, 235
Левач, IX, X
Лењинград, XVI, 430
Лиса (Вис), 189, 324
Ломбардија, 188
Лондон, XVI, 405

Љ

Љубић, 419

М

Мађарска, 79, 185, 310, 411
Македонија, 381, 433
Мексико, 183, 424
Ментана, 88, 189, 411
Миловук, 382
Минхен, 407, 430
Модена, 188
Морава, 192
Москва, XVI, XXIII, 86, 101, 374,
376, 379, 380, 407, 408, 411—414,
432

Н

Неапуљ, 189
Немачка, 79, 88, 234, 310, 351,
419, 429
Ница, 188, 424
Ниш, 287
Нишевац, X, 275
Новгородска губернија, 381
Нови Сад, XII, XV, XXIII, 79, 102,
196, 224, 231, 405, 406, 410, 412,
417, 420, 421, 423—425, 433

О

Одеса, 374, 431

П

Палеж (Обреновац), 419
Панчево, XII, XVI, 102, 146, 415,
419, 423
Париз, XII, XVI, 429, 430
Парма, 188
Петербург 309—312, 314, 324, 325,
355, 359, 418, 422
Петроград X, XI, 31, 35, 44, 45,
84, 85, 87, 91, 95, 97, 99, 101,
102, 103, 105, 107, 108, 180, 182,
196, 209, 218—220, 231, 239, 314
—317, 319, 320, 322—324, 328—
330, 332, 334—339, 341—343,

345, 346, 348, 350—353, 355, 356,
359, 360, 365, 367, 371—377,
379—381, 404—406, 407—414,
417, 419—422, 426, 429—433
Пешта, 183, 220, 410, 412
Пијаченца, 188
Пијемонт, 188, 189
Плоцка губернија, 333
Пожаревац, 80, 416
Пољска, 87, 211
Праг, XVI, 420
Пруска, 74, 79, 87, 91, 189, 310,
405, 408, 411, 413, 424

Р

Рготина, IX
Рековац, X, 274—277, 283, 415,
419, 428
Рим, 183, 189, 411, 424
Румунија, 79, 410
Русија, X, XI, XVII, XXI, 32, 35,
43, 44, 72, 75, 79, 80, 85, 87, 89,
91, 92, 95—97, 99—102, 107, 109,
150, 181, 205, 211, 225, 234, 238,
246, 302, 305, 307—311, 349, 352,
358, 371—375, 377, 378, 380—382,
384, 387, 405, 407, 412—415, 419,
421, 422, 426, 429, 430, 432, 433,
435, 436
Рушчук, 411

С

Сава, 3, 4
Савоја, 188, 424
Садова, 411, 424
Сарајево, XV
Сардинија, 188, 189, 412, 424
Северна Америка, 192, 244
Сегедин, 416
Сергијевска Лавра, 432
Сергијевски посед (Московска гу-
бернија), 374, 376, 380, 381
Сибир, 212
Сингидунум, 401
САД, 411
Скандинавија, 415
Славонија, 220

- Смедерево, 73, 409
Соко, 73
Србија, IX—XII, XV—XII, XXIII,
31—34, 69—85, 88, 91, 93, 114,
129, 131, 132, 147—149, 158, 159,
161, 178, 186, 187, 189, 190, 192—
194, 196, 203, 204, 206, 207, 217,
220, 223—225, 229, 231, 233, 237,
239—241, 299, 304, 316, 318, 321,
333, 336—338, 351, 381, 391, 396,
397, 401, 402, 404—412, 414—417,
419—422, 424—426, 429—433, 436
Срем, 3, 6, 177, 220
Сремски Карловци, XII
- Т**
Тауринум, 3, 411
Текерија, 127, 143
Тесалија, 32, 80, 410
Тимок, 81
Тончидер, 419
Тоскана, 188
Трир, XVI
Трст, XIV
Турска, 31—34, 70—78, 80—82, 84,
85, 87, 92, 93, 154, 190, 204, 405,
408, 410—412, 420, 424, 431
- У**
Угарска, 183, 195, 410
Ужице, 72, 73
- Ф**
Филипинско острво, 15
Француска, 72, 75, 79, 87, 91, 92,
183, 188, 189, 192, 211, 310, 406,
411, 412, 413, 424
- Х**
Хавајска острва, 403
Хајделберг, 345
Херцеговина, 70, 78, 193, 204, 220,
224, 381, 414, 431
Холштајн, 424
Хрватска 70, 381, 432
- Ц**
Цариград, 71, 78, 80, 408, 409
Цетиње, 31, 81, 102, 412
Цирих, X, XI, XV, 107, 247, 352,
353, 360, 405, 421, 427, 429, 430
Црна Гора, XII, 31, 73, 78, 81, 91,
190, 193, 224, 239, 405, 408, 426
Црна Река, 433
Црни Врх, 416
- Ч**
Чешка, 101, 414
Чукур-чесма, 408
- Ш**
Шабаци, 73
Швајцарска, X, XI, XXI, 192, 234,
244, 406, 422, 426, 429, 430, 431,
435
Шлезвиг војводство, 424
Шпанија, 15, 153
Шумадија, 81, 172

AVANT-PROPOS

Svetozar Marković compte parmi les personnalités les plus importantes de l'histoire récente de la Serbie. Il est le promoteur du mouvement socialiste, qui a marqué un tournant dans le développement idéologique, social, politique et culturel de la Serbie. Tout se qu'il y avait de rétrograde désavouait son oeuvre et tout ce qu'il y avait de progressif se réclamait plus ou moins de lui.

Livres, études et travaux sur Svetozar Marković et son oeuvre constituent déjà une véritable bibliothèque, qui s'enrichit de nouveaux ouvrages chaque jour. Outre l'attention des historiens, des philosophes, des économistes, des sociologues, des juristes, des politologues, des historiens de la littérature, des sciences naturelles et des pédagogues, son oeuvre retient celle aussi des chercheurs étrangers. Ses ouvrages sont traduits, ils sont l'objet de nombreuses études, de réunions scientifiques, de thèses de doctorat aussi bien dans les pays d'Europe qu'ailleurs.

L'intérêt manifesté pour l'oeuvre de Svetozar Marković illustre le mieux le besoin d'éditer ses oeuvres complètes. Cela est d'autant plus nécessaire que plusieurs tentatives ont jusqu'ici échoué et que cette année est celle du 141-ème anniversaire de sa naissance et du 112-ème anniversaire de sa mort.

Cette édition comprend l'ensemble de ses textes. Son principal objectif est de présenter à l'opinion scientifique et publique l'oeuvre créatrice de Marković disponible en ce moment sans entrer dans son interprétation. L'interprétation de son oeuvre doit être laissée à la monographie qui sera partie constituante de cette édition, tandis que cet ouvrage se limitera aux données sur la vie et le travail de Svetozar Marković et sur l'édition elle-même.

*
* * *

Svetozar Marković est né en 1846 à Zaječar, le 9 septembre suivant l'ancien calendrier ou le 21 sept. suivant le nouveau. On a longtemps cru, à tort d'ailleurs, qu'il était né à Jagodina, ville qui porte aujourd'hui son nom. Son père, Radoje Marković, est originaire du village

Donja Sabanta, près de Kragujevac dans la fertile Levač. Sa mère, Stana, est originaire du village de Rgotina, près de Zaječar. Elle est issue de la famille des Zdravković. Radoje était commis aux écritures avant de devenir préfet et a souvent été muté avec toute sa famille. Ils ont vécu à Zaječar jusqu'en 1848, puis à Niševac jusqu'en 1851, à Rekovac, à Levač, ville chef-lieu, jusqu'en 1853 et enfin à Jagodina, où ils possédaient une maison. La mère de Svetozar est décédée en 1852, puis deux ans plus tard c'était au tour de son père de disparaître. Après la mort de la mère de Svetozar, son père s'était remarié avec une veuve, Marie Perišić, qui a accordé une attention toute particulière à ses enfants, dont Svetozar a lui-même parlé dans ses écrits.

Svetozar entre en première primaire à Rekovac en 1852 et termine l'école primaire en 1856 à Jagodina. Il fait ensuite quatre ans de lycée à Kragujevac (1856—1860) et les trois dernières années d'enseignement secondaire à Belgrade (1860—1863). Il fait ensuite les trois années de la Faculté technique de la Haute Ecole de Belgrade (1863—1866). A sa sortie de la Haute Ecole il poursuit des études d'ingénieur en Russie, grâce à une bourse. Il est donc étudiant à l'Institut des ingénieurs des transports à Petrograd, entre 1866 et 1869. Son état de santé, les persécutions contre les révolutionnaires russes, avec lesquels il est lié, et le désir de connaître à la source les derniers acquis de l'Europe occidentale, poussent Marković à demander de poursuivre ses études en Suisse. Le gouvernement de Serbie l'autorise à quitter la Russie pour Zurich où il séjourne de 1869 à 1870.

La Principauté de Serbie ne jouissait pas à cette époque de son entière indépendance, aussi les intellectuels contemporains de Marković consacraient-ils, indépendamment de leur profession, une attention spéciale à la question de la libération nationale et du progrès social. Svetozar commence donc à s'intéresser à ces problèmes alors qu'il est encore lycéen à Belgrade. A mesure que le temps passe, la question de la transformation de la société le préoccupe de plus en plus. A Petrograd, il se lie à la jeunesse révolutionnaire et s'active au sein d'une association de jeunes »Srpska (Jugoslovenska) opština« (Commune serbe /yougoslave/), dont il devient le secrétaire (»delovoda«). Il se signalera d'ailleurs à l'opinion publique pour la première fois en tant que membre de cette association. Son séjour en Suisse ne fait que le confirmer dans sa conviction qu'il est nécessaire de se consacrer davantage encore aux questions du développement social. Cette conviction l'éloigne progressivement de sa formation d'ingénieur. Il est privé de sa bourse à la suite de la publication de plusieurs de ses écrits fort critiques à l'égard du régime absolutiste des Obrenović, en Serbie, et en particulier à l'égard de la première Constitution, adoptée en 1869, en toute autonomie. Cette dernière critique était intitulée *Les duperies serbes*. Cette date marque une nouvelle étape dans la vie de Marković. Il l'évoque le 3 février 1870 en termes suivants: »Il y a plus de six ans que j'ai commencé à étudier les sciences techniques... J'envisageais à l'époque de devenir un ingénieur sans plus, de faire mon travail pour être utile au peuple et de ne pas m'occuper du reste, dusse le monde tourner à l'envers. Mais depuis, j'ai beaucoup appris. Tout d'abord j'ai compris que le peuple serbe avait besoin de toutes autres conditions pour se déve-

lopper normalement au niveau technique et pour qu'un homme de mon caractère puisse y vivre comme ingénieur en paix avec sa conscience. L'édifice où étouffe aujourd'hui le peuple serbe n'est que trop lourd et trop étroit pour moi, aussi ai-je entrepris de lutter contre lui«.

La maturation de Marković en ce sens est allée progressivement. L'on suppose que sa génération a pu acquérir à Belgrade les connaissances élémentaires sur le développement contemporain des sciences et de la philosophie et rencontrer les principales idées du socialisme scientifique. La Serbie était alors de loin moins développée que les pays d'Europe. La majorité de sa population vivait à la campagne (90,02 pour cent — 1866) bien qu'à l'époque elle ait déjà connu des grèves qui se sont soldées par un succès. Une économie totalement sous-développée et une culture délaissée étaient à la base d'une corruption, tandis que le système bureaucratique du pouvoir était lié à l'absolutisme de la dynastie des Obrenović. L'intelligentsia, peu nombreuse alors, était également attachée au pouvoir. Cependant, il y avait parmi cette intelligentsia, surtout parmi ses membres qui ont été formés à l'étranger, des promoteurs d'idées démocratiques, qui étaient de ce fait persécutés. La position de Svetozar Marković était donc d'autant plus difficile qu'il luttait, en tant que socialiste, non seulement contre le régime absolutiste mais aussi contre l'exploitation.

Marković a puisé à la source même, à Petrograd, les idées des démocrates révolutionnaires russes et de la jeunesse révolutionnaire russe liés à la Première internationale. Il enrichit ses connaissances en Suisse où il entre en contact direct avec la démocratie bourgeoise en pleine expansion. Epousant les principales idées de la Première internationale, et en particulier celles de Marx, il prend directement part à ses activités, tout d'abord au sein de la Section mixte de Zurich, qui réunissait d'autres étudiants serbes, puis au sein de la Section russe de Genève qui en fait son membre correspondant. A l'automne 1869, il commence des études de philosophie à l'Université de Zurich (l'Institut des ingénieurs des transports ne faisait pas partie de l'Université). Il suit les travaux du congrès de la Ligue pour la paix et la liberté et écrit sur son déroulement. C'est à Zurich qu'il fait la connaissance du barde de la démocratie européenne, Victor Hugo. Il lit beaucoup, écrit pour des journaux serbes et russes, mais reste toujours très attaché au milieu de son origine.

La révolution serbe de 1804, lancée par le peuple, et la démocratie particulière qui règne depuis toujours dans la »zadruga«, famille coopérative paysanne, attirent son attention et il leur consacra ses premiers travaux, analysant les mêmes phénomènes dans d'autres peuples. Il acquiert très tôt la conviction que la démocratie directe (autogestion) du peuple, fondée sur le droit de la personnalité, est précisément la forme de système social à laquelle il faut aspirer. Il consacra toute sa vie à cet idéal. »Je ne sais pas ce qu'éprouvent les autres (écrivait-il à son frère Jevrem le 7 juin 1869), mais moi je haïs la tyrannie indépendamment du fait qu'elle nuit au peuple, je la considère comme mon pire ennemi parce que tout comportement tyrannique me blesse personnellement...« Réaliste qu'il était il savait (d'ailleurs il l'a écrit avant) qu' »il ne suffit pas de savoir que notre situation est désespé-

rante, mais il faut tout faire pour la changer» (lettre à son frère Jevrem du 16 février 1868, datée de Petrograd). Il a ainsi subordonné toutes ses activités théoriques et pratiques à la lutte pour la liberté de l'homme et le droit de décision directe pour le peuple.

Privé de sa bourse et donc de tous subsides, Marković se voit obligé de quitter la Suisse et de regagner la Serbie, en été 1870. A son retour dans le pays, il s'active au sein du Comité belgradois de la Jeunesse serbe unifiée, mais il se rend très vite compte que l'organisation et son organe »Mlada Srbadija« n'ont pas »une ligne définie«. Il s'occupe aussi des questions organisationnelles des associations d'artisans et de consommateurs. Il écrit surtout dans »Pančevac«. Il venait dans la rédaction de ce journal — racontaient ses contemporains — avec les poches pleines d'articles. Le premier recueil de ses travaux est d'ailleurs publié à Pančevo. Il s'agit de plusieurs articles de 1870 et de la première traduction du Manifeste du parti communiste, de 1971. En 1871, il lance à Belgrade le journal »Radenik« (Ouvrier), le premier journal socialiste des Balkans (1/13 avril paraissait le numéro inaugural et le 1/13 juin le numéro régulier). Le programme de ce journal est considéré comme le premier programme socialiste chez nous. La parution du journal est saluée par les organes de presse de la Première internationale comme leur »premier étendard de l'Est«. Comme le journal a connu le jour à l'époque de la Commune de Paris, Marković lui consacre de nombreux articles et la soutient inconditionnellement. Ses critiques à l'égard du gouvernement et de l'Assemblée populaire suscitent un tollé général à l'Assemblée, dans la presse bourgeoise et parmi les représentants étrangers, qui interviennent auprès du gouvernement, à tel point, écrit Marković, »qu'on croyait que la révolution est à Belgrade et non pas à Paris«. A la veille du Nouvel An 1872, il s'enfuit en Autriche-Hongrie ayant appris par un ami qu'il allait être arrêté.

Marković s'installe d'abord à Novi Sad, où il continue ses activités. Il continue d'écrire pour son journal, que ses collaborateurs éditent sous le même titre, »Radenik«. Le journal cesse très vite de paraître sous la pression du régime. Il tente de fonder un nouveau journal avec Đoko Mijatović et d'autres collaborateurs. Mais seul le numéro inaugural de »Jednakost« (Egalité) verra le jour à Novi Sad. Il se consacre également aux activités des associations artisanales, où il donne des conférences et apporte son aide à la rédaction de leurs statuts. Il participe dès 1872 à l'organisation d'une association clandestine, conçue à une grande échelle, »pour la libération serbe«, et qui réunissait d'importantes personnalités de l'époque de Serbie, de Voïvodine, de Bosnie-Herzégovine et du Monténégro (notamment le frère de Svetozar, Jevrem, Sava Grujić, Svetozar Miletić, Lazar Kostić, Jovan Pavlović). Les autorités austro-hongroises ayant découvert partiellement cette action prennent des mesures particulières. Vasa Pelagić est expulsé et peu après lui Svetozar Marković. Svetozar se réfugie dans un premier temps à Sremski Karlovci, où il fréquente le poète Jovan Jovanović-Zmaj. Mais très vite il est chassé de cette ville aussi.

Malgré ces infortunes, cette période »d'émigration« de Svetozar Marković sera particulièrement fructueuse sur le plan travail. C'est à cette époque qu'il a publié son importante oeuvre »La Serbie à l'Est«, et a

proposé à Matica srpska son manuscrit »Nouveaux principes de l'économie politique«. En 1872, la section pour la philologie et la philosophie de l'Association savante serbe (aujourd'hui l'Académie serbe des sciences et des arts) pose sa candidature, mais il ne sera pas élu membre pour des raisons politiques. Au contraire, tous ceux qui sont trouvés en possession de ses ouvrages sont victimes de répression. Il en est ainsi de l'écrivain Milovan Glišić, qui a travaillé avec Marković dans le premier journal socialiste satyrique »Vragolan« (Espion), Belgrade, 1871—1872.

Ne supportant plus la vie en exil, Marković décide, aux risques de persécutions, de rentrer en Serbie, au printemps 1873. Il est aussitôt arrêté, mais très vite libéré, avec l'assurance du pouvoir qu'il réduirait son activité révolutionnaire à défaut de pouvoir y renoncer entièrement. Cependant, après une période de repos chez lui à Jagodina, puis à Bukovička banja (station thermale), Marković reprend ses travaux. Il passe à Kragujevac, qui offrait des conditions de travail relativement favorables. La ville offrait des possibilités d'édition et de fonder un nouveau journal. Les ouvriers de l'usine d'armements, de nombreux artisans et élèves constituaient une bonne base pour une action sociale, tandis que l'Assemblée populaire (qui y siégeait) était propice à la lutte et l'influence politiques. Marković lance le 8/20 novembre 1873 une nouvelle revue, »Javnost« (Publicité). Son activité et son nouveau journal attirent d'autant plus l'attention qu'il est connu du public. Son journal »Javnost«, comme »Radenik« autrefois, connaît le plus fort tirage dans le pays. Il ne publie pas dans »Javnost« autant d'articles théoriques, comme cela avait été le cas dans »Radenik«. Il concentre davantage son attention sur les questions pratiques de la vie du peuple et sur l'activité des institutions sociales de l'époque. Il se fait ainsi des partisans dans toutes les couches sociales, depuis les ouvriers et artisans jusqu'aux élèves et étudiants en passant par les députés et le clergé, ce qui permet de parler déjà d'un large mouvement socialiste de Svetozar Marković, basé sur un marxisme adapté aux conditions de la société serbe de l'époque et qui a oeuvré pendant un certain temps à la réalisation de ses idées. Comme une véritable opposition n'existait pas de ce temps en Serbie, tous les opposants ont adhéré à ce mouvement même s'ils ne partageaient pas les idées de Svetozar. Mais c'est précisément leur présence au sein du mouvement qui lui sera fatal après la mort de Svetozar.

Le régime voit en le mouvement un véritable danger pour lui-même et tente par tous les moyens de le neutraliser. Il va de soi que le plus important était d'empêcher l'activité de Marković lui-même. Un prétexte est très vite trouvé, et une procédure judiciaire est ouverte contre Marković pour »contraventions d'imprimerie«. Ce sera le premier procès de ce genre en Serbie. Il suscite un énorme intérêt dans l'opinion publique et la presse du pays et d'importantes répercussions à l'étranger. Certaines revues de la Première internationale, dont »Volksstaat«, suivent le procès et informent quotidiennement leurs lecteurs. Leurs comptes rendus sont repris par d'autres journaux. Marković est condamné à 18 mois de prison, peine qui sera ramenée à 9 mois en appel. Il purge sa peine à la prison de Požarevac. Les conditions de détention sont dures et sa vie est en péril. Pourtant, il ne reste pas les bras croisés en prison

non plus. Il écrit une série d'articles pour «Glas javnosti» (Voix de l'opinion), comme s'appelait pendant un certain temps son journal, puis pour la première revue socialiste, «Rad» (Travail). Dans cette dernière revue il publie entre autres son important écrit «Le Socialisme ou la question sociale». En prison toujours, il achève et le premier et le second livres de ses «Nouveaux principes de l'économie politique» et commence le troisième.

A sa sortie de prison, le 16/28 septembre 1874, Marković retourne à Kragujevac, où il poursuit son activité. «Glas javnosti», ravi aux collaborateurs de Svetozar par les libéraux, perd progressivement de sa popularité et s'éteint finalement. Marković lance un autre journal, qui porte un nom symbolique à plus d'un égard, «Oslobođenje» (Libération). Son premier numéro paraît le 1/13 janvier 1875. A la différence de ses précédents journaux, qui avaient un rédacteur nominal, Marković signe ici comme rédacteur. Très vite, cependant, dès le dixième numéro, il est obligé d'informer ses lecteurs que Sreta Anđelković le remplacera «pendant un certain temps». Son état de santé s'est détérioré à tel point qu'il doit demander l'aide d'un médecin. Et comme les autorités avaient déjà préparé un nouvel acte d'accusation pour «contraventions d'imprimerie». Marković décide de partir à l'étranger. Au cours de ce dernier voyage, il séjourne un certain temps à Vienne, où se trouvent certains de ses collaborateurs et disciples et où il se soumet à des analyses médicales. La route le conduit ensuite le long de l'Adriatique. La conviction prévalait alors que le doux climat maritime guérissait la tuberculose. Sa santé était à telle point dégradée qu'il meurt à Triste, le 26 février/10 mars 1875.

Bien que sa maladie était connue de tous, sa mort n'en a pas moins surpris. Ses continuateurs à Vienne réclamaient une autopsie, convaincus qu'il avait été empoisonné à la prison de Požarevac. Les autorités ont opposé une fin de non-recevoir à cette revendication. Elles ont, de surcroît, tenté d'empêcher le rapatriement de son corps. Au bout d'une série de péripéties son frère Jevrem réussit à transférer sa dépouille, et l'enterre à Jagodina. La mort de Svetozar Marković est commémorée à travers tous le pays, tandis que ses funérailles se sont transformées en une sorte de manifestation de protestation contre le régime. «La nouvelle s'est répandue — racontait un contemporain — 'On a ramené Svetozar'. Je n'ai jamais vu autant de monde qu'à son enterrement». A la réunion commémorative à Valjevo, est née l'idée de collecter des fonds pour publier les oeuvres complètes de Svetozar Marković. Pratiquement toute la presse, indépendamment de son orientation politique, rapporte sa mort. Les journaux de ses collaborateurs — «Oslobođenje» et «Rad», «Zastava» de Miletić, «Budućnost» de Kaljević, «Zname» de Ljuben Karavelov, «Arbeiter Wochenblatt» de Peste et «Munkas Heti-Kronik», «Volksstaat» de Liebknecht annoncent en première page la grande perte causée au prolétariat par la mort de Svetozar Marković.

Marković a lancé un grand nombre d'idées exerçant ainsi une influence bénéfique sur ses contemporains et sur la postérité. Elles concernent un large éventail de questions sociales, de la libération et la transformation de la société à une série de problèmes scientifiques,

philosophiques et littéraires. Son dévouement sans égal, son assiduité et sa probité forçaient l'admiration de ses contemporains voire de ses adversaires politiques. Il a vécu selon le principe qu'il a défini au début de ses activités: «Celui qui n'est pas prêt à se sacrifier pour chaque atome de ses convictions, ne peut prétendre au nom de représentant de la pensée populaire».

*
* *

L'idée de publier les oeuvres complètes de Svetozar Marković remonte à plus d'un siècle. Au lendemain de sa mort déjà, ses collaborateurs, amis et ceux qui partageaient ses idées en Serbie évoquent l'idée de publier ses oeuvres complètes, ce qui serait, selon eux, le meilleur hommage à Marković. Un comité est aussitôt créé, qui se propose d'éditer douze livres. Le premier livre de cette édition est sorti en 1875. Il s'agit des «Principes de l'économie nationale», qui, avant été mis sous presse en 1874, indépendamment du Comité, et avant la mort de Svetozar. Cette édition n'a jamais vu le jour en raison des événements qui se sont produits à savoir le soulèvement en Bosnie-Herzégovine, les guerres serbo-turques et en particulier les manifestations de «l'Étendard rouge» à Kragujevac. Toutefois, une partie importante de la correspondance de Svetozar est publiée dans «Straža» en 1878—1879 par Pera Todorović et ses collaborateurs, qui se trouvent alors en exil. A leur retour en Serbie, en 1882, Todorović et ses collaborateurs relancent l'idée d'éditer les oeuvres complètes, et publient le premier de 25 à 30 cahiers prévus. A propos du dixième anniversaire de la mort de Svetozar Marković, en 1885, «les amis du défunt», de Novi Sad, «prennent, selon leurs moyens, la relève» des camarades de Serbie, comme ils disent, et publient le second livre de cette deuxième tentative. Là aussi, les difficultés l'emportent et l'édition en reste là. En 1888 les élèves de la Haute Ecole commencent la publication des oeuvres complètes de Svetozar Marković. En 1893, huit livres sont déjà parus, réunissant à peu près les principaux écrits. Il y a eu d'autres tentatives — en 1911 et 1912 (trois livres de 1888 sont réimprimés), puis entre les deux guerres en 1921 et 1937. Le plus loin dans la réalisation de cette idée est allé Veselin Masleša, à la veille de la Deuxième guerre mondiale, mais ses manuscrits ont été saisis. Cette fois encore «les difficultés l'ont emporté» sur l'éditeur. Au lendemain de la Deuxième guerre mondiale, plusieurs maisons ont édité Marković notamment à Belgrade, Sarajevo, Zagreb et Novi Sad. L'édition la plus complète est celle de «Kultura», de 1960—1965, en quatre livres («Oeuvres réunies» I—IV).

L'Académie serbe des sciences et des arts songe depuis longtemps à éditer les oeuvres de cet important penseur. Dès sa création en 1947, d'ailleurs, l'Institut historique de l'Académie serbe des sciences a inclus dans son programme l'édition des «oeuvres complètes de Svetozar Marković». Le projet était dirigé par Radoslav Perović, mais il n'a pas été mené à terme. Perović a préparé plusieurs textes pour la publication, mais le projet en est resté là (une partie de ces manuscrits a été rache-

tée par l'Académie serbe des sciences et elle a servi à la préparation de la présente édition).

Les préparatifs à l'édition des oeuvres de Svetozar Marković ont connu un tournant en 1969, lors de la célébration du cinquantième anniversaire du Parti communiste (Ligue des communistes) de Yougoslavie. Le comité pour la célébration de cet anniversaire avait pour président Josip Broz-Tito et parmi ses membres comptait également l'académicien Velibor Gligorić, alors président de l'Académie serbe des sciences. Le comité a estimé qu'il revenait à l'Académie de préparer les oeuvres de Marković. Le coup d'envolée des travaux a été donné aussitôt. Le 14 octobre 1969 était créé près le Département des sciences sociales de l'Académie un Comité pour la célébration du centième anniversaire de la naissance de Svetozar Marković et quatre ans plus tard seulement, le 22 mai 1973, un Comité pour la préparation des Oeuvres complètes de Svetozar Marković. Le Comité était composé de: l'académicien Dušan Nedeljković, président, et des membres: l'académicien Petar Popović, représentant la Section des sciences historiques, l'académicien Dušan Matić, représentant la Section de la langue et littérature, Andrija Stojković, professeur de l'Université de Belgrade, Sergije Dimitrijević, collaborateur de l'Institut d'histoire, Pero Damjanović, collaborateur de l'Institut de l'histoire contemporaine et Jovan Dubovac, collaborateur de l'Institut de l'histoire du mouvement ouvrier de Serbie.

Les premiers travaux du Comité ont fait ressortir aussitôt la complexité de la préparation et de la publication des oeuvres complètes de Svetozar Marković. En conséquence, le comité a opté pour une approche méthodique et multidisciplinaire incluant dans les travaux de recherches dans le pays et à l'étranger un grand nombre de collaborateurs yougoslaves et étrangers. Ils ont découvert ainsi un certain nombre de travaux qui se publie ici pour la première fois. De vastes recherches ont été effectuées à Leipzig, Budapest, Moscou, Leningrad, Vienne, Wiener-Neustadt, Amsterdam, Trèves, Prague, Zurich, Genève, Paris, Londres, Berlin et Bucarest. D'importantes données ont pu être aussi réunies au cours des symposiums. Ce comité en a organisé trois: Svetozar Marković, sa vie et son oeuvre, 1975; Svetozar Marković, la jeunesse et le marxisme, 1976 et Svetozar Marković et l'Internationale de Marx, 1983. Plus de 100 communications ont été présentées à ces symposiums et elles constituent la base pour la poursuite des recherches sur la vie et l'oeuvre de Svetozar Marković et des premiers socialistes serbes. Les membres et les collaborateurs du Comité ont participé également à d'autres symposiums, dont il convient de signaler pour leur importance celui organisé à l'occasion du centième anniversaire de la traduction du «Manifeste du parti communiste» (Belgrade—Pančevo), ou celui marquant le centième anniversaire de la parution de «Radenik» (Belgrade), ainsi que le centième anniversaire de «l'Etandard rouge» de Kragujevac et enfin les «Rencontres de Svetozar» (Svetozarevo). Le plus grand mérite pour ce travail important revient au président du Comité, l'académicien Dušan Nedeljković, qui s'est beaucoup déplacé au cours de ses recherches et a participé à de nombreuses réunions scientifiques.

Les premières prévisions étaient qu'il aura une douzaine de livres des oeuvres complètes de Marković, mais leur nombre n'a cessé de

croître au fil des recherches et à un moment donné l'on comptait même sur vingt livres. Les premiers livres étaient prêts, il y a 6 ou 7 ans, mais leur impression a été retardée faute de fonds. Entre temps, le Comité a subi des changements de ses membres et c'est pourquoi dans chaque livre de cette édition on cite, le Comité qui l' a rédigé.

Les travaux de préparation de cette édition ont été marqués en 1983 par un événement important, la création près la Conférence de l'Alliance socialiste de la république de Serbie d'un Comité qui doit assurer l'argent nécessaire pour la publication. Grâce à la compréhension et à l'aide matérielle apportée par les organisations socio-politiques et par la communauté sociale, cette édition a pu enfin commencer à se réaliser. L'intérêt porté par les éditeurs Narodna knjiga, Matica srpska et Jedinstvo n'a fait qu'accélérer les travaux d'édition.

Entretemps, il a été décidé d'augmenter le nombre de pages de certains livres, ce qui a permis de diminuer le nombre de livres et de le ramener à 17, dont 14 comprennent les textes de Marković accompagnés de matériaux nécessaires et trois autres différentes contributions. Le Comité a renoncé à y inclure les traductions de Marković (n'ayant pu les authentifier) et la réimpression des journaux qu'il a rédigés. Les journaux n'ont pas été repris pour des raisons techniques: en fait, en raison de l'impossibilité de les intégrer dans cette édition et aussi parce que «Radenik» et «Javnost» ont été déjà réimprimés. Il reste encore à publier seulement «Oslobodjenje».

CETTE EDITION EN 17 LIVRES COMPREND:

- I
PREMIERS TRAVAUX, CORRESPONDANCE, DOCUMENTS, 1846—1869 (Enfance et études de Svetozar Marković en Serbie et en Russie);
- II
TRAVAUX, CORRESPONDANCE, DOCUMENTS, 1869—1870 (Période zurichoise de la vie et de l'activité de Svetozar Marković);
- III
MOUVEMENT REALISTE DANS LA SCIENCE ET LA VIE, 1869—1872 (Versions serbe et allemande);
- IV, V, VI et VII
TRAVAUX, CORRESPONDANCE, DOCUMENTS, 1870—1873 (Période de la vie et de l'activité de Svetozar Marković à Belgrade et Novi Sad);
- VIII
LA SERBIE A L'EST, 1872;
- IX et X
LES PRINCIPES DE L'ECONOMIE NATIONALE OU LA SCIENCE SUR LE BIEN-ÊTRE NATIONAL (NOUVEAUX PRINCIPES DE L'ECONOMIE POLITIQUE), livres 1 et 2, 1872—1875;

XI—XIV

TRAVAUX, LETTRES, DOCUMENTS, 1873—1875 (Période de la vie de Svetozar Marković, à Kragujevac, notes biographiques et registres complets);

XV

SVETOZAR MARKOVIC VU PAR SES CONTEMPORAINS;

XVII

BIBLIOGRAPHIE (ouvrages de Svetozar Marković et ouvrages évoquant l'homme et son oeuvre).

Un projet de monographie sur Svetozar Marković est actuellement à l'étude et pourrait constituer le 18-ème livre de cette édition.

La *methodologie des préparatifs* à cette édition est la suivante:

1. Les textes originaux de Svetozar Marković sont publiés dans l'ordre chronologique (les travaux publiés d'après la date de leur première édition, et les travaux inédits d'après la date établie de leur élaboration);
2. L'ordre chronologique n'est pas respecté dans les cas où la nature des matériaux améliorent sensiblement la vue d'ensemble, sans pour autant bouleverser notablement l'ordre chronologique;
3. Le style et le langage n'ont pas été modifiés sauf dans les cas de fautes d'impression flagrantes;
4. Les travaux sont publiés d'après la première édition (certains d'entre eux qui ont été réédités du vivant de Marković sont signalés ainsi que les modifications éventuelles qu'ils auraient subis, et si en outre le texte original de l'auteur a pu être découvert, des remarques sont données sur d'éventuelles différences dans les deux versions);
5. Les travaux publiés en langues étrangères sont donnés dans leur version originale et dans la traduction en serbo-croate;
6. Les notices sur l'auteur accompagnent uniquement les textes de Marković qui sont publiés ici pour la première fois (les noms des collaborateurs qui les ont identifiés sont également mentionnés, tandis que la bibliographie cite tous les noms des collaborateurs qui ont travaillé à l'authentification des textes de Marković);
7. Les textes de Marković sont accompagnés, sur la page même de ses remarques, signalées par des astérisques; les notices des éditeurs sont numérotées et se trouvent à la fin de chaque livre;
8. Les noms étrangers sont conservés dans la version donnée par Marković tandis que dans les registres et les notices ils sont donnés dans leur version originale;
9. L'oeuvre n'est pas interprétée; les notices tendent à expliquer les conditions, les lieux, le temps et les circonstances, les personnalités citées dans les textes; l'éditeur donne des explications sur d'éventuelles erreurs;
10. L'édition comprend des photographies et d'autres contributions;
11. Chaque livre contient des registres de noms propres et géographiques et le dernier de l'édition contient à la fin le registre de tous les livres;
12. Les notices biographiques sont présentées dans le 14-ème livre;
13. Les matériaux sont répartis dans les livres dans l'ordre suivant:
  - TRAVAUX, OEUVRES, ARTICLES de Svetozar Marković;
  - LETTRES de Svetozar Marković;

- DOCUMENTS OFFICIELS ET AUTRES importants pour la vie et l'oeuvre de Svetozar Marković;
- CONTRIBUTIONS — différents textes polémiques et d'autre nature importants pour compléter la connaissance de l'oeuvre de Svetozar Marković;
- NOTICES DE L'EDITEUR;
- REGISTRES;
- RESUMÉ;
- TABLE DES MATIERES.

Nous exprimons notre toute particulière gratitude aux archives, bibliothèques, instituts, musées et autres institutions qui ont eu l'obligance de mettre à la disposition de nos collaborateurs tous leurs matériaux ainsi qu'à tous ceux qui ont d'une manière ou d'une autre contribué à la préparation de cet ouvrage. Nous invitons en même temps toutes les institutions ou les particuliers dont les matériaux revêtant une importance pour cette édition n'ont pas été examinés par nos collaborateurs de nous en informer afin de mieux compléter encore cette édition.

Comité pour la préparation de l'édition des
Oeuvres complètes de Svetozar Marković

RESUME

I TRAVAUX SCOLAIRES

Notes que Marković a prises au lycée, au cours des leçons de géographie: *Description de Belgrade* (topographique et ethnographique) et *Géographie mathématique* (ce texte est donné en fac-similé), qui comprend l'astronomie de la Terre et du Système solaire.

II ARTICLES

1. Article envoyé de Petrograd en décembre («à la veille de Noël») 1886, souligne la détermination des grandes puissances à régler définitivement la Question orientale. Les gouvernements de Belgrade et de Cetinje l'ont saluée comme la solution de la question vitale des Serbes, solution que Svetozar Marković voit dans «l'alliance fraternelle (des Serbes) avec tous les chrétiens de Turquie, l'enthousiasme de son peuple — la publicité et la liberté intérieure».

2. L'article «*La commune*» de Petrograd à «*Zora*» de Vienne contient les propositions de la commune des élèves serbes «*Zora*» de Petrograd à l'association des élèves serbes «*Zora*» de Vienne pour une coopération entre elles.

3. et 4. Article *Le statut de «La commune serbe» en Russie* (fac-similé de l'original russe et traduction serbe).

5. et 6. *Les partis en Serbie* (fac-similé du texte original en russe et traduction serbe). Svetozar Marković y informe l'opinion russe et européenne du règlement de la Question orientale, et slave, en conséquence, dans les Balkans. Il donne la preuve que deux partis seulement existent en Serbie: le parti gouvernemental aux conceptions révolues, avec Ilija Garašanin à sa tête, et qui subsiste uniquement grâce à la popularité du prince Mihailo, mais qui est parfaitement incapable de conduire la Serbie, et, enfin, le parti libéral d'opposition, qui «réunit toute la couche pensante» et qui «a la faveur du peuple entier». Marković souligne aussi l'importance que revêt l'activité de la Jeunesse serbe unifiée. Il constate qu'«il existe en Serbie, d'une part, un courant *populaire*, c'est-à-dire tout le peuple serbe, qui, animé de la foi en lui-

-même et de la confiance en l'avenir», ne se contente pas de la situation transitoire dans laquelle il se trouve car «il éprouve le besoin d'une pleine liberté et d'une pleine unité et sait que la seule voie y conduisant est celle de la guerre avec la Turquie», tandis que, d'autre part, il y a le gouvernement serbe appuyé sur le prince, qui s'épuise dans «d'interminables combinaisons diplomatiques, dans des préparatifs qui ne voient jamais leur fin et dans des promesses sans lendemain avec lesquelles il cherche à duper le peuple serbe». Les événements, souligne encore Marković, montreront si ce gouvernement et le prince Mihailo auront justifié la confiance que le peuple leur a donnée.

Les textes 7., 8. et 9. sont trois correspondances de Marković de Petrograd (datées du 22 novembre 1867, du 8 janvier et 19 février 1868), publiées par les journaux «Zastava» et «Srbija» et dans lesquelles il informe les lecteurs serbes des dernières nouvelles de la vie politique et culturelle de Russie. La Question orientale retient plus particulièrement son attention.

10. *Compte rendu de l'Assemblée annuelle principale de «la commune serbe» de Petrograd.* Marković a participé à la rédaction de ce texte, qui contient une description des activités de la Commune serbe destinée au public, tandis que certains aspects de cette activité sont évoqués par Svetozar Marković dans ses lettres à son frère Jevrem Marković, datées du 8 oct. 1866 et du 16 fév. 1868.

11. Dans les articles écrits pour «Zastava» et intitulés *Les partis russes* Marković donne, dans la première partie, les grandes lignes des conceptions et de l'activité des trois principaux partis russes («allemand», slavophil ou «parti populaire russe» et «nihiliste»); dans la deuxième partie, il parle du «Comité slave», qui n'a pu se constituer à Petrograd et dix de ses partisans ont alors adhéré au «Comité slave» de Moscou; il informe par ailleurs que la «Commune yougoslave» de Petrograd a proposé au comité annuel de la Jeunesse serbe unifiée de tenir l'Assemblée suivant de la Jeunesse à Pančevo, Novi Sad, Kikinda ou Cetinje.

12. et 13. *A la jeunesse serbe* est un texte connu de Marković où il assigne à la jeunesse ses devoirs. Il recommande aux jeunes générations serbes de s'éduquer elle-mêmes en s'instruisant et puisant dans la science et à se rendre capable d'éliminer le mal dans le peuple; afin d'atteindre cet objectif, la Jeunesse doit savoir que «la vie elle-même éduque l'homme et que, par conséquent, pour qu'une génération soit éduquée, il faut détruire les conditions qui ont créé une telle situation, c'est-à-dire qu'il faut changer les conditions dont dépendent le gouvernement, l'état d'esprit et l'éducation». Marković prône ainsi le fameux principe de l'unité de la théorie et de la pratique suivant le modèle de la jeunesse grecque et italienne: «Celui qui n'est pas prêt à se sacrifier pour le moindre atome de ses convictions n'a pas le droit de se présenter comme le représentant de la pensée du peuple.» Et encore: «La jeunesse serbe doit tenir l'épée et la plume dans la même main en temps opportun». «Travaille et prépare-toi pour lutter aussi bien avec la plume qu'avec l'épée», recommande Marković dans son Programme de la jeunesse. (Dans sa lettre du 16 février 1868, adressée à

son frère Jevrem Marković, Svetozar précise ce qu'il entend par appel aux associations de la jeunesse serbe à se préparer à lutter pour la libération nationale: il faisait allusion aux préparatifs du soulèvement armé des Serbes contre les Turcs).

14. *Literaturni večer* (Soirée littéraire), décrit une réunion de la jeunesse russe tenue à Petrograd sous ce nom. Ces «soirées littéraires» russes ne se terminent pas (à la différence de «discours» serbes) par une soirée dansante et les participants sont habillés modestement, tandis que le programme de ces soirées consiste essentiellement en la «lecture de «poésies», en chants et en lecture de prose». Marković tend ainsi à conférer plus de sérieux aux réunions de la jeunesse serbe qui se trouve devant de graves devoirs nationaux et sociaux.

15. et 16. L'article *Comment nous avons été éduqués* (deux versions de ce texte sont publiées ici) présente d'une manière très critique le système d'éducation appliqué alors dans les écoles en Serbie, système qu'il a lui-même connu. Ses conclusions sur ce qu'il est nécessaire de changer pour améliorer l'enseignement portent davantage sur le système social bureaucratique alors en vigueur en Serbie que sur le programme scolaire lui-même.

17. *Que faire?* Dans ce texte Marković tend pour la première fois à présenter le développement social et politique en Serbie, anticipant ainsi les devoirs qu'il s'est assigné dans son écrit «La Serbie à l'Est». Marković ne découvre pas encore l'existence des classes dans la société serbe et détermine vaguement la notion de «classe», aussi oppose-t-il la classe au pouvoir, c'est-à-dire l'appareil du pouvoir, aux masses populaires privées de droits politiques. Il met toutefois en évidence le lien entre la politique intérieure et extérieure, ce qui lui servira dans ses écrits postérieurs pour expliquer les voies que suivront les peuples balkaniques en lutte pour leur libération. Marković prend position également à propos des travaux de l'Assemblée de Topčider.

18. Dans son article *Notre droit sacré* Marković, partant de l'information sur l'existence d'une disposition dans le traité conclu entre la Serbie et le Monténégro selon laquelle le prince monténégrin Nikola monterait sur le trône serbe si le prince Mihailo ne laissait pas d'héritier légitime, cherche à inciter l'Assemblée populaire à abolir la proclamation de Milan Obrenović pour prince de Serbie, effectuée par le ministre de l'armée Blaznavac. Marković n'a pas écrit cet article par principe mais pour des raisons tactiques, car il était convaincu que l'arrivée du prince monténégrin Nikola sur le trône serbe ne pourrait qu'être progresser la processus de libération nationale des Serbes et Monténégrins.

19. A un article publié par le journal «Politika» (Prague) dans lequel la Jeunesse est qualifiée d'organisation politique d'opposition, Marković rétorque par un article polémique, *A bas le masque*, où il dément ces allégations, même si dans l'esprit de lui-même et de par son activité la Jeunesse avait réellement un caractère politico-oppositionnel.

2. Dans son écrit de Jagodina, daté du 11 juillet 1868 et publié par le journal «Srbija», Marković porte son appréciation politique sur les événements locaux qui revêtent une signification générale.

21. *Le chant et la pensée* complète l'article de Marković intitulé «Le réalisme dans la poésie»: l'auteur marque son accord avec la critique de la poésie serbe faite à l'époque par Ljuben Karavelov, il souscrit à son message social et à son contenu idéologique, il critique la théorie esthétique métaphysique et expose sa conception du devoir qui est celui de la littérature et des écrivains dans la société. «La littérature ne se doit d'apporter à la société que ce qui peut lui être utile: de soulever et analyser les questions d'actualité, de présenter de façon authentique la vie populaire du point de vue de la science moderne, en un mot d'être *contemporaine* de par sa pensée et sa sensibilité.»

22. *A savoir* est une information aux élèves serbes concernant la décision du gouvernement russe de se débarrasser des arrivants indésirables en leur refusant une aide pour leur scolarisation. Ne sont pas touchés par cette mesure ceux qui ont bénéficié d'une aide auprès du consulat russe.

23. «*La Grande Serbie*» (Destiné à la Jeunesse serbe unifiée) est un article dans lequel Marković se démarque du programme de l'opposition libérale serbe. S'inspirant de l'exemple de l'Italie, il part du lien entre la politique extérieure et intérieure pour critiquer la conception des libéraux de la «Grande Serbie»: alors qu'en matière de politique extérieure les «populaires» aspirent vers la libération et l'unification, les «légitimistes» tendent vers la conquête. En matière de politique intérieure tandis que les premiers luttent pour la liberté et l'autogestion (la décentralisation), les derniers aspirent vers la non liberté et la dictature ou du moins la centralisation. Toutefois, Marković ne désigne toujours pas avec précision les tenants sociaux des changements nécessaires à opérer dans la société serbe et attribue à l'intelligentsia le rôle de conducteur.

24. et 25. Dans *Correspondance de Belgrade* (original russe et traduction serbe, daté du 20 novembre 1868) Marković évoque l'administration intérieure en Serbie après les soulèvements et présente le rôle du gouvernement despotique du «parti turcomane» des princes serbes, «que l'influence européenne a à peine effleurés ou pas du tout». Il reconnaît néanmoins qu'il «a été utile au pays, qu'il a contribué à la conscientisation du peuple l'empêchant ainsi de s'abandonner à la merci de n'importe quelle personnalité» et de la «bureaucratie». Il souligne l'importance de «la jeune postérité serbe» — la Jeunesse — mais aussi celle de l'intelligentsia libérale et du «parti libéral», qui a détrôné le prince Alexandre Karađorđević en 1858.

26. *Conférence sur l'air* est un texte publié dans «Srbija» le 22 mars 1869 et dans lequel Marković fait état de l'intérêt particulier porté par le public à une conférence sur la composition de l'air à laquelle il a assisté à Petrograd.

27. Dans *Lettre de l'impératrice Catherine II à son fils Paul* Marković rapporte aux lecteurs serbes conseils prodigués par l'impératrice russe à son fils: de régner seul et d'instaurer la censure sur les livres provenant de l'étranger, tandis que «le peuple n'a qu'à travailler et se taire».

III LETTRES

Douze lettres de Marković datées de cette période et adressées à:

- sa marâtre Marie, le 6 décembre 1862
- Vladimir Jovanović, le 10 octobre 1865
- son frère Jevrem Marković, le 8 octobre 1866
- son frère Jevrem Marković, le 16 février 1868
- Vladimir Jovanović, le 12 juin 1868
- Antonije Hadžić, le 24 septembre 1868
- Ljubomir Belimarković, le 31 octobre 1868
- Ljubomir Belimarković, le 30 novembre 1868
- Ljubomir Belimarković, le 24 décembre 1868
- Paja Mihailović, le 7 janvier 1869
- son frère Jevrem Marković, le 18 janvier 1869 et
- Ljubomir Belimarković, le 5 mars 1869

IV DOCUMENTS

Les 90 documents ici réunis concernent le lieu de naissance de Marković et sa scolarisation.

V CONTRIBUTIONS

Ces documents revêtent une importance pour la compréhension de l'activité de Marković en Russie: 1) «*La commune*» — *association de la jeunesse serbe en Russie* (Rapport de «La commune», présenté à l'assemblée de la «Jeunesse serbe unifiée», à Belgrade en 1867 par le «Comité communal de Petrograd»), 2) *Projet de statut du Discours slave* et 3) *Statut du Discours slave de Petrograd*; et enfin, 4) lettre de Ivan Bočkarjov au Comité de la jeunesse serbe, écrit à Genève le 1/13 juillet 1868, ainsi que deux généalogies: 5) — I La postérité de Radoje et Stana, parents de Svetozar Marković et 5) — II La famille Zdravković, de laquelle est issue la mère de Marković, Stana.

VI, VII, VIII, IX

Suivent les chapitres: VI Notes de l'éditeur, VII Dictionnaire des mots moins connus, VIII Liste des illustrations, IX Traduction de l'avant-propos et ce résumé, IX Régistre (des noms propres et géographiques), et X La Table des matières.

TABLE DES MATIERES

Avant-propos — — — — —	IX
Notice explicative — — — — —	XXI
Abbreviations — — — — —	XXIII
<i>I Travaux scolaires</i>	
Description de Belgrade — — — — —	1
Géographie mathématique — — — — —	9
Fragment de copie du manuscrit de Marković Géographie mathématique — — — — —	19
<i>II Articles</i>	
Règlement de la question orientale — — — — —	31
»Commune« de Petrograd à »Zora« de Vienne — — — — —	35
Copie du statut de la Commune serbe — — — — —	39
Statut de la »Commune serbe« — — — — —	43
Copie de l'article Partii v Srbii — — — — —	47
Les partis en Serbie — — — — —	69
Petrograd, 22 novembre 1867 — — — — —	85
De Petrograd, le 8 janvier 1868 — — — — —	87
A Petrograd, le 19 février 1868 — — — — —	91
Rapport de l'Assemblée annuelle de la »Commune serbe« de Petrograd — — — — —	95
Les partis russes — — — — —	99
A la jeunesse serbe — — — — —	103
Literaturni večer — — — — —	107
Comment avons-nous été éduqués (article) — — — — —	111
Comment avons-nous été éduqués (manuscrit) — — — — —	135
Que devons-nous faire? — — — — —	147
Notre droit sacré — — — — —	157
A bas le masque — — — — —	161
Correspondence de Jagodina — — — — —	165
Le chant et la pensée — — — — —	169
A titre d'avertissement — — — — —	181
»La Grande Serbie« — — — — —	183

Korrespondencia iz Belgrada (copie) — — — — —	198
Correspondence de Belgrade (traduction) — — — — —	203
Conférence sur la composition de l'air — — — — —	209
Lettre de l'impératrice Catherine II à son fils Paul — — — — —	211

III *Lettres*

Svetozar Marković — A sa marâtre Marie, Belgrade, le 6. XII 1862.	215
Svetozar Marković et ses copains — A Vladimir Jovanović, Belgrade, le 10. X. 1865. — — — — —	217
Svetozar Marković — A son frère Jevrem, Petrograd, le 8. X. 1866.	218
Svetozar Marković — A son frère Jevrem, Petrograd, le 16. II. 1868. — — — — —	223
Svetozar Marković — A Vladimir Jovanović, Petrograd, le 12. VI. 1868. — — — — —	228
Svetozar Marković — A Antonije Hadžić, Petrograd, le 24. IX. 1868. — — — — —	229
Svetozar Marković — A Ljubomir Belimarković, Petrograd, le 31. XII. 1868. — — — — —	230
Svetozar Marković — A Ljubomir Belimarković, Petrograd, le 30. XI. 1868. — — — — —	233
Svetozar Marković — A Ljubomir Belimarković, Petrograd, le 24. XII. 1868. — — — — —	236
Svetozar Marković — A Pavle-Paja Mihailović, Petrograd, le 7. I. 1869. — — — — —	239
Svetozar Marković — A son frère Jevrem, Petrograd, le 18. I. 1869. — — — — —	244
Svetozar Marković — A Ljubomir Belimarković, Petrograd, le 5. III. 1869. — — — — —	247

IV *Documents*A. *Les postes de travail de Radoje Marković (le père de Svetozar)*

Conduit du journal de Radoje Marković de 1844 — — — — —	251
Jeremija Zdravković — Au prince Alexandre, Zaječar, le 18. XII. 1844. — — — — —	253
Radoje Marković — Au ministère de l'intérieur, Zaječar, le 23. XI. 1846. — — — — —	255
Conduit de journal de Radoje Marković, de 1847. — — — — —	257
Joca Naumović — Au ministère de l'intérieur, Zaječar, le 15. II. 1848. — — — — —	259
Radoje Marković — Au prince Alexandre, Kragujevac, le 26. VI. 1848. — — — — —	261
Nomination de Radoje Marković au poste de chef du district de Svrljig, Belgrade, le 21. XI. 1848.	
Danilo Stefanović — Au ministère de l'intérieur, Zaječar, le 9. XII. 1848. — — — — —	265
Serment de Radoje Marković, Gurgusovac, le 10. XII. 1848. — —	266

Jovica Nikolajević — Au ministère de l'intérieur, Gurgusovac, le 16. XII. 1848. — — — — —	267
Le chef S. Jovanović — Au ministère de l'intérieur, Gurgusovac, 28. VII. 1849. — — — — —	268
Le chef S. Jovanović — Au ministère de l'intérieur, Gurgusovac, 10. XI. 1850. — — — — —	269
Décret de nomination de Radoje Marković au poste de chef du district de Levač, Belgrade, le 17. II. 1851. — — — — —	270
Le chef S. Jovanović — Au ministère de l'intérieur, Gurgusovac, le 26. XII. 1851. — — — — —	272
Le chef du département de Gurgusovac au chef du département de Jagodina: la mutation de Radoje Marković, Gurgusovac, le 23. I. 1852. — — — — —	273
Radoje Marković — A la direction du district de Jagodina, Rekovac, le 18. II. 1852. — — — — —	274
Radoje Marković — A la direction du district de Jagodina, Rekovac, le 24. X. 1852. — — — — —	276
Radoje Marković — A la direction du district de Jagodina, Rekovac, le 8. I. 1853. — — — — —	277
Radoje Marković — A la direction du district de Jagodina, Rekovac, le 1. VI. 1854. — — — — —	279
Ministère de l'intérieur — A la direction du district de Jagodina: de l'absence de Radoje Marković, Belgrade, le 5. VIII. 1854.	281
La Direction du district de Jagodina — Au Ministère de l'intérieur: informe de la mort de Radoje Marković, Jagodina, le 12. X. 1854. — — — — —	282
Greffier du district de Levač — A la direction du district de Jagodina, Rekovac, le 25. IX. 1854. — — — — —	283

B. *La scolarisation de Svetozar Marković*a) *Au lycée*

Régistre des élèves de la VI-ème classe du semi-lycée de Kragujevac — — — — —	285
Le journal <i>Svetovid</i> consacré au succès et au prix obtenu par Svetozar Marković — — — — —	287

b) *A la Grande Ecole*

Les feuilles d'examen de la Grande Ecole et les notes de Svetozar Marković — — — — —	289
Le bulletin de Svetozar Marković de la Grande Ecole, Belgrade le 11. VII. 1866. — — — — —	297

c) *La scolarisation en Russie*

Svetozar Marković — au ministère de l'éducation et des affaires religieuses, Belgrade, le 2. VI. 1865. — — — — —	299
Kosta Cukić — Au recteur de la Grande Ecole, Belgrade, le 29. XII. 1865. — — — — —	300
Administration de la ville de Belgrade — Au recteur de la Grande Ecole: invitation à Svetozar Marković, Belgrade, le 23. II. 1866. — — — — —	301

Kosta Cukić — Au recteur de la Grande Ecole: à propos de la préparation des boursiers pour la Russie, Belgrade, le 21. IV. 1866. — — — — —	302
Préfecture — Au recteur de la Grande Ecole: recherche Svetozar Marković pour le paiement de taxes, Belgrade, le 21. VI. 1866. — — — — —	303
Svetozar Marković — Au ministère de l'éducation et des affaires religieuses, Belgrade, le 30. VI. 1866. — — — — —	304
Svetozar Marković — Au ministère de l'éducation et des affaires religieuses, Belgrade, le 30. VI. 1866. — — — — —	306
Kosta Cukić — Au recteur de la Grande Ecole concernant la demande de Svetozar Marković et d'autres de suivre des études en Russie, Belgrade, le 1. VII. 1866. — — — — —	307
Le recteur de la Grande Ecole — Au ministère de l'éducation et des affaires religieuses à propos de la décision d'envoyer en Russie Svetozar Marković et Aleksa Knežević, Belgrade, le 1. XII. 1866. — — — — —	308
Ministère des finances — Au ministère des affaires étrangères concernant le départ de boursiers pour la Russie, Belgrade, le 5. VII. 1866. — — — — —	309
Ministère de l'éducation et des affaires religieuses — Au ministère des affaires étrangères à propos du départ de boursiers pour la Russie, Belgrade, le 5. VII. 1866. — — — — —	311
Le ministère de l'éducation et des affaires religieuses fixe les frais de voyage des boursiers pour Petrograd, Belgrade, le 16. VII. 1866. — — — — —	314
Ministère des transports — A la Haute Ecole des transports de Petrograd: demande l'inscription de Svetozar Marković et Aleksa Knežević, Petrograd, le 11. VIII. 1866. — — — — —	315
Svetozar Marković — Au directeur de la Haute Ecole des transports, Petrograd, le 16. VIII. 1866. — — — — —	316
Procès-verbal de la réunion des professeurs de la Haute Ecole des transports consacrée à l'inscription de Svetozar Marković en première classe d'études, Petrograd, le 16. VIII. 1866. — — — — —	317
Svetozar Marković — Au ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Petrograd, le 17. VIII. 1866. — — — — —	319
Ministère des affaires étrangères, Département pour l'Asie — Au directeur de la Haute Ecole des transports de Petrograd, le 19. VIII. 1866. — — — — —	321
Haute Ecole des transports — au ministre des transports: l'inscription à l'école de Svetozar Marković, Petrograd, le 2. IX. 1866. — — — — —	322
Président du Conseil des ministres — Au ministre de l'éducation et des affaires religieuses: augmentation des bourses des étudiants en Russie, Belgrade, le 16. IX. 1866. — — — — —	324
Ministère de l'éducation et des affaires religieuses — Aux boursiers en Russie, Belgrade, le 30. IX. 1866. — — — — —	325
Registre des boursiers de la Haute Ecole des transports et montant des bourses russes pour la mois d'octobre 1866. — — — — —	327

Ministère de l'éducation et des affaires religieuses — A Svetozar Marković, Belgrade, Octobre 1866. — — — — —	328
Aleksa Knežević et Svetozar Marković — Au ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Petrograd, le 22. X. 1866. — — — — —	329
Lisdte des étudiants de la Haute Ecole des transports malades, Petrograd, novembre 1866. — — — — —	331
Kosta Cukić — A Svetozar Marković et Aleksa Knežević, Belgrade, le 3. XII. 1866. — — — — —	332
Régistre des élèves de la Haute Ecole des transports par année d'étude, Petrograd, 1866. — — — — —	333
Kosta Cukić — A Svetozar Marković et Aleksa Knežević, Belgrade, le 27. IV. 1867. — — — — —	334
Les notes de Svetozar Marković et d'Aleksa Knežević à la fin de leur première année d'étude, Petrograd, le 19. V. 1867. — — — — —	335
Svetozar Marković — Au directeur de la Haute Ecole des transports, Petrograd, le 20. V. 1867. — — — — —	336
La Haute Ecole des transports autorise Svetozar Marković à voyager en Serbie, Petrograd, le 23. V. 1867. — — — — —	337
Sava Grujić et Svetozar Marković — A l'Association serbe savante de Belgrade, Petrograd, le 30. VIII. 1867. — — — — —	338
Le créancier de Svetozar Milan Spasojević — Au ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Belgrade, le 16. X. 1867. — — — — —	339
Ministère de l'éducation et des affaires religieuses — A Svetozar Marković, Belgrade, le 30. X. 1867. — — — — —	340
Svetozar Marković — Au ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Petrograd, le 3. XII. 1867. — — — — —	341
Svetozar Marković — Au directeur de la Haute Ecole des transports, Petrograd, le 4. IV. 1868. — — — — —	342
La Haute Ecole des transports annule la validité du permis de séjour perdu de Svetozar Marković, Petrograd, 1868. — — — — —	343
Ministère de l'éducation et des affaires religieuses — A Svetozar Marković, Belgrade, avril 1868. — — — — —	344
Notice sur l'encaissement de la dette auprès de Svetozar Marković, Belgrade, le 19. IV. 1868. — — — — —	345
Haute Ecole des transports: certificat délivré à Svetozar Marković, Petrograd, le 14. VI. 1868. — — — — —	346
Svetozar Marković — A L'Assemblée de la jeunesse serbe unifiée, Jagodina le 22. VIII. 1868. — — — — —	347
Svetozar Marković — Au représentant du ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Belgrade, le 27. VIII. 1868. — — — — —	348
Svetozar Marković et Svetozar Vidaković — Au ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Petrograd, le 9. I. 1869. — — — — —	349
Certificat médical au nom de Svetozar Marković, Petrograd, le 9. I. 1869. — — — — —	351
Svetozar Marković — Au ministère de l'éducation et des affaires religieuses, Petrograd, le 10. I. 1869. — — — — —	352
Ministère de l'éducation et des affaires religieuses — Au ministère public: examen de la demande de Svetozar Marković de quitter Petrograd, Belgrade, le 27. I. 1869. — — — — —	355
Haute Ecole des transports — A la police de Petrograd: liste des étudiants, Petrograd, le 22. II. 1869. — — — — —	356

Коста Цукић — ректору Велике школе поводом молбе Светозара Марковића и других за студије у Русији, Београд, 1. VII 1866. — — — — —	307
Ректор Велике школе — министру просвете и црквених дела о одлуци да се у Русију пошаљу Светозар Марковић и Алекса Кнежевић, 1. VII 1866. — — — — —	308
Министарство финансија — Министарству иностраних дела о одласку питомаца за Русију, 5. VII 1866. — — — — —	309
Министарство просвете и црквених дела — Министарству иностраних дела о одласку питомаца за Русију, Београд, 5. VII 1866. — — — — —	311
Министарство просвете и црквених дела одређује путних трошак питомаца за Петроград, Београд, 16. VII 1866. — — — — —	314
Министарство саобраћаја — Високој саобраћајној школи у Петрограду: налаже упис Светозара Марковића и Алексе Кнежевића, Петроград, 11. VIII 1866. — — — — —	315
Светозар Марковић — директору Високе саобраћајне школе, Петроград, 16. VIII 1866. — — — — —	316
Записник седнице професора Високе саобраћајне школе о упису Светозара Марковића у прву годину студија, Петроград, 16. VIII 1866. — — — — —	317
Светозар Марковић — министру просвете и црквених дела, Петроград, 17. VIII 1866. — — — — —	319
Министарство иностраних послова, Одељење за Азију — директору Високе саобраћајне школе, Петроград, 19. VIII 1866. — — — — —	321
Висока саобраћајна школа — министру саобраћаја: о упису Светозара Марковића у школу, Петроград, 2. IX 1866. — — — — —	322
Председник Министарског савета — министру просвете и црквених дела: о повећању стипендије питомцима у Русији, Београд, 16. IX 1866. — — — — —	324
Министарство просвете и црквених дела — питомцима у Русији, Београд, 30. IX 1866. — — — — —	325
Списак питомаца Високе саобраћајне школе и висина руских стипендија за октобар 1866. — — — — —	327
Министарство просвете и црквених дела — Светозару Марковићу, Београд, октобра 1866. — — — — —	328
Алекса Кнежевић и Светозар Марковић — министру просвете и црквених дела, Петроград, 22. X 1866. — — — — —	329
Листа болесних студената Високе саобраћајне школе, Петроград, новембра 1866. — — — — —	331
Коста Цукић — Светозару Марковићу и Алекси Кнежевићу, Београд, 3. XII 1866. — — — — —	332
Списак ученика Високе саобраћајне школе по годинама студија, Петроград, 1866. — — — — —	333
Коста Цукић — Светозару Марковићу и Алекси Кнежевићу, Београд, 27. IV 1867. — — — — —	334
Оцене Светозара Марковића и Алексе Кнежевића на крају I године студија, Петроград, 19. V 1867. — — — — —	335
Светозар Марковић — директору Високе саобраћајне школе, Петроград, 20. V 1867. — — — — —	336

Висока саобраћајна школа одобрава Светозару Марковићу путовање у Србију, Петроград, 23. V 1867. — — — — —	337
Сава Грујић и Светозар Марковић — Српском ученом друштву у Београду, Петроград, 30. VIII 1867. — — — — —	338
Светозарев поверилац Милан Спасојевић — министру просвете и црквених дела, Београд, 16. X 1867. — — — — —	339
Министарство просвете и црквених дела — Светозару Марковићу, Београд, 30. X 1867. — — — — —	340
Светозар Марковић — министру просвете и црквених дела, Петроград, 3. XII 1867. — — — — —	341
Светозар Марковић — директору Високе саобраћајне школе, Петроград, 4. IV 1868. — — — — —	342
Висока саобраћајна школа оглашава неважећом изгубљену потврду о боравку Светозара Марковића, Петроград, 1868. — — — — —	343
Министарство просвете и црквених дела — Светозару Марковићу, Београд, априла 1868. — — — — —	344
Белешка о наплати дуга од Светозара Марковића, Београд, 19. IV 1868. — — — — —	345
Висока саобраћајна школа: потврда Светозару Марковићу, Петроград, 14. VI 1868. — — — — —	346
Светозар Марковић — Скупштини Уједињене омладине српске, Јагодина, 22. VIII 1868. — — — — —	347
Светозар Марковић — заступнику министра просвете и црквених дела, Београд, 27. VIII 1868. — — — — —	348
Светозар Марковић и Светозар Видаковић — министру просвете и црквених дела, Петроград, 9. I 1869. — — — — —	349
Лекарско уверење Светозару Марковићу, Петроград, 9. I 1869. — — — — —	351
Светозар Марковић — Министарству просвете и црквених дела, Петроград, 10. I 1869. — — — — —	352
Министарство просвете и црквених дела — Министарству грађевина: о молби Светозара Марковића за одлазак из Петрограда, Београд, 27. I 1869. — — — — —	355
Висока саобраћајна школа — петроградској полицији: доставља списак студената, Петроград, 22. II 1869. — — — — —	356
Ректор Велике школе — министру просвете: подаци о Светозару Марковићу, Београд, 24. II 1869. — — — — —	358
Министарство грађевина — Министарству просвете и црквених дела: сагласност о одласку Светозара Марковића из Петрограда, Београд, 26. II 1869. — — — — —	359
Министарство просвете и црквених дела — Светозару Марковићу, 26. II 1869. — — — — —	360
Висока саобраћајна школа — Министарству иностраних послова, Одељење за Азију: одобрава испис Светозара Марковића, Петроград, 6. III 1869. — — — — —	361
Министарство иностраних послова — Високој саобраћајној школи: не налази препреке за испис Светозара Марковића, Петроград, 8. III 1869. — — — — —	362
Висока саобраћајна школа — Светозару Марковићу: издаје исписницу, Петроград, 11. III 1869. — — — — —	364
Руски конзул у Београду, Шишкин — министру просвете и црквених дела, Београд, 22. IV 1869. — — — — —	367

Висока саобраћајна школа поништава потврду о боравку Светозара Марковића, Петроград, 21. III 1869. — — — — 365

V Прилози

„Општина“ — српско омладинско друштво у Русији — — — — 371
 Статут петроградске Славјанске беседе (нацрт) — — — — 383
 Статут петроградске Славјанске беседе — — — — — 387
 Иван Бочкарјов, Комитету српске „Омладине“, Женева, 13. јула 1868. — — — — — 391
 Ко је опозиција? — — — — — 393

VI Белешке приређивача — — — — — 400

Списак илустрација — — — — — 435

Регистар личних имена — — — — — 437

Регистар географских имена — — — — — 445

Avant-propos — — — — — 449

Résumé — — — — — 461

Table des matières — — — — — 467

Садржај — — — — — 473

За издаваче:

Радомир Николић, директор НАРОДНЕ КЊИГЕ
 Радован Ждрале, директор МАТИЦЕ СРПСКЕ
 Петар Јакшић, директор ЈЕДИНСТВА

Лектори

Милија Станић, Слободанка Предојевић

Регистри

Мирјана и др Момчило В. Митровић

Фотографије

Радомир Живковић, уметнички фотограф

Коректори

Мирјана Јосић, Ружа Радовановић, Буба Стевановић-Бакић

Штампа: ГРО „Просвета“

Тираж: 3.000 примерака

РАДЕНИК.

У Београду

17. Априла

1971

П Р О Г Р А М.

Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом поштено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом — такав је човек напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање свију чланова народа у истом смислу.

Наука и њена примена у животу веома је опширна и разнолика. Оне све скупа упливљу на народни развитак, али ми би узели на се сувише теретан, управо немогућан посао кад би хтели да нашом радњом обухватимо све гране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се *поглавито* кретати наша радња. У исто време да обележимо правац наше радње.

1. **Економски одношаји.** Код нас су економски одношаји у многоструки различити од економских одношаја код западних народа од којих ми пресмо „економску науку“ и економске установе.

цијације (наша породична заједница постоји још по негде по селима али се сваке године умањава) за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи етапа економског развитака народа. Напротив, ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стане на пут жудњи појединаца да грабе *туђу* зарату, већ да сваки добија према својој зарати. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развитак. Са изменом економских појмова мора доћи и економски преображај у животу. Људи неће *присвајати* — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давити друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге па тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са њеним крајњим резултатима, а остављајући да се у току времена *организација рада и размене* сами тако развију, да сав народ ступи у праву друштвену заједницу; — наш ће главни посао бити: да изучавамо економски живот српског народа

тори зликовац) има изобразена и вредна привредника.

Према овоме Радник ће изучавати данашње просветно стање у Србији у сваком појединачном случају.

Излагати начела и напред (план) како да се организује система образовања према издвојеним начелима и према нашим условима и подсловима; упознавати читаоце са свима привредним заједницама који би се са коришћу могли код нас увести;

пратити критички сваки нов појављивајући књижевности, који би имао вредност за наше образовање;

испитивати све појаве у нашем друштвеном животу, које би имале утицаја на образовање и друштвени развитак и уопште на друштвени и морални развитак.

По могућству изучавање читаоце и са књижевном струком.

3. **Држављански одношаји.** Ми не постављамо границу између држављанских одношаја и других друштвених одношаја. У животу једног народа сви су однеки и појединачно тесно везани једни с другима — једна ступају пред врати и усавршити док се и други не развију и не